

**A RÁDAY
GYŰJTEMÉNY
ÉVKÖNYVE**

IX.

Budapest, 1999.

Budapesti Művelődési Központ
Könyvtár- és Információs Központ

A RÁDAY GYŰJTEMÉNY ÉVKÖNYVE

IX.

Budapest, 1999.

Szerkesztette:

FÜR LAJOS

A RÁDAY
GYŰJTEMÉNY
ÉVKÖNYVE

ISSN 0237–0921

IX

*A Ráday Gyűjtemény Évkönyve IX. kötetének megjelenését támogatta:
A Nemzeti Kulturális Alapprogram Igazgatósága és
a Magyar Nemzeti Bank Közjóért Alapítványa*

Készült:

a Dunamelléki Református Egyházkerület nyomdájában

Ráday Nyomda 1999

500 példányban 38,5 (A/5) ív terjedelemben

Felelős vezető: Demeter Levente igazgató

Bethlen Miklós és II. Rákóczi Ferenc angol-holland kapcsolataihoz

„Anglia és Hollandia, ahol több mint két évig magam is tanultam, nekünk, erdélyi reformátusoknak második anyánk és hazánk” – írta Bethlen Miklós szebeni fogságából 1704 nyarán, feltehetőleg június 19-én, I. Lipót császárnak. Kegyelmi kérvényt írt, a kor retorikájára jellemző hangon védekezett a legfőbb vád ellen, hogy a *Columba Noe* című röpiratát eljuttatta Jacob, Jan Hamel-Bruyninxhoz (1662–1738), Hollandia bécsi követéhez és vele korábban is kapcsolatot tartott, sőt Bécsben „naponta társalgott vele”. Ezek az információk új megközelítési lehetőséget nyújtanak, hogy a Rákóczi szabadságharc folyamán Angliának és Hollandiának mindvégig nagyjelentőségű békeközvetítő tevékenységét előzményeivel együtt jobban megértsük. Megvilágítják Bethlen Miklós politikájának azt a réteget, amelyről *Önéletírásában* hallgatott, utalnak a Consilium Aulicum tagjainak, különösen pedig Vay Ádám (1657–1719) udvari marsallnak külkapcsolataira, s ezzel együtt a Rákóczi szervezkedés eddig kevésbé ismert vonulatára.¹

Vay Ádám Bécsben

Lord George Stepney (1663–1707), Anglia bécsi követe 1701. május 21-június 1-jén kelt jelentésében két személyt említ meg, akiket Rákóczival együtt elfogtak, Vay Ádámot és br. Szirmay István nádori ítélőmestert. Indokolt a kérdés, hogy miért éppen Vay Ádám nevét tartja említésre érdemesnek. Sőt Stepney 1703–1707 között, amikor szinte napról napra követte a magyarországi esemé-

---

¹ „Anglia ett Hollándia Ubi ett ego Ultra quám duos annos studui, altera nobis Transylvanis Reformatis Mater, et Patria est.” „2. Conversatio mea quotodiána Viennae, Cum illis, a nemine est mihi Controversa. 3. Communis Religio et amicitia intercedébátt.” In: Bethlen Miklós levelei (1657–1716). Összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a tárgyi jegyzeteket írta JANKOVICS József. A latin részeket fordította KULCSÁR Péter. A nyelvi jegyzeteket írta: NÉNYEI Gáborné. Bp. 1987. II. köt. No: 548, 969–970. – Tanulmányunk eredetileg Amiről Bethlen Miklós önéletírása hallgat címmel a Korunk 1997. 7. számában jelent meg, ennek némileg kibővített változata.

nyeket, jelentéseihez többször melléklí másolatban Vay Ádám levélváltásait Szirmay Istvánnal és Okolicsányi Pállal.²

Mennyiben vett részt Vay Ádám valóban a Rákóczi-szervezkedésben? Miért érdekeltte személye annyira az angol politikát?

A kérdésekre a Rákóczi-szabadságharc könyvtárnyi irodalmában nem találunk választ. Sőt a szervezkedés eddig ismert történetében utalás sincs angol kapcsolatokra.³ Vay Ádám életrajzában letartóztatásának okairól, esetleges részvételéről a szervezkedésben Rákóczi *Vallomásainak* szűkszavú közlésén és Longueval meg Sándor Gáspár vallomásán kívül dokumentumokkal nem rendelkezünk. Fogságában írt *Önéletírásában* Vay maga is hallgat a szervezkedésről és a bécsújhelyi börtönről.⁴

1701 tavaszán, amikor a Habsburg kormányzat Longueval bejelentései alapján megkezdi a tömeges letartóztatásokat, Vay Ádám negyvenegy éves. Tekintélyes és okos köznemes, viszontagságos múlttal, széles körű kapcsolatokkal. A felsőmagyarországi protestáns kisnemeseket jól ismeri, Erdélyhez szoros családi szálak fűzik. Apja, Vay Péter ifjú korában I. Rákóczi György fejedelem udvarában szolgált, ifjabbik bátyja, Mihály Erdélyből nősült, s ott telepedett le. Leányai előkelő erdélyi ifjakhoz mentek feleségül, az elsőszülött leány férje a kancellár Bethlen Miklós fia, Bethlen Mihály. Valószínűleg Rákóczi lefogásával azonos napon, 1701. április 18-án ajnácskői várából vitték el, a *Confessio* szerint először Kassára, majd Eperjesről május 16-án indították a többi fogollyal együtt Bécsújhelyre.⁵

---

² London Public Record Office (Továbbiakban: PRO) SP 105 62 f. 91. – Pl. Szirmay István Vay Ádámnak 1704. június 29. – Szirmay István Vay Ádámnak 1704. augusztus. – Vay Ádám Okolicsányi Pálnak 1704. augusztus. Valamennyi PRO SP 105/73 f. 345., f. 394, F. 395. – SIMONYI Ernő (közl.) Angol diplomáciai iratok II. Rákóczi Ferenc korára, Angol levéltárakból. I-III. kötet. Pest, 1871–1877. (Továbbiakban: Simonyi I.)

³ Ld. két részletesebb összefoglalást: R. VÁRKONYI Ágnes: Főúri-nemesi szervezkedés. In: KÖPECZI Béla-R. VÁRKONYI Ágnes: II. Rákóczi Ferenc. Bp., 1976. 89–95. (Továbbiakban R. Várkonyi 1976.) – KÖPECZI Béla: Egy rosszul szervezett összeesküvés. In: KÖPECZI Béla: Döntés előtt. Az ifjú Rákóczi eszmei útja. Bp., 1982. 181–193. (Továbbiakban: Köpeczi 1982.) – Korábban magam is úgyvélttem, hogy George Stepney csak a szabadságharc kirobbanása idejétől érdeklődött Magyarország iránt. R. VÁRKONYI Ágnes: Anna királynő levélváltása Rákóczival és az európai hatalmi egyensúly esélyei. In: A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára. Szerk. GLATZ Ferenc. Bp., 1993. 156. (Továbbiakban: R. Várkonyi 1993.)

⁴ ESZE Tamás: Vay Ádám 1657–1719. A Vay Ádám emlékünnepe tudományos ülésszaka. Vaja, 1969. 19. (Továbbiakban: Esze: 1969.) – SZALAY Krisztina (s.a.r.): Vay Ádám verses Önéletírása. Vaja, 1978. (Továbbiakban: Szalay 1978.)

⁵ „Subaudivi brevi post Comitem quoque Bercsénium pari sorti subjiciendum quaeri, et Adamum Vai, nobilitatis origine, prudentia, facultatibus et nobilitatis minoris affectu sat celebrem, jam captum Cassoviam ductum fuisse.” *Confessio Peccatoris*. II. Rákóczi Ferenc

Több mint egy hónapig nem szóltak hozzá, június 22-én hallgatták ki. A jegyzőkönyv egykorú hitelesített másolata szerint a kérdések Longueval bejelentésén alapultak. A németül feltett kérdésekre Vay latinul válaszolt. Longueval állításait, hogy nemcsak részt vett a felkelést előkészítő szervezkedésben, hanem fontos feladatokat is ellátott, következetesen tagadta. Kijelentette, hogy bár Bercsényit és Szirmayt évek óta ismeri, nincs velük semmi kapcsolata. Rákóczit két éve ismeri, Ungvárott és Szerencsen valóban találkozott is vele, de nem más miatt, mint bizonyos szőlőbirtok peres ügyben, a felkelés terveiről, a francia királynak írott levelekről soha nem hallott.⁶

Rákóczi ugyancsak tagadta Longueval jelentésének minden részletével együtt azt is, amiben arról van szó, hogy Vay Ádám másokkal együtt beavatottja lenne a szervezkedésnek, sőt meghatározott feladatokat látott volna el.⁷

A vizsgálati foglyok kihallgatásával megbízott, felségsértési ügyekben szakembernek számító gróf Julius Buccellini főkancellár és dr. Johann Eilers, a Haditanács előadója Rákóczi és Bercsényi szervezkedését tényként állapította meg. Sőt a szervezkedés első, történetinek tekinthető összefoglalása, Johann Georg Mannagetta udvari tanácsosnak 1738-ban III. Károly számára készült összefoglalója közli a szervezkedés kronológiáját, és a legfőbb beavatottak között említi Vay Ádámot is.⁸ Mindazonáltal Vay ellen a per folyamán nem találtak tárgyi bizonyítékot.

A vizsgálat Rákóczinak a francia királyhoz és a hadügyminiszterhez küldött levelein és Longuevalnak adott utasításán kívül a szervezkedés egyetlen egykorú dokumentumával sem rendelkezett. Közismert, hogy a törvényen kívül tevékenykedők általában eltüntetik a terhelő írásokat. A Burg információs hálózata kiépített volt, és jól működött. Vay Ádám, Vay László és Mihály letartóztatását lépésről lépésre nyomon kísérte a Haditanács, Felső-Magyarország és Erdély főurairól és nemeseiről rendszeres tájékoztatást kaptak az illetékesek, s a kamarai tisztek, postatisztek jelentéseiből még azt is figyelemmel kísérhették, hogy miről

---

Önéletrajza és egy keresztény fejedelem áhításai. (Grisza Ágost) Bp., 1876. 107. (Továbbiakban: Rákóczi: Confessio) – Gróf Nigrelli jelentése a Haditanácshoz. Prot.Exp. 1701. pag. 466. Közli LUKINICS Imre: II. Rákóczi Ferenc felségárulási perének története és okirattára. Bp., 1935. 342, 343. (Továbbiakban: Lukinich 1935.) – Múltjának szép összefoglalását I. BENCZÉDI László: A Thököly- és a Rákóczi-kor társadalmi problémái. A Vay Ádám emlék-ünnepség. I.m. 1969. 41–46. – Esze Tamás szerint egyenesen Eperjesre vitték. Esze 1969, 19.

⁶ LUKINICH 1935. 336–342.

⁷ Rákóczi kihallgatásáról felvett jegyzőkönyv. Bécsújhely, 1701. június 20. LUKINICH 1935. 227 kkl.

⁸ MANNAGETTA, Johann Georg: Vortrag, 1738. (Továbbiakban: Mannagetta 1738.) Közli LUKINICH 1935. 273–284

beszéltek a mézárszék előtt az asszonyok.⁹ Annál különösebb, hogy a szervezkedésről egyetlen elfogott levél vagy lefoglalt dokumentum sem került a vizsgálóbírók asztalára. A Wesselényi-szervezkedésről csaknem egy szekéredérknyi egykorú levelezést, fogalmazványt és más fontos és kevésbé fontos írást – szövetséglevelet, rejtjelkulcsokat, tervezeteket – gyűjtöttek be a hatóságok. Rákócziéról semmit. Rákóczi és Bercsényi javait lefoglalták, gondosan összeírták, terhelő dokumentumokat nem találtak. Thaly Kálmán (1839–1909) nagyon gondos kutatással Bercsényi Miklósnak 1703 előtt összesen egyetlen Rákóczihoz írott levelét tudta fellelni.¹⁰ A kritikus 1700-as esztendőből Rákóczitól a francia leveleken és utasításokon kívül egyetlen írást, levelet sem ismertek a kutatók.¹¹

A szervezkedésnek máig nincs a résztvevők eredeti dokumentumain alapuló feldolgozása. Legutóbb Longueval állításainak valós voltát a későbbi tervek alapján rekonstruált szervezkedéssel bizonyító tanulmány sem építhetett e korai szakaszban, 1698–1700 között a résztvevők dokumentumaira.¹²

Érthető, ha az utóbbi időben ismét a kérdőjelek szaporodtak meg. Létezett egyáltalán szervezkedés?¹³ Vagy csupán a két főúr – Rákóczi és Bercsényi – szűk körű tervezgetését nagyította fel az udvar. Félelemből? Az üres kincstárt vélték birtokokat és ingóságokat lefoglalva megtölteni? Vagy propagandacélok vezették? Még nincs hadüzenet, de már küszöbön a francia háború. A spanyol király halálának napja és Rákóczi Párizsba küldött leveleinek dátuma kínosan egybeesett. Lehetséges, hogy a Burg és az utókor növelte szervezkedéssé a két főúr beszélgetését és tájékozódását? Az eddig ismert források szerint Rákóczinak nem voltak a nemességgel közvetlen kapcsolatai,¹⁴ fölösleges lenne Vay

---

⁹ Gróf Nigrelli felső-magyarországi főkapitány és gróf Rabutin generális jelentései: LUKINICH 1935. 341–342. – Továbbá: R. VÁRKONYI Ágnes: Búcsú és emlékezet. A visszaszoruló török képe a magyar közvéleményben. Keletkutatás, 1988. Tavasz. 3–24.

¹⁰ THALY 1887. 299.

¹¹ MÁRKI Sándor: Rákóczi tervei és elfogatása. In: II. Rákóczi Ferenc I. köt. Bp., 1907. 169–182. – KÖPECZI 1982. 181–193.

¹² „Véleményünk szerint Longueval az igazat vallotta.” – PERJÉS Géza: A Rákóczi összeesküvés tervei a háború megvívására. In: Rákóczi-tanulmányok. Szerk. KÖPECZI B.-HOFF L.-R. VÁRKONYI Á. Bp., 1980. 123.

¹³ „A felkelés terve Rákóczi és Bercsényi személyén túl alig terjedhetett el.” HOMAN Bálint-SZEKFŰ Gyula: Magyar történet. IV. Bp., 277. – „A szervezkedés – ha lehet egyáltalán arról beszélni – a felső-magyarországi nemesség szűk rétegére korlátozódott, s nem jutott túl a tanácskozás és tájékozódás szintjén.” KÖPECZI 1982. 193.

¹⁴ „Rákóczinak éppúgy megszűnik minden kapcsolata a magyar nemességgel [ti. 1711 után], mint ahogy 1703 előtt sem volt közöttük szerves összműködés [...] az 1701-es (!) naiv szervezkedés – a hazai valóság Rákóczi eszmei fejlődésében 1688 és 1703 között másodlagos szerepet játszik.” BÁNKÚTI Imre: A fejedelem küldetéstudata. Tiszatáj 37. évfolyam, 1983, 2. szám, 65.

Ádám érdemi részvételével foglalkozunk. Bethlen Miklós kijelentései pedig csupán magányos, személyi kapcsolatokra utalnak.

A szervezkedés

Feltárva Rákóczi 1699 és 1701 között Szirmay Miklóshoz írt leveleit, hosszú vizsgálatok után egyre inkább úgy vélem, a szervezkedés egyetlen eddig ismert eredeti irategyüttese került elő.¹⁵ Ennek alapján további, a szervezkedés során keletkezett, részben kiadott, részben kiadatlan dokumentumot lehetett beazonosítanunk. Ily módon Vay Ádám érdemi részvételére vonatkozóan is eddig számba nem vett körülmények tűnnek elénk.

Szirmay Miklós, az ugyancsak lefogott báró Szirmay István nádori ítélőmester öccse, Bercsényivel együtt szökött Lengyelországba.¹⁶ Longueval róla is terhelő vallomást tett, s ez elegendő volt, hogy a vádlottakat alaposan kifaggassák róla. Vay Ádám a kérdésre, tudja-e, hogy Szirmay Miklós is rebellis, kitérő választ adott.¹⁷ Szirmay István pedig védekező *Memorialéjában* elmondja, nem is sejti, honnan vette öccse a figyelmeztető hírt, hogy elfogatóparancs van ellene. Bizonyára hazajönne Bercsényivel együtt, ha ők kiszabadulnának: „felellyenek azok kiki magáért, miért mentek el.”¹⁸

A szervezkedés kezdetét Rákóczi a *Confessio* lapjain ugyanúgy 1698-ra teszi, mint a bécsi vizsgálat eredményeit összesítő iratok. 1698-ban kap Szirmay Miklós különleges státust, egyszerre két helyen Rákóczi és Bercsényi szolgálatában.¹⁹

---

¹⁵ MOL P 1842. tétel Missiles Rákóczi Szirmay Miklóshoz, Munkács, 1699. december 9, 28. 1700. január 3, 26, február 11, 16, 22, 23; Nagysáros, március 2; Lőcse, április 15; Szerencs, április 27, május 12; Bécs, május 19, július 24, július 31, augusztus 7, 14; Neustadt, 30; Bécs, szeptember 3, 11, 18, 22, október 21; h.n. 26; Sárospatak, december 2, 4, 13; Sárospatak, 1701. január 15, 21, 23, február 2. Az anyagot más idevágó dokumentumokkal együtt külön dolgoztam fel. – Vö. R. VÁRKONYI Á.: A „Confessio” értékrendszere. Gazdaság, társadalom, történetírás. Szerk. GLATZ F. Bp., 1989. 149.

¹⁶ THALY 1887. 303–306. – Bercsényivel és az ugyancsak megszökött Okolicsányi Pállal együtt Szirmay Miklós megidézése a rendkívüli bíróság elnöke elé. Bécs, 1701. augusztus 16. és Sáros vármegye jelentése, hogy az idézőleveleket megfelelő helyen kifüggesztette: Eperjes, 1701. szeptember 19. Közli LUKINICH 1935. 182–183, 188.

¹⁷ Nicolaum Zyrmay fuisse administratorem bonorum Ragozianorum, an autem esset complex rebellionis, se non scire, non etiam habuisse causam, cum familia Syrmaiana de facto maxime floreret. LUKINICH 1935. 340.

¹⁸ Szirmay István Memorialeja. LUKINICH 1935. 307.

¹⁹ MANNAGETTA 1738. 264.

I. Lipót és a magyar főméltóságviselők között a főrendek és a köznemesség, de az egész lakosság kereskedelmi érdekeit és az ország alkotmányosságát sértő 1698. szeptember 10-i bécsi tanácskozáson hozott császári döntés miatt az 1687. évi megegyezés felborult. Ugyanekkor Kassán az északkeleti vármegyék hasonló hangulatban megtartott gyűlésén Vay Ádám Szabolcs, Heves és Borsod vármegyét közösen képviselte.²⁰ A francia-angol-holland megállapodás pedig eggyel több ok volt, hogy Rákóczi társaival együtt komolyan felmérje a közös politikai cselekvés lehetőségeit. Az addig többnyire Batthyány Ádám birtokán tartózkodó Rákóczi hazatér Munkácsra. Szirmay Miklós pedig megkapja külön-külön a Bercsényi és a Rákóczi birtokok jószágkormányzói tisztségét.²¹ Nyilvánvaló, hogy fődóctról van szó. Egyetlen személy két hatalmas birtokon a gazdasági irányítás feladatait nem tudja ellátni. Viszont a cím lehetőséget ad, hogy gazdasági ügyek intézése okán gyanú nélkül intézzen dolgokat. Így jár Szirmay 1699 második felében ismét Erdélyben, *Memorialéja* szerint a Bercsényi-birtokok rendezése ügyében. A gubernátor Bánffy György és Bethlen Miklós kancellár Bercsényinek címzett leveleiben a hangnem és formulák rendkívül udvariasak: „parancsoljon kglmed” „szolgálni igyekszem”.²² Az írárok nehezen illeszthetők a pereskedők megszokott levélváltásai közé. Összevetve Rákóczi Szirmaynak küldött leveleivel, egyértelműen felébred a gyanú, hogy nemcsak birtokügyekről, másról is van szó.

A Munkácson idéző, majd 1700. március 17-én szülés előtt álló feleségével Bécsbe érkező²³ s ott november elejéig tartózkodó, majd a telet Sárospatakon

²⁰ A bécsi értekezletről, a nádori iratról és a vármegyék tiltakozó iratairól I. R. VÁRKONYI Ágnes: A Habsburg abszolutizmus és a magyarországi jobbagység. Századok 1965. 680–718. – Uő: A társadalmi törvényszerűség és az egyén a Rákóczi szabadságharcban. A Vay Ádám emlékülés, 1969. 37.

²¹ THALY 1887. 231. – Szirmay Miklós testvéreivel együtt Thököly régi híve volt, 1683-ban a 12 éves Rákóczinak biztos menedéket nyújtó Regéc várkapitánya. Vö. Thököly levelei Szirmay Miklóshoz, Palajta, 1683. október 12, 13; Putnok, november 1, Sárospatak, november 12, THALY Kálmán (közl.) Késmárki Thököly Imre naplói, leveleskönyvei és egyéb emlékezetes iratai II. Bp., 1873. Monumenta Hungariae Historica. 24. köt. 43–46. – Rákóczi instrukciója Szirmay Miklósnak „Universorum Bonorum Nostrorum Praefecto”. Szerencs, 1700. július 1. MTA Könyvtár, Kézirattár, Oklevelek.

²² „...ez utann is minden töllem kitelhető dologban szolgálni kívánok s igyekszem, varvan tovább is kglmed parancsolatit.” Bethlen Miklós Bercsényinek, Gyulafehérvár, 1699. október 3. Közli BETHLEN Miklós levelei (1699–1716). Összegyűjtötte, sajtó alá rendezte JANKOVICS József. Ford. jegyz. KULCSÁR Péter. Nyelvi jegyz. Nényei Gáborné. Bp., 1987. 837. – „...kglmednek szolgálni és kedveskedni jó szívvvel igyekszem, sőt kérem nekem ezután is bizvást parancsoljon kglmed...” Bánffy György Bercsényinek, Alba Juliae, 1699. október 3. MTA Könyvtár. Kézirattár, Tört. lvrét 2 22/a.

²³ Bécsi tartózkodása idejének pontos megállapítására további kutatásokra van szükség. A levelek dátuma alapján lehet, hogy közben hazajött: „Isten jo voltábul Szerencsésen érkeztünk Bicsbe.”

töltő Rákóczi gazdasági tennivalók sokaságát bízta Szirmay Miklósrá. A többnyire „F. Princeps Rákóczi” aláírású, általában a titkárok kezéből kikerült, de gyakran saját kezű utóiratokkal, marginális kiegészítésekkel ellátott levelekből megtudható, hogy készül Bécsbe, majd onnan haza, sok pénzre és lovakra van szüksége. Bor-, szőlőeladás, marhaügyletek, az oktávák, portio és adó gondjait osztja meg Szirmayval. A szövegek bizonyos részei azonban a mindennapi provizori statustól és feladatoktól eltérő jellegűek, és ezek rendszerbe kapcsolódnak össze. Például „Gróff Bercsényi Ur eö kglme levelébül értettük Ungvárt lennyi kglmdt. És minthogy olly közel volna kglmd, kedvesen vennénk, ha annyi üdöt nyerhetne, hogy ide e napokban hozzánk által fordulhatna...”²⁴ „Zöld Pus-kások és Palotásoknak ruházattyaokra szükségünk volna négy végh zöld és két vörös Posztora... Lovász mester Ur [kétszer aláhúzva] az melly portékát fog küldeni Löcsérü, hogy azzal elküldhetné kegyelmed igen akarnánk.”²⁵ „Az minemü Scriptumot kezünkhöz küldött kglmd azokrúl mind kglmddel mind penigh másokkal akarjuk beszilgetnünk.”²⁶ Nagyon gyakran említi Rákóczi leveleiben a „lovász mester”-t. Láthatóan ez a „lovázmester” tart mindent kézben. Logikailag kizárt, hogy Alexander Josef Vissenacque báró a lotaringiai származású nemes lenne, aki 1694-től Rákóczi udvarában a lovázmesteri hivatalt tölti be. Több szó esik arról, hogy az „ecsed i jószágot” a gubernátor Bánffy György venné meg. Nehéz megállapítani azonban, hogy a hatalmas birtokkomplexum melyik részéről, kölcsönügyletről, zálogba vetésről vagy tényleges birtokeladásról van szó, vagy esetleg ennek ürügyén más tárgyalások is folynak.²⁷ Feltűnik Tarpa, Beregszász, Vári neve. Figyelemre méltó a személynevek katalógusa: Bánffy György, Batthyány Ádám, Bethlen Miklós, Károlyi Sándor, Kerzser Sándor, Kéri János, Körösi György, Velics Zsigmond, Vay Ádám. S még inkább feltűnő, hogy amíg 1699 végén természetes magától értetődéssel említi meg Bercsényit Rákóczi, a további harminc levélben hiába keressük a nevét.

Nyilvánvaló, hogy a szövegek egyik rétege valós gazdasági kérdések, utasítások, hitelügyletek soráról szól. A másik réteg viszont kétségtelen, hogy csak a

---

Rákóczi Szirmay Miklósnak, Vienna, 1700. március 17. „...az ide valo Istaloknak eppitessi, mivel igen szükséghes, arrul olyan rendelést tettünk, hogy megh Bécsben leszünk, az hova is holnap okvetetlenül megh indulni akarunk, négy rendbéli szekeres lovainkon continue követ hordgyanak.” Rákóczi Szirmay Miklósnak, Szerencs, 1700. május 12. (Csak az aláírás saját kezü.) MOL P 1842. t. 40. fol. 31.

²⁴ Rákóczi Szirmay Miklósnak, Munkács, 1699. december 8. MOL 1842. t. 40. fol. 1.

²⁵ Rákóczi Szirmay Miklósnak, Munkács, 1700. február 22. MOL 1842. t. 40. fol. 17.

²⁶ Rákóczi Szirmay Miklósnak, Munkács, 1700. február 16. MOL 1842. t. 40. fol. 5.

²⁷ WELLMANN Imre: A Rákóczi-birtokok sorsa. Rákóczi emlékkönyv. Bp., 1935. II. köt. 102, 104.

beavatottak számára érthető üzenet. Maradéktalan megfejtésük még további vizsgálatot kíván.

Bécsben 1700. július 24-én kelt levélben a következő olvasható. „Szerencséről való elmenetelünk előtt(t) parancsoltuk sőt megh is mutattuk lovasz mesternek mikép lehesen csatornyakon vizet a konyhara be hozni, hogy azért ezen munka vighez mehesen parancsolya megh kld Tokai Udvarbironak, hogy ahoz valo eligseges fakrol providealjon. A jövendő liberiakra valo barany börekről lovasz mester fogh beszilgetni kdel, melyben ha hasznot lat kl cselekegye... Köresinek irtunk, hogy jövendő lovaink szükségere vagy száz németh forintot Szerencsen levő Angliai jagernek agyon kiben fogyatkozás ne legyen, mint hogy az vadászat íránt már adnihanszor kiralynak parancsolatját vettük és a lovagnak eljövételit alig varjuk.”²⁸ Még messze az őszi nagy idény, és nincs nyoma, hogy Rákóczi részt vett volna Lipót császár vadászatain. A kor fogalomrendszerében a „vadászat” allegorikus tartalmat is hordoz, jelentheti a felkészülést a háborúra vagy magát a háborút.²⁹

Rákóczi Longuevalnak adott írásbeli utasítása végén közli a levelezésben használandó rejtjelkulcsot:

Le Roy	–	maitre Sellier	Les troupes	–	Les Cloux
L'empereur	–	le peintre	La Hongrie	–	les Roux ³⁰

A bírák a meglehetősen egyszerű rejtjelkulcsra nem fordítottak különösebb figyelmet. Valószínű, hogy Rákóczi és társai a szervezkedés alatt használtak rejtjelzést. A titkosításnak a magyar politikai gyakorlatban akkor már nagy hagyományai voltak, és nyilvánvalóan Rákóczi és társai többféle megoldást alkalmaztak. Rákóczi levele megfejthető úgyis, hogy a „vadászat” a háborút vagy a támadást jelenti. Ez esetben a „király” XIV. Lajos fedőneve. Azt, hogy Ferriol márki, az egykori konstantinápolyi francia követ feltűnt volna Bécsben, nem tudjuk biztosan.³¹ 1701. február 2-án Rákóczi Sároson kelt levelében Szirmay Miklósnak arról ír, hogy bizonyos birtokrészeket ad át Vay Ádámnak.³²

²⁸ Rákóczi Szirmay Miklósnak Eperjesre, Vienna, július 24. MOL P 1842. t. 40. fol. 48–49.

²⁹ KIBÉDI VARGA Áron: Retorika, poétika, műfajok. Gyöngyösi István költői világa. Irodalomtörténet. 1983.

³⁰ Memoire servant d'instruction, sur ce que le Sr-de Loungeval doit proposer à la Cour de France. LUKINICH 1945. 225–227.

³¹ Pray, Szalay és Horváth Mihály alapján: THALY k. 1887. II. köt. 290. – vö. Köpeczi 1982. 186–187.

³² Rákóczy Szirmay Miklósnak, Sáros, 1701. február 2. MOL P 1842. t. 40. fol. 13–14. – Wellmann gondos tanulmánya nem tud róla.

Mannagetta kronológiája szerint ezen a napon, február 2-án Rákóczi hosszú konferenciát tartott Okolicsányi Pál és Vay Ádám részvételével.³³

Jogos a kérdés, hogy vajon Longueval nem valóban gazdasági megbeszélést minősített át cselszövők találkozásává. Hogy a kérdésre kielégítő választ kapjunk, tudnunk kell, milyen érdemi szerepe volt Vay Ádámnak a szervezkedésben.

Sir William Paget Erdélyben

Vay Ádám 1702. augusztus 10-én kapta vissza szabadságát, és még több mint két hónapig Bécsben maradt. Különös, hogy nem sietett azonnal haza. Csak novemberben hagyta el a császárvárost. Későbbi éveiből ismert töredékes adatai szerint egyetlen alkalommal utalt vissza fogságára. Fáy Istvánhoz írott levelében emlékezik meg róla, hogy Vitézlő Radványi Ferenc „fáradozásai után egy részint Újhelyi fogságomból szabadultam.”³⁴ Mégis meg kell kísérelnünk kideríteni, mi lehetett az oka, hogy még szabadulása után is hónapokig maradt Bécsben. Talán közelebb visz a bevezetésben vázolt kérdés megfejtéséhez. Miért Vay Ádám nevét említette Stepney angol követ, és miért érdekelt az angol politikát a Rákóczi-szervezkedés felszámolása után is Magyarország és Erdély?

1702 nyári és kora őszi hónapjaiban Vay Ádámmal együtt még két nevezetes személyiség tartózkodik a császárvárosban: Paget konstantinápolyi angol nagykövet és Bethlen Miklós az erdélyi fejedelemség kancellárja. Véletlenség a három személyiség egyidejű ittléte, vagy van valami közös oka?

William Paget lord, az angol királyság nagykövete Konstantinápolyból Londonba tartva fontos kitérőt tett. 1702. május 6-án málhásszekereivel Erdély határára érkezett. A töröcsvári szorosnál gróf Mikes Mihály tanácsúr és háromszéki főkapitány fogadta, szép üdvözlőbeszéddel, a Gubernium nevében. Megtekintették a zsernyesti csatateret, ahol annak idelyén Thököly foglyul ejtette a két császári főtisztet, Donatus Heissler főparancsnokot és Doria generálist, értük váltotta ki feleségét, Zrínyi Ilonát Bécsből. A csataterén elesett gróf Teleki Mihály kancellár egykori házában szálltak meg Fogarason, majd az Olt völgyében mentek fel Porumbákig. Az üres Apafi-kastélyban, az egykori fejedelmi rezidenciában Rabutin generális mint Erdély katonai főparancsnoka a császár nevében üdvözölte, s másnap Szebenben díszvacsorával tisztelte meg. Az asztalnál ott ült Paget régi ismerőse, Bethlen Miklós kancellár.

³³ MANNAGETTA 1738. 276.

³⁴ Vay Ádám idősebb Fay Istvánnak, Szécsény, 1705. szeptember 27. Eredetije Okolicsányi család tulajdonában. Rah. Vö. ESZE 1969. 19.

1690 őszen találkoztak először Bécsben. Paget mint Anglia bécsi nagykövete holland követtel együtt segítette Bethlent, hogy a Habsburg-kormányzat fogadja el a *Diploma Leopoldinum*ot. Érthető, hogy 1702-ben Bethlen kísérete Kolozsvárig. Átmentek Tordán, a vallásszabadságot egész Európában elsőként törvénybe iktató országgyűlés színhelyén, majd Kolozsvárott a gubernátor, gróf Bánffy György nagy ebédet adott a tiszteletére. Paget hosszan beszélt a szászok királybírójával, Szász Jánossal, aki néhány évvel azelőtt elnyerte Sachs von Harteneck néven a birodalmi hercegi címet. Felkereste Johannes Seeaut, az ausztriai pénzügyi szakembert és kamarai tanácsost, aki az erdélyi bányák és pénzügyek összeírására kiküldött kamarai bizottság elnöke volt.³⁵

Miért tett Paget ilyen nagy kitérőt Erdélyben? Miért beszélt a Fejedelemség minden számottevő személyiségével? Bethlen Miklós pedig *Önéletírásában* miért hogy meg sem említi az 1702. évi találkozásukat? Pedig tisztában volt Paget jelentőségével, mert 1699 kapcsán megjegyzi, hogy Paget holland kollégájával együtt „a karlovici békességet csinálták”. Bethlen gondosan összegyűjtött levelezésében sem találunk említést Paget erdélyi útjáról.³⁶

Anglia közvetítette a béketárgyalásokat a Szent Liga országai és az oszmán hatalom között, s az előkészítő megbeszélések már 1690-ben Paget bécsi követsége idején elkezdődtek. 1694-től Paget mint konstantinápolyi követ a Portával különlegesen jó kapcsolatot alakított ki, ő volt a tárgyalások legbefolyásosabb személyisége. Volt ideje alaposan megismerni a magyar protestánsok gondjait. Többször fordultak hozzá a Királyságból és Erdélyből vallási sérelmeik panaszai. Ő maga emlékezik meg róla, hogy 1690-ben Bethlen Miklós nyújtott át neki egy az erdélyi protestánsok helyzetének javítására Anglia segítségét kérő kérvényt. Ez alkalommal nyomatékosan tudtára is adta gróf Theodor Strattmann kancellár, hogy a császár soha nem bocsátaná meg, „ha alattvalói más uralkodóhoz fordulnának, annak segítségét kérve”.³⁷ Hosszú konstantinápolyi tartózkodása alatt Pagetnek bőven volt alkalma, hogy átlássa a bujdosók helyzetét. Thököly azzal kereste meg, hogy szeretne másutt élni, „ahol szabadon szólhatna, amit itt nem tehet”, s hangsúlyozta magyarjaival együtt hasznos szolgálatot tehetne Angliának. Paget lord nem nagyon kedvelte Thökölyt, mégis a béketárgyalásokon erősen szorgalmazta, hogy kedvezően rendezzék helyzetét. Megpróbálta elérni, hogy az Erdélyi Fejedelemséget mint önálló államot foglalják be a békeszerződésbe. Nemcsak a *Diploma Leopoldinum*ra, hanem Lipót császár és Apafi

³⁵ GÖMÖRI György: Angol utazó az 1702-es Erdélyben. In: GÖMÖRI György: Erdélyiek és angolok. (H.n.é.n.) 53–60.

³⁶ BETHLEN Miklós: Önéletírása. Sajtó alá rendezte V. WINDISCH Éva. Bp., 1955. I. köt. 403.

³⁷ William Paget jelentései többek között Earl of Nottinghamhez 1690–1690. PRO SP 80. – 1695, november 1-i beszámolója. British Library Department of Manuscripts Add Ms. 8880/12.

Mihály 1686. július 28-án megkötött egyezményére is hivatkozhatott. Erdélyt bevették a török elleni Ligába, s a császár szavatolta a fejedelemség jogát a békére. Iratai között őrizte Paget a *Megfontolások Erdély státuszának meghatározása érdekében* című írást.³⁸

Paget, amikor elhagyta Konstantinápolyt, és Erdélyben járt, már egy éve folyt a spanyol örökösödési háború, annak ellenére, hogy Lipót császár formálisan csak 1702. május 15-én üzent hadat a francia királynak. 1701 tavaszán már felvonultak a hadseregek: a franciák, hogy megvédjék a spanyol király végakarátát, a Habsburgok, hogy érvényesítsék jogait. Valójában az erőfölényért harcolt Európa két nagyhatalma. Anglia politikai orientációja az 1700-belihez képest gyökeresen megváltozott. Az angol parlamentben két szavazat és a fiatal Habsburg-arisztokrata, a máris Európa legjobb diplomatájának – és mellesleg legagyafúrta intrikusának – ismert Johann Wenzel Wratislaw (1669–1713) gróf tehetsége döntötte el, hogy a Szigetország Hollandiával együtt nem a francia király, hanem a Habsburg-császár szövetségeseként száll be a háborúba. Anglia azonnal nagy kölcsönöket adott Lipót császárnak, és Bécs a hitelek fedezetéül többek között az erdélyi higany és rézbányákat is lekötötte. Mindazonáltal az angol politikát az európai hatalmi egyensúly megteremtésének elve vezette.

Ha lord Paget azért időzött Erdélyben, hogy az angol hitelek fedezetéről tájékoztassa kormányát, nem küldhetett megnyugtató híreket. Rengeteg emberrel találkozott. A Cambridge-ben, Oxfordban tanult lelkészek és filozófiaprofesszorok, anyanyelvén tájékoztatták, hogy a különböző felekezetek jogait a császári rendeletek korlátozzák. A protestánsok templomait és iskoláit elveszik. Paget kísérfője, Edmund Chishull lelkész leírásaiból tudjuk, hogy Paget lord találkozott Kaposi Sámuellel, akinek Vay Ádám életében és mentalitásának kialakulásában is nagy szerepe volt.³⁹ Meglátogatta Paget az erdélyi protestáns művelődés Bethlen Gábor alapította fellegvárát, a nagyenyedi kollégiumot. Mindent összevéve az erdélyi protestánsok helyzetéről tájékozódott, és talán arról is tárgyalt, hogy az új helyzetben hogyan segíthetnének viszonyaikon.

Erdély 1702 tavaszán már olyan volt, mint a puskaforos hordó. Az angolok látják, hogy Rabutin „szigorú bánásmóddal” hiába próbált „rendet teremteni”. A vámokat kijátsszák, az adószedők elől elbujdosnak, szabadon járnak török földre, Lengyelországba, s az utakat fegyveres csoportok, mint jelentik, „kurucok”, egykori Thököly-katonák szállják meg.

---

³⁸ British Library Add Ms 8880/67–72. Vö. HOLLENDER, A.E.J. – JUBB, M.J.: Nagy-Britannia és Észak-Írország egyesült királyság. Buda expugnata. Történeti bevezető: R. VÁRKONYI Ágnes. Szerk. HARASZTI György-VARGA J. János. Bp., 1986. I. köt. 570.

³⁹ SZALAY 1978. 25.

A forrongó Erdélyből lord Paget gazdag ajándékokkal távozott. Szép ércmintákat, sókristályokat, egy különleges kéziratot s a gubernátortól hat tüzes paripát kapott. Ő pedig két erdélyi fiatait, a szász Tobias Stranover-t és a magyar Almási Istvánt vitte magával. De miért ment Erdélyből Debrecenbe? Stepney is tud debreceni kitérőjéről. Itt három másik fiatait vett szárnyai alá, közöttük Dobozy Istvánt, aki hat év múlva Rákóczi nehéz diplomáciai megbízásával indul újra Angliába.⁴⁰

Nem sokkal Paget után Bethlen Miklós is felkerekedett, és szeptember elején már a császárvárosban fontos tárgyalásokat folytat. Részletekre itt nem térhetünk ki. Csupán annyit hangsúlyozhatunk, hogy Bethlen két év múlva Rabutin fogságába kerülve a *Columba Noe* címmel Erdélyről készített politikai tervezete miatt Lipót császárnak azzal magyarázkodik, hogy művét az angol és a holland követnek küldte el, mert közös vallás és barátság fűzte őt a követekhez, s Bécsben senki nem vetette a szemére, hogy naponta társalkodott velük. Valójában a két követnek megírta, hogy művét, ha jónak látják, nyomtattassák ki.⁴¹

Bécsi tartózkodása idején tehát naponta társalkodott az angol és a holland követekkel, s beadott az Opiniót I. József császárnak, hogyan lenne megőrizhető Erdély békéje és a négy bevett vallás szabadsága. Hihetetlen, hogy Bethlen Miklós ne találkozott volna Vay Ádámmal, ha másként nem, akkor titokban. Vay Ádámot szoros kötelékek fűzték Erdélyhez. Vay művelt ember, puritán eszmékkel áthatott. Mindemellett akkor Bécsben ő volt az egyetlen, aki hitelt érdemlően tájékoztathatta Bethlen Miklóst a perről s a szervezkedés angol-holland kapcsolatairól.

A Rákóczi-szervezkedés angol kapcsolatait eddig nem vizsgálta a szaktudomány. Stepney 1699–1700. évi jelentéseiből tudjuk, hogy protestáns közösségek adtak be hozzá emlékiratokat, és segítséget kértek. A vizsgálati anyagban vizsziatérő kérdés: Rákóczi az angol királynőhöz is szándékozott fordulni, Okolicsányi Pál felkereste az angol és holland követeket, s azt a választ kapta, hogy a segítség még nem időszerű. Longueval Rákóczival szembesítve kitarított állítása mellett, hogy a bécsi angol és holland követekkel is megpróbálták felvenni a kapcsolatot. Talán erre utal Rákóczi Bécsből Szirmaynak küldött idézett levelében az Angliai jager kifejezés.

Hosszabb távú folyamaton áttekintve természetes, hogy Rákóczi és társai a tengeri hatalmakkal is számoltak, megoldást keresve az ország helyzetére.

Az Erdélyi Fejedelemség politikájában az angol kapcsolatoknak messzire nyúló hagyományai voltak.

---

⁴⁰ A diákok számával kapcsolatos régi félreértéseket tisztázta GÖMÖRI György: Lord Paget magyar pártfogoltjai. Erdélyiek és angolok. I.m. 61–68.

⁴¹ Bethlen Miklós Lipót császárnak s.d. (Nagyszében, 1704. június 19) és Nagyszében, 1704 április 25 előtt keltezett levele. JANKOVICS: Bethlen levelci. 966–970, 963–964.

Az „Európai hatalmi egyensúly” jegyében

Az Erdélyi Fejedelemség történetében az angol és a holland kapcsolatoknak a századfordulón már régi hagyományai voltak. A szakirodalom régen hangsúlyozza, hogy a közös vallás és az egyetemek ezeket folyamatosan fenntartották és újraforgalmazták, a tengeri hatalmak és a kis Fejedelemség érdekei Európa gazdasági és politikai átrendeződésiben nagyobb összefüggésekben is érintkeztek egymással. Az újabb kutatások pedig a kultúra különböző rétegeiben, a politika és propaganda többféle köreiből a Közép-Európai térség országait hálózatosan átfogó szerves összeköttetések sokféle új szálát fejtették fel.

Apafi fejedelem már elődeire hivatkozva fordult az angol királyhoz, s 1663–1664-ben a fiatal Bethlen Miklós is tevékenyen közreműködött abban, hogy Comenius és Samuel Hartlib köre szerves együttműködést alakított ki Zrínyi mozgalmával. Apafi fejedelem politikáját 1680 után határozott angol orientáció jellemezte, fiát II. Apafi Mihály fejedelmet Orániai Vilmos király gyámfiává fogadta.⁴²

Angliát általában a török hódítás miatt és erős protestáns szolidaritásból érdekelte Magyarország. A 17. század közepétől pedig megfigyelhetők az egész térséget átfogó nyitás jelei. Nem lehetünk olyan elfogultak, hogy ne vegyük észre, Magyarország és Erdély mellett Lengyelország, Morvaország, Csehország, a román vajdaságok s Oroszország is az érdeklődés fókuszába kerül. Ösztönzői a kereskedelmi lehetőségek, a közös vallás, a puritanizmus hatása s főleg az európai hatalmi egyensúly új követelményei.

Az európai hatalmi egyensúly megeremtésére törekvő politika gyakorlati ki-munkálása még Thomas Wolsey kardinális nevéhez fűződik, Bacon és Grotius elméleti szinten összegeztek, a vesztfáliai béke pedig már új összefüggésben fogalmazza meg. A századvég nagy kihívása, hogy összeomlik a két világbirodalom. Az oszmán hatalom kiszorul Magyarországról, a nyugati Habsburg Birodalom sorsát az utód nélküli spanyol király halála pecsételi meg.

„A jó hatalmi egyensúly a béke legfőbb öre” – fogalmazza meg 1700-ban Defoe az angol kormány politikáját. S mindenki tudta, hogy a hatalmi egyensúly megeremtése az erőviszonyok átrendezésével, a hatalmi rend újjáalakításával felszabadult térség országainak nyugalma, szabad fejlődése, kereskedelmi biztonsága számottevő tényező az európai hatalmi egyensúly megeremtésében. A

⁴² MIKLÓS Ödön: Bethlen Gábor és a holland diplomácia. *Protestáns Szemle* 1929. 595–608. – PÉTER Katalin: Zrínyi angol rajongói. In: *Angol életrajz Zrínyi Miklósról*. Szerk.: KOVÁCS Sándor Iván. Bp., 1987. – R. VÁRKONYI Ágnes: Európa Zrínyije. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1996. – Linda and Marsha FREY: The Confessional Issue in International Politics: The Rákóczi Insurrection. – KÓPECZI Béla: A 18. századi Anglia magyarságképe. Mindkét tanulmány In: R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv. Szerk.: TUSOR Péter. Szerkesztőtársak: RIHMÉR Zoltán, THOROCZKAY Gábor. Bp., 1998. 432–441, 442–450.

karlócai békéhez vezető mintegy évtizedes tárgyalások alatt az angol követ mindvégig azon volt, hogy megőrizze az erdélyi fejedelemség önállóságát. Rákóczinak majd már a szabadságharc kezdetén felajánlják, hogy közvetítik a békétárgyalásokat, és garantálják a megkötendő békét. Amikor pedig az 1706. évi tárgyalások a Habsburg-kormányzat miatt megszakadnak, George Stepnay kijelenti: „Európa közös ügye látja kárát.”

Rákóczi ugyancsak egészen korán, már az 1690-es évek végén felismerte, hogy az európai hatalmi viszonyok nagy átrendeződése készül. Amikor a vármegek még úgy próbálnak segíteni helyzetükön, hogy egymással versengve írják össze a lakosság veszteségeit a magas adók, a katonaság zsarolásai miatt, és a hadseregtisztek kifizetetlen számláival ostromolják az uralkodót és a kamarákat, a fiatal Rákóczi Európa egészét figyeli. Jól érzékeli a kontinens hatalmi viszonyait felforgató változások előjeleit. Felismeri, hogy a beteges és gyermektelen spanyol király halálával az európai erőviszonyokban gyökeres változás következik be. Azzal, hogy Magyarországon az Oszmán Birodalom uralma összeomlott, a Szent Liga csapatai visszafoglalták a török megszállta területeket, a Habsburg-dinasztia erőfölénybe került, a spanyol világbirodalmi trón miatt kirobbanó háború átrendezi a hatalmi erőviszonyokat.

Feltűnő, hogy Rákóczi állampolitikai írásaiban milyen gyakran fordul elő ez a fogalom: „Európa hatalmi egyensúlya”: Többek között például a porosz és a svéd királyhoz küldött követének utasításában foglalta össze az európai hatalmi egyensúly követelményével kapcsolatos meglátásait. „A mostani háborúban akár a franciák, akár a Habsburgok győznek, felborul az európai hatalmi egyensúly”, s újrendezése csak a kontinens országainak teljes együttesével lehetséges. Ahogy a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség a török időkben két nagyhatalom közé ékelődve mindkettő terjeszkedésére fékezőleg hatott, most önálló államiságával, szabadságjogainak biztosításával az európai hatalmi egyensúlynak lehet fontos tényezője.⁴³

Rákóczi felismerte a lehetőséget, hogy a Királyság és az Erdélyi Fejedelemség állami szuverenitását, szabadságát az átrendeződő Európában lehetne biztosítani. A Habsburg-török karlócai megállapodás 1699-ben, ahogyan létrehozták, felborította az ország helyzetét meghatározó törekeny békerendszert. Annak elenére, hogy szerződések, megállapodások és országgyűlési törvény biztosította, ezúttal a békétárgyalásokon Magyarország és Erdély rendi testülete nem képviselhetette magát. Amint Rákóczi megfogalmazta, nélkülünk döntöttek rólunk.

Az ország szabadsága, békéje azonban nem önmagáért való, hanem az egyetemes rendszerbe illeszkedik. A vesztfáliai békét megszerkesztő katolikus és

---

⁴³ Ráday Pál iratai (1703–1706). Bp., I. köt. Sajtó alá rendezte: BENDA Kálmán, ESZE Tamás, MAKSAY Ferenc, PAP László. Bp., 1955.

protestáns országok azzal, hogy az Erdélyi Fejedelemséget is bevették a békébe, elismerték: az önálló fejedelemség stabilizáló tényező a térségben. Ugyanígy Rákóczi többször kifejtette, ha Magyarország visszanyeri állami szuverenitását, az Európa egésze számára is fontos.

1700-ban a Rákóczi-szervezkedésben elkészült a szervezés területi felosztása. Külön-külön nyerték meg a református, evangélikus és katolikus nemességet, folynak a tárgyalások az erdélyiekkel, felvették a kapcsolatot a rácok egyházi fejével, Csernovitz Arzén ipeki pátriárkával. Az elmúlt évek megosztott politikai csoportjainak csaknem valamennyi képviselője feltűnik Rákóczi körül: Széchenyi Pál kalocsai érsek, Szirmay István nádori ítélőmester, Sándor Gáspár Thököly egykori francia diplomatája, Okolicsányi Pál jogtanácsos, az evangélikusok vezető személyisége.

Vay Ádám a vállalkozó szellemű köznemes a szervezkedésben a református nemességet nyerte meg. Szirmay Istvánnal és Okolicsányi Pállal együtt pedig a bécsi angol követtel építhetett ki kapcsolatot. Nehéz lenne tagadni azonban, hogy Bethlen Miklós kancellár tárgyalásai William Pagettel és bécsi megbeszélései ne illeszkedtek volna a rendkívül nagy óvatossággal vitt szervezkedésbe. Bizonyosat azonban csak akkor mondhatunk, ha pontosan meg tudjuk állapítani, hogy 1702 késő nyarán hárman, Paget, Vay Ádám és Bethlen Miklós találkoztak, és mit tárgyaltak.

Pagetnek erdélyi útja utolsó szakaszán Wesselényi István volt a comissariusus. Nyilván nemcsak ezért jegyezte fel naplójába 1705. május 26-án: „Ma értettünk olyan híreket, hogy Aprilis várták volna Bécsbe Angliából Paget nevű nagy embert [...] hogy jőne le a magyarokkal való békesség megcsinálására.”⁴⁴ Vay Ádám, Rákóczi udvari kapitánya pedig az erdélyi rendek huszti országgyűlésén képviseli a magyar konföderációt, erdélyi senator lesz, ott van a fejedelmi beiktató országgyűlésen Marosvásárhelyen, és beszédet mond Kolozsvárott a Nemes Ifjak Társasága felavatásán.⁴⁵

Nyilvánvaló, hogy Bethlen Miklós személye a folyamatosságot testesítette meg az erdélyi politika angliai és hollandiai orientációjában 1663–1664 és 1690–1704 – történetileg más körülmények – között azonos célokkal, az ország önálló államisága, vallásszabadsága értékeinek megőrzése érdekében. További kutatásoknak, egy majdani Bethlen monográfiának kell majd tisztáznia, hogy milyen része volt a Rákóczi-szabadságharc megtervezésében és a béketárgyalások angol-holland közvetítéssel történt előkészítésében.

⁴⁴ WESSELÉNYI István: Sanyarú világ I-II. Közzéteszi MAGYARI András. Buk., 1983. I. köt. 432–433.

⁴⁵ Ráday Pál iratai (1707–1708). II. köt. Sajtó alá rendezte: BENDA Kálmán, MAKSAJ Ferenc. Bp., 1961. 17, 167.

A pápai diplomácia javaslatai 1639-ben a Szentszék részvételére a magyarországi katolikus restaurációban

A lutheri és kálvini reformáció egyik közismert jellemzője az Apostoli Szent-szék joghatóságának teljes elutasítása. Maga a 'protestáns' jelző is eredetileg a reformált egyházak Róma-ellenes szolidaritásának kifejezése rendi-politikai jelentésmezőben.¹ A kora újkori hitvitákban, a felekezetek közötti érintkezések mindennapjaiban a pápai primátus problémája állandó napirendi pontként szerepelt. Nem volt ez másként Magyarországon sem, ahol a katolikusokat protestáns részről – sokszor minden mellékszöveg nélkül – lényegre törően csak 'pápista'-ként emlegették. A kérdés korabeli aktualitását mi sem mutatja jobban, mint hogy Pázmány Péter fő művében, a *Kalauz*ban egy teljes könyvet szánt a pápa egyházfőségének védelmezésére.² Katolicizmus és Róma a dogmatika, a morális, a tradíció, az egyházszervezet és törvények, politika és mentalitás terén egy és ugyanaz volt. A 17. század elején kibontakozó hazai katolikus megújulás és ellenreformáció képviselői mint Róma eszméinek terjesztői és érdekeinek védelmezői jelentek meg a közgondolkodásban. A közös hit és az egyházfegyelem szoros együttműködést feltételez a rekatolizáció folyamatában a magyar klérus és a Szentszék között.

I. Róma részvétele a magyarországi katolikus megújulásban (vázlat)

Mégis, ha ennek az együttműködésnek, pontosabban fogalmazva a Habsburg-oroszország részben végbemenő katolikus restaurációhoz Róma által nyújtott segítség mibenlétét fel akarjuk térképezni, meglepő nehézséggel találjuk szembe magun-

---

¹ HATOS Pál: *A 'protestantizmus' születése a 19. századi Genfben*, Fiatal egyháztörténészek kollokviuma (Az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék Kiadványai I, szerk. Kósa László), Budapest 1999, 199–203 és 219.

² Tizedik könyv: *A romai pápa nem Antichristus*. PÁZMÁNY Péter: *Hodogeus. Igazságra vezérlő kalauz I–II*. (Pázmány Péter ... összes munkái. Magyar sorozat III–IV, kiad. KISS Ignác), Budapest 1897–1898, II 311–358.

kat. Az eddigi kutatásokból – jórészt apologetikus szemléletük ellenére – ugyanis a török elleni felszabadító háború megindulásáig érdemi támogatás helyett csupán érdemi problémákra lehet következtetni. V. Pálban (1605–1621) legalább hathatós diplomáciai támaszra talált a protestantizmus politikai térnyerése ellenében Béccsel is hadakozó esztergomi érsek, a bíborosi rangra emelt Forgách Ferenc.³ XV. Gergely (1621–1623) még küldött némi pénzt, egy kapitányt és fizetőmestert, hogy a kezdeti eredményeket teljes megsemmisüléssel fenyegető Bethlen Gábor hadjáratának (1619–1621) megállítására pápai csapatokat toborozzanak Morvaországban, igaz, bevetésükre a nikolsburgi béke megkötésével már nem került sor.⁴ A Barberini-pápa, VIII. Orbán (1623–1644) pontifikátusával kapcsolatosan azonban inkább csak a magyar király püspökkinevezési joga körüli vitákról, a magyar egyház által a Kúriának fizetendő illetékekről, és olyan Róma által kárhozott helyi szokásjog továbbéléséről olvashatunk, mint az egyházmegyék kormányzásának a királyi kinevezés utáni azonnali átvétele a püspöki jelvények felöltésének kíséretében.⁵ Ráadásul az eddig ismert ellentétek sora újabbakkal egészíthető ki, mint azt az állandó római követségének terve miatt Pázmány és a Barberinik között keletkezett éles feszültség mutatja.⁶

A Szentszékkal való rendszeres kapcsolattartás céljából a trienti zsinat (1545–1563) szellemében előírt, magyar viszonylatban 4 évenként esedékes római (*ad limina*) látogatás és jelentéstétel, valamint a királyi kinevezéshez a kánonok által megkövetelt pápai megerősítő bullák megszerzésének gyakori elmulasztását ki-mutató vizsgálatokból pedig egyenesen arra a megállapításra juthatunk, hogy a

³ Ennek részleteiről: SÖRÖS Pongrácz: *Forgách Ferencz a bíboros*. Századok 34 (1901) 577–608. 691–723. 774–818; KÁROLYI Árpád: *Az ellenreformáció kezdetei és Thurzó György nádorrá választása*, Századok 53 (1919) 1–28 és 124–163. – Számos további adat: *Die Prager Nuntiatur des Giovanni Stefano Ferreri und die Wiener Nuntiatur des Giacomo Serra (1603–1606)* (Nuntiaturberichte aus Deutschland IV/1), ed. Arnold Oskar MEYER, Berlin 1913; *Magyar Országgyűlési Emlékek 12: 1606* (Monumenta Hungariae Historica III/12), kiad. KÁROLYI Árpád, Budapest 1917; *Epistulae et acta Antonii Caetani 1607–1611 I–II* (Epistulae et acta nuntiorum apostolicorum apud imperatorem... 4), ed. Milena LINHARTOVA, Praeae 1932–1937, *passim*.

⁴ A Pietro Aldobrandini részére 3000 gyalogos fogadására adott utasítás egy másolata: Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA), Handschriften, W 290, vol. 13, fol. 146r–147v., Handschriften, cod. W 780, fol. 302r–306v. Kiadva: *Die Hauptinstruktionen Gregors XV für die Nuntien und gesandten an den europäischen Fürstenhöfen 1621–1623*, hrsg. v. Klaus JAITNER, Tübingen 1997, 737 skk. Matteo Pini fizetőmester (*pagatore*) instrukciója: ÖStA HHStA, Handschriften, cod. W 780, fol. 308r–310v.

⁵ FRAKNÓI Vilmos: *A magyar királyi kegyűri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig*, Budapest 1895, 299–404; UŐ: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szentszékkal. III: A mohácsi véstől Magyarországnak a török járom alól felszabadításáig*, Budapest 1903, 263–378.

⁶ Vö. Pázmány állandó római követségének terve (1632–1634), s.a.

magyar püspöki kar nem fordított kellő figyelmet Róma tevőleges támogatásának elnyerésére.⁷ E képet csak némileg módosítja a kánonjog által szabályozott egyéb területeken (mint például a szerzetesrendek reformja, különféle lelki felhatalmazások megszerzése) megfigyelhető szorosabb kapcsolattartás.⁸ Vajon a magyar egyház vezetése valóban kihasználatlanul hagyta volna a katolicizmus központjától remélhető lehetőségeket?

Részben már e fenti vizsgálatok kritikai elemzése is óvatosságra kell hogy intsen bennünket, a hazai katolikus megújulás programját Róma számára felvázoló elemzések pedig kifejezetten ennek ellenkezőjéről tanúskodnak. Az 1622-ben, az újonnan létrehozott hitterjesztési kongregáció számára írt, Pázmány Péter esztergomi érsek (1616–1637), Dallos Miklós váci (1621–1623) és Domitrovich Péter zágrábi (1611–1628) püspökök tollából származó tervezetek közös jellemzője, hogy nem egyszerűen segítséget várnak a Szentszéktől, hanem elképzeléseik megvalósítását kizárólag rá alapozva tartják kivitelezhetőnek. Egyhangúlag üdvözltek az új missziós kongregáció felállítását, azt, hogy – mint Dallos megfogalmazta – az Apostoli Szék „a nunciások és a helybeli főpapok részvételével a katolikus hitet nemcsak megőrizni, hanem az eretnekek, szakadárok és hitetlenek között terjeszteni is kívánja... a magyar egyház helyzetét ismerve ugyanis nyilvánvaló, hogy egyházi büntetésekkel és korlátozásokkal Magyarországon, ahol a szent inkvizíció működése nem lehetséges, és ahol a szabad vallásgyakorlatot széles körben engedélyezték, senkit sem lehet a katolikus hitben megőrizni vagy arra kényszeríteni. Mivel ez az út nem járható, más módot kell keresni az ország megsegítésére, úgy mint a misszionálást, hogy a prédikációk és a keresztyén tanítás által a Szentlélek megnyerő kiáradása vezesse az eretnekeket a hitre, és erősítse meg abban a már katolikusokat.”⁹

A rekatolizáció sikerének zálogát mindhárom főpap egyaránt a megfelelő oktatási intézményhátter Róma támogatásával történő kiépítésében látta. Páz-

---

⁷ Erre lásd VANYÓ Tihamér: *Püspöki jelentések a magyar szent korona országainak egyházmegegyeiről 1600–1850* (Olaszországi Magyar Oklevéltár 2), Pannonhalma 1933, 58–62; valamint FRAKNÓI fentebb idézett munkáit. – A kegyúri joggal foglalkozó egyéb irodalom megtalálható: ERDŐ Péter: *A pápaság és a magyar királyság Zsigmond király idején (1387–1437)*, Magyarország és a Szentszék kapcsolatának 1000 éve (szerk. Zombori István), Budapest 1996, 83–95.

⁸ Vö. GALLA Ferenc: *A pálosrend reformálása a 17. században*, (klny. Regnum Egyháztörténeti Évkönyv 1940–41), Budapest 1941; UŐ: *Magyar tárgyú pápai felhatalmazások, felmentések és kiváltságok a katolikus megújulás korából I* (Regnum-Könyvek. I: Egyháztörténeti források I – Klny. Levéltári Közlemények 24–25 [1946–1947]), Budapest 1947.

⁹ Eredetije nem ismert. Fogalmazványa: Győr–Moson–Sopron Megye Győri Levéltára, Győri Székeskáptalan Hiteleshelyi Levéltára, Theca XXXIX. Közlése: *Dallos Miklós győri püspöknek politikai és diplomáciai iratai (1618–1626)*, kiad. FRANKL Vilmos–RÁTH Károly, Esztergom 1867, 230–234, no. 42. – Dallost 1623-ban helyezte át az uralkodó Vácra Győrre.

mány szerint az évi 4 ezer forintnyi ráfordításból Nagyszombatban létesítendő két pápai kollégium, s egy 10 ezer forintnyi egyszeri letétből az ország területén máshol felállítandó intézet már rövid idő alatt számottevő változásokat eredményezne az ország vallási térképén.¹⁰ Domitrovich egy zágrábi pápai szeminárium szükségességét hangoztatta, amelyhez néhány stájer–karinthiai egyházi javadalom bevételeit is felhasználhatónak gondolt.¹¹ Míg a primás előzményként XIII. Gergely (1572–1585) rövid életű kolozsvári alapítására hivatkozott, Dallos a 16. század reformpápaiinak Németországban kiépített és oly jól bevált kollégiumhálózatát állítja követendő példaként: „amit tehát a német nemzet gondjaival kapcsolatosan a pápák kegyelmesen, méltányosan és atyailag cselekedtek, és Németország különféle helyein alumnátusokat hoztak létre, hogy ez magyar földön sokkal nagyobb serénységgel megvalósuljon, a végső szükség parancsolja, hiszen az ország lakóinak megsegítésére a helyi lehetőségek sokkal inkább körülhatároltak.”

---

¹⁰ *Modus iuvandi religionem in Hungaria*. Pázmánynek ez az egyetlen nem irodalmi jellegű alkotása, amelyet – tekintettel jelentőségére – a Pázmány-kutatás filológiai precizitással ismételtelen közreadott: Michael LACZKO S.I.: *Memoriale archiepiscopi Strigoniensis Petri cardinalis Pázmány ad Sacram Congregationem de Propaganda Fide de modo iuvandi religionem catholicam in Hungaria anno 1622*, Most 3 (1956) 83–93. LACZKO a vonatkozó kongregációs ügyiratok kíséretében a budapesti egyetemi könyvtárban őrzött és HANUY Ferenc által kiadott eredeti fogalmazványt, valamint a vatikáni könyvtárban és a jezsuiták római levéltárában található egykorú másolatok szövegvariánsait adta ki, ill. vetette össze. Logikus feltevése, hogy az irat eredetije az ügyet a kongregáció előtt referáló Zollern kardinális hagyatékában lappanghat, nem igazolódott. Az általa a kongregáció levéltárában hasztalan keresett eredeti példány mégis ott lelhető fel: Archivio storico della Sacra Congregazione per l’Evangelizzazione dei Popoli (APF), Scritture (SC), Dalmazia, Miscellanea, vol. 3, fol. 131r–133v. E kötetet szisztematikus missziótörténeti kutatásai során TÓTH István György találta meg, s egyéb vonatkozások kapcsán éppen e periodika előző számában hívta fel rá a figyelmet *Pázmány Péter négy ismeretlen levele c. közleményében* (Ráday Gyűjtemény Évkönyve 8 [szerk. Für Lajos–Szabó András–Berecz Ágnes], Budapest 1997, 169–184). – A fogalmazványról készült közkezen forgó kiadás szerint (*Pázmány Péter... összegyűjtött levelei I–II*, kiad. HANUY Ferenc, Budapest, 1910–1911 [PÖL], I 291–295, no. 181.) Pázmány több főpaptársa, köztük Dallos nevében készítette el emlékiratát, ám a végleges példányt csupán a saját nevében nyújtotta be. Ez a püspökök közötti teljes nézetazonosság hiányára enged következtetni, amit a Dallos által készített különtervezet is megerősít. A primás csak azt említi – mindegyik szövegvariánsban –, hogy a horvátországi teendőkről Domitrovich Péter zágrábi püspök nyújt majd tájékoztatást.

¹¹ *Modus iuvandi catholicam religionem in episcopatu Zagradiensi atque in vicinis provinciis Illyrica lingua utentibus*. Eredetije: APF SC Dalm., Misc., vol. 3, fol. 206r–207v. – A fogalmazvány kivételével szövegvariánsai szintén ott találhatóak, mint Pázmányéi. – A vatikáni könyvtárban fellelhető példányokról már a 17. század végén másolatot készített Cseles Márton jezsuita, római magyar gyóntató: Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE), Egyetemi Könyvtár, Kézirattár (EKK), Ms. Ab 50, tom. 4, pag. 160–163 és 169–171.

Szintén egyöntetű kérésük volt az Örök Városbeli képzés lehetőségének biztosítása. Domitrovich egy új intézmény felállítását tanácsolja, ahová hangsúlyozottan nem csak nemeseket fogadnának be. A váci püspök a már meglévő alapítványi helyek felkutatását tartja szükségesnek, Pázmány minimális célként a *Collegium Germanicum et Hungaricum*ban rendelkezésre álló 12 hely betöltését, illetve lehetőség szerinti gyarapítását fogalmazza meg. Emellett azt is szerették volna elérni, hogy a Kúria biztosítsa a hazatérő növendékek útiköltségeit.

Csak a primás és Dallos javasolták, hogy a megtért protestáns prédikátorok tisztes megélhetését valamilyen módon biztosítani kellene, hiszen példájuk így könnyebben követőkre találhatna. Kérték továbbá, hogy Róma az alapításokhoz való hozzájárulásukat kieszközlendő gyakoroljon nyomást prelátustársaikra. Dallos emellett még a megtérések, papszentelések, házasságrendezések megkönnyítésére széles körű lelki felhatalmazásokat követelt a magyar főpapok számára, és felvetette egy olyan pénzalap létrehozásának gondolatát, amelyből megoldható lenne a rászoruló plébánosok, misszionáriusok segélyezése.

Pázmány arról sem feledkezett meg, hogy a rend generálásának közreműködésével rendezzék az erdélyi ferences lelkipásztorkodás helyzetét. Mindhárman többször is hangoztatták a hódoltsági missziók segítésének, kiterjesztésének szükségességét.

Az előterjesztések római visszhangja ugyan pozitív volt,¹² az elkövetkező évtizedek történései viszont azt bizonyítják, hogy a század során a bécsi, nagyszombati, pozsonyi, győri, soproni, trencsényi, kassai stb. alapítások a Szentszék hozzájárulása nélkül jöttek létre. Egyedül a bécsi Pázmáneum kapott pápai jóváhagyást. A nagyszombati egyetem számos próbálkozás dacára már ezt sem nyerte el, a többinél pedig jószerével meg sem kísérelték kieszközölését. Az intézményeket uralkodói privilégiumokkal ruházták fel.¹³

A római német–magyar kollégiumban csupán a 16. századi lehetőségekhez igazított alapítványi helyeket sikerült visszaszerezni, s gyakran ezek kihasználá-

---

¹² A hitterjesztési kongregáció vonatkozó aktái kiadva LACZKO: *Memoriale archiepiscopi Strigoniensis...*, 90–93. Domitrovich elképzeléseit a nuncius is támogatta. Kísérőlevele: APF SC Dalm., Misc., vol. 3, 204rv.

¹³ Pázmány alapításainak felsorolása: FRANKL Vilmos: *Pázmány Péter és kora I–III*, Pest, 1868–1872, III 324–326. A Pázmáneumra: GALLA Ferenc: *A Pázmáneum alapítása és a Szentszék*, Vác 1935. A többi főpapéra átfogóan: HERMANN Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig* (Dissertationes Hungaricae ex historia ecclesiae I), München 1973², 250–263. A nagyszombati egyetemre: BOROVI József: *Az egyetemalapító Pázmány Péter*, Vigilia 48 (1983) 488–492. Az alapításokról számos egyéb résztanulmány: Ladislaus POLGÁR S.I.: *Bibliographia de historia Societatis Iesu in regnis olim corona Hungarica unitis (1650–1773)*, Roma 1957, *passim*; illetve további adatok: Primási Levéltár (PL), Archivum Ecclesiasticum Vetus (AEV), no. 1547–1757: *Fundationes ecclesiasticae et saeculares*.

sa is számos alkalmi nehézségbe ütközött, ráadásul Pázmány maga volt kénytelen biztosítani a hazatérők költségeit.¹⁴ Az intézmény ennek ellenére érdemi hatást tudott kifejteni a hazai katolicizmus megújulási és művelődési viszonyaira.¹⁵ Részben ugyanez mondható el a környező országok pápai kollégiumairól (Olmütz, Graz stb.) is, bár ezekben mind az egyházi, mind a világi hallgatók kevés kivétellel saját költségükön folytatták tanulmányaikat.¹⁶ A korábbi állapotokhoz képest tehát a pápai közreműködés tekintetében lényegi változásokról aligha beszélhetünk.

A Dallos említette szentelési, feloldozási felhatalmazásokat Róma mint a egyes vallású területek főpásztorainak – a korábbiakhoz hasonlóan – egyedi kérelmekre rendszerint megadta, igaz, sokszor a kértnél korlátozottabb mértékben és időtartamra.¹⁷ A katolizált protestáns prédikátorokat licenziátusként alkalmazták, és megélhetésüket külön alap helyett plébániai jövedelmekből biztosították. E gyakorlatot 1661-ben a hitterjesztési kongregáció titokban vizsgálat alá vetette.¹⁸ Az ugyancsak a váci püspök által felvetett *Cassa Parochorum* működépes megvalósulására még egy jó évszázadot kellett várni.¹⁹

A Szentszék új lelkipásztori stratégiája jegyében, a hagyományos egyházi struktúrákat kiegészítő-felváltó, közvetlenül Rómából irányított világmissziós szervezet kiépítése keretében érdemi lépések csak a már korábbi előzményekre támaszkodó hódoltsági, majd az erdélyi lelkipásztorkodás megszervezésére történtek, ám szinte teljesen a magyarországi hierarchia kikapcsolásával.²⁰ Párhuzamosan e módszer extrapolálásával kísérleteztek Felső-Magyarországon is, de a

---

¹⁴ Ennek számos részlete a kollégium rektorainak és Pázmány levelezésében: ELTE EKK Collectio Prayana, tom 32, *passim*; PÖL I –II *passim*. Az útiköltség uo. I 602–603, no. 403; II 314, no. 754.

¹⁵ Vö. BITSKEY István: *Il Collegio Germanico-Ungarico di Roma. Contributo alla storia della cultura ungherese in età barocca*, Roma 1996.

¹⁶ Az ezekben való ösztöndíjszerzési próbálkozásokról rengeteg adat: APF Acta, *passim*.

¹⁷ Vö. pl. APF Acta, vol. 14, fol. 368r; vol. 47, fol. 31rv; SC Ungheria e Transilvania, vol. 1, fol. 505rv, stb.

¹⁸ A bécsi nuncius útján. A *De Propaganda Fide* kongregáció levele Carlo Caraffához, 1661. március 26. APF Lettere vol. 42, fol. 261r.

¹⁹ HERMANN: *A katolikus egyház...*, 313–314.

²⁰ A hódoltsági missziószervezésre: TÓTH István György: *Raguzai Bonifác, a hódoltság első pápai vizitátora (1581–1582)*, Történelmi Szemle 39 (1997) 447–472; MOLNÁR Antal: *A hódoltsági missziószervezés és a Szentszék (1572–1635 [1650])*, PhD-disszertáció, Szeged–Budapest 1998. (Megjelenés alatt a *Humanizmus és reformáció* sorozatban). – Erdélyre: TÓTH István György: *Az első székeljöldi katolikus népszámlálás (Szalainai István bosnyák ferences jelentése 1638-ból)*, Történelmi Szemle 40 (1998) 61–85; valamint GALLA Ferencnek az alábbi jegyzetben idézendő munkája.

nép nyelvét nem beszélő, főleg Ferenc-rendi olasz misszionáriusok nem igazolták a hozzájuk fűzött reményeket.²¹

A magyar főpapok természetesen érzékelték a Szentszék támogatásának hiányát, de a nehézségek ellenére nem kívántak lemondani róla. Pázmány 1627-ben arra hivatkozva, hogy jövedelmei kétharmadát alapításokra fordítja, újlag pénzbeli segítséget kért ezekhez, 1628-ban pedig a császári követ által teendő diplomáciai lépéseket javasolt, hogy legalább XIII. Gergely egykori kolozsvári kihasználatlan alapítványát hasznosíthassák Nagyszombatban.²² Utóda, Lósy Imre (1637–1642) a felső-magyarországi missziószervezésre elkülönített összeget a magyar ferences rendtartomány javára kívánta fordíttatani. Elképzelése szerint a rend ezáltal az idegen misszionáriusoknál sokkal eredményesebben működhetne közre a térítésekben, különösen hogy számára nemrég *studium generalét* is létesített érseki székhelyén.²³ A hitterjesztési kongregáció 1641. február 26-ai ülésén e levélre adott válaszában mindennél kifejezőbben mutatkozik meg Róma viszonyulása a hazai rekatolizációhoz: „a szent kongregációt hatalmas költségek terhelik Európában, Ázsiában és Afrikában, ahol a Kelet eretnekségeitől megfertőzött keresztényeknek hatalmas tömegei találhatók, misszionáriusokat és püspököket tart el, az általa emelt kollégiumokban növendékeket nevel, végül számos dogmatikai, liturgikus és lelkeségi könyvet ad ki különféle nyelveken... a kéréseknek, amint az szükséges lenne, nem képes eleget tenni.”²⁴

---

²¹ E missziók történetét az erdélyiekkel együtt a magyar kutatás óriási adatmennyiséget beépítve már az 1940-es években feldolgozta, de a történelmi változások miatt a mű kéziratban maradt: GALLA Ferenc: *Ferences hittérítés Magyarországon és Erdélyben a 17. és 18. században*. Magyar Országos Levéltár, Galla Ferenc hagyatéka (P 2088), 26/a. tétel (7. d.). FAZEKAS István gondozásában a közeljövőben lát napvilágot. Lásd még MOLNÁR Antal: *Olasz minoriták a XVII. századi Felső-Magyarországon*, Aetas 1992, 3, 44–77. – Mind a felső-magyarországi, mind az erdélyi missziókra számos új adat TÓTH István György példás forráskiadványában: *Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627–1707)* (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes 1), Roma–Budapest 1994.

²² PÖL I 666–667, no. 447; 675–678, no. 454.

²³ APF Scritture Originali Riferite nelle Congregazioni Generali (SOCG), vol. 83, fol. 225rv és 234rv.

²⁴ ...sacra congregatio magnis impensis gravata sit in sustentandis episcopis et missionariis in partibus Europae, Asiae et Africae, ubi Christianorum infinitus est numerus haeresum Orientis infectorum, et in alumnis in diversis collegiis etiam ab ea erectis instruendis, et denique in comprimendis diversis libris dogmaticis, ritualibus et spiritualibus in diversis linguis compositis, et praesertim in bibliis Arabicis edendis, quibus Asia et Africa magna ex parte indigent, cum habeant sex translationes erroribus orientalium reffectas, quas comparare ecclesiae illarum partium coguntur pro scutis 300 vel 400, postulationibus illius, prout esse necessarium, satisfacere nequeat. APF Acta, vol. 14, fol. 286v–287v.

A magyar katolicizmus a legkevésbé sem tudott azonosulni ezzel az állásponttal. A majd szintén Pázmány helyébe lépő Lippay György (1642–1666) még egri püspök korában (1637–1642) készített *ad limina* jelentésében 8 ezer forintnyi pápai támogatásból egész egyházmegyéje térítésen alapuló katolikussá tételét kivitelezhetőnek tartotta volna, sorából emellett a Szentszék passzivitásának erősödő kritikája is kiolvasható: „a püspök [ti. Lippay] alázatosan könyörög, hogy ösztentsége nyújtson számára segítséget, és támogassa az említett alapítások létrehozására irányuló törekvéseit, kívánságait. Ha Indiában, Perzsiában és Angliában oly nagy erőfeszítéseket és költségeket fordítanak a vallás javára, ha Németországról, ahol máskülönben bőséges és szinte fejedelmi egyházi javadalmak találhatóak, német földön, Rómában és másutt létesített pápai alumnátusokkal gondoskodtak, ebben az apostoli országban, ahol az aratás sokkal bőségesebbnek tűnik, és már mérsékelt támogatással is nagy dolgokat lehetne művelni, miért nem teszi ugyanezt ösztentsége? Amely terv, hogy könnyebben megvalósuljon, és ösztentségét csak a lehető legkevesebb költség terhelje, a püspök segélyül nyolcezer aranydukát kegyes és bőkezű adományozását kéri.”²⁵

E vázlatos áttekintés, a hazai igények és ezek teljesülésének vagy inkább teljesületlenségének rövid összegzése határozottan abba az irányba mutat, hogy a magyarországi katolikus restauráció Pázmány, Lósy, Lippay nevével fémjelzett kiteljesedésében a Szentszék érdemileg nem működött közre. Az adatok sűrűjéből kiragadott, jellemzőnek gondolt példák erre engednek következtetni, ugyanakkor azt is kizárják, hogy Róma előtt ne lett volna egyértelmű az elvárások ténye és mértéke. Kérdés tehát, hogy a folytonos sürgetések elutasítása mivel magyarázható? Az egyházi állam az 1620-as évektől egyre elmélyülő államháztartási deficittel küszködött, és fokozatosan a harmincéves háború Európájának nemcsak földrajzi, hanem politikai perifériájára is került.²⁶ Vajon ezek

---

²⁵ Ad haec porro universa praestanda et ad finem deducenda supplicat humillime episcopus, velit sua sanctitas eidem opem ferre, studiumque eius ac desiderium, praedictas foundationes erigendi adiutum iri. Si in Indiis, in Persia et Anglia tanto conatu et sumptibus iuvandae religioni incumbitur, si Germaniae, ubi opulentissima alioquin et pene regia censentur sacerdotia, alumnatibus tamen pontificiis tum in Germania tum Romae et alibi provisum fuit, cur non in regno apostolico sanctitas sua idem faciat, ubi et messis multo maxima apparet et auxilio modico magna geri possunt? Quod ut facilius fiat et sua sanctitas minimum quam fieri potest expensis gravetur, postulat non nisi episcopus octo millia ducatos aureos pie ac liberaliter in subsidium elargiri. Egri Főegyházmegyei Levéltár, Egri Érseki Egyházi Levéltár, 173. cs., no. 1056.

²⁶ Joseph GRISAR S.I.: *Päpstliche Finanzen, Nepotismus und Kirchenrecht unter Urban VIII*, Xenia Piana (Miscellanea Historiae Pontificiae 7), Roma 1943, 205–366; Georg LUTZ: *Rom und Europa während des Pontifikats Urbans VIII. Politik und Diplomatie. Wirtschaft und Finanzen. Kultur und Religion*, Rom in der Neuzeit. Politische, kirchliche und kulturelle Aspekte (hrsg. v. R. Elze–H. Schmidinger–H.S. Nordholt), Wien–Rom 1976, 72–167.

a körülmények határolták-e be annyira a pápaság mozgásterét, hogy európai elszigetelődését ellensúlyozni hivatott, globalizálódó lelkipásztori felelősségvállalásában²⁷ a királyi Magyarországra már alig juthatott figyelem? Vagy ez a szokatlanul hosszú ideig, 21 évig uralmon lévő pápai dinasztia, a Barberinik személyes politikájának – Itália-központúságának, francia orientációjának és Habsburg-ellenességének – következménye lenne csupán?

E kérdések megválaszolása csak VIII. Orbán pápaságának átfogó értékelése alapján volna lehetséges. A Barberini-pápa uralkodásának megítéléséről folytatott évszázados nemzetközi historiográfiai vita azonban a legutóbbi időkig sem tudott nyugvópontra jutni.²⁸ Magyar vonatkozásban így csupán a következményt diagnosztizálhatjuk: azt, hogy a központi missziószervezésbe való bevonásra tett kevés gyümölcsöző kísérletek mellett Róma elegendőnek vélte a hazai felsőpápaság teljesítményét, s legföljebb ennek a trienti előírások szelleméhez való minél szorosabb igazítását tartotta szükségesnek, mint azt a püspökök rezidenckiakötelezettségének betartatására tett adminisztratív lépések mutatják.²⁹ Számos ügy ismertetése és elemzése után is valószínűleg megint csak arra a következtetésre jutnánk, amit Lósy Imre Antonio Barberini bíborshoz 1637. augusztus 21-én írt leveléből levonhatunk: „Eminenciád levelét néhány nappal ezelőtt megkaptam, és abból tiszteletteljesen megértettem, hogy azon dolgok, amelyeket a katolikus hit e területeken való terjesztésére a szent Propaganda Fide kongregációnak javasoltam, elnyerték ugyan a szent kongregáció tetszését, mégis a kongregáció anyagi eszközeinek korlátozott volta miatt ezek nem valósíthatóak meg, s hogy engem a szent kongregáció nevében arra buzdít eminenciád, hogy midőn az esztergomi érsekség élén a megboldogult eminenciás Pázmány Péter bíboros helyébe léptem, az ő nyomdokaiban haladva biztosítsam a katolikus vallás fejlődését, végül pedig a misszionáriusok pártfogolását ajánlja.”³⁰

²⁷ Joseph METZLER: *Päpstlicher Primat als pastorale Verantwortung und missionarischer Auftrag in frühen Dokumenten der Propaganda-Kongregation*, Konzil und Papst. Historische Beiträge zur Frage der höchsten Gewalt in der Kirche. Festgabe für Hermann Tüchle (hrsg. v. G. Schwaiger), München–Paderborn–Wien 1975, 373–386.

²⁸ Vö. Georg LUTZ: *Kardinal Giovanni Francesco Guidi di Bagno. Politik und Religion im Zeitalter Richelieus und Urbans VIII*, Tübingen 1971, 357–371.

²⁹ Egy több szempontból kirívó, komplikált példa Lippay György kancellár egri püspöki rezideálási ügye. Ennek aktái: Archivio Segreto Vaticano (ASV), Congregazione del Concilio, Regesta Litterarum super Residentia, vol. 1, fol. 57v. 64v. 68v. 76v. 78v. 81v–82r. 89v. 152rv. 156r.

³⁰ Litteras vestrae eminentiae ante aliquot dies accepi, ex iisque reverenter intellexi, quod ea, quae ego ad propagationem catholicae religionis sacrae de propaganda fide congregationi in his partibus suggereram, placuerint quidem sacrae congregationi, sed nequeant ad praxim assumi ob defectum sumptuum sacrae congregationis, hortaturque me vestra eminentia nomine eiusdem sacrae congregationis, ut quando quidem ego sum assumptus in locum pie defuncti domini,

II. Gaspare Mattei bécsi nuncius 1639. évi emlékirata

VIII. Orbán pontifikátusának – a magyarországi katolikus megújulás számára kulcsfontosságú – időszakából fennmaradt források tehát javarészt arra utalnak, hogy Róma passzív magatartásának nem volt alternatívája. Az írásunk tulajdonképpeni célját képező forrás különlegességét kizárólag ennek fényében ismerhetjük fel. Jelenlegi ismereteink szerint ugyanis ez az egyedüli bizonyítéka annak, hogy Róma részéről a magyarországi katolicizmus restaurációjában való tevételes részvételre az általános tendenciákkal ellentétes, pozitív előjelű koncepció is megfogalmazódott. Ugyan nem a kúriai ügyvitel mindennapjaiban, hanem csupán egy íróasztal mögött. Nem is a Szentszék egyik dikasztériumában, az államtitkárságon vagy valamelyik kongregációban, de még elég magas szinten ahhoz, hogy érdemi jelentőséget tulajdoníthassunk neki.

A tervezet az államtitkárság felkérésére a hazai katolikus egyház életét közelről figyelemmel kísérő bécsi nunciaturán készült. A császári udvarban működő pápai követség a párizsi és a madridi mellett a legjelentősebbek közé tartozott, vezetője rendszerint kuriális bíborosként folytathatta további pályafutását. Létszáma 1636-os adatok szerint mintegy 80–100 főre tehető. A *Nunciatura Germaniae* primér joghatósága a birodalom mellett az örökös tartományokra, valamint Cseh- és Magyarországra terjedt ki. E területek felett közvetlenül képviselte a pápa legfőbb egyházkormányzói, törvényhozói és bírói hatalmát.³¹ A korabeli Európa egyik legjelentősebb hatalmi központjából szolgáltatott, a politika, egyházpolitika és -kormányzat, a vallási élet területét felölelő információi a felügyelete alá tartozó régiókra irányuló római döntéshozatal szinte kizárólagos alapját képezték. Olyannyira, hogy a 17. század folyamán egyre inkább bevetté vált az a gyakorlat, hogy számos kérdés eldöntését, megoldását a Kúria a nuncius hatáskörébe utalta vissza.³² A bécsi nunciások politikai feladataiknál fogva luzerni és kölni kollégáikkal ellentétben kevésbé folytak bele a mindennapi egyházi élet irányításába, a

---

eminentissimi cardinalis Petri Pazmany in archiepiscopatu Strigoniensi, eius vestigiis inherendo sequar promotionem catholicae religionis, commendat autem deinceps protectionem missionariorum. APF SOCG vol. 79, fol. 173rv és 179rv. Az előzményre lásd uo. fol. 200rv. A kongregáció döntése és levele: APF Acta, vol. 12, fol. 311v; Lettere, vol. 9, fol. 89v–90r.

³¹ Például különféle fakultások, diszpenzációk adásában, vagy az egyházi bíróságok harmadfokú fellebbezési fórumaként. A kora újkori nunciaturákra újabb áttekintés: Michael F. FELDKAMP: *Die europäischen Nuntiaturen in der frühen Neuzeit unter besonderer Berücksichtigung der Luzerner Nuntiatur*, Zeitschrift für schweizerische Kirchengeschichte 88 (1994) 27–48. A hivatal működésére, struktúrájára: uo. 44–45. Bécsre: Rotraut BECKER: *Aus dem Alltag des Nuntius Malatesta Baglioni. Nichtdiplomatische Aufgaben der Wiener Nuntiatur um 1635*, Quellen und Forschungen aus Italienischen Archiven und Bibliotheken 65 (1985) 307–341.

³² APF Lettere, vol. 63, fol. 35v; vol. 64, fol. 61v–62r; vol. 67, fol. 21rv (a kongregáció levelei).

trienti reformok végrehajtásának közvetlen megvalósításába, s szerepük inkább azok ellenőrzésére, felügyeletére szorítkozott.³³ A *Rövid jelentés a Magyar Királyság vallási helyzetéről* címet viselő emlékirat ez utóbbi tevékenységkörben készült el, s került közvetlenül a pápai diplomáciát is irányító, meghatározó befolyással rendelkező bíboros-nepos, Francesco Barberini elé.³⁴

A jelentés szerzője, Gaspare Mattei címzetes athéni érsek (1643-tól bíboros), ekkor még csupán néhány hónapja állt a bécsi nunciatúra élén.³⁵ Eredetileg mint rendkívüli nuncius érkezett 1639 júniusában a császári székvárosba, hogy a birodalmi protestánsokkal folytatott béketárgyalásokkal kapcsolatos római aggályoknak hangot adjon. Az állandó követség vezetését augusztus végén vette át. Működése első hónapjaiban újjászervezte hivatalát, rendeztette annak levéltárát, tájékozódott az ügyek állása felől.³⁶ Annak ellenére, hogy instrukciójában Magyarország jószerével említésre sem került,³⁷ már 1639. augusztus 6-án egy kisebb értekezést készített Erdély bel- és külpolitikai viszonyairól.³⁸ A magyarországi katolicizmus állapotát felmérő reláció részben ennek a kezdeti helyzetértékelésnek az eredménye.

---

³³ Konstantin MAIER: *Die Luzerner Nuntiatur und die Konstanzer Bischöfe. Ein Beitrag zum Verhältnis Nuntius und Ordinarius in der Reichskirche. Zur Erforschung der Luzerner Nunziatur*, Papsttum und Kirchenreform. Historische Beiträge. Festschrift für Georg Schwaiger zum 65. Geburtstag (hrsg. v. M. Weitlauf-K. Hausberger), Erzabtei St. Ottilien 1990, 513–536; Wolfgang REINHARD: *Katholische Reform und Gegenreformation in der Kölner Nuntiatur 1584–1621. Aufgaben und erste Ergebnisse eines Editionsunternehmens der Görres-Gesellschaft (Nuntiaturberichte aus Deutschland. Die Kölner Nuntiatur I–V)*, Römische Quartalschrift 66 (1971) 8–65. – Giovanni Baptista Pallotto nuncius erőtlen próbálkozásai inkább kivételnek számítanak; Hermann TÜCHLE: *Die Wiener Karfreitagsgemeinschaft von 1630. Zugleich ein Beitrag zum Früh-Episkopalismus*, Festschrift Franz Loidl I (hrsg. v. V. Fiedler), Wien 1970, 396–412.

³⁴ *Breve relatione dello stato di religione nel regno d'Vngheria*. Az eredetiben fennmaradt szöveg lelőhelye: Biblioteca Apostolica Vaticana (BAV) Barberiniani Latini, vol. 7038, fol. 78r–83v. – Az irat külzetére (fol. 83v) a nuncius nevének („da monsignor nunzio Mattei”) kíséretében Rómában rávezetett „in proprio” jelölés mutatja, hogy a jelentés nem az államtitkárságra, hanem a bíboros-nepos magánirodájára futott be. Vö. Andreas KRAUS: *Das päpstliche Staatssekretariat unter Urban VIII. 1623–1644* (Römische Quartalschrift Supplementheft 29), Rom–Freiburg–Wien 1964, 20–37.

³⁵ Megbízatása 1644-ben ért véget. Életrajzi adatai: *Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi... IV*, ed. Patritius GAUCHAT, Monasterii 1935 (HC), 25.

³⁶ Konrad REPGEN: *Die römische Kurie und die Westfälische Friede. Kaiser und Reich (1521–1644) I/1–2* (Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom 14–15), Tübingen 1961–1965, I/1, 399–407.

³⁷ BAV Chisiani (Chigi) Latini, vol. Q I 22, fol. 65r–118v. Az instrukció néhány főbb pontja, mellékletei: REPGEN: *Die römische Kurie...*, 400–401.

³⁸ *Breve narrativa dello stato delle cose di Transilvania*. BAV Barb. Lat., vol. 7017, fol. 45r–47v.

Másrészt az emlékirat megszületését és tartalmát nagyban befolyásolták a keletkezését közvetlenül megelőző időszak mozgalmas egyházpolitikai eseményei. Mattei arra irányuló erőfeszítései, hogy megakadályozza a birodalmi református egyház császári szentesítését a Hessen-Kassellal kötendő béke során, eredménytelenek maradtak. A szókimondó nuncius szeptember 14-ei audienciáján magával III. Ferdinánddal, majd a Titkos Tanácsnak az államérdeket a vallás fölé helyező elnökével, Maximilian von Trauttmansdorff-fal éles szóváltásba is keveredett emiatt. Bár szélmalomharcát tovább folytatta a – tudta nélkül – már szeptember 11-én megerősített békeszerződés ellenében, egyre világosabbá vált számára, hogy Róma a Habsburg-kormányzatra már minimális befolyást sem tud gyakorolni.³⁹

A másik nyugtalanító tényező az uralkodó jóváhagyásával, sőt részbeni biztatására Nagyszombatban szeptember 25-én összeülő püspökkari konferencia volt. Az értekezlet célja a Szentszékhez fűződő kapcsolatok rendezése volt: napi-rendjén a főkegyúri jog körüli vita, a pápai bullák kiállításának és a fizetendő illetékek hagyományos problémái mellett a magyar egyház önálló római képviselőinek megszervezése és a bécsi nunciatúra befolyásának részbeni csökkentése is szerepelt.⁴⁰ A konferenciát övező titkolódzás és a kósza hírek nyomán Mattei egyenesen attól tartott, hogy a magyar főpapok valamilyen módon ki akarják magukat vonni a Szentszék joghatósága alól.⁴¹ Aggodalmairól feletteseit is értesítette, s azon volt, hogy a püspökök küldötteit az uralkodó öhozzá utalja. III. Ferdinánd erre az október 16-ai kihallgatáson ígéretet is tett, a konferencia ügyét november elején mégis a Titkos Tanács tárgyalta meg. (A főpapok javaslatai, illetve követelései ezután a császári diplomácia szálain kerültek Róma elé 1640 februárjában. A nuncius – többszöri próbálkozása dacára – majd csak ekkor kap részletes és hivatalos tájékoztatást a történekről.)

A Szentszék aktívabb szerepvállalásának szükségét ilyen előzmények után felismerve a pápai diplomata 1639. december 7-én vetette papírra gondolatait a magyarországi katolicizmus megsegítéséről, mint írja: „gyors és száraz tollal”.⁴²

³⁹ REPGEN: *Die römische Kurie...*, 402–407.

⁴⁰ A gyűlésen elfogadott, uralkodóhoz intézett felterjesztés: PL AEV no. 204, fol. 22–33.

⁴¹ BAV Barb. Lat., vol. 7027, fol. 1v és 9rv.

⁴² Az irat dátumát (7 Dicembre 1639) egy a forrás elején található címtől némileg eltérő megjelöléssel (*Relazione delle cose della religione in Vngheria traslata a Roma*) a nuncius s.k. vezette rá az irat külzetére (fol. 83v). – A nuncius 1639. december 17-ei *ciffréjében* említi a jelentés küldését, titkosítás nélküli s.k. soraiban: Dalla secretaria mi fù alcuni ordinarii sono richiesta relazione delle cose d'Vngheria, n'ho stesa una currenti calamo assai secca, la quale rimetto piuttosto alla benignità di vostra eminenza, che per sua grazia composi le mie inerie. In quanto poi al filo del negozio ordinario lo seguente per la strada ordinaria della secretaria medesima... BAV Barb. Lat., vol. 7027, fol. 93rv (*ciffre*).

Mattei a diskurzus első felében a műfaji követelményeknek megfelelően hossz-
szas történeti áttekintést ad. Bevezetőjében szól a Mohács utáni hatalmi harcokról,
a protestantizmus elterjedésének körülményeiről. Kritizálja I. Ferdinándot, aki –
bár módjában állt volna – a vallás gyarapítása helyett inkább elzálogosította az
egyházi javadalmakat. A 16. századról szóló összefoglaló rész a hitvitákból is
megismerhető katolikus felfogást tükrözi.⁴³

A nuncius röviden kitér a hódoltság helyzetére is. Kiemeli, hogy a török a
kálvinizmust támogatja, amelyhez az ott lakók állhatatosan ragaszkodnak. A
megmaradt katolikusok lelki gondozása terén egyedül a jezsuita missziók műkö-
dését tartja eredményesnek, méghozzá a nyelv és a helyi szokások ismerete mi-
att. Ugyanakkor fenntartásainak ad hangot amiatt, hogy a rend tevékenységében
az oktatás egyre nagyobb teret nyer a lekipásztorkodás rovására.⁴⁴

A pápai diplomata a közelmúlt egyházpolitikai történéseit uralkodók szerint
csoportosítva foglalja össze Róma számára. Az 1608. évi törvények vallásügyi
vonatkozásait a maguk jelentőségében szemlélteti, s egyenesen kárhoztatja
II. Mátyás politikáját, hogy a korona megszerzésének érdekében a szélesebb
néprétegek számára szabad vallásgyakorlatot engedélyezett, és nem támogatta a
katolikusokat a felső-magyarországi (Kassa, Lőcse, Eperjes, Bártfa, Szeben) és
más városok templomainak visszaszerzésében. Két általa különösen károsnak

---

⁴³ Il regno d'Vngheria ne'tempi andati fù religiosissimo, anzi per questo s'intolò apostolico, et
in particolare respandeva in esso la devozione verso la Beatissima Vergine, sua protettrice.
L'anno 1526 entrò l'heresia in quel regno, la quale di mano in mano è andata avanzandosi o
mancando secondo il zelo o trascuraggine e pernicioso connivenza delli rè pro tempore
conforme diremo di sotto. Successa quella sanguinosa strage, in cui restò estinto il rè Ludouico
col fiore di quel regno, et in particolare con quasi tutta la prelatura, nel 1550 Ferdinando
d'Austria cominciò la guerra per la corona di quel regno con Giouanni di Seposio vaiuoda di
Transilvania cattolico per la morte dunque del rè, e di quasi tutti i vescovi et per la guerra
immediatamente sosseguita restò in quel regno quasi affatto estinta la religione cattolica.
Rappaci fattisi poco dopo fra di loro con la divisione del regno, la medesima religione cattolica
poco ne profitto, perché Ferdinando per meglio impossessarsi della parte a lui toccante
concesse abbadi e vescovati agli heretici, benché nel rimanente procurasse o mostrasse di
procurar l'augumento della religione cattolica. Uo., vol. 7038, fol. 78rv.

⁴⁴ Ne'tempi medesimi in quella parte del regno, che ne[ll]e guerre continue è andato occupando il
Turco, chi redicò per lo più il Caluinismo, del quale sono quei popoli osservantissimi, vero è,
che in alcuni luoghi vi sono pochi cattolici, alli quali si va sovvenendo circa gli aiuti spirituali
con le missioni, in particolare de padri Giesuiti, li quali per la lingua, che possiedono e per la
pratica, che hanno del paese e de costumi, vi fanno buon frutto, benché stiano a gran rischio, e
mutati d'ha[ver] mostrando nell'esterno d'far più professio d'insegnar lettere, che di coltivar la
religione cattolica. Uo., fol. 78v.

tartott törvényt külön is idéz. Az egyik a tizedügyek kivétele az egyházi bíróságok jogköréből, a másik a címzetes püspökök kizárása a királyi tanácsból.⁴⁵

II. Ferdinándról elismerőleg jegyzi meg, hogy bár megválasztásakor esküvel fogadta az 1608-as törvények betartását, igyekezett gátat szabni a protestáns követeléseknek. Ez irányú törekvéseit ugyanakkor jelentősen megnehezítették Bethlen támadásai, az ausztriai protestánsok megjelenése Pozsonyban, Nagyszombatban és az ország más helyein. A nunciusnak arról is volt információja, hogy a magyarországi társaiknál nehezebb helyzetben lévő, de az országot elhagyni nem akaró osztrák evangélikusok számára a határszéli Köpcsényben templomot építettek, ahová át-átrándultak vallásukat gyakorolni.⁴⁶

III. Ferdinándnak szintén felrója a vallásügyi engedmények betartására tett fogadalmát, s hogy jóváhagyásával Nagyszombatban és Pozsonyban két új protestáns templomot is építenek. Ugyanakkor megemlíti, hogy a legutóbbi, 1638.

---

⁴⁵ In quella parte del regno spettante all'impe[ratore] si professano la religione cattolica, la setta Luterana e la Caluina. Del 1608 quando l'arciduca Mattias d'Austria contro la volontà di Rodolfo 2° impe[ratore], fratello di lui, fù eletto rè d'Vngheria, diede gran crollo la religione cattolica in quel regno, perché egli, affine di riceverne la corona, non tollerò solo fra nobili e fra soldati, come per lo passato l'uso delle sue sette Luterana e Caluina, ma con legge regia e con privilegi amplissimi ne concesse la libertà in generale ad ogni sorte di persone. Di più pregiudicò non poco all'immunità ecclesiastica togliendo, che le cause di decime ecclesiastiche non si conoscessero nel foro ecclesiastico, ma ordinò, che si giudicassero nel secolare con grandissimo pregiudizio de prelati e degli altri ecclesiastici di quel regno. Tolsè di più, che i vescovi titolari di quel regno fossero consiglieri, ma volse solo, che godessero tal prerogativa i vescovi, che hanno diocesi da potervi far residenza. Di più nel regno di lui gli heretici occuparono violentemente le chiese d'Cassouia, Leuciouia, Peries, Barofa, Ciben et altre principali, ne mai procurò la restitutione conforme l'istanza de cattolici, ma ne tollerò l'usurpazione con grandissimo pregiudizio della nostra religione. Uo., fol. 78v–79v.

⁴⁶ Ferdinando 2° nella sua elezione in rè d'Vngheria giurò i privilegi medesimi concessi da Mattias, vero è però, che negò le nove esorbitanti pretensioni degli heretici in quel tempo, ne permise, che la religione cattolica ne venisse maggior pregiudicata, sebbene dalle querre e da altre vicende alle volte n'ha ricevuto qualche danno, come diremo. Betlem Gabor, quando guerreggiò con Ferdinando 2° sodetto per la corona d'Vngheria, non solo fece in quel regno pubblicamente predicare il Caluinismo, e ne cacciò i sacerdoti, introducendovi i predicanti, ma tormentò molti preti con crudelissimi martiri sino alla morte, appropriandosi i ben[i] ecclesiastici, che con la pace ne vennero restituiti. Gli heretici cacciati d'Austria tra l'anno 1625 sino al 1628 in circa ricoveratisi in Vngheria per la libertà di coscienza concessa da Mattias e giurata da Ferdinando come sopra, non solo fabricarono chiese in Possonia, Ternauia et altri luoghi di quel regno, ma ne eressero una in particolare a Capcen ne'confini dell'Austria e dell'Vngheria per commodità degli heretici, che stavano occultamente nell'Austria medesima contro la proibizione di Ferdinando sodetto. Uo., fol. 79v–80r.

évi országgyűlésen csupán egy nagyszombati templom és temető átengedése téről tett engedményeket.⁴⁷

Mattei a történeti bevezető eredményeként arra a következtetésre jut, hogy a Habsburgok realitásokat felismerő kompromisszumos politikájával szemben – miként Németországban – Magyarországon is elengedhetetlen a pápai tekintély latbatvéése az udvarnál a katolikus párt pozícióinak erősítésére, különösen, hogy az elkövetkező országgyűlésen a viták kiújulása várható.⁴⁸ A hazai katolicizmus egyéb módokon történő megsegítésének kötelező voltát szintén a kedvezőtlen valláspolitikai körülményekből vezeti le.⁴⁹ Elképzeléseit hat pontban foglalja össze:

Első helyen a magyar püspökök Róma általi támogatásának fontosságát hangsúlyoztatja. Ennek részleteiről, esetleges anyagi vonzatairól ugyan nem szól, mindenkinek elé helyezése mégis azt mutatja, hogy a nuncius világosan felismerte: érdemi eredmények elérése kizárólag a hazai hierarchia és a Szentszék szoros együttműködése útján lehetséges. Mattei a címzetes püspökségek kivételével azonosul a magyar állásponttal. Minden olyan egyházmegyét elősorol, amely a hagyomány szerint Szent István-i alapítású: köztük a leginkább vitatott Szerémet és Erdélyt is. A több püspök felszentelését megakadályozó főkegyúri jog körüli vitákban tehát kompromisszumos megoldást lát célravezetőnek. A kellő összhang megteremtésére azt találta kézenfekvő megoldásnak, hogy a pápai diplomácia lehetőség szerint hasson oda, hogy a püspökségek élére olyanok kerüljenek, akik tanulmányaikat Rómában végezték.⁵⁰ Ehelyütt részben nyitott kapukat

---

⁴⁷ Nella dieta, in cui fù eletto rè d'Vngh[heri]a il presente imperatore Ferdinando 3°, giurò sua maestà i privilegi medesimi concessi da Mattias. Nell ultima dieta del 1638 non solo furono giurati i privilegi sodetti di Mattias, ma fù concessa una chiesa all'heretici in Ternauia et un cimitero per i medesimi ..., vero è che le loro istanze stravaganti, come sarebbe a dire, che si levassero le chiese d'cattolici per restituirle loro et in altri punti molto contrarii alla nostra religione, furono regettati. Da due anni in qua però si fabricano due chiese nove e pomposissime dagli heretici, cioè una in Possonia et l'altra in Ternauia permesse da sua maestà, per quello si tocca con mani, ma non concesse nella dieta per quello si sa. Uo., fol. 80rv.

⁴⁸ Sõt elsősorban ezek miatt el is maradt. HAJNAL István: *Az 1642. évi meghíusult országgyűlés idősaka* (Esterházy Miklós nádor iratai. I: Kormányzattörténeti iratok), Budapest 1930, LXXXV.

⁴⁹ Si dubita ben grandemente, che nella prossima dieta non solo siano per reiterarsi l'impertinenti istanze già fatte nella dieta passata dagli heretici, ma che per più facilmente ottenerle, siano per farne delle più stravaganti. Non si manca perciò d'pensare a rimedi, il principale de quali dipende dall'autorità pontificia di nostro signore appresso la maestà dell'imperatore, e se ne ricordano anche qui sotto alcuni con le difficoltà, che hanno seco così all'improvviso sovven[ire]. Uo., fol. 80v.

⁵⁰ Primo rimedio sarà non solo mantenere i prelati, che al presente vi sono et in particolare quelli, che reggono le 12 chiese crette da Santo Stefano poste nelle viscere dell'Vngh[eria], le quali sono due arcivescovadi e X vescovati infracritti. L'arcivescovado Strigoniense. Li suffraganei di questo: Agriense, Quinqueclesiense, Iauriense, Vaciense, Nitriense, Wesprimiense

döngetett, hiszen a kortárs püspökök majdnem fele a *Collegium Germanicum et Hungaricum* növendéke volt,⁵¹ másrészt a jelöltek kiválasztásáról az uralkodó személyesen döntött, amelyre az esztergomi érsek és az udvari magyar kancellár, néhány titkos tanácsos vagy főherceg, olykor a nádor és a magyar tanács gyakorolt befolyást.⁵² Elképzelése mindazáltal alátámasztani látszik a római oktatási kapacitás bővítésére irányuló törekvések jogosságát.

A második pontban azt tanácsolja az államtitkárságnak, hogy az ország számára nevezzenek ki egy bíborost. Indoklasként Pázmány példáját hozza, aki óriási ráfordítással mintegy 15 kollégiumot, alumnátust és templomot építtetett, s egyedül egyetemalapításra 100 000 forintot költött, végrendeletében pedig további 80 000-ot hagyott mindezek befejezésére.⁵³ Egy kardinális valóban hasznos lett volna. Azon túl, hogy szimbolizálta volna a Szentszék figyelmét és jelenlétét a régióban, elsősorban a magyar egyház római képviselője terén, bécsi udvari pozícióinak és a katolikus rendek egységes irányításának erősítésére lehetett volna felhasználni a cím nyújtotta jogokat, előnyöket. Pázmány utódai az elkövetkezőkben számos lépést is tesznek majd bíborosi kinevezésük érdekében. A további alapításokhoz való római hozzájárulást azonban ezzel aligha lehetett volna letudni, hiszen Pázmány is ebbéli tevékenységét az ország primásaként esztergomi érsekségének jövedelmeiből valósította meg. 1629. évi kinevezése csak újabb kiadásokat jelentett számára: a propaganda kongregációnak járó bíborosi gyűrűdíj megfizetését és római címtemploma restaurálásának költségeit.⁵⁴

Arcivescovado Colocense. Vescovadi suffraganei di questo Transiluniense, Varadiense, Chanadiense, Sirmiense. Ma anche procurare per quanto si può, che nelle nominazioni siano preferiti quelli, che sono stati alumni nel collegio Vngarico di Roma. Uo., fol. 80v–81r.

⁵¹ Lósy Imre esztergomi érsek, Lippay György egeri, Draskovich György győri, Jakusith György veszprémi, Nagyfalvy Gergely váci, Püsky János csanádi, Bosnyák István pécsi pk. VERESS Endre: *A római Collegium Germanicum Hungaricum magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai* (Fontes rerum Hungaricarum 2), Budapest 1917, *passim*.

⁵² Ennek részletes feltárása még az egyháztörténetírás előtt álló feladat.

⁵³ Secondo procurare se si potesse haver la nomina per un cardinale di quel regno, perchè l'ultimo cardinale Pazman, oltre l'essere stato di sangue nobile et haver convertiti molti suoi parenti alla religione cattolica, ha spesi più centinaia di migliara d' Fiorini in edificar chiese, alumnati e collegi in Vienna, Possonia e Ternauia sino al numero de 15 e spesi 100 mila fiorini e più per ridurre il collegio di Possonia in università et alla sua morte lasciò 80 mila fiorini per perfezionare le cose sudette. BAV Barb. Lat., vol. 7038, fol. 81r. – Pázmány végrendeletében csupán 10 000 arany és ugyanennyi ezüsttallér szerepel. *PÓL* II no. 1078–1079, 722–724; no. 1082, 728–731.

⁵⁴ BAV Barb. Lat., vol. 6985, fol. 111r. 141r. 151r. A Pázmány által újjáépíttetett *Chiesa di San Geronimót* Tomkó János boszniai püspök szentelte fel 1634. október 8-án. ELTE EKK Coll. Pray., tom. 32, no. 78. (E költségek valójában csak azután váltak esedékessé, hogy a primás 1632-i római útja során átesett a szükségés avatási szertartásokon.)

Újabb bevételi forrásokat itáliai javadalmak, penziók megszerzésével ő sem tudott a magyar katolicizmus számára biztosítani.⁵⁵

A nuncius értekezése következő két pontjában az egyházi után a világi elit szerepének fontosságát ecseteli. A földesúri rekatolizációban játszott szerepük-nél fogva Batthyány Ádámot, aki már több mint 50 prédikátort üldözött el birto-kairól, sőt az ország területéről, Esterházy nádort, a Pálffyakat és a Forgáchokat emeli ki.⁵⁶ „Megtartásuknak” és számuk gyarapításának mikéntjére azon túl, hogy kifejti az I. Rákóczi György erdélyi fejedelem esetleges megtérítéséből adódó előnyöket és az ennek útjában álló nehézségeket, nem tér ki.⁵⁷ Így mi sem gondolhatunk többre és másra, mint buzdító brévék, ereklyék gyakoribb küldésé-re, házassági diszpenzációk, különféle kiváltságok (magánkápolna, hordozható oltár stb.) megadására,⁵⁸ esetleg a Rómába zárandokló főurak kitüntetett figye-lemben való részesítésére. Sokkal kézzelfoghatóbb az a meglátása, hogy a pápai diplomáciának meg kell akadályoznia, hogy a bécsi udvari főméltóságok az or-

⁵⁵ Vö. GALLA Ferenc: *Harminckilenc kiadatlan Pázmány-levél* (Olaszországi Magyar Oklevél-tár), Vác 1936, 30*–33*, no. 46.

⁵⁶ A földesúri ellenreformáció módszereire: FAZEKAS István: *Adalékok a fraknoi uradalom és a kismartoni grófság rekatolizációjához*, A Ráday Gyűjtemény Évkönyve 7 (szerk. Benda Kál-mán–Szabó András), Budapest 1994, 126–145; PÉTER Katalin: *Cselekedetek és eszmék. Val-lási ellenállás a fraknoi uradalom négy gyülekezetében*, Művelődési törekvések a korai újkor-ban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére (Adattár a 16–18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35, szerk. Balázs Mihály *et al.*), Szeged 1997, 479–486.

⁵⁷ Terzo procurare non solo di mantenere nella nostra religione i principali di quel regno, come gli inferni [?]. Il signor Budiani, che di nobiltà è di ricchezza è assolutamente de primi del regno, anzi fè unito Betelem guerra d’Ferdinando 2° et era allora Luterano e solo da cinque o sei anni fa s’è fatto cattolico et è così zelante, che di già sin’a questa hora ha cacciati più di 50 predicanti non solo da suoi stati, ma dal regno medesimo. Il signor palatino, il quale e nobile se bene non della prima classe, è però come vicerè, et ha gran parte nel regno per le ricchezze e per li parentadi, fù questo Caluinista et da fanciullo si fè cattolico e perciò dal padre non solo fù cacciato, ma dishereditato, hora si mantiene tuttavia nella nostra religione. Li signori Palfi sono fra primi del regno si per nobiltà, come per ricchezza, per la reputazione del loro padre, chiamato Niccold, il quale fù stimatissimo capitaneo, et a lui si da la recuperazione di Giauarino, questi hanno sempre mantenuta la religione cattolica. Li signori Forcacci sono anche essi nobilissimi e boni cattolici, da che il padre loro Caluinista fù convertito dal cardinal Forcacci. Ma se si potesse guadagnare il Ragozzi, che sebbene prencipe di Transilu[ani]a è originario d’Vngh[eri]a, et ha grandi stati in quel regno, il quale è sempre stato et è pessimo Caluinista, anzi da un pezzo in qua ha cominciato a scacciar da suoi stati i preti, et a introdurvi i predicanti, particolarmente in due suoi grossi vilaggi, saria un’opera molto buona e profittevole, si dubita però possa riuscire molto difficile, per il sospetto politico, che in lui potria cadere di non perdere lo stato di Transilu[ani]a, dove il Caluinismo et i predicanti hanno gran credito et autorità. BAV Barb. Lat., vol. 7038, fol. 81r–82r.

⁵⁸ Ilyenek szép számmal: GALLA: *Magyar tárgyú pápai felhatalmazások...*, *passim*.

szágyűléseken a nem katolikusok szavazatait is igénybe vegyék honosításuk (*indigenatus*) megszerzésére, hiszen ezáltal a protestánsok komoly pártfogókat tudtak szerezni az udvarnál. Konkrét példaként Franz Khevenhüller titkos tanácsos és Johann Puchheim császári főkamrás 1638. évi esetét hozza fel.⁵⁹

Befejezésül a magyar főpapok két alapkövetelésének kielégítését ajánlja megfontolásra. Az egyik, hogy a magyar egyház ügyeiben (különösen a püspök pápai megerősítő bulláinak kiállításában) a kúriai bürokrácia „nagy szeretettel és haszonszerzés” nélkül járjon el, sőt részesítse azokat külön előnyben. Tekintettel a magyar prelátusok anyagi viszonyaira a nuncius szerint ez könnyen végrehajtható, és hathatós segítségnyújtás lenne a Szentszék részéről, megvalósítását „teljes nyíltsággal és őszinteséggel” ajánlja a pápának és a bíboros-államtitkárnak.⁶⁰ Teljesítése esetén a püspökszenteléseket az 1620-as évek közepétől késleltető akadály végleg eltűnt volna el. A másik követelés – mint fentebb már láthattuk – az itáliai misszionáriusok hazarendelése volt. Mattei ebben szintén kompromisszumos álláspontra helyezkedik. Arra hívja fel nyomatékosan felettesei figyelmét, hogy csak lelkiismeretes és gyakorlott papokat küldjenek, mert a problémák csak így küszöbölhetők ki.⁶¹

Az elmondottak arról tanúskodnak, hogy a hivatalában eltöltött rövid idő alatt a nuncius alaposan tájékozódott a magyarországi viszonyokról. Történeti bevezetőjében mindazon egyházpolitikai kérdéseket érintette, amelyek az elmúlt évtizedek rendi küzdelmeinek középpontjában álltak. Felvázolt elképzelései – ha nem is a maguk teljességében⁶² – szokatlan mélységben ismerik fel és azonosul-

---

⁵⁹ Quarto saria molto al caso il procurare con ogni potere, benché sia per riuscir difficile, che questi principali della corte di sua maestà non fossero non solo con li voti de cattolici, ma più dell'heretici ascritti alla nobiltà di quel regno conforme occorre nella dieta del 1638 col signor maggior domo maggiore e col cameriere maggiore della maestà medesima, perché si toglieria loro un'andarsi procacciando protettori appresso Cesare per le loro stravaganti pretensioni di religione. BAV Barb. Lat., vol. 7038, fol. 82rv. – Vö. az 1638-i 73 tc-t: *Magyar Törvénytár. III: 1608–1657. évi törvényczikkek*, szerk. MÁRKUS Dezső, Budapest 1900, 408–511.

⁶⁰ Quinto non saria se non bene e di grand'edificazione il procurare, che le spedizioni delle chiese et altri benefici ecclesiastichi nella corte d'Roma non solo fossero sollecitate con ogni carità e senza interesse, ma anche si procurasse loro in ciò ogni vantaggio, essendo quella nazione povera e facile a sollevarsi nelle materie d'istesse, il che deve essere rappresentato con ogni schiettezza e sincerità alla santità di nostro singore et all'eminenza del signor cardinal padrone dal nunzio pro tempore in Germania. BAV Barb. Lat., vol. 7038, fol. 82v.

⁶¹ Sesto et ultimo è ben soprattutto d'avvertire, di che qualità siano i missionari, che dalla sede apostolica si mandano in quel regno, perchè uno di questi, che riesca poco bene, può far più danno, che cento buoni, et in questo si prema soprattutto, mandando persone conosciute et sperimentate. Uo.

⁶² Jóllehet Mattei – jelentésének zárósora szerint – teljességre törekedett: Questo è qunato per hora conviene circa lo stato e bisogno per la nostra santa religione cattolica nel regno Vngh[eri]a. Uo.

nak a hazai katolicizmus problémáival. Megközelítésében ugyan egy szentszéki tisztviselő szemszögéből, de szinte egy hazai prelátus logikájával veszi sorra a teendőket. Joggal élhetnénk tehát a gyanúval, hogy tervezetét valamelyik magyar főpap közvetlen sugalmazása nyomán készítette el. Mindjárt kézzelfogható jelöltünk is akadna az udvarban tartózkodó kancellár, Lippay György egri püspök személyében. Vele a nuncius valóban közelebbi kapcsolatban állott, s kifejezetten jó véleménnyel volt róla.⁶³ A direkt ösztönzésnek ugyanakkor ellentmond, hogy Mattei az írása elkészítését megelőző időszakban nem is találkozott a kancellárral, aki betegségére hivatkozva kifejezetten kerülte őt, hogy ne kelljen tájékoztatást adnia a szeptember végén tartott nagyszombati értekezleten elhangzottakról.⁶⁴ Ugyanezt bizonyítja néhány szembeötlő tárgyi tévedés, mint például a Habsburg–Szapolyai-küzdelem kezdetének 1550-re tétele, Pázmány egyetemalapításának Pozsonyba helyezése, valamint a kisebb egyházi javadalmak betöltésében – tévesen – Rómának tulajdonított szerep említése. Értesüléseit valószínűleg több szálon szerezte. A nunciatúra szokásos információszerzési mechanizmusa,⁶⁵ a kancellárral folytatott korábbi tárgyalások, a novemberig Bécsben tartózkodó elődtől kapott tájékoztatás, továbbá a hivatalában talált iratanyag felhasználása mellett annak a ferencesnek a beszámolójára is gondolhatunk, akit Mattei 1639 szeptember végén titokban Nagyszombatba küldött, hogy a püspökök gyűléséről értesüléseket szerezzen.⁶⁶

Forrásunk forrásai mellett szólnunk kell még annak hatásáról is. Sajnos azt kell mondanunk, hogy Róma részéről semmilyen konkrét reagálás nem ismeretes, legalábbis az államtitkárság iratai között sem érdemi megvitatására, sem a nunciusnak történő visszajelzésre nem található utalás. Mind a kegyúri jogok, mind az illetékek körüli huzavona folytatódott, a magyarországi klérus tagjai közül pedig egészen Kollonich Lipót kinevezéséig senki sem került be a bíborosi kollégiumba.⁶⁷ A katolikus főurakkal kapcsolatban semmilyen különleges akcióról nem tudunk. Az erdélyi fejedelem katolizálásának gondolata tovább élt, de annak legfőbb mozgatója az 1650-es évek végén az esztergomi érsek volt.⁶⁸

⁶³ BAV Barb. Lat., vol. 7017, fol. 24r.

⁶⁴ BAV Barb. Lat., vol. 7027, fol. 72r és 93r.

⁶⁵ Lásd Kondrad REPGEN: *Zur Diplomatie der Nuntiaturberichte. Dienstvorschrift für das Abfassen von Avvisi aus dem Jahre 1639*, Römische Quartalschrift 49 (1954) 123–126.

⁶⁶ BAV Barb. Lat., vol. 7027, fol. 1v.

⁶⁷ Lásd FRAKNÓI idézett műveit, valamint JAKAB Antal: *Az erdélyi római katolikus püspöki szék betöltésének vitája a XVII. században* (Erdélyi Tudományos Füzetek 172), Kolozsvár 1944. – Kollonich kinevezése: *Hierarchia catholica medii et recentioris aevi... V*, ed. Remigius RITZLER–Pirminus SÉFRIN, Patavii 1952, 13.

⁶⁸ Levele VII. Sándorhoz, Pozsony, 1658. febr. 22. ASV Segreteria di Stato, Vescovi e Prelati, vol. 43, fol. 33r–34v.

Ugyancsak Lippay György az, aki még 1665-ben is a harminc évvel korábbi kifogásokat hozza fel az olasz misszionáriusok ellen.⁶⁹

Egyetlen közvetlen eredményként csak azt könyvelhetjük el, hogy Mattei emlékirata hozzájárulhatott ahhoz, hogy a nagyszombati püspöki konferencia követeléseinek részbeni teljesítéseként 1640-ben néhány hosszabb ideje húzódo püspöki megerősítés végére gyorsan pont került.⁷⁰ A nuncius tervezetének történeti jelentőségét következőképp abban találhatjuk meg, hogy az ellenpontja által keltett feszültségben világosabban körvonalazódik előttünk Róma passzív magatartása a magyarországi katolikus megújulás kibontakozása idején. Ebben érdemi, de lassú változást majd a 17. század második felében a pápaság újabb reformját megvalósító mozgalom, a *squadrone volante* fog csak hozni,⁷¹ leginkább egy idáig politikai vetülete miatt nem említett folyamatos igény, a török kiűzése terén. Vallási vonatkozásban ekkor a magyar katolicizmus már kevésbé szorult rá a Szentszék támogatására, hiszen a fegyveres állami ellenreformáció közreműködésével gyakorlatilag „túlnyerte” magát.⁷²

Hogy mindez miért nem a „Szentlélek – Dallos említette – megnyerő kiáradásán” alapuló belső megújulás következményeként ment végbe, annak megértéséhez talán jelen írásunk is közelebb vitt egy lépéssel.

---

⁶⁹ Levele Giulio Spinola nunciushoz, Pozsony, 1665. szept. 17. Kiadta TÓTH: *Relationes...*, 338–348, no. 33/b.

⁷⁰ HC IV 359. 168. 356. 290.

⁷¹ Erre M. L. RODEN: *Cardinal Decio Azzolino, Queen Christina of Sweden and Squadron Volante. Political and Administrative Developments at the Roman Curia 1644–1692*, Aun Arbor 1993.

⁷² A térítések módszerét átfogóan bemutatja és e problémára kitér: FAZEKAS István: *Falusi közösségek hitváltoztatása a 17. században*, *Vigilia* 64 (1999) 521–527. Az új helyzet római vetületére: APF *Lettere*, vol. 60, fol. 58r, 69rv; vol. 63, fol. 37v (a kongregáció levelei).

Coccejánus volt-e Debreceni Ember Pál ?

A 17. század végének teológiai irányait tárgyalva, Szabó Géza megjegyzi, hogy a magyar református ortodoxia igehirdetési hagyománya végleg megszűnt, felszívták az ekkoriban Magyarországon egyre erősebb intenzitással jelentkező, főként Németalföldről származó teológiai irányok, úgymint a coccejánizmus és cartesiánizmus.¹ Az alábbiakban az 1600-as évek végén a protestáns szellemi életben végbemenő változásokat kívánjuk árnyalni, a különböző teológiai-filozófiai áramlatok egymáshoz viszonyított arányát, szerepét szemléltetni Debreceni Ember Pál 1700-ban megjelent *Szent Siklus* című kötetének,² valamint kéziratos prédikációs köteteinek vizsgálata révén.³

¹ SZABÓ Géza: *A magyar református orthodoxia. A XVII. század teológiai irodalma*. Bp. 1943. 136.

² A Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának RMK 215 jelzetű példányát használtam (RMK I. 1556.). Könyvészeti adatai: 8 r., bőrkötés, 507 l. (helyesen: 494), 8 sztlan l., 29 l. (11+18) toldalék: *Martonfalvi Keresztyéni inneplés* (Debrecen, 1663), illetve DEP *A Bárány Mennyezőjének Vatsorájára (...) való hivogattatása Isten Háza tselédinek* című prédikációi. A kötet Tótfalusi Kis Miklós avatott keze munkáját dicséri.

³ A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára (Debrecen) Kézirattára. (továbbiakban: TtREK) Jelzete:

1. R 552.: *Debreceni Ember Pál prédikációvázlatai*. Debrecen, 1704–5. 126 ff.;

A Tiszáninneri Református Egyházkerület Nagykönyvtára (Sárospatak) Kézirattára. (TtREK) Jelzetei:

2. Kt. 205/ 6.: *Collectio Tsétsiana*. 18. sz. M./lat. DEP halotti beszéde id. Csécsi János felett. 1708. máj. 20-án. 6 ff.;

3. Kt. 261.: *Ember Paulus, D. prédikációi Debrecenben, 1705-ben*. 122 pp.;

4. Kt. 262.: *EP, D.: Conciones I – XXXV*. 1693–6. M. 328. pp.;

5. Kt. 263.: *EP, D.: Sermones, exegesis*. 1701–1709. M./lat. 370 pp.;

6. Kt. 264.: *EP, D.: Sermones I – CIX*. 1702–1709. M. 436 pp.;

7. Kt. 1677.: *EP, D.: Temetési prédikációk és kisebb tanulmányok*. Losonc-Szatmár, 1698–1703. M./lat. 164 pp.

Debreceni Ember Pál hányatott életét egy mondata jelzi találóan: „gyakran olly szaporán és sűrűn méri ISTEN a’ próbát ‘s Kisirtetet az övéire, hogy edjki a’ másikat ott éri, ugyan üzi ‘s követi” (Kt. 205/6:6). Eddig a szakirodalom is elég mostohán bánt vele, többnyire ugyanazt mondták el róla, amiket előbb *Rotarides*, majd később *Balogh Ferencz* szedett össze.⁴ Részint eszmetörténetileg: a magyarországi coccejánizmus tipikus képviselői közé sorolták. E kérdésben *Zoványi Jenő* véleménye meghatározó volt, így idézem: *Ember Pál* biblia-magyarázatai a prédikáció gyümölcstelen fejlődésének mintapéldái, „csak az exegesis elfajulása terén mutatkozott Coccejus hű követőjének”.⁵ Részint pedig kutatómódszertanilag: munkái közül csupán 6 jelent meg, a többi vagy kéziratban található, vagy elveszett az itthoni „zenebonás kurucz világban”.⁶

Ember Pál 1661 második felében született Debrecenben, alsó iskoláit is itt végezte, s 1679–81 között publicus praeceptor volt a Kollégiumnak. Ebből az időből származik naplója⁷ és egy latin verse, amely az *ifjú Köleséri Sámuel* számára készített kötet (Debrecen 1682, RMK II. 1503.) lapjain jelent meg.⁸ Sárospatak visszafoglalása után a templom felszentelésekor a prédikációt *Ember Pál* tartotta,⁹ a következő évben pedig *Thököly* fejedelem támogatásával peregrinációs útra indult. Leidenben az ortodox egyháztörténész *Spanheimot* és a cartesianus filozófus *Wittichet* hallgatta, Franekerben *van der Waeyennél* és a

---

Összegzésként meg kell jegyeznünk *Ember Pál* kéziratban maradt prédikációsköteteinek két jellegzetességét: többnyire vegyes, latin-magyar nyelvű szövegekkel van dolgunk, illetve ezek a kötetek nem kiadásra előkészített művek, hanem csupán exegetikai jegyzetek.

⁴ CZEGLE Imre: *Debreceni Ember Pál életével, munkásságával kapcsolatos tanulmányok, ismertetések és közlések jegyzéke*. Sárospatak, é. n. TIREK, Analecta 314.

⁵ ZOVÁNYI Jenő: *A coccejánizmus története*. Bp. 1890. 164.

⁶ HARSÁNYI István: *Debreceni Ember Pál ismeretlen kéziratai*. ProtSz 1915. 137.

⁷ DEBRECENI Ember Pál: *Wade mecum*. Debrecen, 1679. A Dunántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára (Pápa) Kézirattára. Jelzete: O 153.: 1679. nov. 25 – 1681. jan. 16. Benne fellelhetők kedvenc olvasmányai (Pareus, Amesius, Perkins, Alstedt, Alting, Maresius, Coccejus, Lightfoot, Burmann, Wittich, Witsius), hírneves tanáiról tett megjegyzései (Lisznyai K. Pál, Szilágyi T. Márton, Czeglédi Oláh I., Komáromi Cs. Gy., Martonfalvi T. Gy.).

⁸ TÓTH Béla: *Latin nyelvű költészet Debrecenben a XVII. században*. StudLitt 1979. 65.

⁹ SZOMBATHY János: *Historia brevis*. Sárospatak, 1788–9. TIREK, Kt. 38. 37.: „Patakienses Oppidani introducto prius Pastore, mox et de Rectore Scholae adducendo cogitant, non tamen ultra quam Debrecinum veniunt, et inde Eruditum Juvenum Paulum Ember Debretzeni pro Rectore Scholae, pueris scilicet futuris docendis, imitatione vicinorum Oppidorum educunt, quem Patakinum adductum in Collegio Civibus fuit a tot annis vacuo collocant, et officium suum Rectorale exercere jubent”; MAKKAI László: *A Kollégium története 1654-től 1703-ig*. In: *A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*. Bp. 1981. 85.

predesztinációt hangsúlyozó *Vitringánál* disputált, mindkétszer az egyiptomi tíz-csapásról.¹⁰ Minden bizonnyal felkereste amszterdami műhelyében *Tótfalusi Kis Miklóst* is, akinek a segédei – *id. Tsétsi János és Kaposi Sámuel* – *Ember Pálnak* jó barátai, vándorlásában társai voltak.¹¹

1686 őszén tért haza Sárospatakra, s ezzel kezdetét veszi kálváriája. Hivatali funkcióinak gyakorlásától kamarai edictummal tiltották el, többször szenvedett börtönbüntetést, de nem tudták megtörni: a szomszédos Hotyánk a patakban keresztelt meg a sárospataki reformátusokat. 1695-től Losoncon szolgált, „csendes és békességes lakozás”-ban élt itt.¹² Házasságot kötött egykori tanárának leányával, *Martonfalvi Margittal*; egyetlen lányuk *Szatmári Paksi Mihályhoz* ment feleségül, aki majd az elkészült egyháztörténeti jegyzeteket (*Historia Ecclesiae reformatae in Hungaria et Transsylvania*. Utrecht, 1728.) kijuttatta *Lampéhoz*. Ebben az időszakban születtek meg *Ember Pál* művei, *Boanerges* (Debrecen, 1698), *Szent Siklus* (Kolozsvár, 1700) és a predesztináció kérdésével foglalkozó *Garizim és Ébál* (Kolozsvár, 1702).¹³ Támogatói Bars–Hont–Nógrád vármegyék evangélikus nemesi vezető rétege és lelkipásztorai, mint pl. a nagy politikai karriert befutó *Kajali Pál*, aki *Ráday Pál* – akkor még jövődöbeli – apósa. *Szatmári* szolgálatára már sírva kísérték a losonci gyülekezet tagjai, *Ráday Pál* latin verssel búcsúztatta, ő pedig köteleinek példányával kedveskedett ifjú barátjának.¹⁴

1703. szeptember 28-án a kurucok felpredálták *Szatmárt*, elégett az iskola, a könyvtár, és ottvesztek *Ember Pál* ezideig gyűjtögetett egyháztörténeti feljegyzései is. Liskára menekült, ahol „magánosságban élt és dolgozott”,¹⁵ majd Deb-

---

¹⁰ F. POTSMAN – J. van SLUIS: Auditorium Academiae Franekerensis. Leeuwarden – Fryske Akademy, 1995.: 85/1686. 2. (RMK III. 3389.), 91/1686. 1. (RMK III. 3403.), 2. (RMK III. 3389.), 3. (RMK III. 3391.); *A külföldi Akadémiákon tanulók iratai*. A Tiszántúli Református Egyházkerület (Debrecen) Levéltára. (továbbiakban: TtREL) Jelzete: TtREL I. 1. j) D:67/ a. 4. l., D:67/ b.

¹¹ KATHONA Géza: *Debreceni Ember Pál 1661–1710*. ThSz 1961. 220.; *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. III. k. Szerk. Herepei János. Bp-Szeged, 1971. 179.; Kt. 205/6. 10 sq.

¹² TtREL I. 23. 21.: *A losonczy református ekklesiáról való jegyzések*. Quart. Hung. 1043. I. k. 39–46.

¹³ ZOVÁNYI Jenő: *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*. Bp. 1977. 504.: utóbbi művét *Regis Márton* evangélikus lelkipásztor támadta értekezésében (Wittenberg, 1707).

¹⁴ MAKKAI László: *Ráday Pál és a magyar művelődés*. In: *Ráday Pál Emlékkönyv*. Ráday Pál 1677–1733. Előadások és tanulmányok születésének 300. évfordulójára. Szerk. Esze Tamás. Bp. 1980. 118. (továbbiakban: RPEK)

¹⁵ TtREL I. 23. 21 sq

recenben foglalta el az 5. lelkeszi állást, az ispotályi gyülekezet élén.¹⁶ A kollégiumi diáklázadás idején felülvizsgált új törvények aláírói közt ott találjuk „Paulus E. Debreczeni” nevét is.¹⁷ 1705-ben a kurucokat üldöző németek elől menekült el Debrecen népe, *Ember Pál* újra a hegyaljai Liszván talált rá „Pathmos”-ára. Ez a rendezett mezőváros egy agyonhajszott élet után békésebb munkahelyet biztosíthatott volna a kortársai által „igen öreg ember”-nek látott prédikátornak, de ez már nem adatott meg neki: feltehetően az 1710-ben a környéken átsöprő pestisjárvány áldozata lett.¹⁸

A Szent Siklus

Művének teljes címe: „Innepi ajándekul az Isten Satoraba fel-vitetett Szent Siklus. Az-az: Az egész, Christust valló Keresztyénségtől bé-vévetett, Isten Ditsőségére, és a’ mi Váltságunknak nagy Titkáról való szent Elmétkedésekre szenteltetett, Sátoros Innepekre alkalmaztatott, ‘s hét Szakaszokra el-osztatott Tanitasok.” A szent siklus a régi zsidó törvények szerint az az évenkénti kötelező áldozat, amelyet minden egyes embernek, képességeihez mérten a Templom javára kellett letennie. Szimbolikus értelemben összefügg az Isten által adományozott javak (képességek, adottságok) helyes, az Isten országának javára történő felhasználásával. Ezt erősíti meg a címlapon látható, az isteni kegyelmet megtestesítő embléma két képe is: az egyik egy ágat ábrázol „Jerusálem – szentség”, a másik pedig egy áldozati kelyhet „Izrael – shékel” héber felirattal.¹⁹ A „Sátoros innepek”

¹⁶ TIREL II. 28 d) l. k. 8, 12, 75, 497, 638.; ZOVÁNYI Jenő: *A Tiszántúli Református Egyházkerület története*. Debrecen, 1939. 191.

¹⁷ G. SZABÓ Botond: *A Debreceni Református Kollégium a „pedagógia századában”. Neveléstörténeti tanulmány XVIII. századi forrásgyűjteménnyel*. Debrecen, 1996. 98–100.

¹⁸ NÉMETH Gábor: *Hegyaljai mezővárosok „törvényei” a XVII-XVIII. századból*. Bp. 1990.; *Olaszliszka Egyházközség 1694-es Regulái*. Lat./m. bilingvis kiad. 26 pontban (1728). A Tiszáninneri Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Sárospatak) Levéltára. Olaszliszka – egyházi iratok. Jelzete: R.D. IV. 3./5.; SZAKÁLY Ferenc: *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*. Bp. 1995. 9. Humanizmus és reformáció 23.; BABOCSAY Izsák: *Fata Tarzaliensis*. In: *Tanulmányok Tokaj-hegyalja múltjából*. XIX. k. Tokaj és Hegyalja. Szerk. Bencsik János. Debrecen, 1998. 181–286.: a környék „békésebb” jellegének megjelölése a kor és e mű ismeretében csak relatív értékelés lehet.

¹⁹ RIPA, Cesare: *Iconologia*. Bp. 1997. 450, 245 sq; A siklus szimbólumának hasonló leírását megtaláljuk *Szatzmárnémeti Mihály Dominicájában* (Kolozsvár, 1675), ami *Ember Pálnak* a mintát szolgáltathatta: „az Isten templomához rendeltetett adó pénzt, *Siculust* adnak néki [Krisztusnak]: mert azon nem emberi ábrázat volt; hanem egy felől, *mondolával meg gyümölcsözött Aronnac veszszeje*, illy körül való irással: *Kedoschach Jeruschalaim*, Sz. Jerusalem; más felől, *tömjénező pohárocska*, illy körül való irással: *Sekel Bischrael*, Siklus Izraelben” (764).

bibliai eredetű kifejezés, a nagyobb egyházi ünnepeket jelöli; a kötet az egyházi év ünnepekörére egyenletesen szétosztva összesen 58 prédikációt tartalmaz.

A kötet legszebb prédikációja (VII. szakasz 7. prédikációja), amely a hitves-vőlegény allegóriájára épül (textusa: Énekek Éneke 4:16), de sem a coccejusi typológia nem terheli (*Coccejus* egyik nevezetes munkája ennek a könyvnek a magyarázata), sem más teológiai nézetet nem részesít előnyben,²⁰ hanem a pietisztikus jegyesmisztika képeit sorakoztatja fel (*Szent Bernát* Énekek Éneke – himnuszának hatása tetten érhető benne). Ebben pedig inkább a sokak által jól kidolgozott exegézisek sorának,²¹ és a kegyességi attitűd személyes érintettségének látom szintézisét. Ezt támasztja alá úrvacsora előtti prédikációjának egy megjegyzése, amely saját, az Énekek Éneke némely verseiről „*írott egész, de rövid traktájá*”-t említi (502).

Textusválasztás szempontjából egységes művel van dolgunk, a teljes Szentírást veszi alapul. A történeti könyvek kapták a legnagyobb hangsúlyt (35), emellett a próféciai könyvek és a levelek (18) túlsúlya jelentkezik. Meglepő módon a Jelenések könyvének magyarázatánál a várt coccejánus eschatologikus jellegű képek elmaradnak, sőt a testamentumok idézettségének aránya is eltolódott az Újtestamenti javára (ÓT-ÚT:18–40). Már a munka ajánlása is másfajta szempontot céloz meg: a lelki vigasztalásra mint „közönséges haszon”-ra kimunkált tanításokról beszél. Az a fajta kegyesség, ami megjelenik a *Szent Siklus* lapjain, ha közösséget kíván teremteni, imádkozásra, hitben való megállásra buzdít, nem létezhet a hitágazatokra vonatkozó ismeretek előszámlálása nélkül. Ennek az ötvöződésnek az arányát is meg kell vizsgálnunk az alábbiakban.

A Szent Siklus előljáró beszéde

A szerző a zsidó-magyar sorspárhuzam példájával szól a kegyes olvasóhoz: szükséges az „innepszentelésre” ajándékkal mennünk, „Minékünk-is, Ábrahám hitiből való Uj Testámentomi Izraelitáknak” (B2 verso). Erre reagál az előljáró beszéd után található két beköszöntő vers is: az egyik szerzője *Szilágyi Tönkö Márton*, aki azt emeli ki, hogy „*Talentomos szolgák lenni igyekezzünk*” (BB4), a másik pedig *Kaposi Sámuel*, az amszterdami Biblia egyik korrektora, *Ember Pál* jó

---

²⁰ SZABÓ Géza: *A vőlegény és a jegyes teológiai allegóriája Bogáti Fazakas Miklós munkáiban*. In: Adalékok a 16–20. századi magyar művelődés történetéhez. Szerk. Bálint István János. OSZK. Bp. 1987. 17–8.

²¹ Kt. 261: *Debreceni Ember Pál feljegyzései*. Lat./m. 32 levél. Bibliamagyarázat Debrecenben 1680. (Énekek Éneke). Tartalmazza id. Köleséri Sámuel (6), Kabai Bodor Gellért (5) és Felvinczi Sándor (4) prédikációját.

barátja. Ő így fogalmaz (BB4 verso): „*Vala a' Sikluson neve IZRAELNEK, / És a SZENT VÁROSnak a' JERUSALEMnek / Magyar Jerúsálem, Városa Istennek, / 'S Izrael, tiéid kintsei e' Könyvnek.*” Ez a vers feltétlenül beletartozik abba a sorba, amelyet tanulmányában *Fekete Csaba Veszelin Pállal* kapcsolatban említ: „a nem emberi felségre úgy tekint, mint kinek Debrecen Jeruzsálemül számít (...) városukat Magyar Lérusálemként vigasztalja fájaldalmában”.²²

Debreceni Ember Pál a régi beköszöntő toposz után – „Nem a' magam agyábul koholt újságokat irtam” (B4 verso) – sorolja fel elődeit: „ama' nagy emlékezetű Erdélyi Ref. Püspök” *Geleji Katona István*, „a' b[ecses] eml[ékezetü]” *Csipkés Komáromi György*, „szelíd erköltsü, és nagy szép tudományú” *Szathmárnémeti Mihály és Kecskeméti Sánta (C.) János* műveit. A sort egy régi toposz zárja: „De ha én-is, az UR szolgálai közzül leg-kissebb és utolsóbb, ama' nagy Gazda szölejében szedők után szőlő szemeket mezzérlek, és az UR gabonájában izzadozott aratók után buza fejetskéket szedegetek, nemde nem tisztem szerint cselekeszem-é?” (B4). Az elődöket eszmetörténetileg kategorizálva a következőt láthatjuk: az ortodox igehirdetés fejedelme mellett három olyan prédikátor szerepel, akiknek a megítélése egyaránt jelez ortodox és puritán jellegzetességeket.²³ Az ortodox „tanítás” és a puritán „építés” szellemi egymásbafonódásának magyarországi példája ez, amelyből kitűnik, hogy „nem egymást kizáró, hanem egymást kiegészítő, sőt történetileg nézve egymásra épülő hitbéli magatartásformákról van szó”.²⁴ Úgy véljük, *Debreceni Ember Pál* eszmetörténeti helyének meghatározásában is ez lehet a kiindulópontunk.

Homiletikai határon

Saját művének várható korabeli recepciójára utalva írja *Ember Pál*: „Által láttam, és jó eleve meg-szaglottam, hogy ezen együgyü munkának lesznek nem kevés ócsárlói; kivált azok közzül, kiknek az igazságot, és a' kegyesség szerint való tudományt, újságnak színe és titulusa alatt üldözni (...) kenyerek” (B4

²² FEKETE Csaba: *Magyar Lérusálem. Ajánlás és időmértékes verssorok egy debreceni prédikációs kötetből 1641.* In: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1980. Debrecen, 1982. 440.

²³ GYŐRI L. János: *Ortodoxia, puritanizmus és enciklopédizmus Komáromi Csipkés György prédikációiban.* Klny. a Könyv és Könyvtár XV. kötetéből. Db, 1987. 60.; BUZOGÁNY Dezső: *Szathmárnémeti Mihály. (1638–1689).* In: *Dolgozatok a Református Theológiai Tudományok köréből.* Új sorozat I. Határidő Theológiai Tanulmányok. Doctrina Ecclesiae. Kolozsvár, 1995. 113.; VÁSÁRHELYI Judit: *Egy jezsuita-ellenes vitairat és magyar fordítója.* In: OSZK Évk. 1981. Bp. 1981. 270.

²⁴ GYŐRI L. János: *Az exemplumok szerepe a 17. századi református prédikációinkban.* Stud.Litt XXXII (1994.). 162.

verso). Már *Bársony György Veritas toti mundo declarata* (Kassa, 1671) című műve is az újítók ellen szólva követeli a hitbéli egységre törekvést.²⁵ A „mi *Orthodoxusok*” (207) tudatával szól a prédikátor, amikor kifejti, „jó újítás az, melly a’ minden kételkedés nélkül el-hitt igassággal és fundamentommal meg-egyez” (B4 verso). A közzsínat jóváhagyása nélkül a református egyházfegyelem is tilalmazta az önkényes szertartási vagy tanításbéli (hitvallásbéli) újításokat. Az ortodoxus itt nem jelent mást mint értékörző magatartást, igazhitűséget.

Ember Pál megkülönböztet „*Angliai*, néhol pedig, az újabb (sic!) *Belgiomi, methodus*”-t, „állván ez utólsóbb tanításnak módja tsak *Propositióból*, és *Applicatióból*” (BB1– BB1 verso). Az előbbi rejtjeles megnevezés nemcsak az angliai puritán homiletikai hagyományra utalhat, hanem – amint azt *Medgyesi Pál* esetében is feltételezhetjük – más (holland, német) gyökerekből is táplálkozhat.²⁶ Az „újabb *Belgiomi, methodus*” mögött *Nagy Géza* véleménye szerint a *Coccejus-Burmann* – féle németalföldi bibliamagyarázat rejlik.²⁷ *Ember Pál* egyrészt átvehette ezt a conciósi modellt, de ez nem terjedt ki *Burmann* teljes teológiai rendszerére. Másrészt szemügyre kell venni azt a hazai ars concionandi – hagyományt, amelyet *Ember Pál* elődeiben ismerhetünk fel. *Martonfalvi Ars concionandi Amesianajában* (Debrecen, 1666) a prédikáció két fő részének nevezi meg a „doctrina”-t és az „usus”-t, hangsúlyozva az előbbi esetében a „propositio” fontosságát, amely a lelkiismereti akadályokat hárítja el, az utóbbi esetében pedig a „tanító – cáfoló – feddő – vigasztaló hasznot”. *Szilágyi Tönkö Márton Biga pastoralisa* (Debrecen, 1684) hasonló terminusokat használ: „declaratio” mint textus-magyarázat, és „applicatio” vagyis alkalmaztatás, a végén „conclusio”-val illetve dicsőítéssel.

A *Szent Siklus* olvasásakor a két rendszer keveredését konstatálhatjuk. A propositióban a textus, majd ennek summája után a „Magyarázat” és részei következnek, bőséges exegetikai, történeti háttéranyaggal, polemizálás nélkül. A prédikáció második részében, a „Tanúság”-ban punctumonként megtaláljuk a „Magyarázat” summáját (Paraphrasis textus (66) is), itt a bibliai utalásláncok, szentenciák jelentkeznek, a coccejusi igemagyarázat lajstromai. A hasznok közül oktat – vizsgál – rettent – int – vigasztal; a hasznokból legfeljebb három fordult elő együtt vagy az „applicatio” (Applicatio generalis (372), Brevis Applicatio (452) néven is) röviden, dicsőítéssel zárva. A hasznok és az applicatio között pietisztikus imák, intések elemei jelennek meg.

²⁵ ESZE Tamás: *Bársony György „Veritas”-a*. ItK 1971/ 6. 667.

²⁶ BARTÓK István: „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”. *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*. Bp, 1998. 210. Irodalomtudomány és kritika.

²⁷ NAGY Géza: *Fejezetek a magyar református egyház 17. századi történetéből*. Bp. 1985. 69 sq

A beszédek két részre válását a szerző is hangsúlyozza: „Betü szerint való” (446) és „A’ Betütöl különözö, és lelki értelem szerint való” „Magyarázat” (449); „Eddig vagyon históriai és betü szerint valo magyarázattya e leczkének, lássuk tovább Idvezitónknek czéllja szerint micsoda titkok rejtettek ell e’ példabeszédben” (Kt. 262:170). Kézíratos prédikációinak tanító és applikációs részeinek aránya átlagosan 7:1; a látszólag óriási mértékű arányeltolódásnak mégsem lehet érezni a súlyát: a „Tanúság” részei mintegy lelki értelmezést adnak a „Magyarázat”-ban hallottaknak. Sokkal maradandóbb élményt nyújthattak ezek az igemagyarázatok a szószerű hallgatva őket, mint amit a könyvben a dogmatikus részek látszólagos túlsúlya mutat. Természetesen prédikációjának célja nem lehet más, mint „a’ mi haszonra és lelki épületre való dolgok”, azokat vizsgálni (168).

A prédikációk exemplumai

Ember Pál többször utal arra, hogy a sűrű idő, a kevés papír és egyéb okok korlátozzák a részletes kifejtést. Ezt az elvet annyira hűségesen követi, hogy a puritán kegyesség megtérési szakaszai, vagy az üdvbizonyosság részei közül is csupán egyet vagy kettőt emel ki, és részletez, azzal a megjegyzéssel, hogy „ilyen rövid traktában azokra reá nem érünk, ‘s célunk sem hozza mostan” (505). Egyes esetekben – pl. Jehova Sebaoth (107–8) – többoldalasra rúgó szómagyarázattal találkozunk. A szerző ugyanakkor csupán a fontosabb hitágazatbeli dolgokat ismerteti, majd szerényen közli: „Akarmint lött légyen a’ dolog, én arról nem *disputálódok*; hanem a’ b[ecses] eml[ékezetü] *Kálvinus Jánossal* együtt függőben hagyom” (398).

Nyelve világos, egyszerű, a hallgatósághoz való alkalmaztatásnak két példája az „alacsony stílus” két szintjét jelöli ki:²⁸ „Vesd-öszve ezzel, és a’ betü szerint rázogasd-meg értelmes olvasó” mondja, és ezután görögül idéz (502); illetve „mindazonáltal vigyázzván (...) az együgyiek lelkek épületire, kik már az ilyen *praxishoz* szokván, könnyebben elméjekre vehetik a’ dolgot” (BB1). Retorikai tanulmányainak lenyomatát érhetjük tetten a következő idézetben: (*Szenci Molnár Albert* szótárának használatát jelzem, kiemelés tőlem):²⁹ „A’ böltsen ‘s éke-

²⁸ BARTÓK István: *A casa rustica és a mechanici. Az „alacsony stílus” ismérvei a XVII. század magyar irodalmában.* ItK 1992/5–6. 571.; Uő: *A társadalom rétegződésének tükröződése a 17. századi magyar irodalmi gondolkodásban.* In: Tarnai Andor – emlékkönyv. Szerk. Kecskeméti Gábor. Bp. 1996. 28.

²⁹ SZENCZI Molnár Albert: *Dictionarium Latinoungaricum.* Norimbergae, 1604.: „Prosopopoeja. gen. f. Személy szerzes, Mikor nema dolgoknak beszellet tulajdonitunk”; „Apóstrophe. g. f. Azs beszednec masuva térítése”.

sen szólni szokott mestereknél ékes szólásnak formája az, midőn ők az ő szép renddel egybe-szerkesztett beszédeknek 's *oratio*oknak folyamatjokat nagy hirtelenséggel *interrump*álják, félben szakasztják, és mást valakit (s valamit) hoznak-bé; mintha többé nem ők, hanem más szólana; vagy pedig *beszédeket* 's szavok járását *máshoz*, 's másra valakire *fordítják*: Az első, (mellyben gyakran az érzékenység nélkül való *néma dolgoknak-is* emberi, szó, *beszéd* 's tselekedet tulajdonítatik:) az oskolákban *Prosopopoeianak*, az utolsó *Apostrophénak* neveztetik" (247).

Az ortodox alapokon nyugvó bibliás kegyesség példája a köznép számára újrafogalmazott bibliai történet. Ez a példa az előszóbeli előadás jegyeit viseli magán, így hangozhatott egy jól szóló prédikátor beszéde: „Ama meg elemedett régi szent Jámbor, a Jákob Patriárka midőn AEgyiptusban az ő Josefjéhez minden magával beérkezett volna; a királytul ottan hamar néki audienca adatik, fell indul hozzá; mint ilyen új embernek, az Egyiptomi király vicéjének Josefnek (...) Attyának látására, a nép ketség nélkül ki tsödül. Nezik a szep ősz ven jámbort; ki (...) meg élemedetségen, s' jó nyers öreg állapottyán tsudálkozik, ki ismét jeles modos magaviselését szemléli: Némellyek az ő ősz hajszalaival s' meg fejedett szakalláruul nem vehetik ell szemöket, Farao a király, ki még soha ü nem látott vala illy idős embert, (...) tisztségiző fejire s' szakallára ennyire meg őszültet, mert (AEgyiptusban a Nilus vizenek gyakori nagy inductioja miatt főhe szüntelen nagyon nagy így dögös, pestilius, nem igesseges sűrű lévén, ritka a hoszszu eletü ember:) ell bámulván, ugyan nem alhattya, hanem meg kérdi; Hány a te eletednek esztendeje? mond ez Istenfelő vén Pátriarka: Az én bujdosásomnak és vándorásimnak napjai 130 esztendők (...) nyomoruságosok voltak az én életemnek és vándorlásimnak napjai” (Kt. 1677:92).

„A prédikáció polifón alakzat (...) hitmagyarázat és profán ismeretközlés, regevényes epika és ájtatos líra, érvelő retorika és tudós analógiák, földhöz tapadt naturalizmus és égbetörő eleváció”.³⁰ A prédikátorok által használt példák köre és – ebből következően – fogalma is elég tág: magában foglal formailag elbeszélő ill. szentenciózus, tartalmilag pedig bibliai és világi példákat egyaránt. *Tüskés Gábor* meghatározása nyomán azt mondhatjuk, hogy „az exemplum nem tartalmilag, vagy formailag, hanem kizárólag funkcionálisan meghatározható szövegegység. Alapvető feladata, hogy érvelési, bizonyítási eszközként kézzelfoghatóvá teszi az elvont tartalmakat”.³¹ Az exemplumok csoportosításában *Győri L. János* felosztását követem, eszmetörténeti szempontú és azon belül tematikus felosztással.³²

³⁰ LUKÁCSY Sándor: *Isten gyertyácskái*. Pécs, 1994. 52 sq

³¹ TÜSKÉS Gábor: *Az exemplum a 16–17. századi katolikus áhitati irodalomban*. IJK 1992/ 2. 141.

³² GYŐRI L. János: *Az exemplumok szerepe Tofeus Mihály zsoldármagyarázataiban*. StudLitt XXVIII (1991.). 79–90.; az idézetek szerzőinek azonosításához a felsorolt lexikonok álltak

Harsányi István szerint legalább 60 szerzőtől idéz *Ember Pál*, valójában ez a szám mintegy 200-ra rúg. Héber-görög exegézis mellett bibliai régiségtani, chronológiai és földrajzi ismeretek gazdag tárháza a *Szent Siklus*. Használta klasszikus antik és zsidó írók, egyházatyák, régi és újabb egyház- és világtörténetírók műveit, Talmud- és Biblia-fordítók kommentárjait, apokrif iratokat is idéz auctoritasként. A kor magyar tudományosságának grandiózus műve, a *Váradi Biblia* (RMK I. 233.) is többször szerepel a citatumok listáján; nem néhány soros, hanem több oldalas idézetekkel – szerzőnk mindig a legnagyobb tisztelettel nyilatkozik róla. Leggyakrabban citált szerzői: coccejánus exegéták (*Coccejus*, *Momma*) és pietisták (*Pole*, *Witsius*), a homiletikailag is elkülönülő két csoport közé pedig az – *Ember Pál* saját érdeklődését eláruló – orientalisták kerülnek (*J. Alting*, *Lightfoot*). *Ember Pál* prédikációiból szigorú biblicizmusa mellett pietista vonásai, a „személyesen megtapasztalt hit reménysége” süt át.³³

Ortodox sajátosságok

A) Bibliai históriák: Több különböző történet egymás mellé kerülésében, „a bibliai történetek összeszövődésének hátterében nem a népköltészettől megszozott analogiás, szublogikus újjáteremtés állt, hanem a teológiai műveltség által megalapozott erkölcsi nevelés törekvése”.³⁴ Lajstromszerűen tűnnek fel a coccejánus szövegmagyarázatokból ismerős panelsorok, pl. Jézus és a 7-es szám titokzatos kapcsolata (7 confessio, szenvedés, szólás, vérontás) (143), a középkori prédikációk alapelemeként ismert allegóriák, pl. a galamb-katalógus (399). Rövid, szentenciaszerű példái akkor válnak bővebb kifejtésűvé, amikor az exemplumok érintkeznek a zsidó misztika, vagy a rabbinikus irodalom témáival. Legkedveltebb szerzője *John Lightfoot* (1602–1675), aki *Horae Hebrae et Talmud* című négy kötetes művében a Biblia talmudista és rabbinikus érintkezési pontjait szedte össze nagy alaposággal. Előszóval idéz még *J. Alting*, *Bockhart*, *Buxtorf* és *Leusden* műveiből. A zsidó misztika és a coccejánus exegézis összekapcsolódásának egy mintapéldája: az Agyal az Ótestamentumnak – Krisztus az Újtestamentumnak a közbenjárója (107).

---

rendelkezésemre: Antik Lexikon. Bp. 1993.; Ókori Lexikon. Szerk. Pecz Vilmos. Bp. 1902–4.; Die Religion in Geschichte und Gegenwart. 6 Bd. Tübingen, 1957–62.; Lexikon für Theologie und Kirche. Freiburg, 1957–68.; Allgemeines Gelehrten Lexicon. 4 Bd. Hrsg. von Ch. G. Jöcher. Leipzig 1750–1.; The Oxford Dictionary of the Christian Church. Oxford, 1990. repr.

³³ GYÓRI L. J. (1994) i. m. 167.

³⁴ DÖMÖTÖR Ákos: *A példázatok természetrajza a protestáns szentbeszédekben*. ThSz U.F. 28. (1985.)/1. 16.

B) Történeti históriák: A történeti históriák sorába tartozó exemplumok anyaga kifejtettségét tekintve a legszerényebb, többnyire csak utalás révén vannak jelen. Messze legnagyobb idézettségével *Josephus Flavius* emelkedik ki, emellett főként egyháztörténeti utalásokkal találkozunk, több, mint 38 szerzőtől. Egyaránt citálja a patrisztika atyáit (*Eusebios, Epiphanius, Chrysosthomos, Jeromos*) – leggyakrabban természetesen *Szent Ágostont* –, és a későbbi korok történetíróit: *Thuanus, Vergilius Polydorus*, vagy a jezsuita *Tursellinus* mellett a francia historikus *Lieu de Dieu* és a lutheránus *Christianus Matthiae* munkáira támaszkodik. Kora történetírói közül *Forbesius* és az ortodox, coccejánus, cartesiánus tézisektől egyaránt érintett *Spanhemius* (1632–1701) szerepel fontos helyeken. A magyar történetírókat szerény számban *Bonfini* képviseli.

„A prédikációkban (...) a jelenkor erkölcsi kapcsolódási pontjait keresték a múlt történelmével és elbeszélő hagyományával”.³⁵ Ennek illusztrálására hadd álljon itt egy példa *Ch. Matthiae*től (*Theatrum Historiae*. Frankfurt, 1684): a kegyes istenfélő fejedelem jellemzésére, melyet a korban többen említenek, így pl. *Pataki Fűsűs János* vagy *id. Köleséri Sámuel*. A textus – latin eredetijéhez viszonyítva – változtatás nélkül került a szövegbe,³⁶ ennek köszönhetően a neves erdélyi fejedelemről azonkívül, hogy „Magyar vérből való”, mást nem tudunk meg: a példa funkcióját egyedül azáltal tölti be, hogy kifejezi Isten lelkiismeretlen való uralkodási jogát: „Három kiváltképpen való dolgokat tartott-meg Isten különösön magának; azt mondotta hajdan, ama’ Magyar vérből való, 44-dik ditsőséges és gyözedelmes Lengyel király, *Báthori István*: 1. *Hogy semmiből valamit teremtsen*. 2. *Hogy jövődő dolgokat tudjon*, ‘s *eleve meg-mondjon*. 3. *Hogy a’ lelki-esméretem uralkodjék*” (467).

C) Fabulák, mondák: Az antik auctorok közül kevés, de széles körből citált exemplummal találkozunk. Szerepelnek itt görög és latin poeták, filozófusok, történetírók, geográfusok egyaránt. A latin kultúrából különösen az ezredforduló idején élt költők (*Vergilius, Ovidius*) Messiás-váradalomként is értelmezhető sorait idézi, ezenkívül az *id. Plinius Historia Naturale*jának fabuláit. A keresztény mondák közül a közkedvelt ‘Mohamed és a galamb’ (398),³⁷ és a hitehagyott császár, Julianos Apostata története (413) került terítékre.³⁸

³⁵ DÖMÖTÖR Ákos: *Hondorff-hatások Keresszegi Herman István exemplumaiban*. AHL XXV. Szeged, 1988. 15.

³⁶ Kt. 262:303 – az idézet latin eredetije: „Steph. Báthori Rex Poloniae (...) dixit ...” kezdettel.

³⁷ TUBACH, F.C.: *Index Exemplorum. A Handbook of Medieval Religious Tales*. FFC 204. Helsinki, 1969. num. 1762. Dove of Mohamet.; DÖMÖTÖR Ákos: *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*. Folklor Archívum 1992/19. sz. IV.C/ 320. (továbbiakban: FolkArch)

³⁸ FolkArch II/ 107.

Ember Pál a hű sáfárok *Medgyesi 5. jajából* ismerős erkölcsi katalógusát alkotta újra, amikor a régi fabulát a magistrátusra alkalmazta: „leg-elsöben-is magát kell az olyan embereknek jó karba venni ‘s el-készítteni arra, hogy mindenekben mindenek előtt világos tükör és jó példa légyen: hogy mikor valamelly bünöst meg-akar büntetni, azt ne lobbanthassák szemére, hogy te nagyobb bünben fekvö ember vagy: lásd, *Róm.* 2:21–24. *Sólt.* 50:16–18. A’ Görög birodalomnak fundátora, a’ N. Sándor, Tírus városa alá menvén, elő-talál egy lator Piratát, tengeri tüzes-tolvajt egy hajóval, ‘s meg-kérdi töle, Miért jársz te (ügymond) széllyel ezzel a’ hajótskával, húzs, vonsz, tolvajkodom, ‘s úgy keresed kenyeredet? Meg-felel amaz nékie, ‘s azt mondja: Nagyobb tolvaj vagy te én nálamnál, a’ ki, a’ tengeren tsak ezzel az egy hajótskával tolvajkodom; te pedig mindenféle, ennyi sok ezer néppel, sok hajókkal kóborlasz, jársz, kelsz, ‘s az egész világon mindenütt úgy tolvajkodom, nem elégedvén-meg a’ magad Macedoniai Királyságával” (209).³⁹

A külső igazságtételt kereső szempont elenyészett: megszűntek az eddigi anyagi támogatás forrásai, részint jogi, részint pedig politikai okokból kifolyólag.⁴⁰ *Ember Pál* ezért utal minduntalan a vezetők felelősségére, mert az ők „decus, ornamentum et columen Reipublicae et Ecclesiae Patriae”.⁴¹ Az élet szentségének felmutatása, önmagunk megjobbítása nemcsak egyéni, hanem közösségi elvárás is. Szükségszerűen összekapcsolódik ezzel a felfogással a társadalmi érzékenység megjelenése: a nem jó példaként elől járók feddése.

Egyes ókori mondákhöz, mint pl. a ‘Heródes disznaja’, csak a szöveg morális kicsengését kell hozzáilleszteni: „A’ Bethlehemi kegyetlen vér-ontás után fene természetiben neki szélhüdvén, számtalan vért ontott-ki; midön meg-hallotta volna, hogy az ő töle meg-újítatott Jérusálembéli Templomnak nagyobbik ka-

³⁹ TUBACH num. 113. Alexander as Pirate.; FolkArch IV.A/ 232.; *Csudatörténetek. Száz példa 17–18. századi katolikus prédikációkból és példagyűjteményekből.* Válog. Szabó Ferenc. H. n. 1985. 192.; SZABÓ Lajos: *Monda nekik egy példázatot. Száz szépprózai szemelvény 17. századi protestáns prédikációinkból.* Bp, 1982. 28.

⁴⁰ EL KENZ, David: *Le roi de justice et le martyr réformé.* Bulletin de la Société de l’ Histoire du Protestantisme Français. Tome 141. Paris, 1995. 27–69.: ugyanez a folyamat nyugaton – egy századdal korábban – hasonlóképpen zajlott le.; JUHÁSZ, István: *Die Gegenreformation und die siebenbürgische Prediger im Jahrzehnt zwischen 1671–1681.* In: Rebellion oder Religion. Die Vorträge des internationalen kirchenhistorischen Kolloquiums. Debrecen, 12. 2. 1976. Edd. P.F. Barton – L. Makkai. Bp, 1977. 96 sq; NEDERGAARD-HANSEN, Leif: *Bayle’s og Leibniz’ dooefelse af Theodicé-problemet. En idéhistorisk redogorelse.* I. Del. Bayle. København. 1965. 91.: a korabeli megváltozott viszonyokat jelzi pl. Jurieu 17. századvégi dániai recepciója.

⁴¹ *Teleki Pál külföldi tanulmányútja. Levelek, számadások, iratok 1695–1700.* Összeáll., utószót írta: Font Zsuzsa. Szeged, 1989. Fontes Rerum Scholasticarum III. 166. (továbbiakban: FRS III.)

puja felibe fel-függesztetett arany Sast (Római Czimert:) némelly vakmerő Sidó ifjak, helyéből le-verték és özve-rontottak volna; egynéhányat azok közzül elevenen meg-égettetett: sőt halála előtt ötöd nappal a' maga fiát-is Antipatert egy katonájával meg-ölette; minémü természet ellen való gyilkosságban azelőtt-is léledzett vólt. A' honnan szokta vólt ő felőle mondani Augustus Imperátor: *Melius est Herodis porcum esse, quam Filium.* Jobb Héródes disznajának, mint sem Fiának lenni; mivel Sidó valláson lévén, (hogy már) disznaját eledelre meg-nem ölette; hanem el-adatta. Meg-hólt pedig Héródes szörnyü és irtóztató nagy kín-szenvedések után, Királyságának 37-dik esztendejében” (178).⁴²

Időszerű tisztázni, mit is jelent *Ember Pál* számára az idézett történet, illetve a fabula. „A' külső Históriák fabulálnak ugyan holmi ehez hasonló dolgokat (...) de azok vagy hazugságok vagy ördögi mesterkedés által tsináltatott dolgok” (61sq); „az Évang[éliumi] szent história azt írja, hogy a' Héródes dühössége tsak Bethlehem körül *grassalt*” (176). Az ismert historia – fabula, res gesta – res ficta, veritas – fictio megkülönböztetéséről van tehát szó.⁴³ A profán témákat tárgyaló történetek csak alátámasztják a vallási tartalmú témák tanúsító erejét,⁴⁴ amelyekhez szükség esetén alkalmaztak „külső” exemplumokat: „ezt a fabulát igen ékesen és helyesen szabhattuk a lelki dolgokra” (Kt. 264:53).

D) Polémia: Jóllehet *Ember Pál* kerüli a polémiát, egyháztörténeti érdeklődésénél fogva számtalan kitérést tesz egykori vitatott tézisek, elfeledett személyek, zsinatok felelevenítésére. A visszatekintő emlékezet keresi a kor problémáinak gyökerét az „e' világi sokféle tsudálatos változásokban-is, *revolutiokban-is*” (378), és találja meg *Károlyi Gáspár* és *Magyari István* után újra ugyanott (ki-emelés tőlem): „E' világon lévő 's támadó minden villongások pedig a' Hit miá, 's annak törvénye miá vannak” (104 sq); „Azért, a' melly háborgattatások, számkivetésre 's bújdosásra való üzetetések érdeklík 's kesergetik már alkalmas időktől fogva szerrel e' világon, leg-közelebb e' nyomorúlt Hazában az Isten Házát, nem történetből vannak 's esnek azok, így kell ezeknek lenni, e' sorsa e' világon az Isten Házának” (182).

Az azonban jelzés értékű mondat, amely a schizmát nem vonatkoztatja a görög-keleti egyházra („A' Sz. Háromságról való tudományt tisztán és igaz *Orthodoxia*, a keresztyénségnek igaz értelme szerint vallják” – 406) a filioque-tan coccejánusi tiszteletére utal.⁴⁵ Az eretnekek közé besorol minden egyéb, a

⁴² TUBACH num. 2582. Herod, Swine and Son.; FolkArch IV.A/174.; FRENZEL, Elizabeth: *Ein Lexikon dichtungsgeschichtlicher Längsschnitte*. 8. Aufl. Stuttgart, 1992. 324.

⁴³ PIRNÁT Antal: *Fabula és história*. ItK 1984/ 2. 141.

⁴⁴ TÜSKÉS G. i. m. 141.

⁴⁵ *Amicitia Dei. Een onderzoek naar van de theologie van Johannes Coccejus (1603–1669)*. Proefschrift (...) door Willem Jan van Asselt. Ede, é. n. 79.

hivatalos tantól eltérő, máig herezisként számon tartott irányzatot, az ókortól a középkoron át egészen a saját koráig, katalógusba szedve. A háttérodalma *Hoornbeek*, *Forbesius*, *Witsius* és *Spanhemius* munkáira épül. A legtöbbször említi a középkorból a manicheusokat, az újkorból az anabaptistákat, socinianusokat. Nyitott személyiségének jellemzője: Amszterdamban barátaival gyakran vett részt a quakerek gyűlésein, akiket azonban „kába eretnekek” néven említett, mivel „sunt ii putidissimae Anabaptistarum reliquiae” (284).

Két, teológiai szempontból tévelygő csoportról ítélezik még szerzőnk név szerint: „A’ Mózes fedelét e’ mái napig sziveken viselő, igaz lelki élet nélkül [mert a’ Christus az igaz élet: *Ján.* 14:6. *Kol.* 3:3. *Sólt.* 36:10. ‘s a’ t.] lévő, nyomorúlt Sidók, 2 *Kor* 3:14, 15. és a’ temérdeki sűrű tudatlanságnak ‘s bálványozásnak setétségében ülő, az igaz Istent még nem esmérő Pogányok” (502). Az idegen népeknek „Pogánykodási” kerülnek elő, pl. „az Indiai és ‘Americabelieké” (394),⁴⁶ azaz itt az Európán kívüli protestáns misszió üdvtörténeti szerepe kap hangsúlyt.⁴⁷ Az ismeretlen világ egzotikuma is megjelenik példái között hasonló szerepkörben: „a’ Törökök, Tatárok, Chinabéliek, ‘s a’ t. és egyéb napkeleti Pogányok közzé-is ki-kell még menni a’ Christus Évangéliomának: nyargalódzani kell a’ Királynak minden országban az igazságnak beszéde által” (41).

A „Sidó nemzet” jelzői – mint pl. „fedél van a szemeken” (13, 60, 278, 471), „setétségnek árnyékában ülő, vakoskodó” (Kt. 264:41) kifejezések – paneleként használhatók fel, egyaránt alkalmasak bármely tévelygő tan megszentenciazására. Ez a szemlélet a magyar prédikációkban közhelyszerű „hamis vallás” teológiai indokai alapján értékel, hiszen vár a zsidók megtérésére: „mondd-meg te lelki vakságban, fedél alatt lévő, elszéledett, minden nemzetségnek tsúfja, szegény Sidó nemzet, miért nem esméred a’ Jésust Messiásnak lenni? (...) miért hát hogy ő benne nem hiszesz? Ez a’ hitetlenség az oka a’ te keserves és siralmas hoszszú számkivettetednek, hogy Jésus elveszésétől fogva már majd épen 16 száz esztendőig *exulálsz*, éjjel-nappal a’ Messiást várván, szüntelen való könyörgéssel Istent úntatván (...) Szánnyon-meg az UR, és vegye-el szivedről, szemedről a’ fedelet!” (113 sq).

Jellemző módon kevés szó esik a katolikusokról (bár idézi a Tridenti Conciliumokat, és mintegy 10 katolikus szerzőt) mint a jelen, a „*Muhammedisták*”-ról (471) mint a múlt, és az istentagadókról („Christus érde-
mes elég-tételét tagadó *Atheusok*” – 252) mint a jövő protestáns Egyházát (is)

⁴⁶ *Napnyugati India*. Kiad. Misztótfalusi Kis Miklós. Kolozsvár, 1694. (RMK I. 754.): idézi John Elliotesnek a nem európai népek 17. századi megtérítéséről szóló Leusdenhez írt levelét.

⁴⁷ BITSKEY István: *Katolikus megújulás és barokk műveltség*. In: Uő: *Eszmék, művek, hagyományok*. Debrecen, 1996. 130.

megrendítő jelenségekről. Itt már nem a fenyegetettség által kikényszerített konfesszionizálásról van szó,⁴⁸ hanem a megmaradásról. A doctrina az evangélium hirdetése kapcsán eltölpül a pietas mellett: „Mi a mi vallásunkat sem Calvinusnak, sem akar melly más másnak elméye szerint nem mérsékellyük, hanem a tiszta szent Irás (...) szerint” (Kt. 264:141).

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy *Ember Pál* bibliai exemplumai mutatják a legterjedelmesebb és legváltozatosabb képet. A példák azonban jórészt puritánus köntösben jelentkeznek, applikálásuk erős kegyességi jegyeket mutat. Nem idegen jelenség ez a korban,⁴⁹ és teológiailag is érthető, hogy az exegetikai ismeret a puritanizmusból, pietizmusból átvett gyakorlati módok valamelyikével kapcsolódik össze.⁵⁰

Puritán jegyek

A) Népszokások, életképek: A mindennapi élethez kapcsolódó eseményekről, gazdálkodási tevékenységektől ünneplési szokásokig fejt ki a véleményét *Ember Pál*. Ostorozó, prófétikus hevülettel fedd és int, de nem a polemizálás a meggyőzési eszköze, hanem a lelki ráhatás: „a bűnöst bűnéről, alkalmasabb, s’ hathatosabb meg nem lehet győzni, mintha az maga lelke-esméretinek szekire vonattatik, itt examináltatik, rostáltatik” (Kt. 264:339). Állandó önvizsgálatra készítet („czirkálljuk-meg magunkat” – 49): „Visgálódjunk magunk körül; hogy ‘s miként szoktak a’ mi embereink innepelni; legnagyobb része részegeskedésben, tobzódásban, buja fajtalan tánczolás ‘s musikálás között; sok ember viszont szitokban, átokban, (...) a’ kik két kézzel húzzák nyomorúlt országunkra ‘s nemzetünkre az Isten haragját” (315). A puritán életvitel szigorúságát jelzik a kor fejedelmi rendeletei, országgyűlési, zsinati végzései.⁵¹ A bűnöket feddő, és kegyes életideált hirdető prédikáció a kötet végéhez illesztett *Martonfalvi-féle* 1663-as *Keresztyéni inneplés* (RMK I. 1001.), amely a *Perkins*, illetve *Amesius* teológiáját felhasználó magyar művek sorába tartozik.⁵²

⁴⁸ JUHÁSZ I. i. m. 91.

⁴⁹ SCHMITHALS, W.: *Der Pietismus in theologischer und geistesgeschichtlicher Sicht*. In: *Pietismus und Neuzeit. Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Protestantismus*. Bd. 4. 1977/1978. Göttingen, 1979. 246.

⁵⁰ BUZOGÁNY D. i. m. 115.

⁵¹ *Erdély története 1606-tól 1830-ig*. 2. k. Szerk. Makkai L. – Szász Z. Bp. 1988. 925.; NAGY G. (1985) i. m. 17, 23.

⁵² KOITAY K. i. m. 122.; BODONHELYI József: *Az angol puritánizmus lelki élete és magyar hatásai*. Debrecen, 1942. 52.

Néhol az antik mondának csak egy elemét veszi át, és alakítja a lelki-testi szomjúságra: „Jaj azoknak-is, kik az Egyiptus zavaros tótsáiból isznak: *Jér.* 2:13, 18. kik el-hagyván a' lelki italoknak eleven forrásokat, büdös kútakat ásnak, hogy azoknak tótsáiból zabálljanak! Az Isten olly vizet ád, mellyből, a' ki iszik, soha nem szomjuhozik: *Ján.* 4:13. Az ördög ollyat ád, mellyből a' ki iszik, kínról kínrá mégyen, *Tantalus* módjára örökké szomjuhozik: *Jób.* 15:16. mint az áspis kígyótól meg-mardostatott 's meg-mérgesített ember, ha folyóvíz menne-is által a' száján, de ugyan tsak szomjuhozik: így az ördögtől adatott mérges ital, tsak szomjuztatja az embert; még-is óh nagy bolondság! inkább ragadják az emberek az ördög méreggel tellyes poharát”.⁵³ Ezután következik a példa alkalmaztatása a hallgatókra: „Itt kiki a' maga lelki-esméretit vizsgálja-meg; ha a' Christus szomjuságának 's mérges epe kóstolásának emlékezetire, fojtódott-é meg valaha torkosságod? hagyta-é alább részegeskedésedben? óh emberek! melly igen nehezen szenvedünk mi a' Christusért, 's lelkiünk javáért, tsak legkissebb szomjuságot-is!”. Az applikáció végén áll a figyelmeztetés: „Mikor téged a' Sátán torkosságra, részegsége kiztett, jusson eszedbe mindjárt, (...) valamennyiszer már ma te újítod gonoszságodat, mind annyiszor epét és ecetet adsz innya a' Christusnak” (243 sq).

A prédikátor lelki gondokra szabott bibliás tanácsai az élő hitet erősítik: „még az újjá-született szent ember lelkébe-is gyakran lövell a' Sátán, sebes tüzes nyíl módjára, felette igen veszedelmes és kárhozatos, Isten ellen való gondolato-
kat” (337 sq); „A' lelki-esméretnek-is gyakran olly súlyos és igen nehéz akadéki érkeznek, mellyeknek ki-nyilatkoztatások 's ki-beszéllések ártalmasok vólnának az Isten Fiainak: *Sólt.* 73:16. a' melly dolgot a' b[ecses] eml[ékezetü] *Mólnár Albert*, azon *Sóltárból* formált *rhythmus*iban, igen jelesen és ékesen kifejezett” (338). A hitélet buzgalmának visszaesése tükröződik az ehhez hasonló megnyilatkozásokban: „A' Christusért fél óráig szenvedni, prédikátziót egy óráig, vagy valamivel tovább hallgatni igen sajnálunk! jut-é eszedbe, a' sok poharazás és gazdag úri vendegeskedés után” (243). Ugyanakkor a másik véglet is helyet kap: „ma a' ki az ő Hallgatóinak *idegen nyelven prédikál, bolondságot tselekeszik*” (395) – ennek a retorikai szélsőségeknek nálunk *Medgyesi Praxis pietatis*ában van megfelelő párja.⁵⁴

A közösségi hitélet látszat szerinti kiüresedése mellett azonban nő az egyéni kegyesség megélése iránti igény. A puritánok népnevelő elképzeléseiben a „cselédes gazdáknak” fontos szerepet szánók sorában jelentős személyiség *Em-*

⁵³ REHERMANN, E-H.: *Das Predigtexempel bei protestantischen Theologen des 16. und 17. Jahrhunderts.* Göttingen, 1977. p. 474, num. 40.; *FolkArch* II/ 128.

⁵⁴ BARTÓK I. (1992) i. m. 572.

ber Pál, aki eképpen fogalmaz:⁵⁵ „Magánosan, és különös helyen, házok népét, ‘s másokat-is oktatni ‘s tanítani, a’ kegyes Aszszonyoknak nem tsak nem tilalmas dolog; söt egynéhány szent Aszszonyok a’ végre például és tükörül tétettek-fel ö eleikben az Irásban” (285); a feddés is nekik szól: „Óh melly aluszékony lelki-esméretü gazda-aszszonyok azok, kiknek cselédjek lelkekre kevés gondjuk vagyon” (316). Saját művét is ilyen indokkal jelentette meg: „a’ szomorú, Lelki Pásztoroktól meg-fosztatott Gyülekezetekben nyögő szegény Lelkek vehetnék hasznát ezeknek, magok szállásokon házok népe előtt olvasván avagy olvastatván, a’ szent innepekben” (B3 verso).

B) Mártírológia: A 17. század üldöztetései során kialakult protestáns mártírkultusznak jelentős kisugárzása van a század végén is. *Ember Pál* ugyanúgy idézi *Szőnyi Nagy István Mártyrok Coronaja* (Kolozsvár, 1675) című művét (414), mint ahogy *Pápai-Páriz Rudus Redivivumát* (168), amelyet később a prédikátor egyháztörténetének második részéhez illesztett, *Kocsi Csergő Bálint Narratio brevisével* együtt. A mártírok „szentté válása” a protestáns fogalomkörben már a 17. század közepén megjelent. Történeti kontextusban az Isten munkájának a történelemben való megjelenése testesül meg, a kiválasztottak iránti kegyelme által: „nagy nyereség, öröm, és *privilegium* gyanánt kell tartanod a’ Christus gyalázatjának hordozását” (270). Ez a séma kapcsolódik össze a coccejánus analógiás tipológiával egy egész prédikáción keresztül az Aprószentek ünnepkörében. Alaptézise régi tétel: az Ó- és Újtestamentum „*mártíromsággal* *iniciáltatott*” Ábel és a jeruzsálemi kisdedek révén (187).

A mindenkori prédikációban elhangzó kérügmának elhagyhatatlan tartozéka a prófétálás,⁵⁶ vagyis köznapi értelemben véve az Isten igéjének hirdetése: „A prédikáció *prófétaság!* (...) Prédikálom az Isten által számomra és rajtam keresztül a gyülekezet számára kijelentett *akarátát*. Még akkor is, ha (...) *amiatt a mártíromság keresztyét kellene is viselnem*”.⁵⁷ Ez a homiletikai felfogás, ami egyébként magának a zsidó vallásnak eredendően prófétikus jellegéből fakad,⁵⁸ *Medgyesitől* egészen századunkig élő gyakorlat maradt. Történelem-szemléletében az isteni üdvtörténet gradusonkénti megvalósulását vallja: a világtörténelem három korszakának (világ nem volt, a teremtéstől Krisztus eljöveteleig, Krisztus feltámadása után) 6000 évében gondolkodik *Ember Pál*. Coccejánus módra az utolsó korszakot kibővítette a szenvedések 7 korával, melyekben az isteni kinyilatkoztatás 7 „graduusi” testesülnek meg s abban három nagy üldöztetés (301).

⁵⁵ BARTÓK I. (1996) i. m. 22–3.; BODONHELYI J. i. m. 174 sq

⁵⁶ PUKÁNSZKY Béla: *A prófétizmus lényege és jelentősége*. ProtSz 1893. 51–80.; RAVASZ László: *A gyülekezeti igehirdetés elmélete*. Pápa, 1915. Református Egyházi Könyvtár 11.

⁵⁷ TÓTH Endre: *A református prédikáció*. Bp. 1935. 7.

⁵⁸ WEIZSÄCKER, C.F. von: *Zeit und Wissen*. München, 1995. 450.

Az üldöztetések első időszakába tartozik Szent István „Proto-Martyr” (216, 432), az ókeresztény-kor mártírjai (Cyprianus, Polycarpus)⁵⁹ és az előreformáció mozgalmi, melyek által „noha emelgette ugyan fejét a’ halál árnyékából és a’ koporsóból az Isten Háza, de nem kelhetett-fel egészen” (301). A második szakasz a reformáció koráé, amelyből a Magyarországon oly kevésbé lemérhető hatású *Zwingli* személye, s annak mártírjuma került a középpontba.⁶⁰ „Zwinglius in bello (...) lethaliter vulneratus, haec ultima verba fudit: Ecquid hic infortunii? Age, corpus quidem occidere possunt, animam non possunt: (...) Cadavere flammis ab hortibus tradito, cor ejus exuri non potuisse” (376). A harmadik és egyben utolsó idő, a „meg-elevenedés”, új ég és új föld kora.

Másrészt a két fő teremtő princípium közti harcban látja a történelmet, ami a zsidó misztika iránti érdeklődését tükrözi: „az Új Testamentumi idő, nem vette-tett az Angyalok birodalmok alá (...), úgy, mint hajdan a’ meg-jobbításnak ideje előtt” (89), amikor „a világnak leg-nagyobb része, abban az első időben, az ördög birtokában vala, és a’ setétségnek árnyékában ül vala” (201). Ennyi anyag alapján nem lehet eldönteni, hogy a szerző tipikus coccejánus exegézist követ (a „paresis – aphasis” megkülönböztetés fel se tűnt), hiszen ez (a kiemelés) egyben tipikus protestáns fogalom.

A kor emberei mindenben Isten kegyelmi végzését látták, és ez a tudat a vészterhes időkben lelki támaszul szolgált a híveknek:⁶¹ „Nem szükség azért rettegnünk az örökké-való haláltól, vagy mód nélkül irtóznunk a’ testi kínos haláltól; amattól az ő halála és fel-tamadása által meg-szabadított minket Megváltó édes Urunk; ezt pedig meg-édesítette nekünk, hogy légyen ajtó és által-út az örökké-való jobb életre. A’ nyomorúságoktól, és külömb-külobbféle sok kísértetektől, (:mellyek meg-meg annyi apró halálok:) miért kellene irtóznunk mód nélkül? nehezek azok a’ testnek, de édesek a’ léleknek” (304).

C) Magyarság-kép: Egyháztörténetének vizsgálói is megjegyezték *Ember Pál*ról, hogy ritkán érint politikai vagy társadalmi kérdéseket.⁶² Nem találtunk ezzel szemben arra példát, hogy egy bibliai locust úgy értelmezzen a korára, mint tette ezt *Coccejus*, vagy pedig konzervatív álláspontot foglaljon el.⁶³ *Ember Pál* nem napi politikában gondolkodott nemzetéről, hanem az Isten üdvtervének

⁵⁹ FolkArch III/ 146.; III/ 141.; SZABÓ L. i. m. 161.

⁶⁰ SZABÓ G. (1943) i. m. 21.

⁶¹ BUCSAY, Mihály: *Das Drama der Trauerdekade und die Auslandsbeziehungen der Antagonisten*. In: Rebellion oder Religion. i. m. 58.

⁶² TÓTH Endre: *Debreceni Ember Pál, az egyháztörténész*. A Ráday Gyűjtemény Évkönyve VI. k. Bp. 1989. 47.

⁶³ KÖPECZI Béla: *Kartesiánus politikai eszmék Magyarországon és Erdélyben a XVII. században és a XVIII. század elején*. ItK 1975/4. 427.

részeként szemlélte azt. A „corpus Christianum” gondolatkörében élt:⁶⁴ a többség, „polgári társaság” irányította köz- és erkölcsi élet üdvkövetítői értékkel bírt számára. És ha rosszak a törvények, szabad-é pártot ütni? *Ember Pál* válasza kálvini mintát mutat, két lépésből áll: 1) ahogy Dávid elbűjosott Saul haragja elől, úgy kell a bajt elkerülni nekünk is, szükség esetén tényleges költözéssel; 2) „szabad a népnak az ő fő Fő rendivel igaz vallását oltalmazni” (Kt. 262:303) – a kor egyik nagy kérdése ez, amelyet hasonlóan találunk meg pl. *Tófeus* és *Szatmárnémeti Mihály* műveiben is.⁶⁵ *Ember Pál* elismerte ugyan az ellenállás jogát, de „Krisztus katonája”-ként benne mindig erősebben szólalt meg ennek kegyes értelme: „maradjunk meg mind végig a szent Isten lelki országának, ot a zaszlo alatt vitezkedjünk, Semmi ne tántorisson ell minket a lelki Sionnak várfokáru, harczollyunk mind a remenig” (Kt. 263:335).

„Nemzeti énképe” kortársaihoz hasonlóan a nemzeti tudatlanság képei: „ez a mi tudatlan, és az ő baromi oktalanságában majd el-vesző (...) nemzetünk” (459). Ezzel szemben jelennek meg a tudás megbecsült képviselői: *Geleji Katona*, *Csipkés Komáromi*, *Szenci* és *Kálvin*, akiknek a jelzője „nagy” vagy „b[ecses] eml[ékezetü]”; ilyen *id. Tsétsi János*: „ritka példájú (...) Filológus vala” (Kt. 205/6:10); *Tótfalusi Kis Miklós*: „bene meritus Typográfus Uram” (B3 verso); vagy éppen a *Váradi Bibliát* kiadó „hajdani tudós Magyar *Commentatorok*” (447) „a’ mi Magyar néhai Tudós embereink” (71, 446, 458). *Apáczai* nevelési programjának nemzeti bünlajstromából a századvégre már csak a vituperációs hevület maradt: nemhogy iskolák nyitására, de azok megtartására is beszűkültek „a szabadság kis körei”. Ezt erősíti fel a groningeni prédikátor, *Laetus Compendium Historiae Universalis*ának (Amszterdam, 1635; Leiden, 1643) magyarság-képe. Becsmérlő szavai „nagy fájdalommal és szégyenkezéssel töltötték el” *Ember Pált*,⁶⁶ ami közvetve ösztönző erővel hatott a *Historia Ecclesiae* megírásához.⁶⁷

A nemzetihal gondolata sejlik fel *Ember Pál* némely prédikációjából: „ugy látom így kell el vesznünk” (Kt. 262:40). Üdvtörténeti értéket kap nála a nemzet felemelésének évszázados gondolata: „Veszedelmes és igen siralmas állapotja van annak a nemzetnek, melly az időknek jeleit nem vizsgálja; annal: mitsoda időben áll, s’ mitsodás időre jutott nem tud itiletet tenni” (Kt. 264:398); „Mi, akiket éget nemzetünkhöz és ebben Isten házához való szerelemnek tüze,

⁶⁴ CZEGLÉDY Sándor: *Ráday Pál lelki arca*. In: RPEK 260.

⁶⁵ JUHÁSZ I. i. m. 100.

⁶⁶ TÓTH E. i. m. 35.

⁶⁷ SZELESTEI N. László: *Irodalom és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790*. Az OSZK Kiadványai. Új sorozat 4. Szerk. Kovács Ilona. Bp. 1989. 58.

légyünk buzgó szeretői a magunk várának és csontjának ... kiki az ő tisztí és hivatala szerint, a' mint segítheti nemzete dolgát, segítse".⁶⁸

Összefoglalva az *Ember Pál* prédikációiban megmutatkozó puritán jellegzeteségeket, azokat nem egyházkormányzati szinten, hanem teológiai felfogásában, prédikatori lelkületében érhetjük tetten.⁶⁹ *Czeplédy Sándor* megállapítása szerint szerzőnk prédikációi szemléltetik azt, hogy „a puritánizmus szellemi energiái a különböző újkori, részben antropocentrikus irányzatok integrálásával is a nagyobb biblicitás irányába hatnak”.⁷⁰ A bűnökből való megtérést hirdeti, társadalmi realitás beépítése helyett az egyéni kegyesség megélése felé mozdulva el.

Coccejánus vonások

Payr Sándor – a pietizmus gyökereit keresve – állapítja meg, hogy Angliában az independentizmus, Németalföldön „Coccejus erős biblicizmusa veri fel a lelkeket mély álmukból”.⁷¹ A *Coccejus* által forradalmasított bibliamagyarázat hatását (és végül kodifikálását is)⁷² az adta, hogy *Kálvin* nyomán a reformatori örökséghez szervesen kapcsolódva épített ki egy teljes exegetikai rendszert, amelyben az Ó- és Újszövetség egészen az egyes könyvekig lebontva kölcsönösen feltételezi egymást, előremutatva Krisztusra.⁷³ Az újítás: az Isten ezt *typussal* előre-bocsátotta, de „mindenkor több szokott lenni az *antitypusban*, mint a' *typusban*; a' valóságos testben, mint sem az árnyékban” (493). Örökség és újítás szintézisében próbáljuk megjeleníteni a kérdést.

Tárgyi analógiák szintjén ismert volt korábban is a gyönyörű Édenkert – gyötrelmek kertje (= Getsemáné) szembenállítás (233); ellenben az új gondolat, hogy a Noé bárkájának „*antitypusa* (példázatja) a' szent Keresztység” (203). Más szerepet is betölthet ugyanaz a motívum: „a bárka az Isten itt e' földön vitézkedő, sok kisirteteknek hajjai s' szelveszei között gyakran hánykodó lelki házának

---

⁶⁸ CZEGLÉDY Sándor: A teológia tanítása a Kollégiumban. In: A Debreceni Református Kollégium története. Szerk. Barcza József. Bp. 1988. 581.

⁶⁹ GYŐRI L. J. (1994) i. m. 166 sq

⁷⁰ CZEGLÉDY Sándor: *A Vizsolyi Biblia a XVII. századi magyar református ígéhirdetésben*. In: Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára. Szerk. Barcza József. Bp. 1990. 151.

⁷¹ PAYR S. i. m. 3.

⁷² COLIJN, Jos: *Egyháztörténelem. Előadások az egyetemes keresztyén egyház történetének körképéhez*. A Sárospataki Teológiai Akadémia Egyháztörténeti Tanszékének kiadványai 2. Sárospatak, 1996. 305.

⁷³ *Stellingen behorende bij het proefschrift Amicitia Dei. Een onderzoek naar de structuur van de theologie van Johannes Coccejus van W.J. van Asselt*. Utrecht, 19 mci 1988. 1–19. pont.

példázattya vala” (Kt. 262:237). Isten lelki egyházának típusa pedig annak fizikális ábrázolása, a Szent Sátor illetve Templom részei, s ezen típusok összefüggének egy magasabb szinten lévő antitípussal, ami „a’ Christus szent testének sátora” (296, 297, 357).

Személyekhez kötődően az Ádám – Krisztus párhuzam explikálása hagyományos párhuzam; a *Szent Siklus* példájával: Ádám áldozatában Krisztus öletett meg (264). Nem ennyire általánosak a következő párhuzamok: Éva a bűn oka – ezért hallják legelőször asszonyok az Evangéliumot (277);⁷⁴ pásztorok (= ótestamentumi Pátriarchák) kaptak ígéretet a Messiásról – ezért pásztorokhoz (Betlehem mezején) jutott el az evangélium először (121). *Coccejus* teológiájában a leghangsúlyosabb szerepet Mózes kapja, aki Krisztusnak legfőbb kiábrázolója; szerzőnk is több ízben eleveníti fel ezt: Mózes a testi rabságból, Egyiptomból – Krisztus pedig a bűnök országából szabadított meg bennünket (177). Motívumhalmazként Mózes, Illyés és Énókh – Krisztus feltámadásával való párhuzamba állítása (330) hagyományos párhuzam; viszont a következő sor már mintegy erkölcsi rejtvényként szerepel:⁷⁵ Énókh, Illyés, Mózes, Romulus, Chaeremon, Szűz Mária (214, 328 sq, 340) sem látott halált, így lehetnek Krisztus típusai.

A coccejánus példák valóban jelen vannak *Ember Pál* exegézisében, némelyikre előszeretettel tér vissza több helyen is. Feltételezésem szerint a kissé elnagyolt kép ilyen értelmezéseknek köszönhető: „A’ Tékozló Fiúról való példabeszédben-is, ama’ hízlalt tuloknak meg-ölettetése ide czéloz: Luk. 15:23. Holott, a’ hízlalt tulok, a’ Christust jegyzi minden ő jótéteményivel; a’ Tékozló Fiú, a’ világ pusztáján régtől fogva, az egész tudatlanságnak idejében, (Tsel. 17:30) vándorló, az Isten javaival vissza-élő, ‘s az Isten igasságát hazugságra változtató (Róm. 1:21, 23, 25.) Pogányokat; a’ nagyobb irigy atyafi pedig a’ Sidókat ábrázolja” (499). Inkább illik szerzőnkre az, amit *Zoványi* más helyütt, a tan történeti változásairól ír: „némely theológusnál alig maradt egyéb a coccejánizmusból, mint a rendszer lényege és a coccejánus elemzés”.⁷⁶

Cartesiánus hatások

Szerzőnk egy *Teleki Pál*hoz írt levelében ugyan *Descartes*-ot idéz, és az ő megbecsülésére utal a megtisztelő „Nobilis Philosophus” jelző is,⁷⁷ de nem hagy

⁷⁴ Ez a példa megtalálható *Szatmárnémeti Mihály Dominicájában* is (Kolozsvár, 1675. 334.).

⁷⁵ DÖMÖTÖR Á. (1985) i. m. 16.

⁷⁶ ZOVÁNYI J. (1890) i. m. 78.

⁷⁷ FRS III. 165 sq: „ut dissertissime ait Nobilis Philosophus, in Dissertatione de Methodo recte utendi ratione”.

kétséget afelől, hogy az isteni Titkok revelatiójához a tágabb értelemben vett filozófia csak „ancilla theologiae” lehet: „A’ természet könyvéből és az emberi okoskodásból vett erősségekkel (...) a’ kegyelem és Isteni kijelentés nélkül, a’ sz. Írás világán kívül, e’ titoknak értelmére nem juthat az ember” (472). *Turóczi-Trostler József* véleményét osztjuk: a *Descartes*-tal rokonszenvező coccejánusok kitartanak hithű, dogmatikus álláspontjuk mellett, ugyanakkor összeegyeztetik biblicizmusukat a racionalizmussal.⁷⁸ *Ember Pál* párhuzamba állít racionális és kijelentésbeli ismeretforrásokat: így pl. a Krisztus szomjúságáról szóló textust, a bibliai szenvedéstörténetnek ezt a stációját értelmezi egy *Plutarchos* utalás (Dionysios zsarnok tette), majd három bibliai személy története (Izmael, Sámson, Dávid), aztán következik egy fiziológiás elemzés (Krisztusra nézve), és újra egy bibliai citatum (238).

Szerzőnk a tudományok közé sorolja a „*Theologia*”, „*Medicina*”, „*Philosophia*” és „*Astrologia* és *Astronomia*” tudományát (170) egyaránt, de ez még nem *Wolff*, *Kant* és *Zinzendorf* kora, hogy matematikai-logikai, vagy más tudományos vizsgálódás legyen a vallásbeli értékek mércéje is.⁷⁹ A teológiai tudományok után most a többi irányra fordítunk figyelmet. A kor tudományos szintjén álló biológiai vizsgálati eredmények mellett („emberek testeknek tagocskáinak formáltatások annyoknak méhében 40 napok alatt mennek végbe rend-szerint, a’ mint a’ *Medicusok* tanítják” – 115) jelentkeznek csízító-típusú példák is.

Történelem és mítosz még nem vált szét *Ember Pál* gondolkodásában: gyakran hivatkozik a pythagoreusokra a coccejusi szám-misztika érveként, és a „régii Pogány bölts Philosophusok” (78) név alatt szerepel *Zoroaster* (170), *Hermes Trismegistus* és *Plato* (472).⁸⁰ A különböző vilásképek, világmagyarázó mítoszok békésen megférnek egymás mellett: a görög mítosz („a menydörges arrul meg győző tanubizonyosság hogy vagyon Isten” – Kt. 262:291) és a héliocentrikus világmép („ez újabb Philosophia a földet a Planéták közibe számlállyá” – Kt. 1677:20) megtalálja helyét a bibliamagyarázatok érveként.

Nagy jelentőségű az a tény, hogy *Ember Pál* kimutathatóan több ízben használta *Apáczai Csere János Encyclopaedia*ját, pl. a nap- és holdfogyatkozások ese-

⁷⁸ TURÓCZI-TROSTLER József: *Magyar irodalom – Világirodalom*. I. k. Bp, 1961. 175.

⁷⁹ ALAND, Kurt: *Zinzendorf und die Confessio Augustana*. In: *Der Pietismus als theologische Erscheinung*. Gesamm. von M. Schmidt. Hrsg. von K. Aland. Göttingen, 1984. 291.

⁸⁰ *L’ époque de la Renaissance 1400–1600*. I. L’ avènement de l’ esprit nouveau (1400–1480). Dir. T. Klaniczay, E. Kushner, A. Stegmann. Bp, 1988. 211. Histoire Comparée des Littératures de Langues Européennes. Ezúton köszönöm meg Pajorin Klárának, hogy felhívta a figyelmemet arra, hogy ez a filozófus-sor megtalálható Marsilio Ficino írásaiban is. *Ember Pál* több esetben is érint neoplatonikus nézeteket, annak a kérdésnek a megválaszolása azonban, hogy a 17. századi prédikátor milyen forrásból merítette ilyen irányú tudását, még további kutatásokat igényel.

tén *Apáczai* fogalomtárából merített, teljes szöveghűséggel (kiemelés tőlem).⁸¹ Egy exemplum hasonló alapszöveget mutat: „A’ tengeren járó Hajások (sic!) a’ *Stella Polaris* után vigyáznak; hogy annak nyomán járván, fel-tött czéljukra bóldogabbúl juthassanak: (:a’ *Stella polaris*, a’ kis Medve avagy *Gönczöl kis szekere (Ursa minor. Cynosura)* végében lévő tsillag, mely a’ *világ tengelye véginek mondatik*;) Minékünk-is, kik e’ világi életünknek siralmas eveszkélésű tengerén bújdosunk, ama’ fényes hajnal tsillag után kell hallgatnunk, hogy tsendes révpartra juthassunk” (97).⁸² Bár a *Szent Siklus* jegyzetapparátusa nagy terjedelmű, ezt a szöveghasználatát *Ember Pál* nem jelezte a margináliákon, csupán egy kéziratot prédikációs kötetében jelöli, hogy „Apacvai Encycl.”-t idézi (Kt. 262:280). Szerzőnk valószínűleg veszélyesnek érezhette a nyílt lándzsatorést, ezért található meg a locus csak a saját használatra szóló kötetében.

Általánosságban megjegyezhető, hogy *Ember Pál* elfogad bizonyos, az empirikus tudományok köréből származó eszméket, de a teológiai érvek korlátozó erejével együtt. A marginálián jelezve, hosszasan citálja (2 lap) *Cloppenburch*, majd *Coccejus* véleményét, végül közli: „én azoknak számlálásoknak békét hagyván, a’ fel-tött második Tanúságnak rövid *praxisát* említem” (63 sq). Krisztus megdicsőüléséről szóló prédikációjában egymás ellenében szerepelnek *Burmann* és *Wittichius* ill. *Maresius* véleményei; a döntő szó azonban kerüli a vitát, inkább törekszik a „két rendbéli sentenziának összebekéltetetésére” (371). Hasonlóan *Tótfalusi Kis Miklós* szellemi formálódásához, aki a szabad vizsgálódás szellemét kapta örökségül *coccejánus-cartesiánus* tanáraitól,⁸³ *Ember Pál* sem ragaszkodott tekintélyekhez. Megszólaltatott különböző téziseket,

⁸¹ APÁCZAI Csere János: *Magyar Encyclopaedia*. Sajtó alá rendezte: Bán Imre. Bp. 1959.: az *Apáczai*-textustól való eltérés csak egy-két ragban jelentkezik, illetve a hivatalos latin szakki-fejezések elhagyásában.

„A’ *Nap fogyatkozása* rend-szerint akkor léssen, mikor a’ Hóld a’ Nap és föld közzé állván, a’ Napnak egyenes sugárit, a’ Földnek nagyobb avagy kisebb részétől elfordítja.” (33)

„A’ *Hóld fogyatkozása* akkor léssen, mikor a’ Föld a’ Hóld és a’ Nap között egyenes vonáson fekvén, a’ Napnak sugárit a’ Hóldrúl vagy egészen, vagy tsak egy részéről elfordítja.” (33)

„A nap fogyatkozása (*ecclipsis solis*) akkor léssen, mikor a hold a nap és a föld közé állván a nap igyenes sugárit a földnek nagyobb avagy kisebb részéről elfordítja.” (Apáczai: Encycl. VI. XXIX. 10.)

„A hold fogyatkozása (*ecclipsis lunae*) akkor lesz, mikor a föld a hold és a nap között igyenes vonáson fekvén a nap sugárit a holdról vagy egészen vagy egy részéről elfordítja.” (Apáczai: Encycl. VI. XXIX. 15.)

⁸² Uo. VI. XVIII. 1.: „A Kismedve (Göncöl kisszekere) (*Ursa minor, Cynosura*), ennek a farka végében levő világ tengelye véginek (*Stella Polaris*) mondatik.”

⁸³ KOLTAY-KASTNER Jenő: *Tótfalusi Kis Miklós coccejánizmusa*. ItK 1954. 291.

de Dézsi Mártonhoz, Apáczaihoz viszonyítva óvatosan. A történelmi helyzet is más, a prédikátor személyisége is.

A pietizmus határán

A 18. századi pietizmus gyökereit keresve, a 17. századnak a pietizmussal rokon, egymást követő kegyességi és misztikus áramlatainak világában találhatjuk meg.⁸⁴ Nehéz megállapítani, hogy egy századvégi szerző inkább puritán, kegyes coccejánus, vagy éppen valamely misztikus irányzat követője, ti. a racionális és a misztikus orientáltságú „irányzatok” egymás mellett tűnnek fel, egymás mentén hatnak. A század közepétől kezdődően megfigyelhető a prédikáció átalakulása is. „Az új típusú prédikáció igazi szerepe ettől kezdve már nem annyira a példabeszédek szemléletességében rejlik, hanem sokkal inkább a személyes lelki élet belső rezdüléseinek finom rajzában”.⁸⁵ Az elmélyülő áhitat jelei: a vallomásosság megerősödése, megtérési fokozatok, lelkiismereti harcok és a lélek vergődése, a kegyelem-élmény keresésével. Czeglédy Sándor kutatásai jelzik, hogy „a rajongástól mentes kegyesség jellemezte a puritanizmus hatása alatt álló lelkészség és az igehirdetői szolgálatra készülő diákság életét”.⁸⁶ A tipikusan pietista jellemvonások még nem ennek a fajta vallásosságnak a formajegyei; szerzőnk misztikus, spirituális irányba mutató lelki fejlődésére utaló jeleket sem találtunk.⁸⁷

Ember Pál pietizmusát vizsgálva a válasz két irányból is megközelíthető. Egyfelől az itthoni és a németalföldi tanulmányai során szerzett olvasmányai szolgálták kegyességének elmélyülését: az angolszász Pole (Polus), és a Voetius-Coccejus szintézisre törekvő holland Witsius, aki kegyességét misztika nélkül élte meg.⁸⁸ Campegius Vitringa híres pietista jellegű kommentárjainak hatása ugyanakkor jóval nagyobb lehetett annál, mint ami idézetként megjelent tőle Ember Pál Siklusában; ezt lemérni azért is nehéz, mivel Vitringa gyakorlati teológus volt. Másrészt, losonci szolgálata idején (Losonc, 1695–1701) nem biztos, hogy nem érintette meg a Halléből ekkorban visszatérő prédikátorok pietista lel-

---

⁸⁴ SZENTIVÁNYI Béla: *A pietizmus Magyarországon*. Bp., 1936. 90.; S. SÁRDI Margit: *Petrőczy Kata Szidónia költészete*. Bp. 1976. 112. Irodalomtörténeti Füzetek 90.

⁸⁵ GYÖRI L.J. (1991) i. m. 79.

⁸⁶ CZEGLÉDY S. i. m. In: RPEk 238.

⁸⁷ WALLMANN, J.: *Die Anfänge des Pietismus*. In: *Pietismus und Neuzeit*. 19.; ALAND, K.: *Der Pietismus und die Einheit der Kirche*. In: *Der Pietismus als theologische Erscheinung*. 108.

⁸⁸ KATHONA Géza: *Tofeus Mihály kora szellemi áramlataiban*. Klny. In: *Irodalom és ideológia a 16–17. Században*. Szerk. Varjos Béla. Bp. 1987. 410.; *Amicitia Dei*. i. m. 141.; KATHONA G. (1961) i. m. 224.

kisége.⁸⁹ Spener tanainak ismertsége ebben az időszakban főként a Felvidékre koncentrálódott, 1700-ban már jelentékeny mennyiségű német nyelvű könyvvel rendelkezik a régió, sőt evangélikus művek fordítása sem ritka.⁹⁰ A Rákóczi-szabadságharc során azonban számos fontos kordokumentum elpusztult.

Mindenesetre *Ember Pál* egyaránt kapcsolódhatott az ortodoxiában, puritanizmusban és a coccejánizmusban éppúgy meglévő kegyességi vonulathoz; a hatósugarában lévők – mint pl. *Ráday Pál* – kegyességi késztetéseit pedig képes volt felerősíteni.⁹¹ *Ember Pál* saját kegyességi indíttatásáról szól, *id. Tsétsi Jánost* parentálva, aki „E magyar Haza ‘s ebben lévő Isten Háza javára számtalan Sok Lelki Fiakat Szület, (...) világos és igen ritka példájú tutora vala reggeli ‘s estvéli áhitatos magános Imádságit *mind magát* (...) *Tanitványit is szoktatta intette ‘s tanította*, én vagyok e’ bizonyság edjik!” (Kt. 205/6:10).

Érvényesnek kell éreznünk *Incze Gábor* véleményét, miszerint „a XVI. és XVII. század irodalmi emlékeinek túlnyomó része református imádság és énekeskönyv”, mely erőteljesen formálta és alakította a nép költői képzeletét, kifejezési készségét.⁹² Az énekeskönyvek hatása *Ember Pálnál* is nyomon követhető. Idézett énekei közismert énekek, már a *Debreceni* (1560/61-es, RMNy 160), és a *Váradi* (1566-os, RMNy 222) énekeskönyvben is megtalálhatók: három kácsi ének, egy *Luther*-fordítású (ma 233.) dicséret és egy *Szenci*-fordítású (ma 73.) zsoltár. Mindig a prédikáció „Magyarázat” részéhez igazodnak, azt érvényként alátámasztva. „Öreg énekeskönyv”-nek nevezi több helyütt is, ahogy a *Váradi Bibliát* is tekintélye folytán „öreg Bibliá”-nak hívja (71, 446). A korban több énekeskönyvnek is egyaránt használt jelzője e név; de mivel *Ember Pál* az előljáró beszéd végén alájegyzi a bevezető elkészültének dátumát is (1699. május 13.), ebből következően az 1697-es *Debreceni énekeskönyvről* van szó.⁹³

A bűnbánati imádság számtalan változatban jelentkezik a vészterhes időkben. A *Szent Siklus* „Tanúság”-ának hasznai és az applicatio megannyi szívet-lelket megindító jeremiádos sóhaj, prófétai imádság. Egyaránt szerepel a műben *Augustinus* rövid fohásza (127), *Szent Bernát* „*Progenies Divinum salve*” című

⁸⁹ ALAND, K.: *Spener und Luther*. In: *Der Pietismus als theologische Erscheinung*. 156.; NAGY G. (1985) i. m. 69 sq

⁹⁰ FONT, Zsuzsanna: *Ungarische Reformierte Studenten in Halle bis etwa 1733*. In: *Halle und Osteuropa. Zur europäischen Ausstrahlung des hallischen Pietismus*. Hrsg. von J. Wallmann – U. Sträter. H.n., é. n. 286.; S. SÁRDI M. i. m. 121.; INCZE Gábor: *A magyar református imádság a XVI. és XVII. században*. Debrecen, 1931. 5.

⁹¹ MAKKAI L. i. m. In: RPEk 118.

⁹² INCZE G. i. m. 193.

⁹³ Ezúton mondok köszönetet Fekete Csabának, hogy segítségemre volt az énekeskönyv azonosításakor.

imája (354) és *Ember Pál* saját rövid fohászai. Az imádság által válik az ember Isten eszközévé – vallották a korban.⁹⁴ A lelki harc, az üdvbizonyosság megszerzése pedig főként az elhangzó imádságokban ölt testet. Krisztus prófétai imádsága a minta, mivel (kiemelés tőlem) „az Evangélium (...) azt a lelki harczot említi meg, melly vagyon a hit és a hitetlenség avagy a hitnek gyengesege között” (R 552:111); „Ezen szörnyü tusakodás és lelki harcz fatsarta-ki a’ Christus lelkéből a’ keresztfán, ama’ kétségbe eséssel küszködő embereknek szavaihoz majd hasonló szokat: *Én Istenem! Én Istenem! miért hagyál-el engemet?* Mát. 27:46. (Votum Authoris:) *Oh édes meg-váltó Jésusom! ha Felséged az én bűneimért, ‘s ez egész világ bűnéért, olly ki-mondhatatlan szörnyü kínokat, ‘s nagy lelki háborúkat szenvedett; én, bűn rabja, mindenféle kísérteteknek tárgya, hogyhogy lehetnék üres a’ lelki háborútól? Nem feljebb való a’ tanítvány az ő mesterénél, a’ szolgál az ő uránál. Imádkozzál érettem, óh én édes Közbenjáróm! hogy hitem a’ szörnyü próbák alatt, a’ nagy lelki háborúban el ne foggyon*” (215).

A puritán kegyességi irodalomból ismert „unio mystica” reguláinak megvan *Ember Pálnál* is a megfelelője: „Bemégyen azután a’ szívbe a’ Christus az ige prédikáltatása közben, (...) ott derekasan fészket ‘s gyökeret vér, ‘s szállást készít magának” (49). „*Müsoda jelekből esmérhetni a’ Christussal való egyesülést?*” Ennek jegyei: a szív megnyugvása – „mindent kinnak és ganéjnak alítasz, tsak ötet nyerhesd-meg” – gyümölcstermő élet – kitartás Krisztus mellett a szorongattató-sok között is – a szeretet kiáradása (504). A következő kérdés már a „certitudo salutis” gradusait adja meg: „*Miből tudhatnám-meg, hogy vagyon-é nékem részem azokban a’ lelki jókban, mellyek a’ Christus érdemes halálával és szent vére hullásával szerezettek?*” Válasz: „ha mint a’ bálvány-kő tsak úgy ülsz a’ gyülekezetben; ha az ige hallás közben semmi meg-mozdúlást ‘s buzgóságot nem érzesz szivedben, bizony még nintsen néked Sz. Lelked” (396) – „lelki jók” megjelenése: bűnünk bocsánata, fiúságunk, újjászülettetésünk – mortificatio avagy „lelkiképen környül-metélkedés”: „A’ rendetlen indulatoknak ‘s gonosz kívánságoknak fojtogatások ‘s öldöklések” (165), „ha meg-győzöttél bűneidről, azokon kesergesz” (431), „annyival inkább, ha sirva ‘s igen meg-törődött szível” (287) – vivificatio: lelki jókkal gyakran és buzgóan élni (504 sq).

Ezekután intés hangzik el: „Annakokáért, óh te szegény, bűneidnek terhek alatt el-fáradott, ‘s nyögő lélek! hogy életet, meg-újulást, könnyebbséget és boldogulást találj magadnak, jere rejtezzél-el a’ Christus véres szent sebeibe, e’ kö-szál hasadékjába: Ének. 2:14. egyesülj azzal, a’ ki igaz élet, és táplálhat tégedet az örök életre.” (505) Az Isten kegyelmi ajándékát elutasító embert illeti a prédikátor a legfájdalmasabb képekkel: „Minden teremtet állatoknál nyomorultabb ember

⁹⁴ INCZE G. i. m. 193.

tehát az, a' kinek sem akarhatja, sem e' világi szövevényes, galibás hijába-valósággal tellyes szorgalmatoskodási között, üressége nem lehet arra; hogy emlékeznek gyakran a' megváltó Christusról, 's annak halálból való diadalmas fel-támadásáról. Hová leszesz, óh siralmas állapotú ember! ha a' kísértetek éjtszakája reád borúl, ha a' lelki-esméretnek (...) kezd gyötreni? ha annak, minden ágyú ro-pogásnál, égi mennydörgésnél 's villámlásnál rettenetesebb szóziati reád kezdenek támadni; ha a' halál illatja kezd érdeklenni; tsak el-ájulsz, el-bámulsz osztán akkor: örömet illegetnéd magadra a' vígasztalást, de arra nints fundamentumod; mert nem esméred a' Christus fel-támadásának erejét" (292).⁹⁵

A bűnbánatra indítás a bűn nagyságának fokozása által válik erőteljessé: „*óh szomorú édes Jésus! én fatsartam-ki a' te szivedből azt a keserü nyögést, szemeidből azokat a' véres köny-hullatásokat; az én büneimért lött szomorúvá szent leked a' halálig*” (235–6); „*Oh nagy tsuda! abban a' szörnyü sajtó teke-résben mivé lön, a' minden emberek fiainál szebb (Sólt. 45:3); a' fejér piros, és tiz ezernél is szebb, szerelmetes! Ének. 5:10. útálatos, el-vettetett, fájaldalmakkal tellyes, beteges, mint a' ki előtt ember el-szokta orcáját rejteni! Ésa. 53:3. az ő választott drága meg-tisztított aranyhoz hasonló feje, tövis koronával veresítették; az ő fekete szép fodor haja, ki-szaggattatik; az ő drága füveknek táblájokhoz hasonló orcái, undokúl meg-pökdöstetnek; az ő hiáczintus színü drága kövekkel meg-rakattatott arany gyürüket viselő kezei, által fúrattattanak és meg-ligattattanak*” (261). A misztikus hagyományokra visszatekintő, korabeli katolikus szövegek gyakran alkalmazzák ezt a fajta képkincset, a passiók, mennyország illetve boldogság ábrázolásokban.⁹⁶ A reformátusoknál éppúgy természetes ez a hang, ilyenek Nagyszőlősi vagy Csúzi Cseh Jakab imádságai, s később Szőnyi Benjámín és kora énekei.

A prédikátor állandó, hitben való megállásra buzdít, az egyes ember szemé-lyes feladatának kijelölése révén, az Isten felé forduló kegyes életmód kialakítá-sának igényével: „Az a' te tisztod ember; valamíg birhadd magad, ne tsüggedj-el, ne hagy-d-el magadat, *exeráld* 's add-ki a' nálad lévő Sz. Lélek kegyelmét, ne ásd-el a' talentomot: így lészen; ha néha, vagy büneidnek mérges fojtogatása miatt, vagy a' reád botsáttatott lelki próbáknak 's kísérteteknek szörnyü hévsége miatt tsüggedez-is a' te hited, apadni láttatnak-is a' nálad lévő Isten Sz. Lelké-

⁹⁵ KECSKEMÉTI Gábor: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*. Bp. 1998. 158. Historia Litteraria 5. – Ember Pál prédikációiban pl. a halál-ábrázolások szövegszerű egyezéseket mutatnak *Medgyesi Pál Praxis pietatis*ával (Siklus 224. – Praxis 70.), de forrását – hasonlóan az Apáczai-hivatkozásokhoz – nem jelöli.

⁹⁶ ALEXA Károly: *A misztika stíluselemei a régi magyar költői nyelvben*. ItK 1970/3. 301.; ER-DÉLYI Zsuzsanna: *Hegyet hágék, lőtöt lépék. Archaikus népi imádságok*. Bp. 1976. 97, 104, 110, 146. sz.

nek ajándéki; nem hágy-el az UR; *el-végezi, a' mit benned el-kezdett*: 's mikor épen már el-fogyatkozni láttatnál, *meg-szaporítja a' te lelkedben az erőt*: Sólt. 138:3, 8. hogy sürtü, 's ugyan trupponként read tóduló kísértetidnek idején-is *meg-erősödjél a' te Jehova Istenedben*" (466). Végül hadd álljon itt az élő hitű, kegyes prédikátor önvallomása arról, hogy milyen fontosságot tulajdonított ő a léleképítésnek: „A' lélekben munkálkodni, a' sovány lelket úgy meg-szépíteni, frisselni, hogy abból Istennek tetsző kedves gyümölcsök származzanak, nemde nem hatalmas Isteni erő-é?” (444)

Összegzés

A 17. század végi Magyarországon valójában nincs éles határ az ortodox és puritán, coccejánus és cartesianus beállítódottságú magyar értelmiségi között. *Otrokócsit* idézi *Zoványi*: „ugyanazon hitvallást és szentségeket tartják s mégis egyik részük „coccejista”, másik pedig voetianus nevet visel”.⁹⁷ A nyugat-európai egyetemek késhegyig menő teológiai harcai itthon egészen más köntösben jelentkeztek. Csupán egyházkormányzati és nem teológiai eltérésben van a különbség: ugyanazokat a homiletikai elveket vallották; nem bevallottan, de ugyanazon műveket olvasták; műveik retorikai-stilisztikai jellegzetessége is egy beszédmódot mutat.⁹⁸ Az a sajtósági történelmi helyzet, amely Várad eleste után köszöntött a magyar protestánsra, egyben meghatározta „actio radius”-át is. A „moribunda Transsylvania” és a „peregrinatio decennalis” éveinek folyamatos létbizonytalansága kiváltotta lelki állapot meghatározó erejű a kor irodalmában. A kegyességi irodalom soha nem látott méreteket ért el,⁹⁹ a prófétikus hangnem eluralkodását *Tófeus*, *Nagyari*, *Szatmárnémeti Mihály* prédikációi jelzik.

Ebben a helyzetben nőtt meg Debrecennek a közoktatásban elfoglalt szerepe, és ez *Martonfalvi Tóth György* nevelési törekvéseinek köszönhető.¹⁰⁰ Az általa elindított értelmiségi kör meghatározó erejű tudatformáló tényező a kor művelődésében: nemcsak a komoly tudományos felkészültséget biztosította, hanem a lelki-szellemi nyitottságot is. Ez a prédikatori nemzedék nem jellemezhető olyan

⁹⁷ ZOVÁNYI J. (1890) i. m. 157.

⁹⁸ KECSKEMÉTI G. i. m. 115.

⁹⁹ JUHÁSZ I. i. m. 106, 109.

¹⁰⁰ ZOVÁNYI J. (1890) i. m. 126.: Martonfalvi önálló fejlődésű teológiai rendszerére hívta fel a figyelmet.; LAMPE i. m. 631 sq; BARTÓK István: *Két XVII. századi magyar egyházi retorika. Martonfalvi Tóth György: Ars concionandi* Amesiana. *Szilágyi Tönkö Márton: Biga pastoralis*. ItK 1983/ 5. 447. 4. jegyzetpont. Ezúton mondok köszönetet Baráth Bélának, hogy Martonfalvi – eddig tényszerűen fel nem mért – hatására vonatkozó információit rendelkezésemre bocsátotta.

leegyszerűsítő eszmetörténeti fogalmakkal, mint „tipikus coccejánus” vagy éppen a „cartesiánizmus befolyása alatt állt”. Az irányzatok nemhogy egybemosódnak, de együtt vannak jelen egy életművön belül, s csak ilyen koherens egységben érvényesek: a századvégre „kialakult egy sokszínűségében is egységesnek tekinthető hagyomány”.¹⁰¹

Debreceni Ember Pál is a *Martonfalvi-tanítványok* közé tartozott.¹⁰² Eszmevilágának sajátos színezetét az adja, hogy polemizálás nélkül építi egymásba a különböző műveltségi rétegekből származó elemeket: egyéni teológiai vagy természettudományos gondolatrendszer kialakítása nélkül, egyedüli tekintélynek csak a szentírást ismerve el. Ez a sokszínűség és a szélsőségektől tartózkodó higgadtság, átítatva a meleg prédikátori hanggal, a 17–18. században egészen eltérő besorolású lelkészeknél is megtalálható.

¹⁰¹ GYÖRI L. J. (1994) i. m. 166.

¹⁰² KATHONA G. (1961) i. m. 222.

A bécsi ágens: Bessenyei György

A török- és a kurucvilág elmúltával – annyi minden mással együtt – merőben más körülmények közé került a református egyház is. A háborúktól földült s a hatalmak által szétdarabolt országra nyugalmasabb idők köszöntöttek. A hatalmas Habsburg birodalom kormányzata a megelőző korszak nyersebb-durvább egyházpolitikai módszereit félretette ugyan, de továbbra is erőteljes egyházi „küldetésudatával” a protestáns-ellenesség jegyében politizált – és most már a magyarság egész nyelvterületén. Az egyházpolitika új korszaka azzal kezdődött: az 1715. évi törvények megtiltották, hogy az egyházak intézményes ügyeit – szemben a megelőző időkkel – az országgyűléseken tárgyalják, ott csupán az egyéni sérelmeket adhatták elő a protestáns követek. Minden intézményes ügy az uralkodó hatáskörébe került át.¹ Ezért kellett a protestáns egyháznak megbízni valakit, hogy ügyeiket a királyi udvar mellett képviselje, segédkezzen a beadványok benyújtásában, elősegítse célba juttatásukat, kedvezőbb elbírálásukat, megadja a szükséges információkat, sürgesse az ügyintézkést. Egyben tájékozódjon és tájékoztasson, védelmezve ezzel is a protestáns egyházakat. Az „ágens”-nek nevezett megbízottal „mintegy összekötő kapcsot is jelentett az egyházi kerületek között”. Személyében tehát olyan új és közös „intézmény” jött létre, amellyel az autonómiájukra féltékenyen örökődő református egyházkerületek addig soha nem rendelkeztek.² Az ágensok szerepköre igazán a Carolina Resolutio ún. második kiadása (1734) után vált megkerülhetetlenné, amikortól létrejöttek, megszilárdultak az egyházkerületek.³ Ettől kezdve a püspökségek, „tractusok, egyházközségek és

Részlet: „A berczeli zenebona, 1784.” c. monográfia kéziratából

¹ 1715. évi XXX.tc. Magyar Törvénytár

² A magyar református egyház története. Írták: Bíró Sándor, Bucsay Mihály, Tóth Endre, Varga Zoltán. Előszó: Révész Imre. Bp. 1949. 206–207.p.

³ Mint ismeretes, a Carolina Resolutio hagyta jóvá, engedélyezte a magyarországi négy és az egyetlen erdélyi szuperintendencia, püspökség felállítását, működtetését. A négy magyarországi egyházkerület, nevezetesen: a Tiszántúli, Tiszáninneni, a Dunántúli és a Dunamelléki valójában azóta alkotja a szűkebben vett magyarországi reformátusság legmagasabb egyházkormányzati szervezetét.

egyedül személynél közvetlenül az ágensekhez juttatták el sérelmeiket, kéréseiket”, s azokat nekik kellett szelektálniuk. Az ágenseknek azonban ismerniük kellett az uralkodói döntéseket és elképzeléseket, az országgyűlések vonatkozó anyagát, sőt a megyék vallásügyi állapotát is.⁴

Valójában ez a helyzet igényelte volna, tette szinte szükségessé, „hogy az egyház ügyeinek is legyen – írta Tóth Endre egyháztörténész – egyetemes képviselője, felügyelője, felelős vezetője és irányítója”. Amíg élt, pusztán tekintélyével, a magyarság és református egyháza gondjait felelősen vállaló, mélyen vallásos és nagyműveltségű, kimagasló készségekkel megáldott Ráday Pált – anélkül, hogy erre hivatalos megbízatást kért vagy kapott volna – egyre inkább úgy tekintették, „mint az egész református egyház főkurátorát”.⁵ Halálát követően azonban jó ideig nem akadt sem kivételes képességű utóda, sem olyan világi egyházvezető, akit olthatatlan ambíciók fűtöttek volna a hasonló szerepkör megszerzése és viselése ügyében. A tartózkodás egyébként érthető volt, hiszen az 1734-es Carolina Resolutio kiadásával egyidejűleg tartott ún. bodrogkeresztúri konventen⁶ eldöntötték ugyan, hogy a négy református püspökségben a szuperintendensek mellé világi főgondnokokat kell választani, az esperesek mellé pedig egy-egy segédgondnokot, ám a legnagyobb egyházkerület, a Tiszántúli, azt vonakodott elfogadni, a nem hivatalos konvent döntéseit magára nézve nem tartotta kötelezőnek. Ugyanezen a konventen az is fölmerült, hogy a nemrég elhunyt Ráday Pál helyére egyetemes főgondnokot kellene állítani-választani, de amíg a kerületi főgondnoki és az egyházmegyei segédgondnoki posztok létesítését csupán a Tiszántúli Egyházkerület ellenezte, addig az egyetemes főkuratori tisztség felállítását valójában egyik egyházkerület sem támogatta már. Mi több: nem sikerült szervesen beilleszteni, mintegy intézményessé tenni – sem ekkor, sem később – a bécsi és a pozsonyi ágens-posztokat sem. Körülötte újra és újra viták paráztak, a kerületek közötti viszálykodás egyik rendre visszatérő gyújtópontja maradt az „ágens-ügy”.⁷

⁴ Ladányi Sándor: A Ráday Levéltár. In: Magyarország levéltárai. Szerk. Balázs Péter. Bp. 1983. 352.p.

⁵ A magyar református egyház, i.m. 208.p.

⁶ Az ún. hegyaljai vagy bodrogkeresztúri konventek, összejövetelek a Rákóczi szabadságharc után váltak szinte rendszeressé, amikor is az őszi szüretidő alkalmával előbb csak a környékbeli református nemesek, majd kiszélesítve a meghívottak körét, a református ország-tájak valamennyi területéről összejöttek egyházuk ügyeit megtanácskozni a református – zömmel – köznemesek és egyházi emberek. A nem-hivatalos összejöveteleken – hiszen a hivatalosságot a fennálló államrend s a katolikus egyházvezetés sem tűrte volna el – mégis mind gyakrabban hoztak az egyház külső-belső ügyeit illető különféle döntéseket, „ajánlásokat”.

⁷ A Bécsbe, az udvar mellé és Pozsonyba, a Helytartótanács mellé „telepített” ágensek a rendszeres viták ellenére, mégis többé-kevésbé folyamatosan működtek, hiszen nélkülük még csak reménye sem igen lett volna annak, hogy a protestáns egyházak továbbra is igen nagyszámú sérelmei

Nem változott vitát-szító funkciója akkor sem, amikor a sors Bessenyei Györgyöt szemelte ki erre a szerepkörre s ruházott rá egy időre ágensi és más jellegű egyházi feladatokat.⁸ Mint ahogy heves vitákat ébresztett az a szándék is, amelyik Bessenyei György kiválasztásával egyidejűleg megpróbálta magának is megteremteni azt az egyházbeli „közjogi” méltóságot, amit Ráday Pál annak idején nem hivatalosan, de „közmegegyezésből” viselhetett. S ez a szándék generális Beleznay Miklós,⁹ a Dunamelléki Egyházkerület választott főgondnokának nevéhez fűződött.

Nem sokkal azután, hogy Beleznay Miklóst az egyházkerület főgondnoki posztjára emelték, 1773 szeptemberében megbeszélésre hívta birtokának egyik kedvelt központjába, Bugyiba a magyarországi reformátusság vezetőit, nagynevű fő- és köznemeseit. A „bugyi-i konferencia” néven ismertté vált tanácskozást – írta az egyháztörténész – Beleznay azért hívta össze, hogy Mária Terézia kívánságára „létrehozzon a magyarországi református egyházban is egy, az erdélyi főgondnoki tanácshoz hasonló egyetemes főkonsistoriumot”. Az összegyűlt céltudatos megválogatása¹⁰ ellenére sem sikerült azonban teljes egyetértésre jut-

---

valamilyen módon orvoslást, de legalább is meghallgatást nyerjenek. Ügyük megnyugtató rendezése azonban, többszöri kísérlet után sem sikerült. Így pl. az 1763-as pesti konventen (amikor egy évben kettőt is tartottak) sem tudtak az egybegyűlték dűlőre jutni. „Az ágens-választás ügye, mely ekkor már évekig nyugtalanságban tartotta az egyházkerületeket – írta Tóth Endre – ,itt sem intéződött el”. A rendre visszatérő vita három kérdés körül forgott: 1.) az ágens ki- és megválasztása, a személy kijelölése; 2.) feladata és hatásköre; 3.) bérezése-fizetése és annak mikénti szétosztása az egyházkerületek között. A magyar református egyház, i.m. 211.p.

⁸ A sors megtestesítője, aki Bessenyei Györgyöt kiszemelte, tudjuk, Beleznay Miklós volt. Kazinczy az esetről később, némi malíciával azt írta: a generális azért tette meg Bessenyeit „Religionális Ágensnek”, mert a nyalka és művelt testőr „megnyerte vala az ő szeretetét”. Bessenyei viszont „azt reménylette, hogy őtet exasse heresének teszi; és vele Podmaniczky Erzsébeth kisasszonyt elvéteti, hogy így a Generálisné is (Podmaniczky Anna Mária) megegyezzek férjének végezésében”. Vagyis a családon belül nősülési kilátásokkal, reménykeltésekkel akarta volna Bessenyei magának megnyerni – „behálózni” – Beleznay feleségét is. D.E.R.I. (Dunamelléki Egyházkerület Ráday Levéltára) Szemere-tár. I.köt. 256.p.

⁹ A katonai pályafutásával Pest megyében tekintélyes vagyonra, majd később grófi rangra emelt református család sajátjóságos sorsában is sok hasonlóságot mutatott az ugyancsak Pest (Nógrád és Heves) megyei Ráday családdal. E jellegzetes pályát leírt családok fölemelkedésének, majd hanyatlásának történeti rajzával és elemzésével, mint annyi minden mással, adós még a magyar történetírás. Pedig sorsuk és működésük, közéleti, politikai, egyháztörténeti és közművelődési szerepkörük révén jóval nagyobb figyelmet érdemelnének, mint amiben eddig részük lehetett.

¹⁰ Az egyházkerületek nevében megjelentek teljes névsorát és viselt tisztségüket éppúgy, mint a „mások” alatt meghívtak neveit rendre elősorolta Zoványi Jenő – a kétféle kiadásban is publikált – tanulmányában. Fontos kiemelniünk, hogy a Tiszántúli Egyházkerület nevében Szilágyi Sámuel püspök is részt vett a Tanácskozáson, az egyetlen a négy püspök közül. A „mások” között pedig zömmel az igen tekintélyes Szabolcs megyei köznemesek szerepelnek, úgy mint Vay

ni a főkonzisztórium fölállítása s a főkurátori poszt létrehozása ügyében. „Beleznay – írta tovább az egyháztörténész – megkísérelt ugyan egyetemes főgondnokként működni, sőt titkárát, Bessenyei Györgyöt egyenesen Mária Terézia mellé osztották be, de néhány évi sikertelen próbálkozás után lemondott a hivataláról, Bessenyei pedig még egyházát is elhagyta s katolikussá lett”.¹¹

A sommás egyháztörténeti összefoglalás és enyhe ítékezés mögött azonban megannyi korabeli állam- és egyházpolitikai szándék, megfontolás és elgondolás, különféle érdekek munkáltak és ütköztek össze. Kibontásuk ugyan kívül esik vizsgálatunk tárgykörén, annyit mégis fontos elmondani: Bessenyei „ágensi” működését kétféle, egymással szembenálló nézőpontok alapján szokták megítélni. A protestáns egyház-történetírás mint a posztra érdemtelen, hálátlan, az egyházát is eldobó, renegát személyiséget látja és láttatja őt, haszonleső, áskálódó, összeférhetetlen szereplőként tüntetik elő.¹² Ezzel szemben az irodalom- és történettudomány – annak különösen az ún. progresszív fogantatású szárnya – a hibátlan és eltökélten fölvilágosult, a konzervatív egyházi vezetéssel (a reakciós klérussal!) szükségképpen szembekerült és egyházában súlyosan csalódott em-

---

László, Báji Patay József, Bónis Ferenc, Csoma Zsigmond, Bónis László, Bessenyei László, Mihály és Boldizsár. A lista láttán a következők írta Zoványi: „igenis feltűnő az, hogy Bessenyei Györgynek három testvére: László, Mihály és Boldizsár, a kik különben nem vettek részt az egyházi élet mozgalmában, mert az egyik Szabolcsból, a másik Biharból, a harmadik Bécsből”, igen messziről jött el a konferenciára. „És vajon mi másért, mint az öcsésük ügyének támogatásáért?” Zoványi Jenő: Bessenyei György mint ref. főconsistoriumi titkár. Sárospatak, 1909. 8–9.p. Az erőteljesen Bessenyei-ellenes indulatoktól is fűtött Zoványi-tanulmány, talán éppen elfogultságából fakadóan, két fontos esetben is tévedett, a valóságnak nem megfelelő dolgokat állított. Mert nem igaz, hogy a három testvér közül senki sem vett részt az „egyházi élet mozgalmában”, hiszen – mint említettük már – Mihály a nagyszalontai reformátusok „ágense”, folyvást utazó „nagykövete”, míg Boldizsár a helyi egyházközség gondnoka volt. S az sem felel meg a valóságnak, hogy az egyikük – nyilván Boldizsárra gondolt – Bécsből utazott volna Bugyira, hiszen akkor, 1773-ban Boldizsár már évek óta odahaza, Berceken élt és tartózkodott.

¹¹ A magyar református egyház, i.m. 212–214.p. A Bugyiban tartott konferenciának, írta Tóth Endre, egyik eredményeként tartható számon, hogy elrendelték: a bécsi és pozsonyi ágensek tájékoztatása céljából el kell készíteni az egyes egyházközségeknek a maguk történetét és a korabeli állapotok részletes leírását – akár nyilvános, akár magánjellegű is volt az egyházközség vallásgyakorlata. Ámde ezt a fontos tájékoztatást csak a Dunántúli Egyházkerület lelkészei készítették el, a többi kerületben nem.

¹² Az előbb idézett egyháztörténeti szintézis mellett e nézetek alapos kifejtése található Zoványi Jenő ugyancsak említett munkájában. Sajátos, hogy a neves egyháztörténész előbb egy átfogó tanulmányban dolgozta fel, írta meg az egyetemes főgondnoki poszt és a főkonzisztórium felállítására vonatkozó könyvét, majd a könyv megjelenése után hat évvel (!) szükségesnek látta a könyvéből kiemelt, Bessenyei Györggyel foglalkozó fejezetet külön kiadványként is publikálni. Zoványi Jenő: Egyetemes főgondnok és főconsistorium a magyarországi ref. egyházban. Budapest, 1903.; Uő: Bessenyei György – mint ref. főconsistoriumi titkár. Sárospatak, 1909.

bert, a messzelátó gondolkodót tisztelné benne, a pozitív szellemű egyéniséget véli tetten érni, megragadni az ágens körül támadt bonyodalmak kapcsán is.¹³

Egyházi működését csakugyan szövevényes, terhes konfliktusok kísérték – szinte attól a pillanattól kezdve, amikor 1773. november 12-én, röviddel a Bugyiban tartott konferencia után Beleznay Miklós öt Bécsben az egyetemes református consistorium, még pontosabban: a maga secretariusává kinevezte s megbízatását december 1-jén a királynő is „kegyesen elismerte”.¹⁴ A konfliktusok egyik forrása éppen a személyi-testületi jellegű „secretáriusság” bizonytalan voltából, a megbízó, a főkuratori poszt „lebegő” állapotából fakadt. Hiszen a tisztség szorosan kapcsolódott volna egy addig soha nem volt „egyetemes” vagy „Felső Consistorium” s annak élére álló vagy állított főkurátor, Beleznay Miklós ugyancsak tisztázatlan, körülhatárolatlan és bizonytalan feladatköréhez. „Akaratom szerint – írta Beleznay Miklós 1774. január 29-én az egyházkerületek püspökségeinek – Bessenyei György alázatos maga ajánlását a Venerabilis Superintendenciánál teszi, kit is ő Felsége rendelete szerint, mint Fő Curator Parancsolatim alá vévén, dolgainkban s nagyobb sérelmeinkben ő Felsége előtt leendő bemutatásáért s önnön maga hozzánk való hívségéért, Isten és Világ szerint védelmezni tartozom. Mitsoda hányattatások és szenvedések közt kellett néki velem edgyütt által menni”, azt a püspökségek is jól tudják, láthatták. Éppen ezért kérte, hogy „Hazánknak és Vallásunknak igaz” ügye érdekében támogassák őt. Köriratával együtt megküldte azt a levelet is, amelyben Bessenyei György „hívséges alázattal” vállalta, hogy a „Felséges Asszonyunk kegyelmes meghatározott akarattából s Méltóságos Generális Beleznay Felső Curator Urunk választásából” reá testált megbízatást: „a Magyar Országi Protestáns Status belső dolgainak... a Felséges Trónus eleibe vitelét” ellátja, betölti.¹⁵

Ez az ún. „Felsőbb Consistorium” azonban – egyfelől tisztázatlan jogi, másfelől személyeskedő-gáncsoskodó okok folytán – nem tudott igazán működni, öt éves fennállása alatt egyszer sem ülésezett. Formálisan a királyné elvárásai, taktikai megfontolásai és Beleznay Miklós ambíciói tartották inkább életben. Ebből is eredően igazán bizonytalanná, távlattalanná tette a szépen hangzó megbízatást, hogy Bessenyei György évi 2000 ft-os tiszteletdíját – ami, több mint felét tette ki a Bessenyei család egész évi jövedelmeinek – a főkurátor szándékai szerint az egy-

¹³ Erre nézve elegendő két jeles szaktudós munkájára hivatkoznunk: Gálos Rezső többször idézett okfejtéseire, a történettudomány oldaláról pedig Kosáry Domokos vonatkozó munkáira. Gálos Rezső: Bessenyei György. Bp., 1950. 216–228.p.; Kosáry Domokos: Művelődés Magyarországon a XVIII. században Bp. 1982.; Uő: A művelődés késő barokk változatai. In: Magyarország története, 1686–1790. Bp. 1989. II. köt. 1144.p.

¹⁴ Zoványi Jenő: i.m. (1909) 12–13.p.

¹⁵ D.E.R.L. Ágens levéltár, A/1. 1760–1775. 776–777.Fol. 1774.

házkerületeknek kellett – vagy kellett volna – előteremteni. Mégpedig a következő elosztásban: Tiszántúl 700, Tiszáninnen 600, Dunamellék 400 és Dunántúl 300 forintot tartozott volna évente az ügyre áldozni.¹⁶ A gondok már a kezdeteknél jelentkeztek. A Tiszáninneri kerület több mint fél éves késéssel, 1774 nyarán küldte el a ráeső első porciót, viszont a Tiszántúli kerület 1775 után már – a sokszori sürgetés ellenére – semmit sem volt hajlandó fizetni. Helyettük, föltehetően, Beleznay fizette – ha fizette – Bessenyei járandóságát.¹⁷ Már 1774 decemberében Beleznay fölháborodottan arról panaszkodott sógorának, hogy Torkos Jakab dunántúli püspöknek küldött felszólításaival „mindedig tsak annyira nem mehettem, hogy vagy egy levelemre választ vehettem volna, tsak Bessenyei Uram fizetését ki-nem vájhatom; noha én magam már régen ki-fizettem”.¹⁸

---

¹⁶ Uo. 801.Fol. 1774.

¹⁷ Zoványi Jenő: i.m. (1909) 32.p. Itt kell szólnunk arról a föltételezésről, vagy inkább sejtésről, ami a Beleznay Miklós által a Bessenyei családnak adott 6000 ft-os zálogkiváltási kölcsönrel kapcsolatban fölmerülhet. Az összeget, mint említettük már, Báji Patay Sámuel korábbi s lefoglalással fenyegető zálogkölcsönének kiváltására adta ugyancsak zálogkölcsönként 1779-ben Beleznay Miklós. Nem lehet nem gondolni arra, hogy vajon e 6000 ft-os Beleznay-féle kölcsönösszegben nem lehetett-e benne esetleg éppen azokból az elmaradt és Beleznay által „zsebből” fizetett „tiszteletdíjakból” is valamennyi, amit a család megszorult helyzetében ilyen áron is elfogadni kényszerült Bessenyei György. Sejtésünk olyan föltételezés, amit sem kizárni, sem bizonyítani nem lehet.

¹⁸ D.E.R.L. B/1. T. XXVIII.köt. No. 1085. 1774. dec. 17. Erre nézve a most idézett ágensi iratanyag több levelet is tartalmaz. Az egyikben például azt nehezményezte Torkos Jakab püspök, hogy a többször kért 300 ft-ot azért nem tudja megküldeni, mert „mint megírtam már az Úrnak (mármint Beleznaynak) lehetetlen minékünk a régi proportio szerint fizetnünk, mert mikor azt csinálták, az ulta el vesztettünk circiter másfél száz Ecclesiát, ugy hogy alig maradt meg annyi”. Uo. No. 1062. 1774. dec. 18. Fél évvel később azt írta: most még átutaltatta a rájuk eső járandóságát, de „ha nem rectificáltak a Superintendentiák között való Proportio”, akkor többé nem fizetnek. Uo. No. 1113. 1775. júl. 25. Két évvel később pedig, ugyancsak Torkos Jakab azt írta egyik emberének: hogy „jóllehet többször is sollicitált a Méltóságos Generális Úr Bessenyei György Uramnak Saloriumát... de innét (ti. a Dunántúli kerületből) sem fizetődött két elsőbb esztendőktől fogva, nem is fog fizetődni, amint Debreczenből hallottuk, miis úgy viseljük magunkat”. Egyszóval az első két évben (1774 és 1775) még fizettek, aztán a „ragadós” debreceni példát követve, többé már ők sem adtak semmit. Uo. No. 1158. 1777.júl.8. Nem tudjuk, hogy 1773. dec. 28-án milyen célból adott át Szilágyi János és Gózon István, föltehetően a Tiszántúli Egyházkerület nevében 6000 R. forintot „Fő Curator Beleznay Miklós úrnak”. Az átvételi elismervényre, pusztá véletlen folytán, a Ráday család levéltárában akadt e sorok írója. Föltehető azonban, hogy a főkuratori-consisotriumi működéssel kapcsolatosan adták át ezt a meglehetősen nagy összeget. Többet az egyébként is csonka elismervény nem árul el a pénz eredetéről és rendeltetéséről. D.E.R.L. A Ráday család Levéltára. Általános Gazdasági Iratok. 62.doboz, 1640–1740. 1.csomó, 1773.

A Mária Teréziához fűződő személyes és áttételes¹⁹ kapcsolata révén Besse-
neyi György „beosztása”, amit – mint idéztük is – Beleznay és ő maga magának
elgondolt, valójában egy magasabb, megemelt ágensi pozíció lett volna, a
Consistorium és a Felső Curator úr „kihelyezett” bécsi titkársága. Történelmünk
későbbi példájára, Esterházy Pál 1848-as szerepkörére utalva, Bessenyei György
is mintegy a király személye körüli protestáns ágensnek, amolyan nagykövetnek
lenne talán nevezhető. A másik gond azonban éppen ebből adódott. Már az in-
dulásnál konfliktus forrása lett ugyanis, hogy a „tiszteletdíját” éppen kétszer ak-
korára szabta Beleznay Miklós, mint amennyit a Bécsben ügyködő protestáns
ágens, akkor éppen Nagy Sámuel – és csak 1773 végétől kezdődően megemelve!
– kapott, vagyis évi 1000 frt helyett 2000 frt-ot.²⁰ Nem is szólva arról, hogy Bes-
senyei megbízatásával Bécsben hirtelen két ágense lett a protestánsoknak. Mint-
hogy pedig a feladat- és hatáskörök elhatárolatlanok, igen bizonytalanok, elmo-
sódottak maradtak, szükségképpen támadt féltékeny versengés, egymásra-
mutogatás, összeütközés a két ágens s a mögöttük álló vagy mögójük felnyo-
muló, őket maguk elé pajzsként tartó erők között. Néhány hónap elmúltával a
formálódó, majd gyarapodó táborok egyre többször vádolták a másik fél ágensét:
tunya és lusta, tehetetlen és sikertelen („csak a markát tartja”). Bessenyei
Györgynek pedig s épp a debreceniek – talán nem egészen alaptalanul – azt is a
szemére hányták, hogy az általa nagyvonalúan beígért, megszerezhetőnek gon-
dolt-állított kegyes királynői engedmények, kedvezések elmaradtak, beváltatlan-
nagyhangú ígéretek maradtak.²¹ Táborokat és ellentáborokat pedig a gyalázko-
dásokkal, a szidalmazásokra mindig könnyű toborozni... Nem csoda, ha Besse-
neyi már két év múlva, 1775-ben megírta lemondó levelét, amit a tiszántúliak
nyomban elfogadtak. Bessenyei tudomásul vette, hogy a református „Statusnak
éppen semmi bizodalma tovább hozzám nem lévén, fizetni nem akar”. Ezért
Beleznay „parancsolatyára” lemondó levelet írt a Superintendentiáknak, amely-

¹⁹ Báró Grassnéről van szó, aki Mária Terézia egyik kedvelt „ágyvető” udvarhölgye és bizalmas embere volt s akivel, amint ezt az irodalomtörténészek kiderítették és hangoztatták, Bessenyei Györgynek igen szoros emberi-szellemi és talán szerelmi viszonya is volt. Erre nézve Kazinczy Ferenc idevágó megjegyzését tekintették mérvadónak a későbbi méltatások. Kazinczy azt írta, hogy „B. Gratzné, aki M. Teréziának kedvében állott és aki Bessenyeit mind tudománya s ékes szólása, mind szép külsője miatt kedvelte”, sokat segített abban, hogy az uralkodónő igen kedvezően fogadja és ítélje meg Bessenyei működését. D.E.R.L. Szemere-tár, I.köt. 39.sz. 257.p.

²⁰ Zoványi Jenő: i.m. 13.p. Nagy Sámuel fizetése, hangoztatja szerzőnk, a Bugyiban tartott konfere-
ncia előtt ennél is kevesebb volt, hiszen az addigi bécsi ágensnek is „ugyancsak Bugyin
emelték 1000 frt-ra” a járandóságát.

²¹ Nagy Sámuel már 1775-ben, épp a Beleznay oldaláról ért támadások miatt, leveleket írt a
Tiszáninneni és a Tiszántúli kerületekhez, visszautasítva a bíráló szavakat s a felelősséget, ma-
gától értetődően, Bessenyeire hárította át. Zoványi Jenő: i.m. 18–21.p. i.m.

ben „a fizetésemet – fakadt ki keserűen az önérzetében is mélyen megsértettnek látszó Bessenyei – , mellynek minden falattyát ortza pirulással kellett ennem, kezeibe vissza tészem”. Nem tudjuk, hogy a keserősége vagy a fölháborodása volt-e nagyobb, amikor azt írta: az egyik nagyhirű katolikus méltóságtól kellett megtudnia, hogy a református „Superintendentia tagjaitól gyalázzattal, meg vétéssel illetetem”, míg ellenben akiket addig „balul ellenségeimnek ismerék”, azoknak „jó emlékezetbe vagyok”. Különösképpen is meghatotta Őfelsége, aki – írta – „midőn mindenfelül szorongattattam, maga vigasztalt”.²² Beleznaynak azonban ekkor, másokkal egyetértésben, végül is sikerült maradásra bírnia igen kedvelt emberét²³ s egyben megőriznie a maga bizonytalan pozícióját is.

A tiszántúli ellentábor mellé azonban csakhamar csatlakoztak a dunántúliak, sőt támadt ellenlábasa Beleznay Miklósnak – és Bessenyei Györgynek – a saját egyházkerületében is. És tudjuk, hasznosabb szövetségest, mint amit az ellenfél táborában szerezhetünk, elképzelni sem lehet.²⁴ A fortyogó elégedetlenség végül

---

²² Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár. 1775.júl.29. Sajátos módon, Bessenyei lemondó leveléből Zoványi Jenő csupán a királynői vizsgáztatást és a fenyegetőzést tartotta fontosnak kiemelni Bessenyei katolikus hitre való áttérése kapcsán. *Zoványi Jenő*: i.m. 22–23.p.

²³ „A Tiszán túl való Superintendentenciának Belső- és Külső Elöl Járói” nevében Szilágyi Sámuel püspök igen tömören azt írta Beleznay Miklósnak: „Bessenyei György Uram búcsúzását acceptállyuk”. Arra a kérdésre pedig, „hogy Nagyságod az elkezdett munkában tovább meny nyen-e?”, azt válaszolta a püspök: elismerve Beleznay „buzgóságát”, ám azt „nem tudhattuk, hogy a hírünk nélkül bé adott Írásokban vagy declarációkban meg nem egyeztünk, és meg fontolván mindeneket, nem látjuk jónak, hogy tovább ezen az úton Passus tétetődgyék s ahoz képest Nagyságodat bizodalmasan kérjük, hogy a mi nevünkkel vagy közönséges névvel, meg egyezésünk nélkül sem Írás, sem más Declaratio ne tétessék”. Világos beszéd: nincs szükség se Bessenyeire, se a Felső Curatorral! Ezzel egyidejűleg ugyanezt fejtegette Rhédey Ferenc, tiszántúli segédgondnok Vattay Pálhoz írott levelében: „hosszas tanácskozás után” jutott a Superintendentencia a Püspök által megfogalmazott döntésekre. Indokolásképpen Vattay azt fejtegette, hogy a tanácskozás „minekutána öszve vette azt, hogy legkivált attól az időtül fogva, nem hogy a minden jókkal való biztatásoknak leg kisebb effectusára érhetnének, de szaporodnak inkább nyomorúságaink érezhető képpen, és ezek szerint tovább még mit nem várhatunk, s vallyon az eddig való lépésünkkel is nem ártottunk é magunknak orvosolhatatlanul? acceptáltatott mind Bessenyei György Úr búcsúzása, mind a Méltóságos Generalis Úrnak, hogy azon a Canalison ezen Superintendentencia tovább mozdulni nem bátorkodik, megiratott”. D.E.R.L. B/1. T. XXVIII.köt. 1131.p. 1775.; 1130.p. 1775.

²⁴ Vechelius János volt ez a személy, aki akkor a solti egyházmegye segédgondnokaként tevékenykedett. Vechelius ugyan Bessenyei eltávolítását követelte, mint a posztra alkalmatlan és érdemtelen embert, ám a támadás mögött nem nehéz felismerni a Beleznay-ellenességet sem. Vechelius a dunántúli püspökre és főjegyzőre is hivatkozhatott, amit Beleznay szemükre hányván, Torkos Jakab püspök és Kun János főjegyző így próbált magukról elhárítani: Bessenyei 1775-ös lemondó levelét megkapták, ám ők okot sem arra, sem „az Úr disquistatiojára nem” adtak, „kitül, honnét vette Vechelius úr, hogy a Status Bessenyei Urral nem contentus, nints arra időnk, hogy azt hajhásszuk... A mi lelkünk bennünket nem vádol, hogy mi okot adtunk vol-

is megtalálta a maga megfelelő szószólóját, kellő súlyú emberét. Különös játéka a sorsnak, hogy ez a férfiú, gróf Teleki József lett, a hazai felvilágosodás egyik jeles alakja, aki egyben Ráday Pál unokája is volt, s ilyen módon szoros rokonságban állt az 1774 óta dunántúli főgondnokként tevékenykedő nagybátyjával, Ráday Gedeonnal is. A Beleznay – és Bessenyei – „működését szüntelenül gyanakvással kísérő tiszántúliak hatalmas szövetségesre tettek szert... gr. Teleki József személyében... nemcsak magas társadalmi állása és imponáló személyes tulajdonságai”, hanem szerencsés családi-szellemi és egyéb kapcsolatai révén is – írta Zoványi Jenő.²⁵

Újabb okot-ürügyet a lendületes ellentámadásra a bécsi ágens, a vetélytárs körül ismételten felszított indulatok adtak.²⁶ Az igazán heves megütközéshez azonban, amikor a szembenálló erők kenyértörésre vitték a dolgokat, az okot az uralgó korszakos jelentőségű rendelete, a Ratio Educationis szolgáltatta. Nem lehet feladatunk, hogy a rendelet s főként a tankerületi főigazgatói posztok betöltése körül föllángolt protestáns küzdelmek lefolyásával, a vitával érdemben foglalkozunk. Témánk szempontjából azonban annyit mégis hangsúlyoznunk kell: szemben a történetírók sommás ítéleteivel, távolról sem mondható kategorikusan progresszívnek vagy retrográdnak, „haladónak” vagy „maradinak”, hibátlannak vagy tévesnek sem a protestáns tábor egyik szárnyának erős ellenkezése vagy éppen háborgása, sem a táborukon belül egymással is szembenállók – radikálisok és mérsé-

---

na ezen delatiora, honnan vehette Vechelius Úr ezeket, ám maga lássa...sajnáljuk, hogy a mi nevünk alatt is reputáltathatnék emanáltak lenni”. D.E.R.L. i.h. 1116.p. 1775.aug.2.

²⁵ Zoványi Jenő: i.m. (1909) 27.p. Teleki József igen jellegzetes, valóban kimagasló személyiségevel behatóan foglalkozott a világi történetírás is. Így: F.Csanak Dóra: Két korszak határán. Teleki József, a hagyományörző és felvilágosult gondolkodó. Bp. 1983. Szántay Antal: Teleki Sámuel a jozefinizmus szolgálatában. Világosság, 1987. 28.sz.

²⁶ Kiméletlen támadást intézett Nagy Sámuel ágens ellen Beleznay Miklós. Ám tiszántúliak most, 1777-ben nyíltan védelmükbe vették az ágens. Beleznay támadására írta Szilágyi Sámuel püspök: „Azok a képtelen cselekedetek és oktalan beszédek, melyeket Nagyságod hozzám érkezett levelében és acclusaiban nagy szörnyűködéssel olvasok” – kezdte a finoman szólva is durva viszontválaszát a püspök. Kifejtette: Nagyot senki meg nem hallgatta, ezért így a vádaskodás nemcsak törvénytelen, de erkölcstelen is. S végül igen határozottan hangzott: „az Ágens olly közönséges szolga, a kinek a mint választása és elő állítása, úgy változtatása is mind a négy Superintendenciákra egyformán tartozik”. A támadásra maga Nagy Sámuel is reagált, megírván a maga Apológiáját s azt megküldte valamennyi egyházi vezetőnek. D.E.R.L. i.h. XXVIII. köt. 71–74.p. 1777. jún.9. Torkos Jakab 1777.júl.8-án írta a dunántúli kerület egyik emberénck: a „szomorú materiára”, amit Beleznay levele tartalmazott, addig nem válaszolhatott a „Generális Úrnak, míg Agens Nagy Sámuel Uramtól feleleteket nem vehettem. Most 4.ra Julii érkezett az ő kigyelme Apologiája, Méltóságos Gróf Teleki József Úr levele is egyszersemind. Mind a kettő hosszas és fontos”. Uo. 1158.sz. 1777.júl.8. Beleznay Miklósnak pedig két nappal korábban azt írta, „hogy a dolgot úgy tetszik, mint Agens Úr magát menti, minden impartialis embernek helyben kell hagyni mentségét”. Uo. 70.p. 1777.júl.6.

keltek – jellegzetes érvrendszere. Főként a tankerületi főigazgatói posztok betöltése körül kirobbant vita a protestánsokat – írta legutóbb egyik nagytekintélyű történészünk – válaszút elé állította. „Vagy elfogadják az újat, az állami oktatásüggyel együtt, és azon belül próbálkoznak maguknak a korábbinál jobb helyzetet szerezni, vagy pedig bezárkóznak a régibe, az egyházi önkormányzat sáncai mögé és megpróbálják az újat elutasítani. Az előbbi utat, a felvilágosodását, Bessenyei jelölte ki... Az egyházi és világi (mármint egyházon belüli világi) vezetők nagyrésze azonban Teleki József gróf vezetésével a másik utat választotta...”²⁷

Tudjuk, hogy Beleznayt és Bessenyeit az uralkodónővel való megbékélés készsége, a belátóbb engedékenység mozgatta inkább, csupán a külön protestáns tankerületi főigazgatói poszt létesítésére vonatkozó esetleges kérelmek, folyamodványok ügyét támogatták, vagyis a korábbiakhoz képest valóban korszerűbb rendelet elfogadását szorgalmazták. Ezzel szemben az egyre dagadó ellentábor a hevesebb szembenállás, a keményebb igények támasztása, a felségfolyamodványok szerkesztése és célba juttatása mellett kardoskodott. A két tábor beháborúja 1777 márciusában kezdődött és 1780 májusában ért véget – anélkül, hogy a hevülékeny csatározásoknak akkor a protestáns egyházakra nézve bármi eredménye lett volna. Bessenyei egykorú gondolkodására vethet némi világot egy igen rövid, ám mégis jellegzetes följegyzése. Föltehetően nem a protestánsok igen viharos, 1777 március elején tartott tanácskozásán született felíratra²⁸ írta Bessenyei (amit nota bene éppen gróf Teleki József szerkesztett és fogalmazott): „Ezeket a leveleket nem kel mutatni, mert még ártalmasok, nem hogy használnának. Török háborúba, rebelliókba költ dolgok, mellyeknek erejek, az ausztriai osztán következet Királyi Diplomák és rendelések semmivé tették”.²⁹ A dátumok egybeesése folytán azonban az mégis elképzelhető, hogy a felirat szellemével egybehangzó valamilyen „levelekre” vonatkozhatott az 1777. március 26-án kelt bécsi följegyzés. Ám ez a tömör, párszavas ellenvetés is tükrözheti Bessenyei akkori-pillanatnyi felfogását arról is, ahogyan a „Ratio-ellenes”, udvar-ellenes, rebelliskedő protestánsokat általában megítélte. Távrolról sem szeretnének egy följegyzés mondandóját túlnövelni, de a szavak arról látszanak árulkodni: az író látásmódjában mintha erősebb lett volna az udvarhűség, az ún. realitás-érzék, szemben a sérelmek, a csöndes lázadók és lázadások vállalásával.

A belküzdelmekben azután mind inkább magára maradt a református egyetemes konzisztórium hajdanvolt két katonája: a generális és a testőr. Beleznay

---

²⁷ Kosáry Domokos: A felvilágosodás változatai. In: Magyarország története, 1686–1790. Bp. 1989. 1144.p. Hasonló nézeteket hangoztat a szerző a század művelődéséről szóló nagy monográfiájában is. Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. 1980.

²⁸ Zoványi Jenő: i.m. (1909) 29–30.p.

²⁹ D.E.R.L. i.h. B/I. T. IX.köt. 158.sz. 1777.márc.26.

Miklós 1778 nyarán levonta a kudarc tanulságait és Felső Curatori posztjáról lemondott – ha egyáltalán volt miről lemondania. Minderről Bessenyei Mihálylyal, György bátyjával íratott levelet s azt küldte szét a püspökségek vezetőinek. Egyben kivette egyházi megbízatásából küzdőtársát, Bessenyei Györgyöt is, akinek ezután, 1778. november 1-jétől – íratta a Bessenyei Mihály által szignált levélben – „úgy viseli gondját, hogy azoknak, kik róla azt tartották, hogy haszontalan szolga és a publikumra magát kötő, csak kenyérkereső, kelletlen személy legyen, tehát elveszi ezek elől őtet is, hogy senkinek se kenyérére, se munkálkodására nézve bajára és akadályára ne legyen”.³⁰

Nemsokára azonban tőle is elvették a rejtett indulatok és magasabb érdekek az ő Bessenyeijét, nem maradt az író a kenyérére, bajára és akadályára Beleznay Miklósnak sem. Útjaik igen látványos és meghökkentő módon váltak el. Kazinczy azt gondolta, hogy a szakításra holmi szerelmi ügyek s az elkapatott, vérszemet kapott Bessenyei szertelen igényei adtak okot. A „szertelen kívánságok” láttán – írta Kazinczy – a „Generális megbosszankodott s ezt a rövid levelet írta neki: »Bizodalmas Öcsém # Uram! (# innen ez úttal kimaradt a kedves) Ime küldök 200 frt-ot, s azt tanácsolom, hogy jó volna a Tiszahátra lejönni s Bécset oda hagyni. Vagyok köteles szolgája Beleznay Miklós«. Bessenyei megértette a levelet s B.Gratzné által... azt a jelentést tétette, hogy ő nem idegen a Római hitre térni. Bízatták, s ő 1779 augusztusának 15dikén, Bécsben, a Carolus Boromaeus Templomában, délelőtt 11 és 12 óra között megtette a professiót. M. Theréziának a hírt a Salzburgi Érsek vitte meg Schönbrunnba...B...még akkori nap billeter kapott Báró Gratznétól, melyben 2000 f. vala neki ígérve”.³¹ Sokkal valószínűbb azonban, hogy Beleznay és Bessenyei személyi-szellemi szétválásának fontosabb oka lehetett a Ratio Educationis protestáns megítélése ügyében támadt későbbi nézetkülönbségük. Beleznay ugyanis 1779 júniusában már elfogadta a protestáns többség álláspontját s ezzel ő is ejteni látszott a rendelet és az udvar felfogása mellett továbbra is kitartó Bessenyeit.³² Alighanem itt telt be a pohár s emiatt tehetette az író – semmiképpen sem szerencsésen és aligha csak elvi-eszmei-hitbéli okokból –, amit tett. A generális és a testőr kapcsolata ezzel végképp megszakadt. És hogy a viszonyuk mennyire megromlott, ékesen bizo-

³⁰ Tiszáninneri Egyházkerület Sárospataki Levéltára. XVI. 5878.sz. Idézi: Zoványi Jenő: i.m. 32.p.

³¹ D.E.R.L. Szemere-tár I.köt. 39.sz.256–257.p.

³² Igen jellemző, hogy amikor 1779. június 8-án Pesten a Beleznay házánál tartott értekezlet előtt Bessenyei megpróbálta korábbi álláspontja melletti kitartásra rábeszélni a generálist, kísérlete oly mértékben végződött kudarccal, hogy a tiszántúliak és az evangélikusok közös fellépésére azt is elfogadta Beleznay: a gyűlés az elsők között határozatban mondta ki „hogy Bessenyei ott ne legyen s ne influáljon”. Vagyis kizárták még a tanácskozásról is Bessenyeit s ezért – idézi Domokos Lajos tiszántúli főgondnok levelét Zoványi Jenő – Beleznay „nem mutatott haragot”. Zoványi Jenő: i.m. (1909) 35.p.

nyítja az az elszánt közbelépés, amit a családnak 1779 januárjában adott 6000 frt-os zálogkölcson ügyében később, 1784 nyarán Beleznay Miklós sietve meglépett; amikor is zálogjogán elsőbbségét jelentette be a megyénél a berceli-gávai Bessenyei-vagyon lefoglalására.³³

Bessenyei György, aki 1773-ban, „berobbant” írósága fénypontján, a királynőhöz fűződő kapcsolataival egyházában még reményeket ébresztett, négy-öt évvel később ugyanezekkel – talán ugyanazok előtt – egyre inkább gyanús lett. Kompromisszum-készségét, belátóbb és tágasabb gondolkodását értették, magyarázták volna félre? Vagy alaposabb okok, jogos gyanakvások mozgatták volna a körülötte gyülemlő ellenszenvet? Ám akire a gyanú növekvő árnyéka rávetül, az előbb-utóbb gyanúsított lesz s ettől azután nem sok választotta már el azt a szakadékot sem, amikor a gyanúsított – áruló lehet. Az áttérés alighanem egyik legkínosabb pontja, megrázóan igazi fordulópontja lehetett Bessenyei György életének és pályafutásának egyaránt. A kor közgondolkodásában – a felvilágosodás éppen csak kezdődő, a felsőbb szférákban mutatkozó terjedése, az egyházakat csak majdan sújtó rombolása miatt – még igen erőteljes volt a társadalom valamennyi rendjét és csoportját átható egyházi-vallási, még pontosabban: a felekezeti világrendhez való kötődés hite, közszokása és hagyománya. És aki a továbbra is szorongatott felekezeti ilyen drasztikus módon, ilyen „magas áron” tudta elhagyni; ráadásul a kendőzetlenül kilátszó királynői kegyek és kegydíjak reményében, ott a keservesen megtapasztalt és elszenvedett sérelmek, bánatalmazások, alattomos vádaskodások sem adhattak elegendő jogot-okot – sem emberi, sem közkerkölcsi értelemben – a pálforduláshoz. Ígyhát nem adhattak és adhatnak felmentést a pálfordulást végrehajtó személyiségnek sem. Mert a zászlót, ha már mindenből elegendő van és nem bírjuk tovább, ott lehet hagyni – de cserbenhagyni, az ellenfélhez átállni, átpártolni mégis csak bűn, mégis csak árulás.³⁴

³³ A korabeli – és alighanem a mindenkori – közfelfogás hullámszárait egymagában véve az is jellemző lehet, hogy a berceli zenebona után két évvel, 1786-ban elhunyt Beleznay Miklóst, mindvégig dunamelléki főgondnokot ugyanezen a poszton, közvetlenül ő utána 1787-től gróf Teleki József követte, utóda tehát egykori nagy ellenlábasa, ellenfele lett. Zoványi Jenő: i.m. (1909) 27, 36.p.

³⁴ Az irodalom- és történettudomány említett vonulatát hűen követve, merőben másként ítéli meg Bessenyei ágensi működését és szerepkörét, de legfőképpen is az áttérését Gálos Rezső. Ez utóbbit, mint a bensejében régóta megérlelt egyház- és vallásellenesség egyik kifejeződését konstatálja, és szinte fölmagasztalja Bessenyeinek ezt a „bátor” lépését. Gálos Rezső: i.m. 125–151.p. „Bessenyei teljes meggyőződésével a papok ellen fordul... Antiklerikális, aki kezd agnosztikus lenni és hajlik a materializmus felé; azonban mindvégig deista... El kellett jutnia odáig, hogy neki már mindegy. A dogmákban való hit régen kihalt belőle... Nem volt belső kétsége sem: sem ezt nem hitte, sem azt (ti. sem a református, sem a katolikus vallást), amott is, itt is gyűlölte a papokat... Elhatározta, hogy áttér.” Uo. 146.p. Az áttérést láthatóan már-már magasztaló és bátor tettként ünneplő irodalomtörténész és megannyi szakmabeli társa, egyező-

Az európai felvilágosodás pedagógiai eszméi és a hazai református értelmiség

A felvilágosodás pedagógiája és Magyarország

A magyar neveléstudomány fejlődéstörténetének kutatásában a kapcsolattörténet vizsgálata mindaddig nem kapott nagy hangsúlyt. Pedig igen érdekes kérdés az, hogy a külföldi pedagógiai elméletek és reformmozgalmak mennyiben éreztették hatásukat hazánkban, illetve, hogy az európai nevelési elvek és eszmények hogyan módosultak magyar földön. E téren még nagyon sok a kutatásra és feldolgozásra váró feladat, ezért itt csak vázlatosan tekinthetjük át az európai felvilágosodás pedagógiai eszméinek a magyar nevelés elméletére gyakorolt hatását.

Magyarországon az angol és francia felvilágosodás pedagógiai eszméi kevésbé éreztették hatásukat, inkább a német hatások érvényesültek fokozottabban. „A német változatnak ugyanis Kelet-Európa viszonylatában speciális szerep jutott, részint közvetítőként, részint közvetlen mintaként... A francia és mögötte az angol fő motívumok... szinte teljesen a német illetve – szerényebb mértékben – olasz közvetítéssel értek Kelet-Európába, hozzánk.”¹ Ez nem meglepő, hiszen geopolitikai helyzetünk és történelmi múltunk indokolja az osztrák és német kulturális hatások erőteljesebb jelenlétét.

A hatások részben közvetlenül, részben közvetve, a művek tanulmányozásán és esetleg magyarra történő fordításán keresztül érvényesültek. A közvetlen hatások hatalmas jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni. Míg a felvilágosodás időszakában a katolikus ifjak inkább a bécsi, kisebb mértékben az olasz egyetemeket, addig a protestánsok közül a korábbi időszakhoz képest jóval kevesebben a svájci és hollandiai, lényegesen többen pedig a németországi egyetemeket látogatták. A 18. század első felében inkább Halle és Jéna volt a célpontjuk, az 1760-as évek végétől megnőtt Göttinga szerepe, melynek 1734 és 1765 között mindössze 42 magyar hallgatója volt, 1767 és 1805 között már 285. A göttingai egyetemen ebben az időszakban a súlypont a teológiáról a világi tudományokra, a jog- és államtudományra, a közgazdaságtanra, a statisztikára, a kortörténetre tevődött át. Azok a tanárok, akik ebben az időben itt tanítottak, Heyne, Schlözer, Beckmann, Splitter a korszak európai tudományosságának kiemelkedő alakjai

¹ KOSÁRY Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. 1883. 260.

voltak és hatásuk nagymértékben jelentkezett a Göttingenben tanult magyar ifjak későbbi itthoni tudományos munkásságában. Halle, Jéna és Göttingen a pedagógia, mint tudomány tanításában is az élen járt. Emellett az itt tanulmányokat folytató magyar ifjak nem mulasztották el például meglátogatni Basedow intézetét Dessauban, vagy Salzmannt intézetét Schnepfenthalban.

A számos tudomány mellett elméleti és gyakorlati pedagógiai ismeretekkel felvértezett protestáns ifjak miután hazatértek, többnyire lelkészként, magánnevelőként vagy tanárként működtek. Sokan közülük mindent megtettek, hogy a korszerű, felvilágosult pedagógiai eszméket itthon is terjesszék. Ennek több módja is volt. Sokan a korszak pedagógiai irodalmának legértékesebb alkotásainak magyarra fordításával szereztek érdemeket, mások a szószékről vagy a katedráról terjesztették a felvilágosodás pedagógiai eszméit, és nem kevesen, bár német minták alapján, de a magyar viszonyokat figyelembe vevő értékes elméleti pedagógiai munkákat tettek közzé.

Először érdemes azt megvizsgálni, hogy a korszak pedagógiaelméleti irodalmából a korabeli szerzők mit tartottak érdemesnek arra, hogy magyarra fordítsák.

Locke „Gondolatok a nevelésről” című művét az erdélyi református iskolák gondnoka és bőkezű mecénása gróf Székely Ádám fordította magyarra 1771-ben, de nem az eredeti mű, hanem Coste francia munkája alapján².

Az előbb vázolt okok miatt azonban nem az angol vagy a francia, hanem a német felvilágosodás íróinak pedagógiai művei kerültek hazánkban az érdeklődés középpontjába. Különösen a német filantropizmus eszméi voltak népszerűek.

Berzeviczy Gergely 1786-ban fordult meg Basedow Filantropiumában, és naplójában, leveleiben nagy elismeréssel írt a látottakról. A filantropiumokhoz hasonló nevelőintézetet hazánkban ugyan nem alapítottak, de azt tudjuk, hogy Herepei János, a korszak egyik leghíresebb erdélyi református prédikátora az 1800-as évek elején Basedow elvei szerint nevelte a gyermek Szász Károlyt, a nagyenyedi református kollégium későbbi tanárát.³

Más német filantropista hatások azonban pontosan kimutathatóak. Salzmannt Schnepfenthalban 1784-ben alapított intézetét számos magyar kereste fel. 1786 és 1849 között összesen 366 magyar látogató fordult meg az intézetben.⁴ (A hosszú névsorból csak három ismert nevet – Magda Pál, Ángyán János, Köteles

---

² A gyermekek neveléséről, melyet Lock János Egy Angliai nagy Tudományú Philosophus és Orvos Doktor Angliai Nyelven írt, a londriumi Királyi Tudósok társaságából való Coste nevű tudós Frantzia Frantzia nyelven adott ki, most pedig nemzetéhez és Hazájához való szeretetből frantzia nyelvből magyarra fordított B.J.G. Sz.Á. Kolozsvár, 1771.

³ SZATHMÁRI Károly: A Gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen-főtanoda története. Nagyenyed, 1868. 230.

⁴ SZELENYI Ödön: Schnepfenthal és Magyarország. Magyar Paedagógia, 1929. 179–191.

Sámuel – emelünk ki, akik a korszak református nevelésügyének területén aktívan tevékenykedtek.)

Igaz Simon 1797-ben lefordította Salzman „Okosdi Sebestyén” című művét, majd pár évvel később, 1803-ban jelent meg az „Erkölcsi kezdőkönyv” Berzsi Mihály fordításában, Pozsonyban. Eöri Fülöp Gábor 1806-ban Kassán jelentette meg „A mennyország itt e fölön” című Salzman művet magyarul. Többször lefordították az először 1780-ban megjelent Krebsbüchlein (Rákkönyvecske) és az 1806-ban napvilágot látott Ameisenbüchlein (Hangyakönyvecske) című igen népszerű Salzman műveket is, igaz jóval későbbben.

Talán még nagyobb népszerűségnek örvendtek hazánkban a másik neves német filantropista pedagógus, Campe munkái. „Erkölcsi könyvecske” című művét először a Péczely József által szerkesztett komáromi Mindenes Gyűjtemény pedagógiai kérdések iránt érdeklődő munkatársa Kováts Ferenc mérnök fordította le, de a fordítás kéziratban maradt.⁵ A mű magyarul nyomtatásban 1789-ben jelent meg először Komáromban, Földi Ferenc fordításában. Ugyanez a könyv új kiadásban 1790-ben Nagyszombatban, 1794-ben pedig Nagyszébenben is megjelent. Campe „Psychológiáját” többen is lefordították. Előbb a Bárány Péter (1791), majd a Nagy Sándor féle fordítás jelent meg (1794). Andrád Sámuel orvos fordította magyarra Campe: „Atyai tanáts leányom számára” című munkáját, a megjelenés – 1789 után – négy évvel, de ez a fordítás – nem tudjuk mi okból – kéziratban maradt.⁶ A mű magyarul csak 1842-ben jelent meg Steinacker Gusztáv átdolgozásában.⁷ Számos fordítás készült Campe ifjúság számára írott munkáiból is.

Népszerűek voltak Magyarországon Niemeyer német pedagógus munkái is. Nagy összefoglaló műve, az 1796-ban Halleban megjelent „Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts für Eltern und Schulmänner” (A nevelés és oktatás alapjai szülők és oktatók számára) hatott hazánkban is. A művet Ürményi József már 1812-ben ajánlotta a magyar pedagógusoknak. Fordítása a Jénában tanult Ángyán János református lelkész tollából két kötetben jelent meg Pesten.⁸

Külön kell szólni Pestalozzi magyarországi hatásáról. Pestalozzi legnagyobb hatású műve a „Hogyan tanítja Gertrúd gyermekeit” 1801-ben már kapható volt

⁵ KOVÁTS Ferenc: Erkölsi oktatások. (Campe, J. H.-ból) 1780. Autogr. 158 f. MTAK Ms. 21.

⁶ CAMPÉ, J.H.: Atyai tanáts leányom számára. ford. Andrád Sámuel. É.n. 640.f. MTAK RUI 4-r. 63. A mű fordításához 1793-ban kezdett hozzá Andrád Sámuel. Erről tudósított a Magyar Mercurius című lap 1793. december 13.-i száma.

⁷ STEINACKER Gusztáv: Női hivatás és társalkodástan. Vezérfonal korunk érettebb növendékei és leányai számára. Pest, 1842.

⁸ Nevelés és tanítástudomány. A szülék, a házi és iskolai tanítók számára az ausztriai oskolák állapotját is szem előtt tartván a 6. kiad. szerint kidolgozta Chimani Leopold, és a magyar nevelendék szükségéhez alkalmaztatta Ángyán János. I-II. Pest, 1822–1833.

Pesten is. A „Lénárd és Gertrúd” új kiadásának pedig az 1810-es évek végén 30 előfizetője volt Pesten. Sajátos paradoxon, hogy Pestalozzi, „a nép nevelője” nálunk először az arisztokraták körében vált ismertté. 1808-ban Brunszvik Teréz és nővére Jozefin kereste fel Pestalozzi intézetét, majd a korábban Göttingában egyetemi tanulmányokat folytató Vay Miklós báró – fiai leendő nevelőjét – Váradi Szabó Jánost küldte Yverdonba 1810–11-ben, hogy ott sajátítsa el a nevelés és oktatás művészetét az akkor már Eupópa-szerte elismert Pestalozzitol. A Teleki családnál nevelősködő Tompa Ádám is két alkalommal fordult meg Pestalozzinál. 1817-ben jelent meg Váradi Szabó János Pestalozzi szellemében írott műve, „A hazabeli kisebb iskoláknak jobb lábra állításokról.” 1817-ben Pestalozzi intézetének munkatársa, Egger a Vay családnál működött nevelőként, sőt Váradi Szabó és Egger közreműködött a pesti evangélikus iskola átszervezésében, ahol Schedius Lajosnak a pesti evangélikus iskolák felügyelőjének ösztönzésére Pestalozzi módszertani elveit kívánták érvényesíteni. 1816–17-ben zajlott le az első pedagógiai sajtóvita Magyarországon, éppen Pestalozzi nevelési elveivel kapcsolatban. 1822-ben Sárospatakon Nyíry István, a kollégium professzora számtankönyvének előszavában ismertette Pestalozzi módszerét és tette közzé szemléltető tábláit.

A felvilágosodás pedagógiai eszméit tükröző művek magyarra fordítása mellett igen nagy jelentőségűeknek tekinthetjük a református egyházi beszédeket, melyek szélesebb közönség számára közvetítették ezeket a gondolatokat magyar nyelven.

Nevelési tárgyú egyházi beszédek a felvilágosodás pedagógiai eszméinek népszerűsítése szolgálatában

A felvilágosodás időszakában a hazai értelmiség zömét a papság jelentette. A német egyetemeken képzett, a felvilágosodás eszméitől megérintett református fiatalok, miután hazatérésük után elfoglalták papi hivatalukat, megszerzett tudásukat hazai földön csak saját foglalkozásuk adta keretek között kamatoztathatták. Az ígehirdetés, a prédikáció, a 18. század végén különös jelentőséget kap. Ez lesz az új eszmék terjesztésének eszköze, „a korszak publicisztikája”. „Ebben kap helyet mindaz a világnézeti és tudományos információanyag, amelyet az író (pap) el akar juttatni a közönséghez (hívekhez). A XVIII. század prédikációi két nagy csoportba sorolhatók: közönséges vasárnapi vagy ünnepi beszédek és halotti orációk. Ez utóbbiakat főleg előkelő személyiségek temetésekor mondták el, amikor sokfelől összesereglett művelt közönség előtt a pap a vigasztalás ígéit valóságos tudományos értekezés formájában adta elő... A kultúra laicizálódásának beszédes bizonyosságai ezek a prédikációk, mert bennük a világi téma – lett légyen az filozófiai, lé-

lektani, történelmi, természettudományi – foglalta el a fő helyet... Egy-egy prédikációgyűjtemény a kor ismeretanyagának valóságos tárháza.”⁹

A hazai neveléstudományi szakirodalom kibontakozásának idején, a 18. század utolsó évtizedeiben a református papság egy része felismerte, hogy a jó nevelés szükségességéről a híveket meg kell győzni. Mivel sokak kezébe könyv soha nem jutott el, ezért a nagyműveltségű, külföldi egyetemeken képzett papok fontosnak tartották, hogy a felvilágosodás pedagógiai eszméit a szószékekről is hirdessék. A 18. század végén és a 19. század elején számos nevelélméleti és nevelésfilozófiai tartalmú egyházi beszéd hangzott el a magyar református templomokban. Főként a tanév kezdetén és végén igyekeztek a lelkészek a népet a gyermekek iskoláztatásának fontosságáról, és egyéb nevelési vonatkozású kérdésekről tájékoztatni, felvilágosítani. Gyakran előfordult azonban az is, hogy temetések alkalmával fejtették ki nézeteiket különböző pedagógiai kérdésekről. Számos esetben azután ki is nyomtattatták ezeket az egyházi szónoklatokat, így fennmaradtak, értékes adalékokkal szolgálva a hazai neveléstörténeti kutatások számára.

A pedagógiai tárgyú egyházi beszédek azért érdemlik meg a neveléstörténetírás figyelmét, mert híven tükrözik a kor nevelésügyi törekvéseit. Sok esetben tartalmaztak haladó, korszerű elképzeléseket, és ezeket jól érthető formában, magyar nyelven közvetítették a hallgatóságnak. Hatásuk igen nagy lehetett, valószínűleg sokkal nagyobb, mint az adott korszakban megjelent könyveké. A kis példányszámban megjelentetett pedagógiai szakkönyvek csak kevesekhez jutottak el, az egyházi beszédek pedig egy település egész lakossága hallgatta.

1784-ben Kolozsváron jelent meg Gombási István hírneves református prédikátor beszédgyűjteménye, melyet német és francia szerzők munkái alapján állított össze, és saját kiegészítésekkel látott el.¹⁰ A két kötetben napvilágot látott harmincnégy prédikáció közül több foglalkozik nevelési kérdésekkel is, de a XXIV. prédikáció, mely „A szüléknek gyermekeikhez való kötelességeikről, avagy a jó gyermek nevelésről” címet viseli, teljes egészében ezt a kérdéskört tárgyalja. A három éven át Tordán tanítóként is működött szerző jól ismerte a korabeli nevelés hiányosságait.

Abból indul ki, hogy a felnőtt korban elkövetett hibák mindegyike abból fakad, hogy a szülők által gyermekkorban nyújtott nevelés nem volt megfelelő. „A magzatok hibás nevelése ... gyászos következtetéseket vonó Hibája a Szüléknek.” A legtöbb szülőnek csak arra van gondja, hogy anyagi javakat gyűjtsenek gyermekeiknek, ám azok jó nevelésére semmi gondjuk.” Mint a felvilágosodás írói általában, Gombási is azt vallja, hogy a „Jó Gyermek Neveléstől függ a Közönséges

⁹ BENKŐ Samu: A felvilágosodás meggyökerezésének néhány sajátossága az erdélyi magyar művelődésben. *Korunk Évkönyv*, 1973. 106. l.

¹⁰ GOMBÁSI István: *Harmintz-négy Prédikációk*. 1–2. Kolozsvár, 1784.

Társaságnak ... boldogsága.”¹¹ Tehát a szülők feladata, hogy megfelelő nevelést nyújtva gyermekeiknek, jó és hasznos polgárokat adjanak a társadalomnak.

A szerző pontokba foglalja a szülők kötelességeit a gyermeknevelés terén. Mindkét szülő felelőségét hangsúlyozza. „az Atyák kötelessége a Magzatok Nevelése, de nem rekesztetnek innen ki az Anyák is, sőt a Leány Gyermekek Nevelése inkább őket illeti.”¹²

Első és legfőbb feladata a szülőknek, hogy a keresztény vallás törvényei szerint éljenek, és neveljék gyermekeiket. Ez az alapja mindennek. Neveljék őket felebarátaik tiszteletére, szeretetére. Tanítsák őket mindenben – ételben, italban, játékban – mértékletességre. Kisgyermek korukban ébresszék fel bennük a kötelességtudatot, „a henyéséget ne engedjék.” A szülők mindig mutassanak jó példát, hiszen „e nélkül híjába van minden intés és Tanítás.”

Nagyon fontos kötelessége a szülőknek az is, hogy anyagi eszközeikhez mértén taníttassák gyermekeiket. Egy gyermek sem nőhet fel tudatlanságban. Ha másra nincs mód, legalább valami „tisztességes Mesterségre taníttassák” őket, mert ha vagyona nincs, enélkül nem lesz képes majd megélni.

A szerző kitér a büntetés kérdésére is. Mit tegyen a szülő engedetlen gyermekével? „A fenyíték mód nélkül kemény ne legyen.” – inti a szülőket a filantropisták szellemében Gombási. Fontos a fokozatosság. „Előbb szép szóval megmutogatván és megesmértetvén vélek is melly illetlenül tselekedtek, azután ha a szép szó nem fogna, kemény szóval is pirongassák”¹³ őket. Csak legvégső esetben és csak igen súlyos vétség esetén tartja megengedhetőnek a testi fenyítést.

A jó szülő- gyerek kapcsolat alapjának a kölcsönös szeretetet tartja a szerző. Ha ezen alapul a gyermeknevelés, ha a gyermek szeretetteljes légkörben, jó példát látva nő fel, ha iskolába jár, majd mesterséget tanul, ha gyermekkorában kötelességtudásra, embertársai tiszteletére tanítják, nem válhat belőle más, csakis tisztességes ember és jó polgár.

Gombási István fő feladatának tartotta a falusi nép felvilágosítását. A prédikációra, mint műfajra úgy tekintett, mint a pap számára adatott egyetlen közlési lehetőségre. Prédikációgyűjteményeit az ismeretek enciklopédikus gazdagsága jellemzi. A pedagógiai témák mellett számos filozófiai, csillagászati, fizikai és egyéb természettudományi témát dolgozott fel beszédeiben. A falusi pap feladatáról így vall: „Tudom ugyan, hogy sokan siratják Falura szorult nagy Tudományjokat; úgy ítélvén, hogy nints mire fordítsák a mit tanultak. Tudom, hogy az ilyenek nem tartják arra méltónak a Populét, hogy készüljenek az előttük téjendő Prédikáziókra, hanem ami szájokra jó el-mondják... Én úgy ítélek,

---

¹¹ GOMBÁSI István: i.m. 110.

¹² GOMBÁSI István: i.m. 117.

¹³ GOMBÁSI István : i.m. 117.l.

hogy minél nehezebb a szegény tudatlan Kösséggel meg- értetni a dolgot, annál szükségesebb a készület.”¹⁴

Ugyanebben az évben, tehát 1794-ben jelent meg Almási Szalai János bánhorváti református lelkész könyve, mely tíz egyházi beszédet tartalmaz.¹⁵ A tíz évvel korábban az utrechti egyetemen tanult szerző Duttenhofer munkáit használta fel, de ezeket saját gondolataival kiegészítve adta közre.

A prédikációk elé írott bevezető részben Almási azt nehezményezi, hogy „Némelly világosodottabb Európai Nemzeteknél, a hol már számtalan sok könyvek olvastatnak a gyermeknevelésről, nem szűnnek meg a Tudós Társaságok és Fejedelmek még ma is gazdag jutalmakat azoknak számokra fel-tenni, a kik a Gyermekek nevelést illetően valamelly fontos kérdést leghasznosabban megfejtenek, vagy valamelly új munkát írnak ezen matériáról, mi nálunk pedig, ahol meg született nyelvünkön igen keveset olvashatnak a Nevelésről, nagyobb részint ki-ki elég tudósnak képzei magát ezen dologban...”¹⁶, hogy nem is tartja lényegesnek, hogy bármi újat olvasson vagy tanuljon.

Ezt a szemléletet próbálta megváltoztatni a szerző, aki prédikációit egy-egy lényeges nevelésméleti kérdés köré csoportosította: 1. A keresztyéni jó gyermek nevelésre kötelező és indító okok. 2. A Gyermekek nevelés-beli nevezetesebb és közönségesebb hibákról. 3. A gyermekek értelmének formálásáról. 4. Abban való út-mutatás, miképen kelljen a Gyermekeket szüléik eránt való engedelmes-ségre, tiszteletre és szeretetre tanítani. 5. Ut-mutatás arra, miképen kelljen a Gyermekeket Isten eránt való igaz szeretetre, tiszteletre, bizodalomra vezetni, igaz isteni félelemre tanítani. 6. A Gyermekeknek igaz virtusokra való tanításokról. 7. A jutalmakról és büntetésekről, amellyekkel élhetni a Nevelésbeli fenytékben. 8. A Szülék köteleességiről. 9. Az embernek ifjúságabeli köteleességről. 10. A Boszorkányokról, és több béli babonás vélekedésekről.

Emeljük ki a „Gyermekek értelmének formálásáról” címmel jelzett 3. prédikáció néhány nagyon értékes, korszerű gondolatát. Almási szerint: „A Gyermekek értelmét formálni ezt teszi: ő neki minden dolgot helyesen le-írni, igazán amint vagyon a dolog elő-adni, és az által őtet arra tanítani és szoktatni, hogy a dolog felől a dolognak természeti mivoltával meg-egyezőleg ítéljen, s gondolkodjon.”¹⁷ A szerző úgy látja, hogy a gyermek minden kérdésére választ kell adni, de az életkorának megfelelő szinten és megfogalmazásban: „Minden dologban, a

¹⁴ GOMBÁSI István: Egy néhány válogatott és szükségesebb materiákra való Prédikátiók. Kolozsvár, 1779. Elő- Beszéd.

¹⁵ ALMÁSI SZALAI János: Szülék kézi könyve avagy a gyermek nevelésre út-mutató tíz prédikátiók. Kassa, 1794. 292.

¹⁶ ALMÁSI SZALAI János: i.m. 51.

¹⁷ ALMÁSI SZALAI János: i.m. 49.

mellyet a gyermekek tudni kívánnak, adjatok ő nékiek, az ő gyenge elméjeknek tehetségekhez illő világos, és a dolgok természetivel megegyező helyes feleleteket.”¹⁸ Fontosnak tartja, hogy mindig a valóságnak megfelelő dolgokat mondjuk a gyermekeknek: „Arra kell vigyázni a szüléknek, hogy soha a leg-kisebb, a leg-alább való dolog felől-is annak helytelen és nem igaz le-írása által ne öntsenek a Gyermekekbe hamis vélekedést vagy gondolatot.”¹⁹

A gyermekek oktatása során mindig figyelemmel kell lenni életkorukra, értelmi fejlettségükre – vallja. Erőteljesen ellenzi a saját korában általánosnak mondható értelem nélküli emlékezetbe vésést. „Ne tanúltassuk a Gyermekek mind szüntelen, minden értelem nélkül, hanem rövid, világos és értelmes magyarázat által tegyék lehetővé a Gyermekeknek azt, amit az ő emlékezetébe kívántok bé-nyomni.”²⁰

Amikor a büntetés és jutalmazás kérdéseiről ír, a filantropista Basedow 1770-ben megjelent „Methodenbuch”-jának elveire hivatkozik. A szülők értsenek egyet a gyermekek nevelésének elvi kérdéseiben, ugyanazokért a dolgokért büntessenek és jutalmazzanak. A büntetés kiszabásánál ne a harag vezesse a nevelőt, hanem a gyermeki erkölcsök javításának szándéka.

Herepei János rendkívül felvilágosodott református prédikátor volt, aki a nőnevelésről vallott felfogását asszonyok felett tartott halotti beszédekben fejtette ki. Kortársai nagy szónoknak tartották,²¹ így bizonyos, hogy beszédeinek hatása nem lebecsülhető. 1797-ben, Teleki Polixénia temetésén Kolozsváron tartott beszéde a leányok nevelésének kérdéseivel foglalkozik.²²

A szerző szerint a nők első és legfontosabb „jussa” a jó nevelés, melyhez sajnos csak nagyon kevés leány jut hozzá a 18. század végén. A korabeli leánynevelés azon az elven nyugszik, hogy „az asszony a férfiúért teremtett, lehell, mozog él és van.” Hogy ennek a követelménynek a leány jól megfeleljen, a nevelése kizárólag arra irányul, hogy előkészüljön a feleség szerepére. „Midőn a fiú künn az egészséges levegőn játszadozván futkároz, akkor a leány bérekesztve bubát tsinál. ... A midőn a fiú valóságos tudományokra, akkor a leány arra taníttatik, miképpen tudjon szavának ilyen vagy amolyan boszorkányozó hajlást, testének ilyen vagy amolyan tündéres állást és mozgást adni. Midőn a fiú lovaglás vadászás által ... keményíttetik, akkor a leány musika – éneklés – piktúra

---

¹⁸ ALMÁSI SZALAI János: i.m.52.

¹⁹ ALMÁSI SZALAI János: i.m.56.

²⁰ ALMÁSI SZALAI János: i.m.61.

²¹ HERPEI János emlékezete. Kolozsvár, 1813. A Református Kollégium ifjúságának kiadása.

²² HERPEI János: Az Asszonyoknak Jussai, mellyeket m.b. R. SZ. Gróf Széki Teleki Polixénia úr asszony-nak ... temetési tisztességére Beszédben szedett és Szent György Havának másodikán, ezer hét száz kilentzven hetedik esztendőben Kolozsváron elmondott... Kolozsvár, 1799.

– Román – Poézis által gyengítették.”²³ Mivel a korabeli nőideál a szép, finom, csendes, gyenge típus, ennek kell megfelelni. Emellett idejekorán meg kell tanulnia a leánynak a feltétlen engedelmességet is. Az anya tehát leányának „a maga megadást, a vak engedelmisséget ajánlja. Egy Aszszonynak éppen nem kell akarátjának lenni, hanem abban amit a férj, az ő határ nélkül való ura mond, méjj alázatossággal megegyezni”²⁴

Kora leányneveléséről tehát Herepei János igen lesújtó véleménnyel van. „úgy látszik öszve szövetkezett minden, hogy az emberi nemzetnek felét lelkében és testében meglomhíttsa, és ami a lomhaságtól elválhatatlan, azt félelmissé, tsevegővé ravasszá tegye. Ide tzéloz az ő neveléseknek egész systemája...”²⁵

A szerző nemcsak bírálja saját korának nőnevelési rendszerét, hanem igen haladó és a felvilágosodás pedagógiai eszméinek ismeretéről tanúskodó javaslatokat is megfogalmaz. „Adjunk nékiek jó – attól amely eddig volt – éppen különböző nevelést.” – követeli. Herepei teljes értékű emberré akarja nevelni a nőt. Külön iskolák felállítását kívánja a leányok számára, melyekben „valóságos tudományokra” kell tanítani őket. Az alapismereteken túl különösen a természettudományok oktatását tartaná hasznosnak a leányok számára. Kapjanak alapos földrajzi, gazdasági ismereteket, tanuljanak hazai és világtörténelmet, természetrajtot, de legfőképpen a saját testükre vonatkozó egészségügyi ismeretekkel kell ellátni őket. Megfelelő rendszeres testmozgásra is szükségük van a leányoknak, hogy egészségesek legyenek, és teljesíteni tudják legfontosabb feladatukat, a gyermekek világra hozatalát. Arra kell nevelni őket, hogy gyermekeiket maguk szoptassák, később maguk neveljék őket, ne bízzák dajkákra kicsinyeiket. Legyenek barátai, méltó társai férjeiknek, olyan nők, akiknek saját véleményük van a világ dolgairól is. Mindezt természetesen csakis úgy lehet elérni, „ha a leányok számára is oskolák állítatnak, mert ez az egyetlen tisztességes út arra, hogy ők mostani állapotjokból felszabaduljanak.”²⁶ A művelt értelmes nő nemcsak jobb feleség és jobb anya lehet, hanem hazájának hasznos, értékes és a férfiakkal egyenlő polgára is.

Fábián József református lelkész 1818-ban Pesten jelentette meg prédikációjának gyűjteményét „Lelki Pásztori Tárház” címmel négy kötetben.²⁷ A gyűjtemény több pedagógiai vonatkozású prédikációt tartalmaz. A „Miben hibáznak sok Szülék leányaik nevelésében?” című beszéd által felvetett nőnevelési gondolatok egybecsengenek Herepei János felvilágosult nőnevelési nézeteivel.

²³ HERPEPEI János: i.m. 40–41.

²⁴ HERPEPEI János: i.m. 41.

²⁵ HERPEPEI János: i.m. 42.

²⁶ HERPEPEI János: i.m. 63.

²⁷ FÁBIÁN József: Lelki Pásztori Tárház. 1–4. Pest, 1818.

Igen érdekes, hogy a szerző külön beszédet szentelt a tanítók kötelességeinek részletes kifejtésére, „Az Oskolák Rektorairól” címmel. Első és legfontosabb dolognak azt tartja FÁBIÁN József, hogy az „Oskolai Tanítók jó példával menjenek elől, józanon, kegyesen éljenek, ... szüntelen tanuljanak.”²⁸ Fontos, hogy tanítványaikhoz „atyai indulattal” közeledjenek. A tanítás során vegyék figyelembe a tanulók életkori és egyéni sajátosságait, „azoknak értelmekhez és tehetségekhez magokat alkalmazzák”, ne terheljék sok diktálással tanítványikat, „ítélő” és ne csupán „emlékező tehetségeket”²⁹ fejlesszék. Érdekes és ma is aktuális a szerzőnek az a nézete, hogy a tanító egyik legfontosabb feladata, hogy tiszta, érthető magyar beszédre, jó artikulációra tanítsák a gyermekeket. Neveljék tanítványaikat a tudomány szeretetére, arra, hogy a tanulás nemcsak munka, hanem öröm is. A fiatal tanítókat előljáróik, egyházi vezetők iránti engedelmességre és tiszteletre inti. Elítélőleg nyilatkozik a szerző azokról a fiatalokról, akik „a Kegyes Jótévőktől olyan reménységgel küldettek a külső Oskolákra és Akadémiaikra, hogy idővel vissza jövén a hazai oskolákban ... szolgáljanak nagy haszonnal”³⁰ és akik ehelyett a külföldi egyetemekről visszatérve „világi” hivatást választanak. Fontosnak tartja, hogy korszerű műveltséggel ellátott, pedagógiaiilag is jól képzett fiatalok oktassanak a falusi iskolákban.

A fentiekben elemzett egyházi beszédek, a bennük megfogalmazott felvilágosult reformgondolatok miatt, hozzájárultak a hazai pedagógiai gondolkodás fejlődéséhez, a magyar nyelvű neveléstudományi irodalom, és szaknyelv kialakulásához, ezért helyet érdemelnek a magyar nevelés elméletének történetében is.

Magyar nyelvű pedagógiai előadások református kollégiumainkban

Egyes református kollégiumainkban már a 18. század utolsó éveitől kezdve néhány tantárgyat magyar nyelven adtak elő a professzorok. Régi kollégiumi szokás szerint a tanárok előadásai szövegét tanítványaik rendelkezésére bocsátották, melyeket ők leírtak maguknak. Sok előadás anyagáról a tanítványok által leírt és kéziratban fennmaradt másolatokból tájékozódhatunk.

1796-ban a Sárospataki Református Kollégiumban új tanulmányi rendszer került bevezetésre, amelynek legjelentősebb vívmánya az volt, hogy a tantárgyak döntő többségét magyar nyelven kezdték oktatni. Ezekből az évekből származik

---

²⁸ FÁBIÁN József: i.m.: 90.

²⁹ FÁBIÁN József: i.m.: 89.

³⁰ FÁBIÁN József: i.m.: 92.

egy, feltehetően Rácz István pedagógiai előadásait rögzítő kézirat, mely érdekes adatokkal szolgál a neveléstudomány oktatásának anyagáról.³¹

Az első részben az előadó megpróbál választ keresni arra, miért szükséges a neveléstudomány tanítása és tanulása: „Melly szükséges legyen ez a Tudomány megtetszik tsak onnan is, mivel egyedül maga az ember az a földi teremtetések közt, a kit nevelni kell, a ki ha nevelés nélkül maradna, belőle soha ember nem lenne.”³² Ez a fogalmazás jelzi, hogy a szerző a felvilágosult európai gondolkodók nyomában jár, mikor kijelenti, hogy a nevelés teszi az embert emberré. A nevelést tanulni kell, vallja Rácz amikor azt mondja „Azért kell hát a nevelés mesterségét tanulni, hogy tökéletes nevelők lehessünk”³³ Felhívja tanítványai figyelmét arra is, hogy a nevelés elvi alapjait a tapasztalat adja. „A régulák többnyire tapasztaláson fundálódnak, a tapasztalás pedig mindig többre tanít bennünket. A Nevelés mestersége tehát időről időre mindig tökéletesebb lesz.”³⁴ Rácz szerint „igen nehéz és fontos a nevelés mestersége, úgyannyira, hogy még a legtudósabb Philosophusok is azok között a tudományok között mellyeket az emberi elme feltalált, ezt... a legnehezebbnek tartják.”³⁵

Rácz a továbbiakban a nevelés fő alapelveiről szól. Olyan dolgokat fogalmaz meg, amelyek napjainkban is helytállóak: „A Gyermek nevelését nem a mostani, hanem a jövő időkhöz kell alkalmaztatni. Mert ha igaz az, hogy a Világ mindig tökéletesedik... úgy kell hát a gyermekeket nevelni, hogy ők is lehessenek méltó tagjai a tökéletesebb világnak.”³⁶

Arra a kérdésre, hogy meddig tartson a szisztematikus, rendszeres nevelés, Rácz a következő választ adja: „Meddig kell az embert nevelni, arra a természet tanít meg bennünket: addig t.i. míg tsak a maga esze után el nem élhet, míg a természet őt is olyanná nem formálja, hogy mást is nevelhessen; még maga is Atya lehet, körülbelöl 17 vagy 18 esztendőig... Ezután is szükséges ugyan a tanítás, a jó tanás, de rendes nevelés nélkül már élélhet.”³⁷

Rácz a nevelés lehetséges színtereiről is ír. Megkülönböztet házi és „közösséges” nevelést. A házi nevelést sokféle ok miatt elmarasztalja, és inkább az iskolai, vagyis „közösséges” nevelést részesíti előnyben. Az iskolai nevelés előnyeit a következőképpen foglalja össze: „az oskolákban jobban hozzászoknak a

³¹ [RÁ CZ István]: A Gyermek Nevelés Mesterségére vezető Tudománynak rövid leírása (Kézirat) A Sárospataki Református Kollégium Könyvtárának Kézirattára (Kt. 623 / 2. 41 f.)

³² [RÁ CZ István]: i.m. 1. f.

³³ [RÁ CZ István]: i.m. 2. f.

³⁴ [RÁ CZ István]: i.m. 2. f.

³⁵ [RÁ CZ István]: i.m. 3. f.

³⁶ [RÁ CZ István]: i.m. 4. f.

³⁷ [RÁ CZ István]: i.m. 4. f.

világhoz, a fáradságos élethez és így jobb hazafiak, barátságosabb emberek válnak belőlük.”³⁸ A gyermek az iskolában egy a sok közül, „látja, hogy más is olyan mint ő, és az a jussa a világba, a mi ő néki, és hogy itt a gazdag és a szegény, a nagy és a kicsiny közt semmi különbség nintsen, hanem az első, azt betsüllibik aki a legjobb, a legengedelmesebb”³⁹ A fenti logikus fejtegetés igazán haladónak számított ezekben az években, amikor az egyenlőségre még gondolni sem lehetett.

RácZ részletesen ír a jó tanító személyiségvonásairól is. „Aki hát Tanító akar lenni – vallja -annak már jó előre sok szép tulajdonságokkal kell bírni.” Elsősorban alapos és biztos tárgyi tudással kell rendelkeznie a leendő tanítónak. „Kell tudni a Tanítónak, még pedig igen jól, először is azt a Nyelvet, amellyen tanít”- Itt RácZ erősen hangsúlyozza az anyanyelv szerepét és jelentőségét az alsó- és középfokú oktatásban. Tisztában kell lennie vallás, valamint a német és a latin nyelv alapjaival. Ismernie kell a földrajz, a természetrajz, a fizikai, a matematika, a hazai és világtörténelem fő elveit, eseményeit. „Ezeken kívül szükséges tudni a Psychológia Empiricát és az Antropológiát” – mondja RácZ. Ezeket azért, hogy „tudathassa a gyermekek mind testi, mind lelki hajlandóságait, indulatait, tehetségeit azok okaival egyetemben.”⁴⁰ Ebben a vonatkozásban is haladóak RácZ gondolatai. Kevés szerző fogalmazta még meg ilyen világosan ezeken az években a pedagógus pszichológiai és anatómiai jártasságának fontosságát és szükségességét.

A tanítónak nem csak elméletileg kell jól felkészültnek lennie, hanem tiszteltreméltó erkölcsi tulajdonságokkal kell rendelkeznie, azért, hogy tanítványai előtt példaként állhasson.

A kézirat további részei a szokásos felosztást követve a testi, értelmi és erkölcsi nevelés alapelveiről szólnak, majd a különböző tantárgyak tanításának módszertanával foglalkoznak.

A sárospataki kézirat a fentiekben kiemelt új és haladó vonásaiért érdemelte meg figyelmünket.

Miként Sárospatakon, ugyanúgy a pápai református kollégiumban is folytak magyar nyelvű pedagógiai előadások. A kollégium nagyhírű professzorának Márton Istvánnak neveléstudományi előadásai alapján készült – 1800-ból származó – kéziratos diákjegyzet szövege nemrégiben került elő egy magángyűjteményből. (A kézirat lényegesebb részeit Mészáros István publikálta.⁴¹) Címe: „A

---

³⁸ [RÁCZ István]: i.m. 7. f.

³⁹ [RÁCZ István]: i.m. 9. f.

⁴⁰ [RÁCZ István]: i.m. 14.f.

⁴¹ Oskolai paedagogia. Leírták Kerekes Ferenc és mások. Dictatum. Debrecen, 1810 körül. A Tiszántúli Ref. Egyházkerület Nagykönyvtára. Debrecen. (R. 608/18.)

Paedagógia vagy Gyermeknevelés-tudománynak legelső része.” (A professzor előadásainak szövegét a kollégium akadémiai tagozatának egyik nagydiákja, Péter István írta le.)

A debreceni református kollégium könyvtárában, Kerekes Ferenc kéziratai között található egy – a 19. század elejéről (az 1810 körüli évekből) származó kézirat. A „dictatum” egy részét Kerekes Ferenc – aki később maga is a kollégium professzora lett – sajátkezűleg jegyezte le.⁴² A kézirat az „Oskolai Paedagógia” címet viseli.

Igen különös, és találgatásokra ad okot a tény hogy a pápai és a debreceni kézirat szinte szóról-szóra megegyezik. Az egyezés okait egyelőre valóban csak találgatni lehet, bizonyításuk a jövő feladata. Elképzelhető a következő egyszerű magyarázat: Kerekes Ferenc debreceni diákévei és két éves kisújszállási rektorkodása után, 1813-ban Keszthelyen a Georgikonban folytatta tanulmányait. Életrajzirói nem említik, de lehetséges, hogy a Keszthelyhez közel eső Pápa református kollégiumát is látogatta egy ideig, talán éppen Márton István miatt, aki igen híres tudós professzor hírében állt azokban az időkben. Kerekes, aki érdeklődött a nevelés kérdései iránt is, valószínűleg hallgatta egy ideig Márton István pedagógiai előadásait. Elképzelhető, hogy Kerekes Ferenc Pápan leírta Márton István kéziratát, és így került aztán az ő Debrecenben őrzött kéziratái közé. Lehet, hogy ez történt, de az is lehet, hogy más a magyarázata a két kézirat egyezésének. Az azonban bizonyos, hogy a munkát egy igen nagy pedagógiai felkészültséggel rendelkező, kora neveléstudományi irodalmában jártas ember írta, akinek szenvedélyes-ironikus természete átsüt a szövegben.

A kézirat a német filantropisták – Campe, Salzmann, Trapp valamint Niemeyer és mások – hatását mutatja. A munka, elemzőjének véleménye szerint „alapvetően azért újszerű, mert kifejezetten a kollégiumi növendékeknek a falusi népiskolai tanítóságra való felkészítését szolgálta.”⁴³

Célja az, „. . . hogy a közönséges oskolai tanítóknak . . . olyan vezérfonalat adni, melynél fogva ők oskolai paedagógiai hivataljokat hasznosan, előmenetelenen s a célra való bizonyos eljuthatás reménységével folytathassák.”⁴⁴ – vallja Márton István.

---

⁴² Bajkó Mátyás szerint a kézirat Kerekes Ferencnek tulajdonítható. V.ö. BAJKÓ Mátyás: Kerekes Ferenc felsőoktatási systémája -1817. Pedagógiai Szemle. 1957.49.

⁴³ MÉSZÁROS István: Márton István és pedagógiája. in. Márton István kézíratos pedagógia könyve 1800-ból. Veszprém. 1987. 22.

⁴⁴ MÁRTON István: A Paedagógia vagy Gyermeknevelés-tudományának legelső részein. Márton István kézíratos pedagógia-könyve 1800-ból. Veszprém.

A munka szerkezete a következő: Az első részben az „Elementológia” cím alatt a pedagógia fogalmáról, céljáról, „betséről” és a neveléstudomány területeiről olvashatunk. A második rész címe: „Methodológia”. Ebben az „abc-s klasziszisok” módszertanával foglalkozik a szerző, tehát elsősorban az elemi iskolák leendő tanítóit kívánta segíteni.

Az első, elméleti egység fő gondolatait emeljük ki, kitérve azokra a fejtegetésekre, amelyek éppen logikájuk és szenvedélyes megfogalmazásuk miatt érdemlik meg figyelmünket. Ezek alapján képet alkothatunk arról, milyen hangulatban zajlottak le az órák Pápán, hiszen a „dictatum” az élő beszédet és nem a nyomtatásra szánt írást rögzíti.

Márton István a bevezetésben azon elmélkedik, mi az oka annak, hogy hazánkban az oktatás és az iskolaügy ilyen elmaradott állapotban van. Megállapítja, hogy kétféle embertípus létezik Magyarországon: „egyik az, aki akarná a Haza közjavát, de akarhatja véghezviteléhez tehetsége nints – a másik, amelly ezen tehetséggel bír ugyan, de ahoz való akarata s szíve nints.”⁴⁵ Keserűen jegyzi meg: „Ha a Nemzet jövedelmének tsak azon részetskéjét fordítaná is áldozatul a Haza gyermek Nevelésének előmozdítására, a mit most a Kopókra, Agarakra, ruházatbeli bujálkodásra, tobzódásra, bálra, biliárdra, kártyázásra elfetsérel” – akkor mi is hamarosan elérhetnénk a művelt európai nemzetek kulturális szintjét. Ennek azonban nem pusztán anyagi akadályai vannak. Hiába költenénk többet az iskolákra, a tanítók képzésére, ha a legfőbb korlátot nem döntjük le. „A Magyar Nemzet pallérozódásának legnagyobb akadály a Deák nyelvhez való babonás ragaszkodásának mételye, mely azt már néhány századoktól fogva olly mély kábulásba tartja, hogy a pallérozott Nemzetek példájának vizsgálására, halálra vált álmából még tsak nem is eszmélhet”⁴⁶

Az ironia és a mélységes keserűség keveredik az itt következő fejtegetésben is, melyben megállapítja, hogy hazánkban az oktatás fő célja nem más, mint a latin nyelv elsajátíttatása, ami a 18–19. század fordulóján, a felvilágosodás időszakában már régen túlhaladott és felesleges: „Tudni kell hát, hogy a Magyar Országi Tudományos Nevelés czélja a Deák nyelv, – még pedig az is nem arról az oldalról gondolva, a mint ez minden pallérozott Európai Nemzeteknél van, hogy Deákul tsak a fő Tudósok tanuljanak, ... hanem Magyar Országban az a principiom, hogy itt a legfőbb rangtól fogva az utolsó koldusig mindenek minden különbség nélkül folyvást Deákul beszéljenek, a Tudósok pedig írjanak is és tanítsanak.”⁴⁷ Európában mindenütt nemzeti nyelven folyik az oktatás; a tudomány és a művészetek nyelve is az adott nép élő, beszélt nyelve. Nálunk, ezzel szemben latinul kell taní-

---

⁴⁵ Oskolai paedagógia. (Debrecen): 4. f.

⁴⁶ Oskolai paedagógia. (Debrecen): 5. f.

⁴⁷ Oskolai paedagógia. (Debrecen): 6. f.

tani az iskolákban, hiszen „Országunknak mind Politicos mind Criminalos Igazgatása, Törvénykönyvünkkel edjütt Deák nyelven folynak, és mivel ezen fő Hivatalokra tsak mágnások és nemesek mennek... látni való, hogy a Deák nyelvnek ezen szükségessége kételkedhetetlen”.⁴⁸ Hasonlóan ironikus hangnemben fejtegeti ezután a latin iskolai oktatásnak felesleges voltát. Megállapítja: „Az igaz, hogy a Deák nyelv mint régen megdöglött nyelv mind méltatlan, mind alkalmatlan is arra, hogy azt egy Nemzet megtanulás tárgyává tegye”⁴⁹ Végső következtetése a témában így hangzik: „Egyebek Deákul nem beszélnek mint a Magyarok, a Lengyelek és a Bolondok: mindazonáltal mi tsak tselekedjük azt, amit a Felsőség előnkbe szab, hogy t.i. minden oskolai Tanításnak és Nevelésnek fő Principiumául, céljául és végül egyedül a Deák nyelvet tegyük.”⁵⁰

Magyarországon kudarcba fulladt, minden józan terv és erőfeszítés a latin nyelv egyeduralmának megdöntésére. A szerzőnek az a véleménye, hogy a legnagyobb hibát akkor követte el a magyarság, amikor... „nem a Német nyelvet vette fel közönséges nyelvül, aminél fogva a Deák nyelvtől megmenekednék, és az élő nyelv igazi polgári életet, bátorságot s virágzást terjeszthetett volna az egész Nemzetre. Ugyan e volt a célja ama Felsőges és halhatatlan emlékezetű II. Józsefnek, aki uralkodásának kezdetében legottan azon iparkodott, hogy egész Nemzetünk a Német nyelvet vette fel közönséges nyelvül, aminél fogva a Deák nyelvtől megmenekednék, és az élő nyelv igazi polgári életet, bátorságot s virágzást terjeszthetett volna az egész Nemzetre.”⁵¹ Az előadó rendkívül sajnálatosnak tartja, hogy a német nyelv hazánkban nem vált általánossá, a tudományok és az oktatás nyelvévé. Latinul tudományos munkákat írni már nem érdemes a 19. században, vallja, a magyar nyelv pedig még nem elég fejlett, hogy a tudományok nyelve legyen.

Továbbmenve azt fejtegeti: „Nem is volna nehéz a magyar Nemzetnek nagy lépéseket tenni a Paedagogiába, minthogy már majd semmi újat sem kellvén feltalálni, tsak a szomszéd Atyafi Német Nemzettől találtakat kellene magunkra szabni, s használni. A magyar Tudósok Német Nevelők és oktatók munkáit (minéműek Salzmann, Trapp, Villaume, Niemeyer) átolvasgatnák s azokat vagy Magyarra forgatnák vagy azoknak példáik után magyarul írnának.”⁵²

Az általános pedagógiai elveket taglalva elsőként a nevelés fogalmát határozza meg Márton a következőképpen: ...”Mind azt ami az emberben eredendően benne van, előtsalni, és ötet olyanná formálni amilyenné természete szerint lenni kell, széles értelemben Nevelésnek hívjuk. Ezen értelemben tehát a Nevelés nem

⁴⁸ Oskolai paedagógia. (Debrecen): 9. f.

⁴⁹ Oskolai paedagógia. (Debrecen): 9. f.

⁵⁰ Oskolai paedagógia. (Debrecen): 10. f.

⁵¹ Oskolai paedagógia. (Debrecen): 10. f.

⁵² Oskolai paedagógia. (Debrecen): 11. f.

tsak tsetsemői, gyermek vagy ifjúkori időkhöz köttetett, hanem edjütt jár egész életünkkel”⁵³ Ez fontos, és az adott korban rendkívül modern értelmezés, hiszen az élethosszig tartó, permanens nevelés a 20. századi pedagógia fogalma.

A nevelés tárgyának meghatározása a következőképpen hangzik: „A Nevelésnek tárgya: Az ember tehetségei és erei. Ezek pedig mivel kétfélék, Testiek és Lelkiek tehát a nevelés is kétféle: Testi és Lelki. A Lelki Nevelésnek tárgya az Értelem, az Érzéklet és az Akarat formálása.”⁵⁴ Mint a felvilágosodás más gondolkodói, Márton is egyformán lényegesnek tartja mind a „testi”, mind a „lelki” nevelést. Hosszasan tárgyalja, mit kell tennie a tanítónak, hogy tanítványainak képességeit mindkét területen a legsokoldalúbban kifejlessze.

A nevelés célja „az Erkölt formálása” – vallja a szerző. A tanítónak azt kell elérnie, hogy a gyermek ne erőszak hatására cselekedjen az erkölcs törvényei szerint, hanem saját maga lássa be azokat. „Az erkölcs formálása abban áll, hogy az ember maga magát önként, minden erőszaktól szabadon határozza meg mindannak hűséges megtselkedésére, amit a tiszta okosság ő elébe törvényül szab, és naponként ezen erköltsi törvények eránt tartozik tselekedni.”⁵⁵

A pedagógia területeiről szólva Márton többféle kategóriát állít fel. Beszél házi és közönséges nevelésről:” A közönséges nevelés az, ami az Oskolákba egy vagy több tanítók által megy végbe, a Házi nevelés ellenben az, amit vagy magok a Szülék, vagy a Szülék által kiválasztott tanítók, a gyermekek familiájok keretébe gyakoroltatnak”.⁵⁶ Mindkét helyszínen folyó nevelés előnyeit és hátrányait elemzi a szerző. Végül megfogalmazza azt a véleményét hogy az iskolai nevelés, bár elvileg jobb, hasznosabb és szükségesebb, mint a házi nevelés, hazánkban mégis „a mostani időkhöz és környülállásokhoz képest alábbvaló amannál”⁵⁷ Ennek okát a következőkben látja: „Az Oskola Mesteri fizetés olly tsekély, hogy annál fogva az Oskola Mesterek tsak az éhenhalástól menekednek meg.” Ezért „ezen Hivatalba a Tanuló Ifjúságnak a legkészületlenebb s alkalmatlanabb része adja magát, akik a Gyermeke Nevelésnek és a Tudományok oktatásának sem tárgyával, sem céljával, sem eszközeivel nem esmeretesek.” Emiatt iskoláink „a legelveszettebb állapotba sínlődnek.”⁵⁸

A szerző az állam feladatának tartja az oktatásügy színvonalának emelését, és ennek egyetlen eszköze szerinte az, hogy több pénzt kell áldozni rá.

---

⁵³ Oskolai paedagógia. (Debrecen): 11.f.

⁵⁴ Oskolai paedagógia. (Debrecen): 11.f.

⁵⁵ Oskolai paedagógia. (Debrecen): 4.f.

⁵⁶ Oskolai paedagógia. (Debrecen): 5.f.

⁵⁷ Oskolai paedagógia. (Debrecen): 7.f.

⁵⁸ Oskolai paedagógia. (Debrecen): 2.f.

Folytatva a pedagógiai területeinek kategorizálását, megállapítja: „Ha a subjectumokra nézünk, a nevelés vagy a Férfi, vagy a Leány gyermeket illeti.”⁵⁹ Mivel a nemek különböző feladatokra hivatottak különféle módon kell őket nevelni, de azt elismeri, hogy az alapvető ismeretekre a leánygyermekeknek is szükségük van.

Leszögezi, hogy az iskolának a jövő életpályára kell felkészítenie a gyermeket. Ezért: „ha az élet sokféle állapotjaira tekintünk, akkor a nevelés tárgya a Polgár, a Katona, a Mesterember, a Kalmár, a Kereskedő, a Tudós, a Nemes, a Paraszt nevelése.” – vallja. Mivel a nevelésnek ilyen sokféle feladatnak kell megfelelnie, ezért a neveléstudomány rendkívüli helyet foglal el a többi tudomány között: „A Nevelés Tudományának véghetetlen a Betse, ugyanis: a/ A Nevelés Tudománynak a minden esméretes teremtmények közt a legnemesebb és legmértőszagosabb teremtmény, az Ember pallérozása lévén tárgya, kétség kívül akármilyen más Tudomány előtt saját magának elébb való rangot érdemelhet. b/ A tapasztaláson fundált és a minden időbe élt böltsek ítéletekkel megegyező igazság az, hogy véghetetlen sok függ attól, hogy vallyon hogy és mint fejlődnek ki az ember Lelkének tehetségei és erei, és testének tulajdonai.”⁶⁰ Márton István véleménye az, hogy mindezeket csak a jó nevelés által lehet helyesen formálni. Emiatt olyan fontos tudomány a pedagógia.

A szerző mind a testi mind pedig a lelki nevelésnek nagy jelentőséget tulajdonít. A testi nevelésről szólva kiemeli a rendszeres táplálkozás, a helyes öltözködés, a levegőn való testmozgás, a tisztálkodás és a környezet tisztaságának fontosságát. Lelki nevelés tárgya a szerző szerint az értelem, az érzéklet és az akarat formálása. Sajnos a lelki nevelésről szóló részek hiányoznak mindkét kéziratból.

A módszertani részek tárgyalásával folytatódik a mű. Ebben a részben hívja fel a leendő tanítók figyelmét a szerző arra, hogy minden tanév elején tanítási tervet kell készíteni. „Minthogy minden okos cselekvés előre való gondolatot, mint az építés rajzolatot kíván, tehát szükség, hogy a tanító legottan oskolai esztendejének kezdetében írja meg magának azon speciment, amit esztendő végeztével a közönséges exámenben fog eljáróinak bémutatni, minthogy egyedül így intézheti csak el esztendei szorgalmatosságát.”⁶¹ Figyelemreméltó, hogy Márton István már a 18–19. század fordulóján felismerte a tanmenet készítésének jelentőségét az iskolai munkában.

---

⁵⁹ Oskolai paedagógia. (Debrecen): 12.f.

⁶⁰ Oskolai paedagógia. (Debrecen): 13.f.

⁶¹ MÁRTON István: i.m. 76.

Az is nagyon fontos gondolata, hogy minden tanulóra tekintettel kell lenni a tanítónak, ezért „ostoba és lelkiisméretlen dolog egy két frissebb elméjű tanulóval előre elszaladni, s a gyengébbeket tudatlanságban hagyni.”⁶²

A kézirat további részei az egyes tárgyak oktatásának módszertanával foglalkoznak.

Végezetül érdemes idézni Mészáros István véleményét, aki a következőképpen értékeli Márton István pedagógiai kéziratát: „Értékes magyar neveléstörténeti dokumentumot vetett felszínre a szerencsés véletlen: filantropista szellemű, népiskolai tanításra felkészítő egyéni hangú nevelés és oktatástan ez... Modern volt, annak ellenére, hogy ... az új elvek érvényesítése mellett a múltból is görgetett magával jókora mennyiségű hordalékot. Modernségének lényegét a filantropista pedagógia új felismeréseinek érvényesítése jelentette.”⁶³

A 18.-19. század fordulójától kezdve Debrecenben a partikuláris iskolákba kimenő fiatal rektorok és préceptorok oktató-nevelő munkára való felkészítését neveléstudományi előadások is segítették. Emellett Ertsei Dániel lélektani előadásokat is tartott, melyeknek anyagát 1813-ban, könyv formájában is megjelentette, „A lélek munkái, tudománya” címmel.

A reformkor hajnalán több oktatási intézményünkben tanítottak pedagógiát és pszichológiát, sőt felmerült önálló pedagógiai tanszékek létesítésének gondolata is. A pesti egyetemen 1814-ben alapították meg a „paedagogia sublimor” tanszéket a bölcsészeti kar keretében. A „paedagogia sublimor”, a „magasabb pedagógia” a rendszerbe foglalt elméleti pedagógiát jelentette. A nevelés ügye iránti megnövekedett érdeklődés megkívánta, hogy az előadók a pedagógiai eszméket rendszerbe foglalva tárják hallgatóik elé. A pesti egyetemen a katolikus Krobot János 1814 és 1826 között latin nyelven tartott neveléstudományi előadásokat.

Debrecenben 1817-ben a tanári kari ülés kimondta a pedagógia oktatására egy külön tanszék megszervezésének szükségességét. Első pedagógia professzorként Váradi Szabó Jánost szerették volna megnyerni, aki abban az évben publikálta „A hazabéli kisebb iskolák jobb lábra állítása” című munkáját, amelyben az iskolák igazi feladatait, a szükséges reformokat körvonalazta. A felkérést Váradi Szabó János nem fogadta el. Így kapta meg az első debreceni pedagógiai katedrát 1825-ben Zákány József, a nagyváradi gimnázium tanára, aki 26 évig, 1851-ig töltötte be a pedagógia professzorának tisztségét.

Neveléstani előadásokat első és másodéves hallgatóknak tartott heti négy illetve heti két órában. Az első évben a neveléstudomány általános alapjait ismertette, didaktikai, neveléseméleti, általános metodikai alapkérdéseket adott elő, a

⁶² MÁRTON István: i.m. 79.

⁶³ MÉSZÁROS István: Márton István és pedagógiája. in. Márton István kéziratosa pedagógia könyve 1800-ból. Veszprém. 1987. 36–37.

második évben pedig a különböző tantárgyak tanításának szakmódszertanával foglalkozott. A kollégium filozófiai osztályának elsőéves hallgatója, Lugosi József jegyezte le a nevelés első „tanító-széke” professzorának, Zákány Józsefnek neveléstudományi előadásait.⁶⁴ A kézirat azért különösen érdekes, mert lapjain egy olyan neveléstudományi rendszer körvonalazódik, amelyen ugyan érezhető Christian Wolff képességlélektanának, Kant filozófiájának és Niemeyer neveléstanának hatása, de egészében véve önálló neveléstudományi rendszer magyar nyelven.

A kézirat hét jól elkülöníthető részre tagolódik. Ezek: 1. Általános pedagógia. 2. A pedagógia anatómiai lélektani alapjai. 3. Nevelélmélet. 4. Az írás tanításának módszertana. 5. Az olvasás tanításának módszertana. 6. A földrajz tanításának módszertana. 7. A matematika tanításának módszertana.

A kézirat első harminc oldala foglalkozik a neveléstudomány általános kérdéseivel.

Mi a pedagógia, a nevelés tudománya? – teszi fel a kérdést Zákány, és erre Christian Wolff szellemében válaszol: „A paedagogia azt adja elő, hogy a nevendékben lévő képességeket mi módon kell elébb segíteni, öregbíteni, gyarapítani.”⁶⁵ „Hány félek a gyermekben rejlő tehetségek? A nevendékekben rejlő tehetségeket két fő részre lehet osztani, testi és lelki tehetségekre, melyeket a nevelés által lehet tökéletesíteni.”⁶⁶

A nevelés célját a boldogság elérésében látja Zákány, mint a legtöbb korabeli felvilágosult gondolkodó: „A Paedagogusok azt mondják, hogy a nevelésnek czéllya az, hogy az Emberből az legyen, ami a Természet Urától rendeltetett. De itt ismét azt a kérdést lehet feltenni, hogy mire rendeltetett? – A boldogságra. Itt ismét az a kérdés, miben áll a boldogság? A boldogság áll a lehető legtökéletesebb elégedettségben. Akkor érezzük magunkat a legegédebben, ha magunkra nézve derék, másokra nézve használhatóak legyünk. Ami ezekből következik, hogy boldogok legyünk.”⁶⁷

Mi szükséges ahhoz, hogy derék ember váljék valakiből? Zákány szerint ehhez egészséges test, emberi méltóság, „a testi és lelki tehetségek helyes kifejtése”, „józan és egyenes gondolkodás” és „a környül állásokhoz képest Lelkünk Tudományos Esméretekkel való gazdagítása” szükséges.

Áttérve a pedagógia részterületeinek tárgyalására, Zákány a következőket mondja: A pedagógiának négy fő területe van: „1. A tulajdonképpeni Nevelés

⁶⁴ ZÁKÁNY József: Neveléstudomány (Paedagogica). Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára. Kézirattár. (R. 424. 1827.188 f.)

⁶⁵ ZÁKÁNY József: i.m. 1. f.

⁶⁶ ZÁKÁNY József: i.m. 5. f.

⁶⁷ ZÁKÁNY József: i.m. 6. f.

tudománya”, „2. A Tanítás Tudománya, Didactica”, 3. Oskolák Tudománya”, 4. A Paedagogica Historiája”.

Zákány önálló, tehát a filozófiától különvált tudománynak tartja a pedagógiát, ami természetesen a filozófia eredményeire is támaszkodik.

Érdekes fejtegetést olvashatunk arról, hogy a pedagógia pusztán tudománynak tekinthető-e, vagy mesterségnek is. „Széles értelemben véve, a Nevelés Tudományát nemcsak úgy lehet nézni, mint Tudományt, hanem úgy is, mint nemes mesterséget. Tudomány az, amely az elmét valamely tárgyról vagy esméretek rendszeréről úgy foglalatostkoddattja, hogy a testi tárgyhöz külsőképen hozzá se nyúlunk, csak a róla lévő esméretekhez szerezünk meg. Nemes mesterség az, alkalmaztattjuk, és a tárgyal azok szerint az esméretek szerint bánunk. Amaz abstractum, emez concretum. A Paedagogicában ez a kettő érvényesül. Először meg kell szerezni a Tapasztaláson és az emberesméret tudományán épült principumokat, azután ezeket alkalmaztatni kell a nevelőkre.”⁶⁸ A modern pedagógia is hasonlóképpen vélekedik. A pedagógiát mint elméletet, napjainkban végső soron úgy fogjuk fel mint a gyakorlati tapasztalatok általánosítását. Ebben az értelemben az elmélet terméke, eredménye a gyakorlatnak. Másfelől a gyakorlatnak el kell fogadnia az elmélet irányító szerepét. Egyik oldalt sem lehet elhanyagolni, vagy eltúlozni. Zákány József már a múlt század húszas éveinek közepén ilyen, ma is helytálló elveket tanított hallgatóinak.

A továbbiakban Zákány a pedagógia lélektani alapjairól fejti ki nézeteit. Először az emberi testről szól igen korszerű formában, majd részletesen tárgyalja a megismerési folyamatokat, az érzékelést, az emlékezést, a gondolkodást és a képzeletet.

Ami különösen figyelemreméltó, hogy a legfontosabb fejlődéslélektani ismereteket is igen részletesen fejtegeti. Nemcsak a kor szintjén korszerűek, de sok esetben ma is elfogadható módon: Így például a serdülőkorról a következőket olvashatjuk: „Ebben az idő szakaszban az értelem helyes megvilágosítása, becsületesség, nagy tettekhez való illendő feltűzés, és a maga belső bensőnek érzetése, a pontossághoz való szoktatás több jót tesz, mint a vesszővel való fenyték.”⁶⁹

Részletesen tárgyalja a szülőket, különösen az anyát legfontosabb kötelességeit gyermekeivel szemben a magzati állapottól kezdve az ifjúkorig. Foglalkozik a testi és az erkölcsi neveléssel is. Különösen az egészséges életmódra nevelést illetően ad még ma is megszívlelendő tanácsokat.

Zákány József előadásai tükrözik Salzmann hatását, de mintáit átszűrte gazdag nevelői tapasztalatainak prizmáján. Példái eredetiek, szemléletesek. Logikus felépítés, jó tagoltság, a maga korához viszonyítva gördülékeny, jó stílus jellem-

---

⁶⁸ ZÁKÁNY József: i.m. 15. f.

⁶⁹ ZÁKÁNY József: i.m. 13. f.

zi. Éppen ezért hasznosan segíthette a debreceni kollégiumból a falusi iskolákba kerülő tanítókat.

A felvilágosodás pedagógiai eszméi és a főúri magánnevelés

A felvilágosodás eszméinek hazai térhódításával egy időben, mint az előzőekből már láthattuk, megnőtt a nevelés kérdései iránti érdeklődés is. A korabeli újságok és folyóiratok sokat foglalkoztak nevelési kérdésekkel, tanárok, lelkészek, tudósok elmélkedtek a gyermeknevelés problémáiról, politikusok keresték a legjobb megoldásokat az oktatásügy reformjára.

A magyar protestáns főúrak közül is sokan érdeklődtek pedagógiai problémák iránt. Fiaikat igyekeztek korszerű elvek szerint neveltetni, hasznos ismeretekkel felruházni. Jól képzett, tudós nevelőt kerestek gyermekeik számára. Előfordult, hogy írásos nevelési tervet készítettek, saját elképzeléseik, meggyőződésük szerint, és ezen elvek betartását követelték meg gyermekeik nevelőitől. Ezek a tervek a felvilágosodás pedagógiai eszméinek ismeretéről tanúskodnak. A Ráday Pál és Teleki László, által készített nevelési tervek kéziratban maradtak ránk, Teleki József nevelési útmutatóját egy korabeli folyóirat nyomtatásban is közölte. Mind a három terv értékes dokumentuma neveléstörténeti irodalmunknak.

A Ráday család egymást követő generációi nagy gondot fordítottak mind a fiú, mind a leánygyermek nevelésére. Ráday Gáspár nógrádi, majd pesti alispán Pál fiát (később II. Rákóczi Ferenc kancellárját és diplomatáját) előbb a losonci református iskolában, a sárospataki kollégium partikulájában taníttatta a szintaxisig. Ezt követően a korszak nagy hírű nevelőjéhez, Braxatoris Jánoshoz küldte a rahói várba, majd Braxatoris halála után annak tanítványára Missovitz Mihályra bízta fia nevelését. Ráday Pál önéletrajzában említi, hogy Missovitz vezetésével tanult egészen a logikáig, és neki köszönheti, hogy jelentős előrehaladást tett a tudományokban.⁷⁰ 1693-ban Selmecen, később Körmöcön folytatta tanulmányait, ahol filozófiát és teológiát tanult. Tízennyolc éves korában kezdte meg jogi tanulmányait.

A családi hagyományokat követve Ráday Pál szintén nagy gondot fordított gyermekei nevelésére. Fia, Gedeon (1713–1792) – a költő és irodalom pártoló – gyermekkoráról és iskoláztatásáról több egymásnak ellentmondó pontatlan adat látott napvilágot. Váczy János rövid életrajzában nem részletezi a költő gyermek- és ifjúkorának eseményeit.⁷¹ Vas Margit szintén nem foglalkozott Ráday

⁷⁰ RÁDAY Pál munkái. (kiad. és bev. NÉGYESY László.) Bp. 1889. 179.

⁷¹ RÁDAY Gedeon gróf összes munkái. Kiad és bev. VÁCZY János. Bp. 1898.

Gedeon iskolás éveivel, csak egyetemi tanulmányaival.⁷² Gálos Rezső 1953-ban megjelent tanulmányában⁷³ megkísérli Ráday Gedeon iskolázása első szakaszának felderítését levéltári adatok alapján. Gálos szerint Ráday Pál előbb a losonci iskolában taníttatta fiát, majd tizennyéves korában a pozsonyi gimnáziumba küldte Bél Mátyás felügyelete alá.⁷⁴ Valójában Ráday Gedeon már 1723-ban, tehát tíz éves korában Pozsonyban tanult, mint ahogy az Bél Mátyás és Ráday Pál, Ráday Gedeon és szülei, valamint Ráday Pál és Gedeon nevelője, Fataovich Ferenc⁷⁵ levelezéséből kitűnik.

Mielőtt Ráday Pál fiát az akkor már virágzó és igen elismert pozsonyi evangélikus gimnáziumba küldte, távol a szülői háztól, a nevelő, Fataovich Ferenc számára egy rövid utasítást írt, melyben húsz pontban összefoglalta azokat az elveket, melyeket a nevelőnek be kellett tartania. Az utasítást sajátkezűleg írta magyar nyelven. A jó állapotban fennmaradt irat,⁷⁶ mindaddig ismeretlen fontos dokumentuma a korai felvilágosodás pedagógiai eszméi hazai megjelenésének. (Rövid terjedelme miatt érdemes teljes egészében közölni.)

„Oktatás Miképen az Paedagogusnak a reá bízott Gyermekek mind erkölsére, mind pedig egészség s tanulására gondot kellyen viselnie és vigyáznia.

1. Legyen ara gondja, hogy a Gyermekek reá szokják hogy bizonyos órára estve le feküdjék, hogy annál is inkább reggel hamarább fel kelhessen s a maga Letzkéjét meg tanulhassa, hogy az Iskolában szépen el mondhassa.
2. Reggel fel kelvén leg elsőbb, ha az idő magával hozza, a természetit dolgát végezze el, azután megmosdván szépen fel öltözzék, és ha lehet ha tsak egyszer is maga Letzkéjét olvassa el.
3. Jóllehet, a Gyermekek minden reggel Herbathevel nem itathatni, mindazon által ha némellykor meg találná kívánni, vagy pedig magát roszzul érezni fogná mondani, ne restelje az Paedagogus azt néki megfőzni, és a

⁷² VAS Margit: Ráday Gedeon élete és munkássága. Bp. 1932.

⁷³ GÁLOS Rezső: Levéltári adatok Ráday Gedeon diákkoráról. Irodalomtörténeti Közlemények. 1953. 268–272.

⁷⁴ GÁLOS Rezső: i.m. 268.

⁷⁵ Fataovich Ferenc nagyon tehetséges jobbágyfiú volt. Ráday Pál támogatta tanulmányaiban, majd 1723-ban Pozsonyba küldte fia, Gedeon nevelőjeként. Fataovich két évig, 1723 és 1725 között nevelte a fiút, majd a levelezésből arról értesülünk, hogy jogi tanulmányai miatt Fataovich elhagyta Pozsonyt. Később a Ráday család jószágigazgatója lett és mint „fiscalis director” 48 éven át szolgálta a családot.

⁷⁶ Oktatás. Miképen az Paedagogusnak a reá bízott Gyermekek mind erkölsére, mind pedig egészség s tanulására gondot kellyen viselnie és vigyáznia. H.n. (1720-as évek). A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének Levéltára. Ráday I. Pál iratai. IV. h. 12.sz. A kéziratot közli és ismerteti Fehér Katalin: Ráday Pál ismeretlen kézirat utasítása fia nevelőjének 1723-ból. Magyar Könyvszemle, 1997. 220–225.

- rendelkezésre áló Grajtzárokbul néki reggel Szarvatskát venni, iskolába el is vinni.
4. Mivel pedig a Grajtzárok tsak reggelre rendeltettek légyenek, meg ne engedessék hogy egy napot is el mulaszson, hogy azután magának kettőt vehessen, azmelly néki meg ártson.
  5. Iskolába menvén a Paedagogus a Gyermeket a Publicus Praeceptornak gondviselése alá menet jól recommendálni tartozik, hogy mind erkölsére, mind pedig tanulására úgy annyira vigyázzon, hogy ha valamikor tsintalankodnék mellyre méltó büntetést megérdemelné, Gyermekekhez illő fenytékkal meg illettessék, de úgy, hogy a vétket az Paedagogus is meg hallgathassa, és ha szükség lészen, Rectornak is meg mondhassa, hogy ott is megpirongattassék.
  6. Nem szabad a Paedagogusnak hogy a Gyermeket ökölrel vagy pedig páltzával meg verje, hanem elsőbben mondja meg a Rectornak, ha pedig a szép szónak nem fogna engedni, a páltzát vagy pedig a vesszöt bízvást néki a Fenyítésre átadhattya.
  7. Meg tartsa a Paedagogus hogy egy Fertály Esztendeig semmit Német szónál egyebet ne tanítson, sőt inkább köz beszéde is hozzá németül légyen: a Német betűnek meg tanulása után következik az olvasás, hasonlóképen az írás és a grammatika meg magyarázása.
  8. Hasonlóképen a Deák nyelvnek kezdetiben is nagy gondja légyen, hogy a Publicus Praeceptortul is a Deák szónak eredetire, értelmére, Grammaticájára jól megtanítottassék, arra is vigyázzék, hogy amit az Iskolában a Publicus Praeceptortul tanult, azt privátim is megkérdezze, s elméjébe meg ragasztassa.
  9. Mint hogy pedig a Paedagogusnak étel dolgábul másutt lészen szállása, légyen gondja, hogy hamarébb mind ebédjét, mind pedig vacsoráját el végezhesse, hogy azután a Gyermekek mind ebédjének, mind pedig vacsorájának idején jelen lehessen, hogy a Gyermekeket minden illetlen szokástól meg menthesse.
  10. Vigyázzon arra is, hogy a Gyermekek a Háznál se a konyhába, se az istállóba ne járjon, a mint nem is illendő, mert veszedelmes dolog.
  11. Meg nem kell engedni a Gyermekeknek, hogy a Paedagogus nélkül ide s tova futkározzon. Mindenütt véle légyen a Paedagogus, és reá vigyázzon, hogy az ő tselekedetei a jó erköltsel ne ellenkezzenek, vagy pedig az egészségét valami itallal, vagy alá való étellel el ne rontsa, legfőképp mikor a játékban meg melegszik, hideg vizet ne igyék.
  12. A mód nélkül való játszásrul el kell szoktatni, inkább Musicat tanullyon, leg főképp hegedülést a fel jedzett kottákbul.

13. Gondja legyen az Paedagogusnak arra is, hogy kedvesseinek minden Hónapkor egészsége felől írjon, hogy így mind Ura Attyának, nemkülönben kedves Asszony Annyának maga állapotya felől magát megmondhassa miképen legyen. Mindazonáltal lészen edj kis pénz kézbe, hogy ha hirtelen kívántatnak alávaló dologra, úgymint téntára, papirosra vagy pedig ruhára való foldozásra, az belőle meg fizettethessék.
14. Jóllehet a Gyermekeknek minden napra ki van rendelve egy Grajtzár, mindazáltal lehet neki Nyárban, mikor a Gyümölsnek ideje vagyon, Délután még egy Grajtzáron Gyümölsöt venni, mikor meg fogja kívánni.
15. Meg kell azt igen gondolni, hogy se a Gyermekek, se pedig a Praeceptor költsön ne kérjen, se borból se ruhából se tiszmból hitelbe ne végyen.
16. Ami a Kegyességnek Tudományát illeti, a Gyermekek a Templomba a Német szónak kedvéért át járhat, úgy az Iskolába is a Szentbeszéd hallgatására el járhat, mindazon által nem szükséges, hogy ara kénszeríttessék, hogy mindeneket meg tanuljon. Mindazon által azokat a Textusokat, mellyek tanulásra méltóak, jól megtanulja.
17. A belső ruha iránt való gond az lészen, hogy mikor annak idejére a Praeceptor meg akarná mosatni, nem szükség a Gyermekek gazdaszonyát iránta búsítani, hanem a Paedagogus a szállásán kell meg mosatni, de mielőtt ki adná, meg kell számlálni, hány darabot ad ki, hogy azután ugyan annyit tudjon be venni.
18. Arra is gondot viseljen az Paedagogus, hogy a háznál való tselédek közül akik alább valók, egyet közülök a háznak meg szépítésére, tsinosítására, törődésére kérjen.
19. Mindenek felett, ami leg nagyobb, minek utána az Gyermekek könnyöregés után le fektette, éjszakának idején ki ne menjen, hogy a Gyermekek magánosson lévén meg ijjedgyen, s magának nyavalyát szerezzon.
20. És így a Gyermekek mind a maga gondviselésére, mind pedig erköltsére és tanulására való szorgalmatosan hű és vigyázó Paedagogusnak gondviselés alá adatott.”

A rövid utasítás számos gondolata egybecseng Locke pedagógiai nézeteivel. (Feltételezhető, hogy Ráday ismerte Locke „Gondolatok a nevelésről” című, először 1693-ban megjelent munkáját, ha nem is eredetiben, de esetleg francia fordításban.) Az utasítás jelzi, hogy Ráday Pál a nevelés mindhárom fő területét – a testi, erkölcsi és értelmi nevelést – egyformán fontosnak tartotta. A testi nevelésről szólva – feltehetően Locke eszméi nyomán – Ráday Pál hangsúlyozza a gyermek számára megállapított napirend pontos betartásának, a rendszeres időben történő korai kelésnek és fekvésnek, a naponkénti tisztálkodásnak, a tápláló étkezéseknek, a gyümölcsfogyasztásnak, a lakás és a gyermek ruházata tisztaságának fontosságát.

Különös gonddal szabályozza az apa az erkölcsi nevelés kérdéseit. Hasonlóan Locke-hoz, Ráday Pál is úgy véli, az ember értékét nem ismereteinek mennyisége, hanem erkölcsisége határozza meg. A nevelőnek az iskolában töltött időn kívül állandóan a fiú mellett kell lennie, és éjjel nappal ügyelnie kell a gyermekre, éppen azért, hogy őt minden ártalmas hatástól megóvja. Nem szabad olyan helyekre engedni, ahol esetleg a cselédektől rossz példát láthat (konyha, istálló). „Semmi sem hatol bele az emberi lélekbe oly könnyen és oly mélyen, mint a példa.”⁷⁷ -vallja Locke, és talán az ő nyomán Ráday Pál is.

A gyermek erkölcsiségének formálását szolgálja az utasításnak az a pontja is, hogy sem a pedagógus, sem a gyermek nem adhat és nem vehet fel kölcsönt, és semmit sem vehet hitelbe. Ráday Pál minden napra egy krajcárt utal ki fiának, hogy azon szarvacskát, (kiflit) vegyen magának iskolába menet. A nevelőt figyelmezteti, hogy ne engedje meg a krajcárok összegyűjtését, nehogy valami számára ártalmas dologra fordítsa a fiú a pénzt. Külön pontban utasítja a pedagógust arra, hogy a gyermek minden hónapban levélben tudósítsa szüleit egészségi állapotáról és tanulmányi előmeneteléről.⁷⁸ Ez is az erkölcsi nevelés kérdései közé tartozik. A szülők iránti tisztelet és engedelmesség alapvető erkölcsi követelmény.

A büntetés és testi fenyítés kérdésében az apa felvilágosodott elveket vall. Hasonlóképpen Locke nézeteihez, ő is azt vallja, hogy ha már kényszerűségből büntetni kell a gyermeket, a büntetés ne legyen túlságosan szigorú. A testi fenyítéket csak nagyon ritkán, végső szükségben lehet csak alkalmazni. Megtiltja, hogy a nevelő ököllel vagy pálcával verje a gyermeket. A meggyőzés, a szép szó híve a nevelésben. Ha mindezek hatástalanok, csak abban az esetben tartja megengedhetőnek a testi fenyítést.

Érdekes az is, amit Ráday a gyermek vallásos neveléséről ír. Fontosnak tartja, hogy a fiúban korán kialakuljanak a vallás alapvető fogalmai, de a korabeli vallásos nevelés túlzásait, a gyermek számára érthetetlen, elvont elmélkedések értelem nélküli megtanulását elveti.

Az utasításban az értelmi nevelés kérdéseit Ráday Pál nem részletezi, éppen csak annyira tér ki erre, amennyi ebből a nevelő feladata. Biztos volt benne, hogy Gedeon szellemi irányítása jó kezekben van a korszak egyértelműen legkiválóbb és legkorszerűbb iskolájában, a Bél Mátyás által pietista szellemben újjászervezett pozsonyi evangélikus gimnáziumban.

⁷⁷ Locke ismert mondatát idézi FINÁ CZY Ernő: Az újkori nevelés története. Budapest, 1927. 84.1.

⁷⁸ Fennmaradtak Ráday Gedeon gyermekkori levelei, melyeket pozsonyi diákévei alatt, tíz éves korától szüleinek írt. Ráday I. Gedeon levelezése szüleivel. 1723–1733. A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének Levéltára. Ráday I. Pál iratai. IV.c. 2–2.

Az apa véleménye szerint a játék fontos a gyermek számára, de az egyensúlyt a játék és a tanulás között fenn kell tartani. Az iskolai feladatok elvégzése, a lecke megtanulása a gyermek legfőbb dolga.

Amit a gyermek az iskolában tanult, azt a nevelő ismételve át vele még ugyanazon a napon, majd másnap reggel szakítsanak időt arra, hogy az iskolába indulás előtt a napi leckét újra átvegyék. A latin nyelv alapos megtanulása mellett az apa egy modern nyelv, (a német) elsajátítását alapvető fontosságúnak tartja, mint a felvilágosodás gondolkodói általában.

Külön hangsúlyozza Ráday Pál (Locke-kal ellentétben, aki a hangszereen való játék tanítását felesleges időpocsékolásnak tartotta) a zenetanulás fontosságát. Hegedülni taníttatja Gedeont.

Két éven át, 1723–1725-ig a nevelő, Fatavich Ferenc a fenti alapelvek pontos betartásával nevelte Ráday Gedeont. A tíz-tizenkét éves fiú szép kézírással írott kedves levelei arról a bensőséges viszonyról tanúskodnak, mely közte és szülei között fennállott. A levelekből megtudhatjuk, hogy Gedeon, apja utasítása szerint pontos napirend szerint él. „Én, mivel mindenkor órára fekszem le, órára kelek fel, órára tanulok és órára mulatom magamat, azért hála Istennek semmi egészségem változását nem érzem.” -írja szüleinek 1723. november 7.-én. Megtudhatjuk a levelekből, hogy sokat tanul, szorgalmasan jár templomba, hegedül és szabadidejében a Pozsony körüli erdőkben és gyümölcsösökben tölti az idejét nevelőjével.

Pozsonyban az iskola közelében, Bél Mátyás házában laktak. Bél, aki ekkor már nem tanított, de mégis szoros kapcsolatban volt az iskolával, latin nyelvű leveleiben tájékoztatta Ráday Pált fia tanulmányi előmeneteléről és egészségi állapotáról.⁷⁹

Gedeon, mikor Pozsonyba került, már jól tudott írni és olvasni, sőt tisztában volt a latin és a német nyelv alapelemeivel is. Feltehetően a grammatisták osztályában, a quartában kezdett tanulni 1723-ban. Az iskola anyakönyve szerint 1723-ban a quartának 19 tanulója volt, ezek egyike lehetett Ráday Gedeon is.⁸⁰

Az osztály tananyagának nagy részét a latin nyelvtan képezte. Még a katekizmust is latinul tanulták. Rhenius kézikönyve szerint sajátították el a latin grammatikát és a szintaxisból a legfőbb szabályokat. Német nyelvre fordították Langius szövegeit, nyelvtanilag elemezték és könyv nélkül is megtanultak néhány szólásformát. Ezekon kívül földrajzi alapismereteket, számolást és szépírást tanultak.

---

⁷⁹ Az 1723–1725 közötti időszakból öt levél maradt fenn, melyeket BÉL Mátyás írt Ráday Pálnak Gedeon fia tanulmányairól. in. Bél Mátyás levelezése. Sajtó alá rend., bev.jegyz. SZELESTEL N. László. Bp., 1993.

⁸⁰ V.ö.: MARKUSOVSKY Sámuel: A pozsonyi ág. hitv. evang. lyceum története. Pozsony, 1896. 341.l.

1724. április 28.-án Fatavich Ferenc arról tudósítja Ráday Pált, hogy „e jövő Examenünk -ben, melly 8. Maji áll be, az Urfiat Syntaxisra akarják promoveálni.”⁸¹ Az apa véleményét kéri arra vonatkozóan, hogy menjen-e Gedeon a felsőbb osztályba, vagy maradjon-e még a quartában, „mivel a Német írásban még nem olyan expeditus”. Egy későbbi levélből kiderül, hogy 1724. szeptemberében a fiú már a syntaxisták osztályában tanult. Hogy a német írásban a többiekkel lépést tarthasson, Parvi Mihályhoz járt magánórákra. Úgy tűnik, hogy latin magánórákat is kellett vennie. Bél Mátyás gyermekeivel együtt egy idősebb diák tanította. Ebben az osztályban latin és német nyelven is tanulták a katekizmust. Rhenius és Bél Mátyás szintaxisa szolgált latin nyelvtankönyvül. Cornelius Nepos alapján utánzásokat készítettek írásbeli gyakorlatul. Földrajzot, számolást és szépírást is tanultak.

Nagy veszteség érte Ráday Gedeont, mikor 1725. májusában Fatavich Ferenc megvált tőle. Ráday Pál tanácsára és támogatásával jogi tanulmányokat kezdett. Fennmaradt Ráday Pál sajátkezű levele, melyet fia nevelőjéhez írt. Ebben Ráday Pál azt fejtegeti, hogy a felnőttkori nyelvtanulás, nem hoz igazi eredményt, ezért, bármennyire is meg van elégedve Fatavich nevelői munkájával, nem tanácsolja neki, hogy a német nyelv tanulása, és Gedeon miatt továbbra is Pozsonyban maradjon. „Ami a magad Projectumát illeti, én nem javallhatom, mert egészen idővesztés lesz. Én tudom magamrul, hogy a ki illy idejében kezdi a Német szót, soha bizony célját el nem éri. Azt sem, hogy egy becsületes diskurzust formálhasson, annyival inkább pennára tehessen valamelly derekas dolgot...Ha az én tanácsomat akarod fogadni, Pünkösd után jöjj le. Én ugyan fél esztendeig mellettem való létedet azért akartam, hogy a Törvények principiumit munkálhattam volna, de ha mindjárt tetszik Prókátorhoz menned, azt sem bánom, adok lovat, és ruházattal eltartlak kevés költséggel együtt a mi kívántatni fog, úgy javallom pedig, hogy legalább vagy három esztendeig continuáld a Patvariát, hogy ugyanis a prókátorsághoz is kaphass.”⁸²

Fatavich Ferenc megfogadta Ráday Pál tanácsát. Gedeon nevelését átadta valaki másnak, majd Pozsonyt elhagyva jogi tanulmányokba kezdett. Távozása után Gedeon mellett egymást váltották a különböző nevelők. Egyikük sem bizonyult megfelelőnek. Bél Mátyás 1725. szeptember 20.-án azt írja Ráday Pálnak, hogy fia jelenlegi nevelője nyomába sem érhet Fatavichnak. „Paedagogum Gedeonis nostri, quod adtinet, vix ille vmbam Fatavitschii refert, siue mores suos, siue pueri curam respicio Accedit, quod exlex degat, et nemine quidquam

⁸¹ Fatavich Ferenc levelei Ráday I. Pálnak. 1723–1730. A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének Levéltára. Ráday I. Pál iratai. IV. c./ 2–1. 257.sz.

⁸² Ráday Pál levelei Fatavich Ferenchez. A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének Levéltára. Ráday I. Pál iratai. IV. c./ 2–1. 270/a.sz.

admonitionis accept praetextendo: Nékem sem Gazdám, sem Rector sem Pap nem parantsol. Monui quidem hominem, in causa Gedeonem concernente, sed ille ritu prorsus rusticano mihi obuiauit. „⁸³

Nem ismeretes, hogy a különböző nevelők milyen elvek szerint nevelték a fiút, és hogy bántak vele. Kisebb megszakításokkal 1730-ig tehát 17 éves koráig tanult Ráday Gedeon Pozsonyban, majd a frankfurti egyetemre ment. Az egyetem kiválasztásának folyamatáról, Ráday Pál, Kármán András és Gyöngyösi Pál e tárgyban történt levelezéséről Gálos Rezső már idézett tanulmánya és Vas Margit monográfiája tájékoztat.

Összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy az európai felvilágosodás pedagógiai eszméit a hazai református értelmiség jól ismerte, és a lehetőségekhez képest, mindenki a maga sajátos eszközeivel – a papok a szószékekről, a tanárok a katedrákról, az írók fordításai és önálló műveik által – szűkebb-tágabb körben terjesztette is.

---

⁸³ BÉL Mátyás levelezése. Sajtó alá rend., bev., jegyz. SZELESTEI N. László. Bp., 1993. 145.l.

Szikszi utódai. Református imádságos könyvek a 19. század második feléből, mint mentalitástörténeti forrás¹

I. rész

Mit remélhet az ember, mitől tart mindennapi életében? Vagy: mit reméljen, s mitől tartson? Milyen veszélyek leselkednek rá hétköznapjai során? Mi a jó, mi a boldog élet, s mit tehet meg valaki, hogy ebben részesüljön? Ilyen és hasonló kérdésekkel próbáljuk olvasni a múlt századi református imádságos könyveket. Mit árulnak el kortársaik világáról, különösen pedig a korabeli magyarországi reformátusok kollektív világképéről, ennek emocionális színezetéről, ha mentalitástörténeti forrásként olvassuk őket?

Kérdésfelvetésünk tehát kettős: egyrészt a református mentalitás vizsgálatáról van szó, ahogy az a dualizmus idején megjelent imákat és elmélkedéseket tartalmazó könyvekből kirajzolódik; másrészt magának a forrástípusnak a vizsgálatáról – vajon alkalmas-e egy ilyen mentalitás rekonstruálására.

Módszertani kérdések

Az utóbbit illetően bizonyos módszertani problémák vetődnek fel. Ezek az imádságos könyvek csak egy forrást jelentenek egy korabeli mentalitás feltérképezésében, ugyanakkor a kérdés (egy korszakmentalitáson belül) egy csoportmentalitásra, pontosabban egy felekezeti csoport mentalitására irányul². Ennek alapvető

---

¹ Szerző ezt a tanulmányt egy átfogóbb kutatási projekt keretében írta meg („Kisebbségi protestantizmus és felzárkózó fejlődés: A magyarországi protestantizmus 1867–1914”), amit a német Volkswagen-Stiftung támogat. A vizsgálat központi téziseit a Hajnal István-kör 1998-as mentalitástörténeti konferenciáján mutatta be.

² A „mentalitás” fogalma itt kollektív világképek rekonstrukciójára céloz, azoknak korabeli absztrakt, elméleti jellegű, rendszerező megfogalmazásaikon túl az érzelmi aspektusait – kollektív félelmeket s reményeket, tömegesen osztott elképzeléseket, a Marc Bloch által emlegetett ‘szellemi légkört’ – is programszerűen beleértve. Ez az ‘atmosphère mentale’-t heurisztikus formulaként szolgálhat, ami a rendelkezésre álló források elemzésében s értelmezésében mutathatja csak horderejét. Ebben a megközelítésben a mentalitástörténet egy lehetőleg komplex társadalomtörténeti kutatóprogram egyik elemeként szerepel. (Lásd pl.: Hagen SCHULZE: Mentalitätsgeschichte –

vonásait egy *olyan* forrástípus alapján próbálja megközelíteni, amelyet e csoport egyik iskolázott rétege hagyott hátra. Szerzői lelkészek, akik egy évszázados bölcsészettörténeti múlttal rendelkező szisztematizált tant egyebek mellett e formában is közvetíteni próbálnak hitsorsosaiknak. (E szempontból tehát a kiválasztott szövegek a csoportmentalitásnak csak egy részét, egy szűkebb belső csoport világát világíthatják meg.) Ugyanakkor az imádságos könyv a hit dogmatikai tételeit a mindennapi életre vonatkoztatva, ahhoz alkalmazva adja elő. Konkrétabban: a keresztyén tantételek esetében a szerzőknek a mindennapi életre való alkalmazáshoz – egy (Max Weberrel szólva) nem „szekta”, hanem „egyház” típusú szervezet tagjaihoz fordulva – át kell hidalni a szakadékot a csupa túlvilági „tulajdonképpeni” érdek és a mindennapi kihívások, tapasztalatok, emóciók, konfliktusok világa között. E mindennapi világból az embert Isten felé próbálják fordítani. Hogy ezt sikeresen tehessék meg, meg kell magyarázniuk (kifejtve vagy „érintőlegesen”), hogy „közben” a hívő evilági életében mitévő legyen, mi tehát az, amit kérjen, mit kérjen különböző élethelyzetekben, hogy viszonyuljon Istenhez, s hogy viselkedjék, ha éppen nem imádkozik. Így továbbá abból is ki lehet indulni, hogy a műfaj művelői legalább a mindennapi élet kihívásaira és kortársaik ténylegesen praktizált megoldásaira (viselkedésmintáira, stb.) is tekintettel voltak.

Melyek tehát azok az elvárások, vágyak, viselkedési minták, amelyekkel a könyvek számolnak – jóban vagy rosszban? Mi az, amivel szemben fellépni szükségesnek érzik? És hogy néz ki az a világ, amelyhez a teológus szól – kik laknak benne, hogyan tagolódik az a társadalom, azon túl, hogy keresztyénekből, hívőkből, és bűnös vagy kevésbé bűnös emberekből áll? (Csak megjegyzem, hogy ezen túl nem érdektelenek azok a magyarázatok sem, amit a könyvek a maguk felfogásának alátámasztása céljából jelölnek meg. A könyvtárakat megtöltő teológiai érvelésekből mindig csak néhányat adhatnak és adnak elő, ezzel a

---

Chancen und Grenzen eines Paradigmas der französischen Geschichtswissenschaft.- In: Geschichte in Wissenschaft und Unterricht, (1985)4, 247–270) Lehetőségeit, igényeit, mint alternatív megközelítési módot e helyen nem szándékozom megvitatni. Arra a valószínűleg központi módszertani kérdésre, hogy egy történetileg rekonstruálható mentalitás hogyan kapcsolódik társadalomrétegződési szempontok szerint egymástól különböző csoportokhoz, illetve meddig, kikre terjednek el egyes „mentalitások”, mi a szerepük kulturális csoportok konstituálásában, egymástól való elkülönítésében, ezúttal csak előzetes válasza töreksem. (Erről ld. egyebek mellett: Heide WUNDER: Kulturgeschichte, Mentalitätengeschichte, Historische Anthropologie.- In: Fischer Lexikon Geschichte, 65–86; felekezeti mentalitásokra vonatkozóan: Olaf BLASCHKE/Frank-Michael KUHLEMANN: Religion in Geschichte und Gesellschaft. Sozialhistorische Perspektiven für die vergleichende Erforschung religiöser Mentalitäten und Milieus.- In: Religion im Kaiserreich. Milieus – Mentalitäten – Krisen. /Szerk. BLASCHKE/ KUHLEMANN/. Gütersloh 1996, 7–56)

korszellelem szerint adnak választ arra a kérdésre, „mitől” és „mivégre” akarunk – tudhatunk – „megváltódni”.³⁾

Az imakönyv, mint műfaj. A kiválasztott forrásanyag

Az imákat és/vagy vallásos elmélkedéseket tartalmazó könyv a 19. században nem új műfaj. Sőt korszakunkban is az új imádságos könyvek mellett a gyakori utánnomások és új kiadások meg nem tört kontinuitásról tanúskodnak. Különösen ha az egyéni, a „magános” használatra írt ilyen könyveket vesszük számba, feltűnő, hogy a dualista kor nagy társadalmi és kulturális változásai közepette a legtöbb ilyen kiadvány régebbi művek újra-kiadása. (Maga ez a jelenség is sokatmondó témánk szempontjából.) Ez a gazdag anyag tudomásunk szerint teológia-történeti szempontból is alig van feldolgozva. Mentalitástörténeti vizsgálatunk számára az egyelőre feltérképezetlen anyagból néhány jellemző példát választottunk ki. A műfaj produktív voltára való tekintettel az alábbi megfigyelések tehát tendenciákra utalnak; áttekintésünk nem tarthat igényt teljességre.⁴ Vizsgálatra olyan művek kerültek, amelyek tényleg a hívők egyéni kegyességi gyakorlatára íródtak, nem pedig a lelkész-kollégák számára. Ezek a „templomi használatra”, „szószéki használatra” való voltukat már címükben is megjelölő művek szintén számosan, sőt benyomásunk szerint, ha az új műveket tekintjük át, még nagyobb számban jelentek meg. Hasonlóképpen szűkebb körű használatra (pl.: „halotti imák”) vagy a háború alkalmából megírt művek („háborús alkalmakra”, „katonák és itthon-maradottak számára”, stb.) is figyelmen kívül maradtak. Az elemzés olyan művekre összpontosult, amelyek több kiadást értek meg, tehát feltehetőleg meglévő igényre találtak rá, és így a téma szempontjából is különösen érdekesek lehetnek. A kimondottan „sikeressé” műveket azokkal próbáltuk – tartalmukra nézve – összehasonlítani, amelyek csak egy, ill. csak kevés kiadást értek meg.

---

³ „Az emberek cselekvéseit közvetlenül érdekek uralják (anyagiak és eszmeiek), nem eszmények. Az „eszmék” által teremtett „világképek” azonban gyakran változóbeállító rendszerként működnek, döntő pontokon megszabják, mely pályán mozgatja tova az érdekek dinamikája a cselekvést. Hiszen a világképhez igazodik „mitől” és „mivégre” akarunk – s ne feledjünk: tudhatunk – Megváltódni A világvallások gazdasági etikája. – In: Max WEBER: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Vallásszociológiai írások. Ford. Gelléri András, Józsa Péter, Somlai Péter, Tatár György. – Budapest 1982, 291–338. id.: 310., ill.: Die Wirtschaftsethik der Weltreligionen. – In: idem. Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie I. Tübingen 1988, 237–573, id.: 252

⁴ Az eddigi kutatás gyér volta miatt ez a vizsgálat elsősorban a Ráday könyvtár terjedelmes gyűjteményére, valamint az Országos Széchényi Könyvtár anyagára támaszkodott. Az itt közölt megfigyelések előzetes áttekintést nyújtanak, produktív vitákban, észrevételekben is reménykedve.

A műfaj egyik mintája, Szikszai György *Keresztyén tanításai*, a 19. százak második felében is, a dualista korszak végéig, töretlen figyelemnek örvendett. 1918-ban 97. debreceni kiadása jelent meg⁵. Egy másik a dualista korszak előtt írt, de továbbá kiadott imádságos könyv Szenczi Fördös Lajos és Szivós Mihály *Ájtatos hölgy* c. műve (1846). 1897-ben érte el 4. kiadását.⁶ Sőt Fördös *Buzgóság szárnyai...* (1852) 15 kiadást ért el, korszakunk belül az utolsó 1909-ből való.⁷ Révész Bálint *Imakönyv-e protestáns keresztyének számára* (1851) 1916-ban érte el 13. kiadását⁸. Nagyon sikeresnek bizonyult ugyanannak a szerzőnek „Isten az én szívemnek kösziklája” c. imakönyvecskéje (1859) is. 1907-ben jelent meg 9. kiadásban, további kiadások évszám megjelölés nélkül maradtak.⁹ Szász Károly nőknek szánt *Buzgóság könyve-ét* (1855) 1908-ban adták ki 8. kiadás-

---

⁵ SZIKSZAI György: Keresztyéni tanítások és imádságok a 'keresztyén embernek különböző-különb féle állapoti és szükségei szerént készítette, és a vélek élni akaróknak lelki hasznokra kiadta – Po[z]sony (Füskúti Landerer Mihály) 1786.- Keresztyéni tanítások és imádságok a keresztyén embernek külön-különféle állapotai és szükségei szerint. Melyeket a véle élni akaróknak lelki hasznára és épületére három szakaszban készített s kiadott – u.a. 97. kiad. Debrecen (Telegdi K. Lajos utóda Eperjesy István) é.n. [1918].

Könyvének tartós sikere itt már azért is figyelemre méltó, mert a 18. századi puritán kegyesség irodalom más műveivel szemben, amelyek a 19. század elején még elszórtan egy-egy kiadásban részesültek – Kereszturi Pál, Szokolyai István, Diószegi Kis István –, a század második felében pedig már nem, továbbra is olvasókra talált. (CSOH;NY, János: Magyar Protestáns Egyháztörténet.- Debrecen (A Debreceni Ref. Theol. Akadémia Egyháztörténeti tanszékének tanulmányi füzetei; VI.) 1973, 96; Szigeti Jenő: Milton elveszett paradicsoma Magyarországon.- In: Irodalomtörténeti közlemények 74(1970)2, 205–213)

⁶ SZENCI FÖRDÖS Lajos/SZIVÓS Mihály*: Ájtatos hölgy. Elmékedések és imák művelt protestáns hölgyek használatára.- Kecskemét (Szilády Károly) 1846.- 3. k. Pest 1867; 4. kiadás Budapest (Hornyánszky) 1897.

A 3. és 4. kiadás között tehát 30 év telt el.

⁷ FÖRDÖS Lajos: Buzgóság szárnyai melyeken a kegyes lélek istenhez emelkedik. Imádságok reformált keresztyének számára.- Kecskemét 1852.- 7. kiadás Budapest (Hornyánszky) 1894; 15. k. u.o. 1909

⁸ Imakönyv protestáns keresztyének számára magános használatul.- Szerzette – – Debrecen (Telegdi) 1851; 13. k. Debrecen (Hegedüs és Sándor) 1916 .

Zoványi ezt, valamint a következő imakönyvét egy műnek tekinti. (Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. – Budapest (Magyarországi Ref. Egyház Zsinati Irodája) 1977, 506). Ez az információ Szinyeiéinél is szerepel (XI, 876). Nyilvánvalóan a hasonló cím juttatta erre a feltételezésre, a két mű azonban terjedelemben és formátumban is nagyon különböző. Révész az *Isten...* c. könyvének előszavában ezt szintén új műnek mutatja be.

⁹ Isten az én szívemnek kösziklája, és az én örökségem mindörökké! Imakönyv református keresztyének számára magános használatul. Debrecen (Telegdi K. Lajos) 1859; 9. k. Debrecen (Kiadja Telegdi K. Lajos Utóda Eperjesy István) é.n. /Debreczen városi kvny. 1907/.

ban¹⁰. Szintén 1855-ben jelent meg első kiadásban Dobos János *Keresztyén imák* c. könyve. Az 5. kiadása 1890-ből datál, egy még későbbit a vizsgált időszakban azonban már nem lehetett megállapítani.¹¹ Ezekkel szemben Medgyes Lajos *Protestáns nők imakönyve* kevésbé sikeresnek bizonyult, az 1859-es első kiadás után további nincsen.¹² Baksay Dániel *Mennyei szövétnek-e* az 1863-as első kiadás után 1900-ben, ráadásul két változatban jelent meg újra.¹³ Az ötvenes évek mintha az imakönyvírás virágkora lett volna.

Egy újabb hullám a nyolcvanas évekre esik, anélkül, hogy – az újrakiadások mellett – az új művek teljesen apadnának. Még 1867-ben jelent meg Tompa Mihály „hölgyek számára” írt *Olajág*-a, amiből a költő halála után gyors egymásutánban újabb kiadások láttak napvilágot, később hosszabb szünet után pedig 1911-ben egy 7. kiadás.¹⁴ Új kiadásokban mért sikerével – Szikszai mellett – első helyen állt Csiky Lajos 1884-ben írt *Hit, remény és szeretet könyve*. 1914-ben, még a háború kitörése előtt, a 13. kiadása látott napvilágot, 1921-ben a 14.¹⁵ (Révész imakönyve 13. kiadását csak 64 év alatt érte el.) Csiky Lajos 1900-ben egy további, *Az imádkozó nő* c. imakönyvet is adott ki, ami a háború előtt három kiadást érte meg (1912), a dualista korszak végéig négyet (1917)¹⁶. Vele szemben kevésbé bi-

---

¹⁰ SZÁSZ Károly: Buzgóság könyve.- Elmékedések és imák protestáns nők számára.- Pest (Heckenast) 1855; 8.k. Budapest (Franklin-Társulat) 1908

¹¹ DOBOS János: Keresztyén imák. A házi ájtatosság növelésére, és a protestáns keresztyén felekezetek használatára írta – – Czeglédi ref. lelkész.- Pest (Heckenast Gusztáv) 1855; 5. k. Budapest (Franklin) 1890.-

¹² MEDGYES Lajos*: Protestáns nők imakönyve. Különféle alkalmak- és esetekre. Pest (Pfeifer) 1859.- (Éppúgy az *egyházi imakönyv*-e, amiben néhány nézet szélesebb körű közönség számára, s ugyanakkor a lelkészkollegák használatára, határozottabban fejt ki, szintén csak egy kiadást kapott. /Egyházi imakönyv. Eredeti imák.- Kolozsvár (Steint J.) 1855/)

¹³ ds.: Mennyei szövétnek. Vallásos olvasó- és imakönyv. Irta – – .- Debreczen (Telegdi) 1863; ds.: Mennyei szövétnek. Vallásos olvasó- és imakönyv.- Debreczen (Telegdi, Kutasi ny.) 1896; 2. jav. kiad. Budapest (Kókai Lajos) 1900

¹⁴ TOMPA Mihály: Olajág. Elmékedések, fohászok és imák. Hölgyek számára olvasó – és imakönyvül.- Pest (Heckenast) 1867; 2. k. u.o. 1869; [kiadás megjelölése nélkül:] u.o. 1871; 3. k. Budapest (Franklin) 1883; 6. k. u.o. 1903; 7. k. u.o. 1911.

¹⁵ CSIKY Lajos: Hit, remény és szeretet könyve. Az élet kedvező és kedvezőtlen napjaira. Imádságok és elmékedések a magyar protestáns nép számára.- Budapest (Hornyánszky) 1884; 3. k. u.o. 1914; 14. k. Budapest (Vall. Tract. Társ.) 1921

¹⁶ CSIKY Lajos: Az imádkozó nő. Imádságok és elmékedések protestáns nők számára.- Budapest (Hornyánszky) 1900; 3.k. u.o. 1912; 4. k. u.o. 1917.

zonyult közönségsikernek Szabó Aladárnak felépítésében is a szokásostól eltérő *Lelki harmat* c., elmélkedéseket és imákat tartalmazó könyve¹⁷.

Ezek a művek általában sok évtizedig voltak használatban. Főleg a többkiadásos imádságos könyvekben – Szikszai, Dobos, Csiky -, az egyes antikváriumokon keresztül beszerzett könyvtári példányokban található bejegyzések többgenerációs használatról tanúskodnak. Példányszámukat egyelőre nem tudjuk közölni. Kivétel e tekintetben csak Csiky Lajos *Hit, remény s szeretet* könyve, amiből a szerző saját közlése szerint az 1921-es 14. kiadását beleértve 72 000 példány kelt el; az előző kiadásokra vonatkozó adatai szerint a tizes évek kiadásai ca. 3 000 példányszámban jelentek meg,¹⁸ sőt az első és második 5 ill. 6 ezer pl-ban.¹⁹ Ezeket a számokat 1869-ben egy kb. 2, 1910-ben kb. 2,6 millió, nagyrészt földművesekből álló református lakossághoz kell viszonyítani²⁰.

Felépítésére, formális jellegzetességeire nézve egy ilyen 19. századi imádságos könyv alapvetően három, többé-kevésbé elkülönülő részből állt: I. általános rész, amelyik néha maga az imádkozásról is szólt, általában pedig hétköznapi és ünnepi imákat tartalmazott, tehát a hét munkanapjain – gyakran felbontva: reggel ill. este – mondandó szövegeket, illetve a nagy egyházi ünnepekkel foglalkozó imádságokat. II. néha az előző résszel együtt, néha egy általánosabban különböző élethelyzetekkel foglalkozó szakaszban is, az évszakokra vonatkozó szövegek, a természet és az emberi élet, a mezőgazdasági munka ritmusára vonatkozó imádságok. III. egyéni élethelyzetekre vonatkozó szövegek. Ez a szakasz általában a következő tartalmi egységekből állt: a) az egyéni életpálya folyamán egymást követő állomások, állapotok, úgyszólván „házassági állapot” vagy életkor, és az ezekkel kapcsolatos élethelyzetek: gyermekkor, ifjú/hajdon, völegény/mennyasszony, házasságkötés, férj/feleség, szülők, öregkor; b) egyéni egészségi állapot szerint: betegség, terhesség, szülés, halál; c) az előbbiekkal gyakran vegyesen: jó és rossz egyéni ill. kollektív helyzetek, általában gazdasági

¹⁷ SZABÓ Aladár: *Lelki harmat. Elmélkedések és imák az év minden napjára.* - é.n. [1894]; 2. k. Budapest (Hornvánszky) é.n. [1900]. Az 1894-es adat Zoványitól származik (1977, 562); ld. Szinnyei XIII, 162

¹⁸ CSIKY: *Hit...*, 14. k. 1921.- (Előszó, oldalszám nélkül). Említi, hogy „Nemcsak e hazában imádkoznak abból mindenfelé, de Amerikába költözött hittestvéreink ezreinek is lelki táplálékul szolgál ez.” (u.o.).

¹⁹ CSIKY: *Hit...*, Előszó a második kiadáshoz. 2. k. 1889: 5 000 pl.; XIV; Előszó a harmadik k.-hoz, (oldalszám nélkül): 3. k. 1892; eszerint 1884 jan. 1. óta, az első kiadás óta 11 000 példány kelt el.

²⁰ ld. pl.: KARNER Károly: *A felekezetek Magyarországon a statisztika megvilágításában*, Debrecen 1931, I., II. tábl. (A Magyar Birodalom népessége vallás szerint); XI. tábl. (A népesség foglalkozása. A kereső népesség foglalkozása összevetve a vallással 1910-ben); XV. tábl. (A közszolgálati ágak és a szabadfoglalkozások körébe tartozó kereső értelmiség vallása 1910-ben)

vonatkozással is. Ide tartoznak a boldogság/boldogtalanság; gazdagság/szegénység problémakörei, de a természeti csapások, katasztrófák is. d) Szintén gyakran az előbbiekkal együtt, egyesesen szerepelnek itt a szakmára, társadalmi állapotra (horizontális és vertikális felosztásban) vonatkozó imák is. Ezekre a felosztási mintákra vizsgálatunk során még visszatérünk.

A legtöbb ilyen könyv csak imákat tartalmaz, ugyanakkor néhányan, így a hagyományteremtő Szikszai mellett Baksay, Tompa, Szabó is, az imák elé „elmélgedéseket” tettek, magyarázatokat, indoklásokat arra vonatkozóan, miért helyénvaló az ima bizonyos élethelyzetekben, egyfajta alkalmazott hittant adva a mindennapi életre és a benne való imádkozásra vonatkozóan. Előfordul az elmélgedések túlsúlya is, Baksay pl. egyfajta mentalitástörténeti helyzetfelmérést adott, persze a kívánatos és nem a létező szempontjából.²¹ Szabó Aladár a naptári év minden dátumára egy-egy bibliai mottót választott ki, amit ima követ.²² Főleg elmélgedésekből áll Tompa „Olajág”-a is. Mások, nagyon hangsúlyozottan pl. Szász Károly, ezeket az általános érveléseket a címzett szájába tették, formálisan imákba öltöztetve.

A művek nyújtotta gazdag vizsgálati anyagból az alábbiakban először az alapvető irányzatokat és közönségsikerüket vázoljuk, majd néhány, mentalitástörténeti szempontból érdekes és a vizsgált anyag alapján is feldolgozni érdemes témakörrel vallott felfogásukat mutatjuk be: (1) az emberi testiség (betegség és halál); (2) a természet és a természeti csapások; (3) az élethelyzetek csoportosítása és a társadalmi rétegződés; (4) a munka és a munka eredménye. (Terjedelmi okokból az emberi együttélésre, a családra és a nő szerepére vonatkozó, külön elemzést kívánó felfogásukat kihagytuk.) Ezek a nézetek nemcsak bizonyos alapvető vonásokat foglalnak össze, hanem részben ezentúl a weberi tézis szerinti „protestáns etiká”-val kapcsolatban is sokatmondó központi dimenziókat emelnek ki.

---

²¹ Tematikusan elmélgedik „Isten. Világ. Ember. Test. Lélek. Jog. Kötelesség. Erény. Bűn”-ről, arról, mi a „Munkásság. Imádság. Gazdagság. Szegénység. Szenvedés. Betegség”, „Megelégedés. Hir-Név, Hit, Remény. Emlékezet. Szeretet”, stb.

²² Pl. március 15.-re: Ján. Ev. VIII, 36. Ha a Fiú megszabadít titeket, bizonyonnal szabadok lesztek. Aug. 20.: CXLVI. Zsolt. 3. Ne bízzatok a fejedelmekben, az emberek fiaiban, kikben nincsen szabadításra való erő; okt. 6.: Zsid. XII, 6. A kit szeret az Úr, megdorgálja. (Szabó A.: *Lelki...*, o.O., 75; 233, 280) Szabó ezzel a 19. században olyan crös és elterjedt, nemzet és haladás ügyével azonosuló református magatartástól is észrevehetően tér el. (Erről pl.: KÖSA László: *Protestáns történelemértelmezés Csehországban és Magyarországon.*- In: *Magyarok Kelet és Nyugat között.*- Szerk. HÓFER Tamás.- Budapest 1996, 135–141; Brandt, Juliane: *A protestánsok és a millennium. Felekezeti és nemzeti identitás a késő 19. század nemzeti ünnepeinek tükrében.*- In: *Századvég* (1998) 11, 167–193

Alapvető beállítódások, irányzatok, és visszhangjuk

A bennük képviselt felfogások, az emberi élet problémáihoz, szokásaihoz való közelítésük szerint a vizsgált művek két nagy csoportra oszlanak, amelyek mintegy előzetesen konzervatív-ortodoxként vagy liberálisként címkézhetők. E felfogások lényeges mentalitástörténeti dimenziókban is különböznek egymástól. Az itt választott elnevezések azonban nem a szerzők szűkebb értelemben vett teológiai irányzatára vonatkoznak – ők túlnyomórészt liberálisnak számítottak. A könyvek csoportosításában itt kizárólag mentalitásbeli szempontokat követünk, s ez az egyedi szövegek elemzésén alapul. Az alábbiakban a két irányzat ezért „konzervatív (ortodox)”, ill. „liberális tendencia”-ként szerepel.

A konzervatív-ortodox tendencia alapvonásai: a túlvilági élet erős hangsúlyozása, a lélek üdvözülése, mint a hívő ember tulajdonképpeni spirituális érdeke, amivel szemben evilági helyzete közömbösnek tűnik. A jellemző itt nem ezek tézisszerű emlegetése, hittételként való elismerése – elvben a „liberális” szerzők többsége is aláírná ezeket – , hanem állandó hangsúlyos előfordulásuk, érvelésbeli státuszuk. Az ember evilági helyzete közömbös, ugyanakkor minden pozitív eleme módfelett bizonytalannak, változékonyak tűnik. Az egyéni élet e szövegek tükrében csapások, szenvedések sorozata. Ezek közepette a szenvedések és a szenvedés okainak megszüntetéséért imádkozni szabad. A helyénvaló magatartás pedig az, hogy ezeket, mint jogos büntetéseket elismerjük, isteni döntésnek fogjuk fel, főleg pedig a saját bűnös voltunk kifejeződéseként akceptáljuk. Ha Isten így látta jónak, a büntetést is hálásan kell elfogadni, egyébként pedig hitért és bizalomért kell Hozzá folyamodni. A legnagyobb szenvedés így nem a testi kín, az embert sújtó veszteség, hanem a hit, az Istenben való bizalom elvesztése. Az irányzat alaphangját Szikszai üti meg, Dobos, Révész és Csiky²³ pedig folytatja. Szabó alapmagatartásával szintén ide számítandó, bár könyve szerkesztése s pietista stílusa művének bizonyos különállást is kölcsönöz.

A második, „liberális” tendencia képviselőinél az evilági élet tranzitorikus jellege a háttérbe kerül, nagyobb figyelmet szentelnek az evilági életnek és perfekcionabilitásának, közvetlenebbül és naivabban kérik a konkrét szenvedés megszüntetését. Ez az irányzat az idő folyamán feltűnő változásokon megy át. A század közepén még érezhetők a régi felvilágosult racionalizmusnak és a szentimentalizmus rajongásának a nyomai, a jóságos teremtő-istenség képe, aki a világot az emberek okulására és ugyanakkor boldogulására teremtette – üdvörténeti tervébe beleértve a polgári eszmék megvalósítását is. A század második felében ezek a naiv-racionalista felfogások háttérbe kerülnek, marad a polgári

---

²³ Csiky művét első és második kiadásában Révész Bálintnak is dedikálja. Ennek halála után e megjegyzés kimarad.

felelősség és a cselekvési keret szerepének nagyobb értékelése, szemben a visszazás élethelyzet büntetesként kijáró hangoztatásával. A saját bűnösség gondolata inkább lelkiismereti vizsgálat tárgyaként jelenik meg. Nem maga a sorscsapás fenyegetése, hanem a viszonyosság gondolata és úgyszólván a felfüggesztett büntetés feletti öröm az, ami Isten általános parancsa mellett, a morális igyekvést, valamint a felebaráti segítséget motiválja. Ide tartozik Szenczi, Fördös és Szívós, Szász, Medgyes és Tompa. Baksay könyve felépítése és társadalomképe, nevelési céljainak konzervatív alapvonásai miatt, valamint stílusával is bizonyos értelemben átmeneti jelenség.

Az első irányzat alaphangját Szikszai üti meg.

„A mennyivel a lélek elébbvaló, és drágább a testnél, a mennyország a földnél: annyival drágábbak, és elébbvalók a lelki, és örökké való jók a földieknél, és ideig valóknál. [...] boldog az, és boldog léssen: ha semmit nem, vagy igen keveset bír is a világi jókban. De a mely embernek azokban [...] része nincsen, boldogtalan az, és boldogtalan léssen, akármennyi földi jókkal birjon.” „(T)e hozzád könyörgök [...] Mert én szegény és nyomorult vagyok, nincsen magamtól semmim a bűnömön kívül, és ha valami jó vagyon is bennem, és én nálam, mind te tőled, és te általad vagyon.”²⁴

„Semmi nem is lehet károsabb, és veszedelmesebb az ember lelkének, mint a világba való bemerülés, a ahhoz (sic) való ragadás [...] Semmi nincs hát szükségesebb, minthogy [...] e világtól [...] mind jobban jobban elszakadni, és annak szeretetétől szabadulni igyekezzen.” „Úgy éljek ebben, mint jövevény és bújdosó [...]”²⁵

Ő ezt a megközelítést s ezt a hangnemet a legszigorúbban képviseli; az alapvető beállítódás pedig a csoport többi szerzőjénél is megfigyelhető:

„Minden vigasztalásom és bizodalomom úgy is az én Magváltóm vére és érdeme; magamban nincs semmi jó.”²⁶

„Te vagy Úr óh mindenható! úgy cselekedjél, amint neked tetszik, én pedig felveszem ismét a keserű poharat és ürítem mindaddig, míg te ezt nem mondandod; elég immár!”²⁷

„Te vagy az óh Isten! [...] ki atyai jósággal örökösöd felettem, és még a próbáltatásokat is idvességemre hozod elő!” „Atyám! tudod, mi legyen nekem jómra, – te tudod, mi segíti elő boldogságomat! azért rád bízom magamat mindenestől fogvam cselekedjél úgy velem, mint bölcsességed jónak látja; csak azt kérem tőled, hogy szálljon bár rám áldás vagy nyomorúsá-

²⁴ Szikszai ..., 1868, I. 7. (70, 73)

²⁵ Szikszai ..., 1868, I. 8. (100, 101)

²⁶ DOBOS, 5.k. 1890, 67

²⁷ RÉVÉSZ, Isten..., 9.k. [1907], 217

gok miatt nehezedjék meg életem, adj nekem lelki kegyelmet, hogy áldásodat céljaid szerint használjam és a nyomorúságok terhét béketűrés-sel hordozzam! [...] mennyei örökségem kincsét őrizzem mindenek felett!”²⁸

E két, szavait még a század közepén megfogalmazó szerző mellett a nyolcvanas években Csiky is hasonlóképpen szólal meg:

„Bocsáss meg óh Atyám, bocsáss meg a te bűnös gyermekeidnek, [...] ha a világ szerint és a világnak éltem [...] Áldassék a te szent neved, [...] jósgos Atyja, ki időt engedsz én nekem, a bűnbánatra és a megtérésre. Bűnös vagyok, igazság Istene s porban és hamuban megalázódva vallom be előtted rossz s bűnös voltomat.” [...]”²⁹

„Itt a földön csak jövevény és bújdosó vagyok, de a mennyben van hazám s örökkétartó lakásom. Emelj oda napjaim végével, hol te letörlöd síró gyermekeid szeméről a könnyeket s felosztva közöttük háznak felséges javait, örök boldogsággal örvendezteted meg őket.”³⁰

A második csoportban, a „liberális tendencia” képviselőinél inkább az evilági boldogság jelenik meg a teremtés céljaként. Az irányzatnak az alapvonásait meghatározottabban Medgyesnél lehet megfigyelni. Aufklérista pátoszával ő e csoporton belül is szélsőségesebb, s az évek folyamán visszaszoruló álláspontot képvisel, a tendencia körvonalazására viszont épp ezért rendkívül alkalmas:

„Tökéletesedésünk s boldogságunk legszentebb öröme. Tökély és boldogság a főcél, mire az embert teremtéd.”³¹

„Te az embert erkölcsi tökéletesedésre teremtetted, azt akarod, hogy a föld országoddá váljék, s áldás és boldogság fakadjon megszűnés nélkül az egymást szerető lelkek között.”³²

Néha még a racionalizmus természettudományos megközelítéssel vegyülő istenképe is tetten érhető; a jó Isten mozgatja – nem a világot, hanem ennek mechanikáját:

„Nagy vagy te oh Isten! véghetetlen nagy! Te mozgatod a természet alaprugóit [...]”

„Mind ez a te mived oh nagy Isten! újjaid mozgatják a természet alapgépezetét.” (...)”³³

²⁸ RÉVÉSZ, Imakönyv... 13. k. 1916, 134 (Hétfő reggel)

²⁹ CSIKY, I. k. 1884, 5 (Hétfő estveli imádság)

³⁰ CSIKY, I. k. 1884, 32 (Szombat estveli imádság)

³¹ MEDGYES, Egyházi..., 5

³² MEDGYES, Prot. nők..., 1859, 58 (X. Templomi)

³³ MEDGYES, Prot. nők..., 1859, 8 (Kedden reggel), 165 (Tavas kezdetén)

Általában a két alapfelfogással párhuzamosan az előadás stílusa, az imádságok előadásmódja is változik. A mennydörgés és józan bűnbánás mellé, ill. helyébe a természetlira lép. A lírai módon leírt természetnek az a funkciója, hogy az ember számára az Isten és a teremtés nagyszerűségét sugározza:

„Örökkévaló Isten! imádunk téged; imádunk végetlen jóságodat, melylyel bennünket megáldasz és boldogítasz. Édes atyai kezedre ismerünk a természetben, mint az emberi életben egyaránt. Ugy rendelted a természet változásait, hogy azok által lelkünk emelkedjék, szívünk nemesüljen, s külső és belső boldogságunk elérjék.”³⁴

„Körülem a levegő jöltevő, éltető árja, szellőiben a teremtő nevét susogja, [...] Itt alatt minden madár, mely örül az életnek, a teremtőt dicséri hála-énekében; [...]”³⁵

Ugyanakkor tanulságos példázatként is megjelenik:

„Mennyei élvezet s tanulság várja a szemlélőt a gazdag természetben, a kert virágainál, az igénytelen állatok körében is!”

„Vizsgáljam bár az eget vagy a földet, a tögyet vagy fűszálat: kicsinyekben mint nagyokban egykép az Urat, hatalmát és bölcsességét találom; Őt érzem életemben, gondolataim- és szívem dobbanásában.” [...]”³⁶

Ami az első csoportba sorolt könyvekben Isten jogos büntetésének tűnik, aminek türelmes elfogadásáért esedezni kell, itt mintha a büntetés gyors felfüggesztését, a derűs világgállapot visszaállítását kérnék. Legjellemzőbben megint Medgyesnél fogalmazódik meg, néha nagyon határozottan ez a tendencia:

„Oszlasd el Atyám! lelkem hosszas bánatát, s töröld le szemeimnek könnyhullatását. Elég volt már a szenvedés – a küzdés; adj örömet, adj nyugalmat lelkemnek! [...] Isten! áldj meg szenvedéseim után állandó örömmel – állandó boldogsággal!! Amen.”³⁷

Általában ezek a szerzők is nem csupán az emberi boldogságot fogják fel a világ céljának. A baj viszont kevésbé isteni büntetésként, inkább mint a józan észsel elvárható következmény jelenik meg.

„Te vagy, oh Isten, sorsom intézője, tőled vettem én egész életemben minden jót, minden vigasztalást, jövőre is tőled várom megáldatásomat. Nem kívánom, hogy baj nélkül folyon életem, mert ez lehetetlen, s tudom, hogy a természet törvénye szerint az öröm a bajjal karöltve jár, – csak azt kérem, jó Atyám, hogy a mennyire jónak látod, kevesítsd bajaim számát, az elkerülhetetlen viszontagságok hordozására pedig adj elegendő erőt s

³⁴ MEDGYES, Egyházi..., 86 (Tavaszi II.)

³⁵ SZÁSZ, Buzgóság..., 8.k. 1908, 11

³⁶ TOMPA, 2.k. 1869, 118, 120

³⁷ MEDGYES, Prot. nők..., 246 (Itéletes elválás után)

béketűrést, Isten, hallgass meg engem, benned bízó leányodat, a Jézus Krisztusért. Amen.”³⁸

A jóságos, szerető Isten terve szerint – különösen Medgyesnél – a világ átalakítása a polgári eszmék nevében beletartozik a teremtés rendjébe, az üdvtörténeti tervbe:

„Az a nap, mely a keresztyén vallásban az emberiség egén megjelent, naponkint közelebb és közelebb jö hozzánk, s mennyei melegével megtermékenyíti az erkölcsi világot. Jólét, szabadság, megelégedés virágai nyílnak mindenfelé: az emberiség betelik örömmel és boldogsággal!! [...] Oh mennyinyin várjuk a szeretet és egyenlőség országát, midőn több méltatlanság, több szenvedés nem lesz a földön!” (...)”³⁹

Vagy még pregnánsabban, egy nemcsak nőkből álló közönség nevében:

„Áldd meg és szenteld meg, oh nagy Isten! a társas életet vallásos szabadság mellett polgári szabadsággal is. [...]; mindnyájan a te gyermekeid, mindnyájan testvérek vagyunk. Oh, ha e szent igazságot szeme elől semmi társaság a földön nem tévesztené! Akkor nem volna az a sok elválasztó fal ember és ember között! [...] hozd be az emberi társaságokba az igazság szent törvényét. Ne engedd, hogy senkinek vele született szabadsága csorbulást szenvedjen! A kunyhók és paloták lakója egyaránt legyen személyében s vagyonaiban sérthetetlen! és a leghomályosabb szögletből is emelkedhessenek föl az érdem a polgári megtiszteltetés legfényesebb polczára. Ne a születés, de az erény tegye az embert, mert csak ez saját érdekünk!”⁴⁰

Medgyes e tekintetben e csoporton belül is szélsőségesebb álláspontot képvisel, és lehet, hogy könyve – mert a kortársaik, a potenciális olvasók élettapasztalatával túlságosan ütközött – ezért nem aratott nagyobb sikert. Szász Károly lényegesen tartósabb olvasottságú „Buzgóság könyvé”-ben ez a felfogás már egy árnyalattal visszafogottabban jelentkezik. A helyzetleírás formálisan egy pszichológiai indoklásba van csomagolva:

„Imádlak s hálat mondok neked, hogy [...] ilyen széppé, ily gyöngyörök kertjévé tetted körülünk a világot; hogy kiöntötted arra kincstárad kifogyhatatlan gazdagságát s elláttad mindennel, mi szükségünket kielégíti, felkészítetted mindennel, mi szemnek és léleknek örömet okoz, gyöngyört ad. Imádlak, mindenható, szeretetteljes teremtő!”⁴¹

³⁸ FÖRDÖS, Buzgóság..., 12. k. 1905, 141 (Házsságban élő asszony imádsága)

³⁹ MEDGYES, Prot. nők..., 1859, 166 (Tavaszi kezdetén)

⁴⁰ MEDGYES, Egyházi..., 53. Ld. u.o., 59/60.

⁴¹ SZÁSZ, Buzgóság, ..., 8.k. 1908, 12

Ugyanakkor Szásznál pl. a túlradó lírai érzelem a kijelentések téziszjellegét tompítja, ami miatt szintén kevésbé ütközik össze a mindennapi élet konfliktusaival, ellentmondásaival.

A könyvcímek számát nézve, mind a két irányzat nagyjából egyenlően képviselteti magát. Ha az átütő, tartós sikerű Szikszai-féle *Keresztyéni tanítások*-tól eltekintünk, mind a két irányzatra nagyjából ugyanannyi példát találunk. Két kiemelkedően sikeres „konzervatív” könyv (Révész: *Imakönyv... , Isten...*) az ötvenes években jelenik meg, mellettük még egy szintén nagyon sok kiadást elérő harmadik is (Dobos: *Ker. imák*). A „liberális” felfogás – kiadászámát nézve – két legfontosabb könyve szintén e korszakból való (Fördös: *Buzgóság szárnyai*, Szász: *Buzgóság könyve*). Mellettük egy másik többkiadásos művet a negyvenes évekből éppúgy ehhez a „hullám”-hoz lehet számítani (Fördös/Szivós: *Ájtatos hölgy*)⁴², mint a nem egészen ennyire sikeres, a hatvanas években megjelent *Mennyei szövétnek*-et Baksaytól. Hozzájuk a hatvanas évek végén, a kiegyezés évében még Tompa (*Olajág*) társul. A továbbiakban azonban e „liberális” irányzat képviselőjében már nem íródik újabb imakönyv. A nyolcvanas/kilencvenes évek folyamán újabb konzervatív kísérletekre kerül sor. Míg Szabó kevésbé olvasottnak bizonyul (*Lelki harmat*), Csiky *Hit, remény és szeretet könyve*, valamint az erre következő *Imádkozó nő* részben a korszakon túl is sikeres⁴³.

A megfelelő adatok hiányossága miatt a közben történő újabb kiadásokról csak első benyomásokat lehet rögzíteni. A „konzervatív vonal” szerzői, az új kiadásait is tekintetbe véve, mintha nagyobb közönségsikernek örvendhettek volna. A szélsőséges liberális-racionalista felfogás mindenesetre e tekintetben

⁴² E könyv ugyanakkor arra is példa, hogy egyes imakönyvek közkedveltségéhez, ill. könyvpiaci jelenlétük megszoritásához politikai szempontok is hozzájárultak. Deák Ágnes pl. Szenci Fördös és Szivós „Ájtatos hölgy...” című könyv elkobzására utal, amire annak hazafias elmékedései adtak okot. (Társadalmi ellenállási stratégiák Magyarországon az abszolutista kormányzat ellen 1851–1852-ben. In: Aetas (1995)4, 27–59, 40. Köszönöm a szerzőnek, hogy felhívta figyelmemet erre a megfigyelésre.)

⁴³ Példaképe és kiindulópontja csak egybek mellett Szikszai is. Közvetlen inspirációt Johann Friedrich Starck (CSIKY: Stark) 18. sz. végén megjelent és Csiky koráig 57. kiadást ért „Tägliches Handbuch in guten und bösen Tagen” c. műve adott, amelynek nagy részeit magyarrá dolgozta át; további imákat Habermann „Christliche Morgen- und Abendgebete” c. munkájából is merített, ezentúl saját imákat is írt. A későbbi kiadások folyamán az utóbbiak száma még nőtt. (CSIKY..., I.k. 1884, Előszó, ill. későbbi kiadások). – A rendelkezésre álló források között ezzel két lutheránus teológus bizonyult irányadónak. Habermann még a reformáció utáni korban működött; a Csiky művében mérvadó Starck, először 1727–31-ben megjelent imaival, pedig a német pietizmusnak egyik közvetítő szellemű képviselője: „Bár a pietizmus határozott követője, azt tanította, hogy az egyház ígéhez és szakramentumhoz van kötvé; minden megkeresztelt az egyház tagja is.” (Die Religion in Geschichte und Gegenwart, 3. k. Tübingen 1958, VI. 336) A Csiky által választott imakönyv S. legsikeresebb műve volt.

szerényebb elfogadásra talált. Ugyanakkor számításba kell venni, hogy a könyvek hangulatbeli különbségei mellett más szempontok is fontosak lehetnek a korabeli olvasók számára: *Az ájtatos hölgy* pl. hazafias részei miatt keltette fel a cenzúra figyelmét, a másutt is olvasható hazafias részletek szintén hozzájárulhattak egy-egy mű sikeréhez, akárcsak a szerző személye, aki adott esetben nemcsak lelkész, hanem híres költő is volt.⁴⁴ Ha a könyveket egyéb szerkesztési elveik szerint is csoportosítjuk és a mindenkori célba vett olvasóközönségükre is vonatkoztatjuk, akkor Fördös „*Buzgóság szárnyai*” c. és Révész „*Isten az én szívemnek...*” c. könyvét mint a nagyobb olvasóközönség mindennapi használatára írt sikeres zsebkönyvnek tekinthetjük; Csiky „*Hit...*” c. vastag, családi bejegyzésekre is helyet kínáló imagyűjteményét pedig a régi Szikszai-féle imakönyv korszerűsített és szintén sikeres könyvnek tekinthetjük. Révész „*Imakönyv*”-e, de Szász „*Buzgóság könyve*” viszont példa lehet egy olyan kiadványtípusra, ami hosszabb elvi jellegű elmélkedésekkel, ill. dogmatikai érvelésekkel egy az előbbiekhöz képest a műveltebb olvasóközönség körében érték hosszú távú sikert. A hetvenes évek, úgy látszik, a műfajnak és az új kiadásoknak nem kedveztek. A nyolcvanas évek, főleg „konzervatív” beállítottságú új kiadások kezdetét jelzik, e tendencia a következő két évtizedben mind a két oldalon folytatódik s megerősödik. Ez az az időszak, amikor a protestáns egyházak lassan a társadalomstrukturális változásokkal járó új működési feltételekhez alkalmazkodni kezdenek, új munkaformák és fórumok keresésében, elsősorban a növekvő számú egyházi egyletek alapításában, s azoknak fokozatos országos szervezésében [összefogásában], de a hagyományos vagy szintén felújítandónak tartott népszerű vallásos irodalom felélesztése révén is. Később az egyházpolitikai törvények ezeknek a próbálkozásoknak újabb lendületet adnak. Az imádságos könyvek akkor megfigyelhető sűrűbb megjelenése, mint egyéni kezdeményezések sora, szintén beilleszkedik ebbe az általános fejlődésbe.

Egyes problémakörök. 1. Betegség, terhesség, halál

Ezek a témák a könyvekben feltűnően nagy teret kapnak. Ha az egyházi ünnepekkel foglalkozó részeket levonjuk, és csak a konkrét élethelyzetekkel fog-

---

⁴⁴ Pl. Tompa Mihály; de Szász Károly költői működése láttán olyan motívumok az ő imádságos könyvével szemben sem zárhatók ki.

Az *Ájtatos hölgy* újabb kiadásának átdolgoztatását fent már megemlítettük; Deák Ágnes c. könyv elkobzására is utal, amire annak hazafias elmélkedései adtak okot. (Társadalmi ellenállási stratégiák Magyarországon az abszolutista kormányzat ellen 1851–1852-ben. In: *Aetas* (1995)4, 27–59, 40.

lalkozókat: a konkrét életviszonyokra, helyzetekre, konfliktusokra, az emberi együttélésre, ill. a hittel szembeni kihívásokra kitérő szakaszok összetételét nézzük, akkor még feltűnőbb a betegséggel, halállal ill. terhességgel és szüléssel foglalkozó szövegek kimagasló részesedése. A század folyamán, ha a könyveket első megjelenésük éve szerint csoportosítjuk, tendenciájában e témakör lassú csökkenése állapítható meg⁴⁵, megszakítva Csiky *Hit*,... c. könyvének kiugróan magas értékével. A két irányzat képviselőinél nem állapítható meg egyértelműen a téma behatóbb tárgyalása vagy gyorsabb elhanyagolása más témákkal szemben. Nagyon alacsony e részek aránya néhány, nem minden „liberális” szerzőnél. Amennyire az elemezhető esetek alacsony száma és az első kiadások éveinek szóródása erre következtetni enged, mind a két irányzat hozzájárult a témakör általános csökkenéséhez. Kivétel a már említett „konzervatív” hajlamú Csiky Lajos, a magyar református belmisszió egyik úttörője, akinek akkor megfogal-

⁴⁵ Betegség, halál, terhesség aránya, mint témakör, a könyvek összoldalszámához képest

* = nőknek

x = későbbi, lényegesen bővített kiadás

az első megjelenés éve	szerző	cím	betegség, halál	betegség, halál, + terhesség
1786	Szikszai	Ker. tanítások...	18,31	23,35
(x 1868)			17,17	21,90
1846	Fördös/Szivos	Ajtatos hölgy *	23,76	29,14
(x 1897)			12,99	16,23
1851	Révész	Imakönyv...	7,46	14,90
1852	Fördös	Buzgóság szárnyai...	12,95	19,64
1855	Dobos	Ker. imakönyv	12,85	16,43
1855	Szász	Buzgóság könyve *	9,83	13,51
1859	Révész	Isten az én szívemnek...	8,33	10,33
1859	Medgyes	Prot. nők imakönyve *	2,28	5,32
1863	Baksay	Mennyei szövétnek	4,43	7,64
1867	Tompa	Olajág	4,74	4,74
1884	Csiky	Hit...	34,52	52,17
(x 1914)			21,37	33,93
1894	Szabó	Lelki harmat	–	–
1900	Csiky	Imádkozó nő *	2,52	3,78

(Az összes oldalszám, tartalomjegyzék nélkül, a szövegben is idézett kiadások alapján. /Átdolgozások nélkül is az egyes kiadások szedése eltéréseket eredményezhet./ Szikszainál a későbbi szerkesztői beavatkozások miatt az eredeti és az általunk idézett, Fördös/Szivosnál, Csikynél későbbi lényeges bővítések miatt az első és az utolsó dualizmuskori kiadást vizsgáltuk meg. Özvegyeknek, árváknak szóló szövegeket nem vettük számba.)

mazódó teológiai felfogása nyilván hozzájárult könyve eltérő proporcióihoz, és akinek kiemelkedően sikeres könyve mintegy ellenpéldaként szolgálhatna. (Az első kiadáshoz képest viszont a témakör aránya a későbbi bővítések során erősen csökken.) Az alapvető eltérések a két irányzat között a megközelítésben, az imádkozó embernek ajánlott magatartásban figyelhetők meg.

A jelenség „miért”-jéről egyelőre csak feltételezéseket lehet megfogalmazni. Szerintünk a csökkenő arány igenis azzal magyarázható, hogy a „civilizáció folyamatá”-ban (Elias), a polgári kultúra térnyerése révén az ember testisége jobban és jobban veszít magátólérthető jellegéből; van, de kiszorul a hivatalos diskurzusból. A református imádságos könyvek e tekintetben tehát egy általános kultúrtörténeti tendenciát követnek. További magyarázatnak a század második felének demográfiai változását, mint tapasztalati ténytet is számításba kell venni: mind a születések, mind a halálozások számaránya erősen csökken. A nagy járványok visszaszorulnak, betegség és halál lassan eltávolodik egymástól. (Bár a demográfusok szkeptikusak arra nézve, hogy ez a fejlődés mennyire az orvostudomány haladásának köszönhető, a 19. század optimista felfogása még néhány imádságos könyvben is közvetetten megellelhető: a liberális irányzat egyes képviselői a szakszerű orvosi kezelés igénybevételére sem mulasztják el figyelmeztetni olvasóikat.) A korlátolt mennyiségű anyag láttán, e téren óvakodnunk kell túl messzemenő következtetésektől.

Tartalmilag megfigyelhető a témakör beható részletezése a konzervatív tendencia képviselőinél, mind a szenvedés, mind a vele szemben követendő helyes magatartás aspektusai szerint.

„Oh Uram! Te látod nyomorúságomat, látod mily gyötrővé vált rám nézve az élet! Nappal nem hagynak a kínok csendességben, éjszaka nem engednek a fájdalmak álmat jönni szemeimre; a reggeltől, mellyel kínjaimat is felkelni látom, rettegek és az este, mellyel még terhesebbé lesz betegségem, oly rettenetes nekem! [...]”⁴⁶

Gyakori az imák konkrét panaszokra vagy a beteg helyzetére való alkalmazása.⁴⁷ Emellett egyes imákban a betegség illő elviselésére is részletes útmutatást adnak, továbbá a betegért mondandó imákat közölnek. Hasonlóképpen részletes pl. Csiky (*Hit, ...*), aki a nap szakaszaira, a beteg életkorára ill. családi állapotára valamint az érte imádkozóknak, a beteg helyes magatartására nézve nyújt példát.⁴⁸ Csiky meggyőződése, *„hogy a beteg ember ráér imádkozni s hogy [...] a*

⁴⁶ RÉVÉSZ, Imakönyv... 13. k. 1916, 18

⁴⁷ pl. SZIKSZAI... 1868, III. 19.; I., II. III., XVII., XIX., XXI., XXII., XXIII., XXIV., XXV., XXVI. ; III. 20. I.-XX., vagy Dobos (5. k. 1890 , 210–221)

⁴⁸ CSIKY: Hit...; 13.k. 1914, 479–484, 530–536, 536–546

betegség a keresztyén erények legjobb iskolája, mert kigyógyít a könnyelműségből s felrázza az alvó lelkiismeretet”⁴⁹

Feltételezhető, hogy a szenvedés, az elkerülhetetlen helyzet megélése, hozzájárulhatott közönségsikerükhöz.

„A ki te reád bocsátotta a nyavalyát, tenéked főurad, teremtőd, a kinek teljes jussa és hatalma van te rajtad: azért is nagy bűn ő ellene békétlenkedni s haragudni azért, a mit cselekszik.” [...] „Nem csak annyit érdeemsz a te bűneiddel, a mennyit szenvedsz, hanem véghetetlenül többet, s örök kárhozatot is.”⁵⁰

vagy, kicsit visszafogottabban Csikynél:

„Ő ad egészséget, erőt; ő töri meg a mi egészségünket; s erőnket ő változtatja gyöngeséggé. És a keresztyén tudomány azt tanítja mi nekünk, hogy ha betegséggel látogat is meg az úr akarátja, ebben is találhatunk vigasztalást, ebből is nyerhetünk okulást a mi lelkünk idvességére. [...] betegségünknek nem lehet más célja, mint az, hogy szenvedésünkben megtanuljunk a keresztyéni alázatosságot ismerjük be gyöngeségünket, s tanuljuk érezni Isten hatalmas kezének sujtoló erejét.”⁵¹

Próbátétel az, melyet türelmesen viselni kell. Alatta (helyénvaló az önvizsgálat, s a belőle való kiszabadításért imádkozni szabad.⁵² A kívánatos magatartásokra aztán konkrét imaszövegeket is közöl. Hasonlóképpen Csiky (*Hit...*).⁵³ (A dualista világnézet, a túlvilági érdekre való orientáció viszont nem jelenti a betegség kezelésének elmulasztását, a test teljes megvetését.⁵⁴ Az orvosság szedése, a kellemetlen orvosi kezelés türelmes használata a betegnek adott tanácsok közt szerepel. Ám fontosabb ennél a helyes magatartás, az isteni akarat elfogadása.)⁵⁵

Feltűnő továbbá a betegség közelsége a halálhoz. „A súlyos betegség, főként az idősebb korban, sokszor előposztja lehet a bekövetkező halálnak”, írja Csiky, egy fejezetbe téve *Beteg és haldokló keresztyének elmékedése és imádságai-t.*⁵⁶ „[...] a halál magvait hordozva törékeny testemben”, sóhajt Dobos betege⁵⁷. Mind a két csoportban betegséget és a halált egymás közelében vagy egymás után tárgyalják a

⁴⁹ CSIKY: *Hit...*; I. k. 1884, Előszó, XI.

⁵⁰ SZIKSZAI... 1868, III. 19. (629)

⁵¹ CSIKY: *Hit...*, 13. k. 1914, 475

⁵² pl. SZIKSZAI... 1868, III. 19. („melyben ... foházkodik hosszas nyavalyai közül”; 658–659)

⁵³ CSIKY: *Hit...*, 13. k. 1914, 485–530

⁵⁴ SZIKSZAI ... 1868, II. 16. (397–398)

⁵⁵ SZIKSZAI ... 1868, III. 19., XXIII. (...”aki fájdalmas sebekben van az orvos keze alatt”, 665; ld. XXIV., XXV.)

⁵⁶ CSIKY: *Hit...*, 13.k. 1914, 476/77, ill. 475

⁵⁷ DOBOS 5. k. 1890, 211 (Önhiba nélkül sinlődő); ld. pl. Révész: *Isten., ..., 9.k. [1907], 217*

szerzők. Szikszai a betegségről és annak egyes aspektusairól külön-külön szól, és a beteggel különféle emberi kapcsolatban állók számára is elmékedéseket és imákat közöl, ezt teszi a halál esetére is. Eljárását „konzervatív”, de „liberális tendenciájú” szerzők is követik, ha könyvük terjedelme megengedi. Érdekes Szász Károly megoldása, aki külön-külön imádkoztatja olvasóját „kedves férj halálakor” ill. „Megunt (vagy nem szeretett) férj halálán”.⁵⁸ Ő ezzel azonban kivétel, ahogy az emberi kapcsolatok viszontagságait egyébként rendkívül jó pszichológiai érzékkel számbavevő Szikszai sem megy el egészen idáig.

Az előző csoporttal szemben a racionalista szerzők az élet viszontagságaival, a jó és rossz szükséges váltakozásával magyarázzák a betegséget. Inkább józan viselkedést és gondos kezelést ajánlanak. Háttérbe kerül a büntetés gondolata. Elvben persze náluk is szerepel, de előfordulásának gyakorisága változik, kevésbé hangoztatják. „Változások hazája e föld”, kezdi Baksay a betegségről szóló fejezetét, hogy aztán természettudományos módon magyarázza meg az emberi test törvényszerű működését s a betegség helyét, s ugyanakkor „lépcső a testünket alkotó anyagok szétoztlásához, mely szétoztlás maga a halál.”⁵⁹ Hadba száll az elterjedt, a betegséget isteni végzetnek tartó felfogással, s elmagyarázza, „Az Isten nem végzett határozólag az emberek sorsáról. Csak általános törvényeket szabott, csak az okokat és eredményeket fűzte össze [...] örök tanácsában”⁶⁰. Ezért a szakszerű orvosi kezelés az embert „még a legveszélyesebb nyavalyák rohamai között is, kiragadhatja a halálból.”⁶¹ Feltűnő a tendencia, hogy az életben hagyott, gyorsan meggyógyult ember – mind Isten, mind embertársai számára – nagyobb hasznára utalnak. Így pl. Medgyes:

„[...] Atyám! bocsásd meg botlásaimat, s add vissza életerőmet és egészségemet. Annyi van még itt alatt, mit el kell végeznem! Annyian várnak tőlem boldogítást! Oly sok kötelesség maradt teljesítetlenül! Az erénynek annyi koszorúja van – miket még meg nem nyerhettem! Annyi munka, annyi vágy, annyi öröm még hátra!

Oh! ne vedd el ezeket tőlem Atyám! Istenem! Hozd helyre megtört egészségemet; add vissza életkedvemet, lelkem rugékonyságát!”⁶²

⁵⁸ SZÁSZ K.: Buzgóság..., ..., 8.k. 1908, 350, 353. Medgyes erre nem gondolt; nála egy „Megválás után” ill. „Iteletes elválás után” mondandó ima is szerepel, de a férj halálára csak általában az „özvegyiség” következik.

⁵⁹ BAKSAY... 1900, 97, 98 (Betegség)

⁶⁰ BAKSAY... 1900, 100 (Betegség)

⁶¹ BAKSAY... 1900, 101 (Betegség)

⁶² MEDGYES, Prot. nők..., 236 (XVII. Betegség alatt) Még határozottabban a lelkészkollegák számára irt szövegekben: 212 (Ifjú betegnél), 213 (Beteg családapa vagy -anyánál)

Ez az érvelés a mérsékeltliberalisoknál is megfigyelhető, de kevésbé élesen⁶³. A nagyobb elfogadást nyert könyvek e csoporton belül a betegségnek is több helyet szánnak. Náluk jobban előtérbe kerül a józan viselkedés, a rendes kezelés, a betegség tűrése. Noha a betegség Isten akarata, ám hozzátartozik az élet viszontagságaihoz. A szövegek azonban inkább egy józan, reménykedő lelkiállapotot próbálnak kialakítani. Jó példa erre Fördös/Szivós Ájtatos hölgy-e.⁶⁴ Józanabban, de lényegében ugyanígy fogalmaz Fördös a nemcsak középosztálybeli nőknek, „hölgyeknek” szánt *Buzgóság szárnyai*-ban. Az Isteni akarat és egyénileg kimért büntetés helyett inkább a józan belátás, a „természet törvényeibe” való beletörődés lép előtérbe.

*„Jól tudom, hogy az étellel együttjárnak a betegségek, és a legegészségesebb ember is ki van téve a nyavalyák rongálásainak; – mert a legegészségesebb test is csak töredékeny cserépedény és olyan, mint a fű és virág; mely reggel virágzik, este lehervad. Jól tudom azt is, hogy a legjobb emberek is gyakran sokat szenvednek s a földnek porába vetettnék, mert ők sem lehetnek kivéve a természeti törvények alól.”*⁶⁵

Itt is megtalálható az „alkú”, a gyógyulás Istennek is kedvező voltát kiemelő érvelés:

*„Uram, nincs te felőled a halálban emlékezet, a koporsóban kicsoda mond neked dicséretet? Térj azért hozzám, mentsd ki az én lelkemet, szabadíts meg engem a te irgalmasságodért!”*⁶⁶

Vagy Szász Károlynál:

*„Oh könyörülj azért gyarlóságaimon s bűneimnek sokaságát ne nezd: büntető igazságod helyett inkább vigasztaló kegyelmedet éresztesd velem. Adj vissza újra a munkás életnek, mert oly sok a tenni valóm! Adj vissza az egészségnek, hogy mit most fogadásaimmal erősítek, tetteim által mutathassam meg, mennyire félem nevedet s tisztelem parancsolataidat!”*⁶⁷

Szász Károly, a nagy sikerű *Buzgóság* könyvével, egyfajta közvetítő álláspontot fogad el. Az isteni jóság hangoztatásában, a teremtés nagyságának lírai leírásaiban nyilván nagyon különbözik a kemény ortodoxoktól. Ugyanakkor nála erősebben van meg a jogosan kiosztott büntetés gondolata a betegség esetében is. A bűn viszont nála már nem az elkövetett bevallandó bűn, hanem gyakran a

---

⁶³ Nyomai már Szikszainál található meg. (III. szakasz; XIX., 21, Beteg ifjú imádsága) Ott viszont az összes fejezet hangsúlyaival szemben még elenyészők. Ugyanakkor még elsősorban az Istennek való tetszésről, a vele szembeni engedelmességről van szó.

⁶⁴ FÖRDÖS/SZIVÓS ... I.k. 1846, 172

⁶⁵ FÖRDÖS..., 12.k. 1905, 172/173

⁶⁶ FÖRDÖS..., 12.k. 1905, 175

⁶⁷ SZÁSZ ..., 8.k. 1908, 319, lásd is 320

gondolatban elkövetet bűn is az, a hiányzó buzgalom, a feltételezett, potenciális bűn – mint egyfajta pszichológiai helyettesítése az eredendő bűnnek. Nem kizárható, hogy a szövegezés tagadhatatlan költői minősége mellett ez a közvetítő álláspont is hozzájárult a könyv sikeréhez.

Terhesség és szülés mind a két csoport szerzőinél a betegségtől külön, általában a házassági élet és az életkorok ciklusán belül szerepel. Szikszai pl. az emberi „állapotok”-ról szóló fejezetbe veszi fel. Másutt az alkalmi imák között szerepel, de van, aki a témának külön fejezetet szentel (Csiky, *Hit...*). A témának szánt terjedelmet tekintve itt nagyobbak az egyéni eltérések a szerzők között. Különösen Csiky általános imakönyvében szerepel nagyon részletesen. Ő, valamint Baksay Dániel, az, aki a szülés idejére mások által mondandó imákat és fohászokat is közöl.⁶⁸

A szülés kimenetelére nézve Szikszainál még nincsen külön szöveg. A későbbiek pedig a „szerencsés” és „szerencsétlen” szülésre térnek ki, a „konzervatívok” éppúgy, mint a „liberálisok”, ha a terjedelmi okok nem szólnak ellene (pl. Révész, *Isten...*). Ez az eljárás általában a „liberálisok”-nál is megfigyelhető. (Fördös/Szivós annyiban képeznek kivételt, hogy magát a szülést „kihagyják”⁶⁹, Medgyes pedig nem a könnyen vagy nehezen, élve vagy holtan született gyermek között tesz különbséget, hanem „megszabadulás után, fiú-gyermekekkel” ill. „leány-gyermekekkel”. Érdekes módon ez a felosztás – az eddig vizsgált művekben – „konzervatív” szerzőnél nem fordult elő.

Mind a két csoport természetesen megegyezik abban, hogy a gyermek Isten áldása. Ugyanakkor az első csoportra jellemző 1 Móz. 3:16-t erős hangsúlyozása, „Fájdalommal szülsz magzatokat”. Böven lehetne idézni ezekből az egyöntetű passzusokból, terjedelmi okokból nem élünk a lehetőséggel. – Szikszai a halált is számításba veszi, mint lehetséges következményt, ez „tisztességes halál és az üdvösségnek semmi akadályja nincs.”⁷⁰ Révész a szülés utáni állapotot így írja le:

„a szülés fájdalmai között megroncsolva, a sír széléről, a halál árnyékának völgyéből jövök hozzád oh Jehova”⁷¹,

⁶⁸ Érdekes módon az „Imádkozó nő” című művében kevésbé részletes. Ott a téma a „családi élet”-ről szóló szakaszban fordul elő.

⁶⁹ Náluk csak a terhes és a gyermekágyas asszony fordul elő.

⁷⁰ SZIKSZAI ... 1868, II. 24. 5 (457)

⁷¹ RÉVÉSZ: Isten..., 9.k. [1907], 240. Az *Imakönyv*-ében nemcsak „könnyű” ill. „nehéz” szülés utáni ima szerepel valamint a „Szülék imádsága, midőn a gyermek halva születik”, hanem a „Férj imádsága” is, „mikor az anya maghal szülésben, de a gyermek élve marad”, ill. „mikor szülés közben az anya és gyermek meghalnak”. (13.k. 1916, 357, 359; 366; 369 ill. 372)

vagy Dobos: „A halál árnyéka völgyén át érkeztem Hozzád, hogy lássam ismét édesatyai orcád megengesztelt világosságát és Előtted leborulva hálát mondjak a szabadulásért.”⁷²

Ezzel szembe a másik csoport egyes szerzői mintegy fölvilágosult józansággal próbálják szemlélni a dolgot. Aki észszerűen, egészségesen élt, annak nincsen félnivalója.

„Fájdalommal szüli magzatát az anya, de fájdalma nem elhordozhatatlan, kivált a természet egyszerű leányaira nézve, kiknek testöket a divat nyüzgős gyakran romboló keze természeti alakjából ki nem vetköztet s tulságos elszoritás által a szülést rájuk nézve nem nehezíté. Ki a divatnak hódol, gyakran olyat kell cselekednie, mi a természet törvényeit sérti, s lehet-e azokat bosszulatlan sértegetni?

Boldog én, ki egykor gondos vezérelt alatt a hiúság illy természetellenes csábjaitól megmenekvén s most aggodalom nélkül várhatom a szülés óráját.”⁷³

A bibliai parancsot persze nem tagadják, szerepe viszont, szemben a boldog családi léttel, az anyai szerep kilátásával, erősen háttérbe szorul. Medgyes is, de Szász is pl. csak a leendő anyai boldogság hosszú ecsetelése után említi ezt az aspektust⁷⁴. Míg Szász a várható körülményekre is segítséget kér, addig Medgyes pedig egészen röviden összegzi: „Ha te velem leszel Atyám [...] nem félek semmi veszélytől!”⁷⁵ (Baksay Dániel e tekintetben inkább a konzervatívokhoz csatlakozik.) Szász itt is a két tartalmi lehetőség – a kiállt szenvedés szavakba szedése, és az ezzel szemben túlsúllyal bíró boldogság fölfestése – összekapcsolása mesterének bizonyul, az utóbbit szintén az irányzat által kedvelt családi idill érzelmes ecsetelése jegyében.⁷⁶

Miközben Csiky a század vége körül is a terhességgel, szüléssel kapcsolatban főleg az Istenhez való bizalmat, reá való gondolkodást emeli ki⁷⁷, a felvilágosítás örökösei egy egész nevelési programot fejtenek ki imába öltözve:

„Oda kell munkálkodnom, hogy e magzat testileg s lelkileg egyviránt kellőleg fejlődjék, [...] Hadd szivjon azért ő táplálékot e forrásokból, mellyeket számára keblemen maga a természet nyitott meg [...] Oh, hogy vannak

⁷² DOBOS..., 5.k. 1890, 156

⁷³ FÖRDÖS/SZIVÓS 144

⁷⁴ MEDGYES, Prot. nők..., 220/221 (XI. Megáldott állapotban); SZÁSZ, Várandós asszony imája (1908, 280–287)

⁷⁵ MEDGYES, Prot. nők..., u.o., 221

⁷⁶ SZÁSZ K., Buzgóság..., 8.k. 1908, 287–295

⁷⁷ CSIKY, Hit..., 13. k. 1914, ...fontolóra veszi Istennek tetsző állapotát; /.../ Istennek ajánlja magát és méhe gyümölcseit; /.../ megemlékezik Isten ígérteréről; stb., 408–418

anyák, kik erős, egészséges létökre, dajka hideg mellére függesztik s béres cseléd gondviselésére bizzák saját testök-s véröket!. hogy nincs oktalan állat, melly kölykétől megtagadná emlőjét – hogy nincs egy is, melltől erőszak nélkül ellehetne ragadni kicsinyét!... Szégyenítő tapasztalat az okos lélekkel felruházott emberre; [...]"⁷⁸

(2) A természet és a természeti csapások

Általában feltűnő a természeti ritmus, ill. a mezőgazdasági munkák nagy szerepe a könyvek felépítésében. Ebben a két csoport megegyezik. Különbség inkább a természet vagy életkörülmények áldásaiban és csapásaiban, mint az isteni akarat rejtelmes megnyilvánulásaiban, vagy pedig a lírai, idilli ábrázolásban, a szimbolikus értelmezésekben mutatkozik. Itt bizony nem a szerzők eltérő költői tehetségével van dolgunk: ahol a természet termelési körülmény, ott esztétikai értékelése gyakorlatilag kizárt.

Szikszaianál igazi „természetképek” nem is fordulnak elő. A természet művelt természet, megművelt föld, vagy maga a hatalmas Isten akaratnyilvánításának eszköze – jó és rossz időjárásként, mennydörgésben, villámlásban stb. Az emberi művelés alá vett természet egyes elemei „szép”-ek, ha hasznosak, ha Istennek tetsző munkáról tanúskodnak:

„Midőn látod a teljes gabonafejeket, és a szép gerezdekkel felruházott szőlővesszőket: emelkedj fel elméddel az Istenhez, ismerd meg azokat az ő áldásinak és adományinak lenni.”⁷⁹

Keresztyéni tanítás-ai szerkesztésében még az évszakok sem fordulnak elő külön elmélkedés tárgyaként – csak a tanítás, miszerint „A keresztyén embernek hálát kell Istennek adni az aratásért és szüretért, és kérni kell a kegyelmet, hogy a bevett áldásokkal jól és istenesen élhessen”.⁸⁰ Révész nagyobb terjedelmű imakönyvében az évszakok már szerepelnek – a kisebbikben nyilván terjedelmi okokból maradtak ki. Dobos is külön foglalkozik velük, Csikynél viszont hiányoznak.

Miként Szikszaizai, Révész természete is inkább az isteni hatalom jele. Emberi hasznosságában szép; tökéletes működése miatt érdemel helyet az imákban. (Így a „bö”, ill. „szűk aratás” is a szokványos évszakokra vonatkozó imák között szerepel.)

⁷⁸ FÖRDŐS/SZIVÓS 148/149

⁷⁹ SZIKSZAI... 1868, I. 27., I. (172)

⁸⁰ SZIKSZAI... 1868, I. 27. (171–176)

„Természetnek hatalmas Ura bölcs és jó Atyám! kezeid hordozzák az idők forgását, bölcsességed törvényei vezetik a természet változásait! Uram! te szólsz, és megindulnak a jéggé fagyasztott folyók, megnyílik és életre melegül a föld lezárolt kebele!”⁸¹

„Oh te szólsz hozzám a meleg nap fénylő sugariban, szólsz hozzám a természet pompájában és gazdagságában, mely gyöngyörködteti lelkemet, táplálja testemet!”⁸²

Ugyanakkor a természet mindig Isten akaratának rejtelmes, félelmetes eszköze:

„[...] a tavasz biztató reményét megsemmisítetik csapásaid, és ha akarod, gyümölcs nélkül lehullanak a virágok, s mielőtt kalászkokat érlelnének, romlásnak indulnak a vetések.”⁸³

A szépség fogalma viszont e természetfelfogás miatt a tenyészidőre szorítkozik. Az ősz, a tél nincsen kitüntetve vele:

„Atyám! hervadni látom a mezők virágait, lehullani a fák sárga leveleit, és ködök homályában a napnak sugarait! Ne, oh ne engedd felednem, hogy éltem szépsége is így hervad le egykor, [...]”⁸⁴ „Ime, mint egy nagy halott, úgy fekszik a tél sírjában a természet; [...] „Oh Atyám! midőn a természet nyájas szava elnémul körültem, és csak hideg szelek zugása komorítja lelkemet – szólj te hozzám igédben biztatólag, hogy te Atyám vagy, te Atyám maradsz nekem az idő minden változásaiban, és jóságod, gondviselésed nem marad el tőlem [...]”⁸⁵

Dobos természetfelfogása lírai képeiben, a látvány jelentőségelteli értelmezésében mintegy átmenetet jelent a liberálisnak nevezett irányzathoz.⁸⁶ Baksay viszont, akit főleg a természettudományos érvelések nagy szerepe miatt, szemben a kijelentéssel, a másik csoporthoz soroltunk, itt inkább hagyományos ösvényen jár, s az évszakokat teremtésrendbeli jelentőségük szerint értelmezi. A szüret kapcsán hálát mond, mert „megteltek vidámság borával pinczéink is”, ezentúl viszont főleg az iszákosság ellen hadakozik. A tél neki hagyományos módon inkább zord és rettenetes, és csak szimbolikus jelentősége van:

„Beállt a természetet elaltató tél; halál váltotta fel mezeinken az életet. Mily kellemetes szép napokkal vett tőlünk búcsút az ősz! s mily szomorú és zordon e beköcszöntött tél! Sziklává keményedett az elázott föld; [...] kietlen az egész természet. Nem zöldel a kert és mező; nem tenyész a fűszál és

⁸¹ RÉVÉSZ, Imaköny..., 13.k. 1916, 205 (Tavaszi évszakban)

⁸² RÉVÉSZ, Imaköny..., 13.k. 1916, 209 (Nyári évszakban)

⁸³ RÉVÉSZ, Imaköny..., 13.k. 1916, 206/207 (Tavaszi évszakban)

⁸⁴ RÉVÉSZ, Imaköny..., 13.k. 1916, 221 (Őszi évszakban)

⁸⁵ RÉVÉSZ, Imaköny..., 13.k. 1916, 222, 223 (Téli évszakban)

⁸⁶ pl. DOBOS, 5.k. 1890, 74 (Tavaszi imák)

vetemény; [..., mindenek felett] sivatag csend s az enyészetnek néma bús képe lebeg, mint a halál az országban.” „Ó! a nyár az igaznak, a testi életet fenntartó szorgalomnak időszaka: de a tél, mikor a természet országából bennünket kizár, a lelki élet nagy mezejét nyitja fel nekünk.” És: „Télnek kezdetén mikor az évnek minden jövedelmei kezénél vannak már, leginkább képes a föld népe arra, hogy a szenvedő emberiség, a közügy oltárán valamely tehetségéhez mért áldozatot tehessen s így, [...] veteményt tegyen az örökkévalóságra is.”⁸⁷

Nem meglepő, hogy a nagyobb részt agrárnépeségből álló felekezetben⁸⁸ azok a könyvek, amelyek tömeges visszhangra leltek, ily módon látják a természetet – mint nagyságos és félelmetes körülményt, kemény és ugyanakkor rejtelmes ritmusú adottságot, amelybe a gondviselés, így vagy úgy, az egyént beléhelyezte, és amely által akarátát érvényesíti. Ennek fordítottja – a természet, mint az isteni teremtés nagyszerűségének a produktuma – nemcsak a racionalizmus, ill. szentimentalizmus és ezek természetfelfogásának továbbélésével magyarázható, hanem ugyanakkor élcsoport-probléma is: a legjellemzőbbek általában hölgyekhez, a művelt rétegek női tagjaihoz fordulnak.

A „liberális”-nak fémjelzett szerzők sem mind térnek ki az évszakokra – Szásznál pl. nem fordulnak elő, Fördös általános közönségnek szánt imádságos könyvében sem. Amiben megegyeznek, inkább a lírai, szimbolikus természetfelfogásuk, aminek talán irodalmilag legsikerültebb példái Szász Károly hétköznapi imáiban fordulnak elő. Ő az érvelését itt is az imádkozó szájába helyezi. Ha pontosan vizsgáljuk megfogalmazásait, ezeket inkább olvasója benyomásaként, pszichológiailag motivált észleléseként, nem pedig dogmatikai tételként adja elő.

„Megtelik szívem örömmel és háladatossággal, midőn napod világát újra megpillantottam, teremtő Istenem és gondviselő atyám! Eloszlott az éj sötét borulata, s keletnek ormait a hajnal bibora szegélyezi; honnan szelid fény özönlik szét az álmaiból ébredő földre. Vidulnak a mezők s mintha setét palástból bontakoznék ki a tarka ruhába öltözött vidám menyasszony, úgy néz ki virágos ruhájában a völgy. Minden virág szemében örömkönnyként reszket a harmatcsepp, [...] S a lélek maradna hidegen annyi gyöngyör láttára? [...] Nem atyám, teremtéseid közt e földön első az ember, kit legtöbb jótéteményeiddel halmoztál el, a hálaadásban sem akarok én utolsónak maradni.”⁸⁹

⁸⁷ BAKSAY, 244–259

⁸⁸ ld. pl.: KARNER Károly: i.m., XI., XV. tábl.

⁸⁹ SZÁSZ..., 8.k. 1908, 101–103 (Pénteken reggel)

„Bizony a te jóságod egyenlő marad hozzánk, s mint a felkelő hold világánál a földi tárgyakat, hitünk szelid világa mellett az egetek látnuk engeded.”⁹⁰

A természet szépségében inkább Isten nagyságáról és hatalmáról szól, hasznossága ezzel szemben háttérbe szorul.

„Gondviselő Istenem és Atyám! a nap legünnepélyesebb órájában, midőn világosság támad a földnek színén, hogy feltüntesse hatalmas kezed bámulatos alkotásait, midőn millió teremtés életre ébred a mély álomból: ime, én te leá/nyod szívemnek szabad és földi homálytól tiszta érzésével, jó reggel kereslek téged! ohajtom kirebegni hálámat azon kegyelmes oltalomért, melynek védő szárnyaival a múlt éjen takargattál, és kérem e mai nap folyására is atyai gondjaidat, mindennap megújuló irgalmatosságodat.” – ír Tompa.⁹¹

Medgyes imaszövegei mintegy beleéreznek a természet újraébredésébe, s a tavaszt mint a világ újbóli megszépülését várják:

„Oh mint várom Atyám! a tavasz eljövetelét! Oh mint várom az első violát s a zöldülő mezőket!?”⁹²

Miközben a természet szemlélése eltávolodik annak hasznossági szempontjától, az évszakok és rendeltetésük is új aspektussal gazdagodnak. Medgyesnél a tél nemcsak a természet pihenésének ideje, rendelését az emberi társas életben is látja meg:

„Felséges Isten! öröm és boldogság osztogatója! hálaimával magasztalom nagy nevedet a tél vidámságra határozott korszakában. Te oh Isten! midőn a külső természetet elzártad előlünk, a társaságos élet kebelében a kedvnek és örömmek ezer forrását nyitottad fel. [...] Én is megnyitom keblemet az örömmek elfogadására, részt veszek a nemes mulatságokban, mert tudom Atyám! hogy az embert nem szomorúságra – de öröme és boldogságra teremtetted.”⁹³

⁹⁰ SZÁSZ..., 8.k. 1908, 106 (Pénteken estve)

⁹¹ TOMPA..., 2.k. 1869, 290/91 (Reggeli ima) Kiemelések az eredetiben. Ld. továbbá pl. Medgyes, Prot. nők..., 165 (IV: Tavasz kezdetén)

⁹² MEDGYES, Prot. nők..., 163/64 (III. Tél végén)

⁹³ MEDGYES, II. Tél közepén. (Farsangi)**

Megjegyezni illik, hogy Csiky is farsangi imát közöl 1884-es *Hit, remény és szeretet...* c. könyvében. Az első kiadás előszavában azt is kiemeli, hogy maga írta meg, szemben a Starck után írt ill. átdolgozott imákkal. (1884, X.) Nála is hangot kap a hála gondolata, a vígasság örömeinek isteni ajándéka láttán, de azonnal következik a világtól való elszakítás kívánsága és a komolyságot óhajtó kérés is. (1. k. 1884, 52–55)

E csoport szerzőinél is ugyanakkor a természet a maga rendjével példát ad a szüntelen munkálkodásra.

„Uram: mily csodálatos a te teremtésed nagy összege! Folytonos, soha ki nem alvó élet jelentkezik abban [...] Még télen is, amikor halotti álmát lát-szik aludni a föld, titkos kebelében nem szűnnek meg munkálkodni az örökké való erők s a hó és jég fagyos leple alatt is él a természet. [...] Atyám, bizonyos te engem testben és lélekben folytonos munkásságra rendeltél [...] Adjad azért megértenem a példát mely az egész természetben prédikáltatik, melyet minden teremtésed kiáltólag mutatnak előmbe, hogy élni és munkálkodni egyet tesz, s munkásság nélkül nincsen élet, nem is képzelhető.”⁹⁴

„Nem csuda, ha szabad óraimat oly örömet töltöm kívül, a kertben, mely az emberek lakához közel, a mozgalmas élet szomszédságában, mint kiszakasztott része a szabad természetnek, [...] „Mindenütt munka és rend, öröm és hasznosság, mint valamely jól berendezett életben.” [...]”⁹⁵

Míg a természet néhány, itt liberálisnak nevezett szerzőnél elsősorban az isteni nagyság és jóság jele, mintaképe az emberi élet folyásának, felhívás szorgalmas munkálkodásra, (s főleg a hölgyeknek írt könyvekben szerepel így,) a hagyományosabb felfogás szerint Isten akarata konkrét eseményekben is megnyilvánul. Így kedvező befolyását az időjárásra is kérni lehet tőle.⁹⁶ (Mintha a

---

⁹⁴ SZÁSZ..., 8.k. 1908, 71–72 (Hétfőn reggel)

⁹⁵ TOMPA..., 2.k. 1869, 110 (A kertben), továbbá pl. u.o., 118

⁹⁶ Esőérti imák, természeti csapások a vizsgált imáságos könyvekben:

SZIKSZAI: Keresztyéni tanítások: esőért: (mikor szárazság van) ; természeti cs.: x („midőn villámások és égi csattogások vannak)

SZENCI FÖRDŐS/SZIVÓS *: Ájtatos hölgy: esőért: – ; természeti cs.: -

FÖRDŐS: Buzgóság szárnyai ... : esőért: – ; természeti cs.: égiháborúkor

SZÁSZ *: Buzgóság könyve: esőért: – , természeti cs.: –

DOBOS: Keresztyén imák: esőért: – , természeti cs.: -

MEDGYES: Egyházi imakönyv: esőért: – ; természeti cs.: – (szűk aratáskor)

RÉVÉSZ: Imakönyv... : esőért: x (esőérti könyörgés, esőérti hála)

természeti cs.: x (hosszas és káros esőzésekör/ jégeső, zivatár által okozott romláskor/ égi háborúkor/ víziáradáskor/ földinduláskor)

RÉVÉSZ: Isten... : esőért: x (esőérti könyörgés, esőérti hála)

természeti cs.: x (hosszas és káros esőzésekör/ jégeső, zivatár által okozott romláskor/ nagy égi háborúkor/ földinduláskor/ víziáradás félelmei között/ hálaíma csapások megszűntekor)

MEDGYES *: Protestáns nők imakönyve: esőért: – ; természeti cs.: –

(csupán: szűk aratáskor/ szűk esztendő alkalmával/ inség alkalmával)

BAKSAY: Mennyei szövétnek: esőért: x (esőt kérő könyörgés, esőért mondandó hálaadás)

motívum a század folyamán kiszorulna, ugyanakkor lelkészeknek írt imagyűjtéményekben sokáig előfordul.)⁹⁷ Szikszai mintegy útmutatást ad erre nézve, úgyszintén Révész is közöl ilyen imákat; de Baksay, s közvetettebb módon Fördös is kínál megoldást, a kedvezőtlen időjárás következményeinek elhárítására vonatkozóan. Dobos sem, és eredetileg (1884) Csiky sem imádkoztat esőért. Korszakunk végén azonban, függelékbe rakva, ő is közöl „szárazság idején” ill. „hoszas, káros esőzés ideje alatt mondandó” imát. Sikeres könyve későbbi átdolgozásában feltételezhetően a közigényekhez is alkalmazkodhatott.⁹⁸

Szikszai érvei: „Jóllehet mind a szárazságnak, mind az esőnek természetes okai vannak, mindazáltal bizonyos, hogy mind a kettő a természet Urának, az Istennek akarattjától és igazgatásától függ.”⁹⁹

Esőért könyörögni tehát nemcsak szabad, hanem lehetséges és szükséges is:

„Te is hát keresztyén ember! midőn szárazság vagyon, ne tulajdonítsd azt a történeteknek, sem az idő rendetlen járásának, hanem Istenre fordítván szemeidet úgy nézzed azt, mint az Isten kezét, mely a hálaadatlan embereket ostromozni akarja; mint kedvetlenségének és haragjának jelét, mely az eláradott rosszság miatt mutogatja magát. [...] Néked azért olyankor azt kell cselekedned, hogy mélységes alázatossággal járulj az Istenhez, ismerd meg előtte mind a magad bűnös voltodat, mind lakos társaidnak nagy romlottságukat; bánkodj, szomorkodj az eláradott bűnökön, fohászkodj, imádkozz [...]”¹⁰⁰

---

természeti cs.: kártékony esőzések, jégvihar, árvizek, földrengés

TOMPA: Olajág: esőért: – ; természeti cs.: -

CSIKY: Hit, ...: eső: – (1884; 1900 után azonban a „Függelék”-ben: szárazság idején..., hosszú káros esőzés idején) természeti cs.: égháború/ árvízvesztély/ hálaadó imádság a kártétel nélkül elvonult égháború után

HETESY: Vigasz a siralom völgyében: esőért: x (esőért való könyörgés/ esőért való hálaadás)

természeti cs.: – (csupán: Szűk aratás)

KÖNYVES TÓTH: Az Úr házában: esőért: x

természeti cs.: zord tavasszal/ késedelmes tavasszal/ száraz, rekkenő időjárás alkalmával/ szárazság idején)

SZABÓ: Lelki harmat: esőért: – ; természeti cs.: -

CSIKY *: Az imádkozó nő: eső: – ; természeti cs.: –

⁹⁷ pl.: HETESY Victor: Vigasz a siralom völgyében. Vasárnapi, innepi és alkalmi imádságok. Pécs (Püspöki Lyceumi könyvnyomda /Feiler Mihály/) 1893; Könyves Tóth Kálmán: Az Ur házában. Imádságok vasárnapokra, innepekre s különféle alkalmakra.- Debreczen (Hegedüs Sándor) 1895

⁹⁸ CSIKY, Hit..., 13.k. 1914

⁹⁹ SZIKSZAI... 1868; III. XI. („...mikor szárazság van”, 578)

¹⁰⁰ SZIKSZAI... 1868; III. XI. (u.o., 579–580), ld. ima (u.o., 582)

Az esőért szóló ima érdekes módon nem tér ki a kérés esetleges sikertelenségére.

„Ne tekintsd a mi bűneinket, ne bánj mi velünk az eláradott gonozságnak érdeme szerint: hanem a te elfogyhatatlan jóvoltod szerint könyörülj mi rajtunk, midőn büntetést érdemlünk, tégy jót mi velünk [...] E mellett pedig, a mi lelkünkre is száltsad a te kegyelmednek drága esőjét; hogy ne legyünk hasonlatosak a száraz földhöz [...]”

(Nem így a szükség és drágaság idején mondandó imádság: az emberi bűnösöket láttán, ott ugyanis bele kell nyugodni Isten akaratába:

Engedd meg hát, óh véghetetlen könyörületeségű Isten! hadd bizzunk most is irgalmasságodban [...] Ne fizess nekünk érdemünk szerint [...] sőt inkább fordulj hozzánk kegyelemmel és a méltatlanokkal közleni szokott csodálatos jóvoltodat, vedd elő mi irántunk is [...] és hayj áldást magad után mi rajtunk. [...] Míg pedig szabados jótételedből világi élelmünkben fogyasztást kell szenvednünk, lelkünknek eledelét, mely a te beszéded, ne vond mag tőlünk, hogy lelki éhségre ne jussunk, sőt inkább ezt a mennyei kenyeret adjad oly bőszéggel minékünk, és tégyed oly tápláló erejűvé mi bennünk, hogy az által földi fogyasztásaink között is a benned való bizodalomban erősíttessünk [...]”¹⁰¹⁾

Révész ezzel szemben már nem a világrendnél kezdi érvelését, hanem először az Istentől való függőséget festi le. A kötelességszerűen végzett munkát és annak korlátozott eredményét tárgyalja. Dolgozni kell,

„ott pedig, hol elfogyatkozik az emberi erő, és nem tehet semmit a gyarlóság, nem lehet másban, mint jóvoltod várásában keresnem menedéket, és esdekelve zörgetnem könyörgéssel kegyelmed ajtaján!” „Tudom oh mindenható! hogy csak te öntözheted meg egeidből a földnek barázdait, [...]”¹⁰²⁾

Ecseteli az emberi szenvedést a szárazság és a fenyegető éhínség láttán, Isten korlátlan hatalmára utal, s végül azt kéri:

Uram, [...] te, ki egyet szólsz, és azzonnal összegyűlnek a fellegek, te, ki parancsolsz, és azonnal füstölegnek a hegyek, és megerednek a felhőkől a vizek: oh szólj és parancsolj, hogy jöjjenek fel a fellegek határainkra, és áztassák meg a földnek kiégett barázdait” [...]”¹⁰³⁾

Csak ezután következik az emberi bűnösség elismerése, s mintegy az emberi és isteni oldal párhuzamosságában kiengesztelésért könyörög:

¹⁰¹ SZIKSZAI... 1868, III. XI. (u.o., 581–583), ill. XII. („...mikor szükség és drágaság van”, 587–588)

¹⁰² RÉVÉSZ, Imakönyv..., 13.k. 1916, 231 (Esőérti könyörgés)

¹⁰³ RÉVÉSZ, Imakönyv..., 13.k. 1916, 233 (Esőérti könyörgés)

„Tudom ugyan, hogy a föld gonoszsága felhatott egeidre, és igazságod vas veszszeje keményítette meg azoknak kebelét! De kérlek Uram, lágyítsd irgalmaságoddal vas vessződet [...] Uram! mi ha éltévedtünk is utaidról, ime megrettenve hozzád térünk és keressük utaidat! térj hozzánk azért te is jóvoltoddal, és kövéritsd meg az elszáradt földet, hogy megadhassa az aratás áldását, és kegyelmed gazdagságát megmutassák a mezők! [...]”¹⁰⁴

A végső döntés pedig nem az imádkozótól függ, ő neki bele kell törődnie abba, ami lesz:

„Azért bár fenyíts óh Atyám! bár vedd el testemnek eledelét: nem zúgolódom, csak lelkem eledelét ne vedd el, mely az örök életre táplál; csak azon hitemben ne hagyj ingadoznom, hogy te ott is, hol rám inség, szükség várakozik, gondot viselsz rólam!”¹⁰⁵

Ott, ahol az emberi bűnösség és az isteni büntetés gondolata erősen háttérbe szorult, a két gondolat közvetítése – azaz Isten jósága, és az időjárás vészes következményei, ill. az emberi kérés ezek elhárításáért – több gondot okoz.

„[...] oly kegyelmes vagy, hogy nem határtalan önkényű uram, hanem szerető édes atyám kívánsz lenni a Jézus Krisztusban, melynél fogva csendes megnyugvással és bizodalommal nézhetek reád még akkor is, midőnráülzs mint szekerre a mennydörgő felhőre; [...]”, mondhatja Fördös imádkozó emberével a zivatart látván: „atyámmá lettél, és a szerint az égiháborút is nem úgy kell immár néznom, mint haragod jelét, s a lehulló villámokat nem úgy, mint büntető szoros igazságod nyilait, hanem mint oly szükséges eszközöket a természet rendében, melyek a levegőt tisztítván, és frissítvén, a földet termékenyítik és az által sok nagy csapásnak elejét veszik.” Végre pedig kéri:

„Könyörgök, Uram [...] ne engedd, hogy az égiháború – melyet a természet rendjében áldásul rendeltél – rám vagy lakostársaimra nézve csapássá váljék. [...] Könyörgök azért is, jó Atyám, cselekedjed, hogy az égiháborúban tündöklő hatalmad és jóságod meggondolása igaz lelki alázatosságra, bűneim való szives bánatra és megtérésre vezéreljen; [...]”¹⁰⁶

¹⁰⁴ RÉVÉSZ, Imakönyv..., 13.k. 1916, 233–234 (Esőérti könyörgés)

¹⁰⁵ RÉVÉSZ: isten..., 9.k. [1907], 163 (Jégeső, zivatar által okozott romláskor)

¹⁰⁶ FÖRDÖS..., 12.k. 1905, 217–220

Összefoglalási kísérlet:

Az imádságos könyv, mint mentalitástörténeti forrás

Az imádságos könyv érvelésszerű struktúrájáról, a szerzők összetétele miatt a vele szemben szükséges módszertani óvatosságról a bevezetőben szóltunk már. Mivel e forrástípusnak itt bemutatott első felmérése egy viszonylag terjedelmes, de minden valószínűség szerint nem teljes anyagbázison alapul, eredményei előzetesek, a megállapításai tendencia-megfigyelések. További címek bevonása, a lelkészeknek szánt, illetve egyes élethelyzetekre vagy alkalmakra vonatkozó könyvek párhuzamos elemzése jobban árnyalhatja a képet. Ugyanakkor megfigyeléseink kizárólag szövegvizsgálatokra támaszkodnak. A könyvek s az általuk adott életvezetési tanácsok teológiatörténeti értelmezése további kutatási feladat marad. Az elemzett könyvek olvasottságáról is csak közvetett adatok alapján tudunk megállapításokat tenni. Erről, az egyes művek befogadásáról, ill. a népi olvasmányok összetételéről csak elenyészően kevés információval rendelkezünk. A mostani elemzésnek ez nem is volt célja. De feltételezhető, hogy hagyatékleltárak, elszórtan fellelhető naplók, visszaemlékezések alapján erre vonatkozóan „alulnézetből” is újabb konzekvenciákkal lehet kiegészíteni eddigi megfigyeléseinket. Emlékeztetni szeretnénk arra, hogy fenti elemzésünk a dualizmus kori református mentalitásra összpontosult, ahogy és *amennyire* ez a korabeli imádságos könyvekben felsejlik. A mentalitás egésze szélesebb s összetettebb annál, a népi vallásosság sem csupán arra szorítkozik, amit a teológusok lényegesnek vagy helyénvalónak tartottak.

Ezekkel a megszorításokkal a következő megfigyeléseket lehet összefoglalóan elmondani:

(1) A forrástípus, még inkább pedig az egyes könyvek megállapításainak mentalitástörténeti használhatósága nyilvánvalóan az alkalmazott mentalitásfogalomtól, pontosabban annak inkább az emocionális vagy inkább a racionális fogalmakban is rögzített tényezőket hangsúlyozó voltától (is) függ. Minél „racionálisabb” ebben az értelemben a mentalitásfogalmunk, annál jobban kiaknázható az imakönyv.

(2) A vizsgált anyag rövid bemutatása továbbá azt is megmutatta, hogy a műfaj vizsgálata, az új kiadásokban megragadható közönségsíkere alapján legalább az általános irányzatok elfogadásáról, elfogadottságáról, valamint egyes témaköröknek a hívők számára való jelentőségéről szintén eredményt hozhat.

(3) Ezen túl bizonyos hosszú távú változások e forrástípus időbeli fejlődésében is megfigyelhetők. (A legszembetűnőbb egyelőre az emberi testiség aspektusaival foglalkozó tartalmi egységek arányának lassú, általános csökkenése korszakunk folyamán.)

(4) A könyvek a bennük rögzített tartalmi pozíciók és a mindenkori célcsoport megjelölések a korabeli mentalitás belső rétegződésére, egyes problémaköröknek és tapasztalatoknak egyes társadalmi vagy művelődésbeli rétegekhez való kötődésére vonatkozóan is elemezhetők. A református imakönyvek belső tartalmi rétegződése láttán, és mintegy kitekintésképpen nem szabad kitérni az elől a kérdés elől, vajon létezett-e egyebek mellet az életvezetési tanácsokat adó olvasmányok tanúsága szerint is összprotestáns mentalitás abban a korban, és milyen betekintést enged erre nézve a keresztyén- keresztyény összehasonlítás (a többi valláscsoportról nem is beszélve).

VI. A református egyház teológiájának a hagyományos érettségiként...

... az egyház egyházközségi teológiai képzésének, hogy a református teológiai képzés a református körökben történt a református teológiai képzés...

1897-1907 között a református teológiai képzés a református körökben történt a református teológiai képzés... a református teológiai képzés a református körökben történt a református teológiai képzés...

A református teológiai képzés a református körökben történt a református teológiai képzés... a református teológiai képzés a református körökben történt a református teológiai képzés...

Az egyház a református teológiai képzés a református körökben történt a református teológiai képzés... a református teológiai képzés a református körökben történt a református teológiai képzés...

A református teológiai képzés a református körökben történt a református teológiai képzés... a református teológiai képzés a református körökben történt a református teológiai képzés...

A református teológiai képzés a református körökben történt a református teológiai képzés... a református teológiai képzés a református körökben történt a református teológiai képzés...

1. ...
2. ...
3. ...

Ormánsági építkezők presbiteri jegyzőkönyvek lapjain.

(Vajszló 1850–1930)

1/ A református egyház változásai a kapitalizmus évtizedeiben.

A vajszlói egyháztörténet legmeglepőbb jelensége, hogy a lakosság negyedrésze a 19.század közepén már nem a református vallást követte.

1857-ben például a mezőváros 198 házában 273 család lakott.Ezek között 955 volt református,190 katolikus,18 zsidó,5 görögkeleti és 1 evangélikus. Az Ormánság egészében ezt a 25 százalékos arányt a nem reformátusok csak a századfordulóra érték el.¹

A Stefánia vajszlói védőintézetében Hidvégi (Herbert) János vezető orvos összegyőjtötte állami anyakönyvekből a hozzá tartozó Orvosi körzet 17 községében a lakosság születési és halálozási adatait felekezeti szerinti bontásban, az 1895–1933 közötti évekből.

Az őslakosság 90 %-a megfigyelés idején a református kisbirtokosok és a jó-részt katolikus napszámosok soraiból került ki.A házak legnagyobb része és a föld 80 százaléka még a reformátusok kezében volt.

Régóta íratlan törvény a reformátusoknál, hogy ahány fertály², annyi gyermek, de a húszas évek végétől már függetlenül a vagyon nagyságától, csak 1 gyermek, sőt egy se. Sok a vénlány, gyakori az agglegény és általában későbben nősülnek, mint másutt. Ha megjött az első, újabb csak akkor születik, ha az első meghalt.³

A cikk által tárgyalt korszakban az egyházi építkezések irányítói, tervezői, gyakorlati kivitelezői a kivánt tőke előteremtői már valamennyien egykés millióben nőttek fel és ez gyakran teszi szeszélyessé emberi magatartásukat.

¹ A felekezeti arányokhoz: Baranya Megyei Levéltár (BML.) Filmtár 176.

² 1 fertály = 6 kh

³ HERBERT(HIDVÉGI) JÁNOS dr: Az Országos Stefánia Szövetség vajszlói védőintézete a magyarság szolgálatában. In: Anya és csecsemővédelem.Bp. 1934.78–90.

A vajszlói hívek, a reformáció kora óta maguk tartották fenn gyülekezetüket, de azt elvárták választott vezetőiktől, hogy intézkedés előtt kikérjék véleményüket. Ha ezt elmulasztották volna, igen hamar „felzendültek” ellenük.⁴

1864-ben azon robbant ki egy régi vita, hogy az alkalmazottak gabona járandóságát „elcsapva”, vagy „terítve” szedjék-e a presbiterek? A gyakori „ízletlenségek” megelőzése végett a presbitérium most olyan /nagyobb/ nyolcadás mérőedényeket készíttetett, amelyek a terítés által nyert mennyiséget magukban foglalták, de a bevett szemes terményeket ezután csapva mérték. A megoldásban az a „jellegzetes”, hogy kereken négy évtizedig váratott magára.

A 19. század hatvanas-hetvenes éveiben indult gyors sorvadásnak az az ősi gyakorlat, amikor a hívek még önként adták munkájukat és terményeiket egyházuk fenntartására, alkalmazottaik ellátására, a szükséges készpénzt pedig társadalmi munkával teremtették el. Az utcánként kijelölt presbiterek a 19. század második felében is változatlan céllal járták a házakat, de fáradozásukat ritkán koronázta maradéktalan siker. Ennek az a legfőbb oka, hogy a nagyobb részben naturáliákból és különböző munkajáradékokból álló, 1813-ban kiadott díjlevelek fölött alaposan eljárt az idő.

A kapitalizmus korában egyre növekvő pénzszükségletet (személyi ellátmányt, az épületek emelésére és fenntartására vonatkozó összegeket, az ingatlanok utáni állami adókat stb) az egyházak vezetői hagyományos módon egyre nehezebben tudták biztosítani, mert a híveknek kevés volt a szabadideje, de sok az adóssága.

Vajszló egyházi vezetői még évtizedekig hittek abban, hogy ha valami közös feladatról van szó, elég határozatot hozni, s a közgyűlés jóváhagyása nélkül szerződést kötni, s azután az egyháztagok elvégzik a rájuk mért feladatot.

Ezeknek a szerződéseknek egy tipikus példányát kötötte meg a vajszlói presbitérium 1860. február 19-én Tillich (másutt Tillik) Adolf építőmesterrel 2–3 százezer téglára és 50–70 öl fa elszállítására. A téglára szállításáért (a nagyréti kemencétől az épülő kocsmaházig) ezenként 60 krajcárt, a fa után (a besencei hártától a nagyréti kemencéig) ölenként 1 ft 20 krajcárt remélt az egyház. A vállalkozást mindenki előnyösnek tartotta, de az emberek nem vették fel a munkát és így a siker elmaradt.⁵

⁴ Ilyen zendüléssel igyekezett megakadályozni a vajszlói köznép, hogy vezetői az ő pénzükhöz festett, kazettás templomot építtessenek 1785-ben.

⁵ Baranyai Egyházmegye Levéltára (BEL) A vajszlói ref egyház presbiteri gyűléseinek jegyzőkönyvei 1849–1867. (tovább Presb.jkv.1.

A véleményüket nem tisztelő utasításokat nem fogadták el a legmagasabb egyházi vezetőktől sem. Pusztító tüzek (és más elemi csapások) indokolták korszakunkban a biztosítás fontosságát. A polgárok közül saját ingatlanukra mind többen kötöttek biztosítást, de mikor az egyházkerület 1871 nyarán az egyházi ingatlanok biztosítására utasította (volna) a vajszlói vezetőket, azok kitértek a végrehajtás elől. Levelükben azt válaszolták az egyházkerületnek, hogy „a nyomasztó anyagi körülmények és az épületeknek szilárd anyagokból való készültése miatt a biztosítást nem tartják szükségesnek.” Ebben a vonatkozásban a vezetők sem különböztek a vajszlói közemberektől.⁶

Egy 1877 áprilisában történt intézkedés ismét megkérdőjelezte a hagyományos módszerek alkalmazhatóságát. A presbitérium ekkor Löwy Lajos kereskedővel kötött igen előnyös szerződést 100 öl fa Csonkamindszentre való szállítására. Az adózó polgárokkal csak akkor közölték ezt az új terhet, amikor aktuálissá vált a szállítás.

A presbitérium rossz következtést vonva le a korábbi sikertelen akciókból, emberi szó helyett a parancs fegyveréhez nyúlt. Az igaerővel rendelkező tagok számára egyszerűen kötelezővé tette a részvételt, s fenyegette őket, hogy aki a fuvarot nem vállalja, annak költségére a gondnok más fuvarost fogad.

A lassan változó légkörben fogant 1879. tavaszán a világi előjáróknak az a javaslata, hogy jövőben az egyháznak teljesítendő gyalogos, vagy fogatos munka helyett a tagok a rájuk eső pénzt fizessék be, mert tudatukban a közmunka még a robot maradványa, „...ez pedig a szabad polgárra megszegyenítő.” Ez az oka annak, hogy „... a közmunka alól több makacsok kivonják magokat, s így a becsületesebb emberek terhelhetnek nagyobb mértékben.”

A mezei robot gyölöletes emlékeitől maguk a presbiterek sem tudtak szabadulni. 1886 februárjában például az uradalom egyik bérlője holdanként 40 forintot kínált 24 hold repace learatásáért, de ajánlatát a presbitérium 7:2 arányban elvetette.⁷

Ez a mély ellenszenv motiválhatta a vezetők 1886-ban hozott döntését, amikor társadalmi munka helyett azokon a javadalmi földeken alkalmaztak először egyéni vállalkozókat, amelyeknek megművelésére a díjlevél kötelezte az egyháztagokat.

A pénztár ekkor, Simon Dávidnak fizetett 24 forintot a földek megműködéséért, Váczi Istvánnak pedig 40 forintot a rét letakarításáért, felgyűjtéséért, a termelt széna behordásáért. A munkát ettől kezdve árlejtésen adták ki, a fizetés pedig két részletben történt.

⁶ Baranyai Egyházmegye Levéltára (BEL.) A vajszlói ref. egyház presbitériumi gyűléseinek jegyzőkönyvei 1849–1867. (tovább Presb.jkv.1.

⁷ BEL. Presb.jkv.2. 1886. április 4.

A vajszlói református egyház gazdasági tevékenységének káosza jórészt a fél évszázadnál tovább (1848–1885) szolgáló Hetessy Dániel lelkész magatartásának köszönhető. A negyvennyolcas patrióta lelkész a liberalizmus lelkes híveként engedte, hogy az ügyek menjenek a maguk útján.

Utóda, Bátory István lelkész, a szabadságharc előtti, szilárd egyházfegyelem talaján állva elvetett minden szabadosságot; azt vallotta, hogy a lelkésznek egyháza szolgálatában és magánéletében egyaránt példát kell statuálni hívei előtt.

Szász Károly püspöknek írt bizalmas levelében, vajszlói szolgálatának legeljén kifejtette, hogy legfőbb hivatásának a vajszlói egyház rendbetételét tekinti.⁸

Ezt a célt szolgálta nagy gonddal összeállított, de anakronisztikus Rendszabálya, amelyben kötelezővé tette a közmunkában való részvételt minden 16 éven felüli egyháztag számára. Elképzelése szerint a munkát megtagadó feladatát, annak pénzén végeztette volna el a gondnok. A kötelességét elmulasztó pedig kétszeres büntetést fizetett volna az egyház pénztárába. A lelkész még azt az álmát is papírra vetette, hogy a szolgálat kulcsa a presbitérium által esetenként meghatározott gyalognapszám lesz és gondnoka majd egy szabályos Naplóba fogja bevezetni a természetben teljesítők, a pénzváltásigot fizetők és a szolgálatmegtagadók nevét.⁹

Bátory István még 1886 júliusában is azon álmodozott, hogy csak egy presbiteri határozatra van szükség és ha eljön az ideje, minden szerdán a parókián szedik majd az egyházi alkalmazottak természetben járandóságát, a lukmát és buzgó presbiteriek fogják „sürgölni” házanként a kötelességmulasztókat.¹⁰ Év végére azonban ő is megtanulta, hogy Vajszlón más világ járja!

December hó 10-én keserően írta a jegyzőkönyvbe, hogy az általa összehívott gyűlésen csak a gondnok és 4 presbiter jelent meg.

December 22-én már azt vetette papírra, hogy egyesek a társadalmi munkákban nem vettek részt, mások kendertartozásuk beadásáról feledkeztek meg. A tartozásokat szabályosan kivetette, majd kiküldte presbitereit Vajszló négy utcájába, de eredményekről nem vallanak a jegyzőkönyv lapjai...

A gyakori csalódások ellenére Bátory Istvánt az érkezéskor megfogalmazott rendteremtő szándékától eltéríteni nem tudta senki.

Az adószedés megreformálására vonatkozó terveinek csődje után, újra központba állította a már többször megbukott társadalmi munkát.

Úgy tönk a vajszlói mentalitás alapos megismerésére kevés volt neki az 1885 óta eltelt 3 év. Nem konzultált előzetesen presbiterivel, hanem 1888-ban azzal a bejelentéssel lepte meg őket, hogy egyezséget kötött Löwenfeld Móricz uradal-

⁸ RGY PL Vajszló, 1886. Bátory István bizalmas levele a Duna melléki református püspökhöz.

⁹ Napló helyett (a tisztelő úr kedvéért) csak a presbiteri jegyzőkönyvbe tüntettek fel esetenként a gondnokok különböző neveket, de a szolgálat megjelölése megbízhatatlan.

¹⁰ KISS GÉZA (kákicsi): Ormánysági szótár. Bp. Akadémia 1952.357. Lukma.

mi bérlővel a Borostyánpusztán lévő kukoricájának a leszedetésére, kiválogatására, góréba hordatására.

A kukoricaszedés napján kiküldte a gondnokot három presbiterrel, hogy tájékozódjanak a munkáról és délután 3 órára térjenek vissza.

A kiküldöttek csak késő este tértek haza. A lelkész másnapra (szeptember 27) összehívatta a presbitériumot, majd többször is küldött nekik meghívót, de csak egy hónap múlva, október 28-ra volt együtt a 10 presbiter. Akkor közölte a gondnok, hogy felszólításának 37 fő nem tett eleget, ezért helyettük 16 forinton napszamosokat fogadott. Tartozásukat személy szerint rögzítették, de a behajtást senki sem vállalta. Nem vigasztalta a lelkészt, amikor presbiterei közölték, hogy Vajszlón alispáni utasítás ellenére a jegyző néha egy évig is halogatja a kitűzött végrehajtást.¹¹

Bátory István ezután még kerek két évtizedig végezte töretlen erővel egyházszervező és nevelő munkáját. Legközelebb majd a századfordulón, a templom és a torony sikeres megújításánál találkozunk vele.

A társadalmi munka, mint a pénzszerzés legfőbb forrása akkorra majd átadja a helyét a közösen vállalt hitelnek, de kiegészítő szerepe a nagyobb törlesztéseknél mindig megmaradt.

c/ Szemben az egyházi főhatóságokkal

A gyülekezet fenntartását szolgáló terheknél sokkal nehezebben fogadták el Vajszlón is az egyetemes egyház célját kötelező erővel szolgáló új adókat. A régió szembenállása azzal kezdődött, hogy Vajszló példája nyomán Baranyahidvégen és Kiscsány-Oszián is mereven elzárkóztak az új Egyházi Törvény 3. cikkének 13. §-ában megállapított adótól.

Az ügy előmozdítására 1909. november 1-én Hidvégen, november 8-án Vajszlón, november 17-én, Kiscsány-Osziánban jelent meg 2 egyházmegyei tanácsbíró. Ez a Bizottság a presbiterek előtt ismertette a Törvény által bevezetett egyetemes adóalap rendeltetését, a bizottság kiküldetésének célját és kérte a presbitériumokat, hogy támogassák az Egyetemes Konvent vonatkozó elképzeléseit.

Azok azonban a hozzájuk illő viselkedésről is megfélemlítve Baranyahidvégen kijelentették, hogy „... a Bizottságot nem hívták, amint jött, el is mehet, mert ők hatóságuknak el nem ismerik.” A lukmát a mostani lelkészük haláláig megadják, azután csak tanítót akarnak tartani stb.

---

¹¹ Közmunka szervezés és tervezés; BEL. Presb.jkv. 2. 1888. június 10. A lelkész 18 öl tűzifáját évről-évre csak úgy tudta megkapni, hogy híveire vetettek ki lelkenként 50–50 krajcárt.

A vajszlói presbiterek nem ismerték el a bizottság jószándékát és azzal zárkoztak el intézkedései előtt, hogy nincs szükségük a Bizottságra, mert „ők a törvényt nagyon jól ismerik.” A papnak járó 1200 forintot könnyen meg tudják adni a saját kezelésbe vonandó papi földek jövedelméből és a tekintélyes maradékot felhasználva lényegesen kevesebb adót fognak fizetni, mint amennyit a törvény szerint fizetniük kellene.

A Kiscsány-oszrói gyülekezet vezetőit nem érdekelte az új adótörvény, ők Besencével óhajtottak társulni, hogy a terhek megoszoljanak.

A Bizottság végül elkészítette mindegyik egyház normál költségvetését; a konvent által kiadott egységáron kiszámította a tisztviselők termény- és munkajáradékát, amelyet a lelkészek is elfogadtak. A személyi adót az Egyházi törv. 3.tc. 13. §-a alapján vetették ki. A vagyoni adót Hidvégen az állami egyenes adó 81, Vajszlón 50, Kiscsányban 65, Oszróban 37 százalékában állapították meg.

Az egyházmegyei közgyűlés tudomásul vette és az egyházkerületi közgyűlés elé felterjesztette a bizottság munkálatait.

Az egyházkerületnél elismerték hogy a megállapított egyházi adókulcs arányosítja ugyan a terheket, de a vagyoni adó olyan magas százaléka az állami adónak, hogy nincs arányban a tagok teherviselési képességével. Sajnálattal vették tudomásul, hogy a három presbitérium nem értette meg a rendszeres adósegélyre szoruló, szegény gyülekezet érdekeit: ugyanakkor hozzájárultak, hogy míg ennek ideje el nem érkezik, maradjanak az adózás régi rendjénél.¹²

Az egész baranyai egyházmegyében kemény próba elé állította a gyülekezeteket az 1919. évi proletárforradalom. Az Ormánságban ugyan a szerb megszállás miatt a forradalmi hatalom nem tudta közvetlenül befolyásolni a gyülekezetek működését, de ezekben is ott vibrált a változtatás igénye. Az 1813 óta szilárd alapnak tekintett díjlevelek alku tárgyává váltak és a kor lelkészei is hajlandóságot mutattak az egyezkedésre.

Igy történt, hogy bizottságban, vagy bizottsági közreműködés nélkül megindult a lelkészek fizetéséről való alkudozás. Több helyütt sikerült megegyezni, de sok helyen megmaradt mindkét oldalon az elégtelenség, sőt a keserűség is. A gyülekezetek megbizottait szélsőséges ellenfeleik utólag azzal vádolták, hogy sokkal többet is elérhettek volna, megszeppent ellenfeleikkel szemben. A lelkészek viszont titokban azt fájlalták, hogy az alkudozások eredményeként nemcsak tekintélyük szenvedett csorbát, de jogos és törvényes járandóságuk is megkevesbedett.¹³

Az egyházmegye status quo esetén (egyebet nem tehetvén) szabad folyást engedett az alkudozásoknak, de egy lépést sem hátrált, ha egy-egy presbitérium lel-

¹² Baranyai Református Egyházmegye (tovább BEM) jkv. 1910.47–49.

¹³ BEM jkv 1920.7–8.o.

készi állás megüresedésekor nem volt hajlandó aláírni a régi díjlevelet. Ezek közé tartozott Drávaszabolcs, Kovácshida, Rádfalva, Sósvertike és Vajszló is.

A Baranyai egyházmegye közgyűléseinek jegyzőkönyve pontosan rögzítette az egyes gyülekezetekkel kapcsolatos végzéseket.

A Vajszlóra vonatkozó jegyzőkönyv bevezetője azt emelte ki, hogy „az eddigi anyaegyház (maga Vajszló) leányegyházzá alakíttatik és (volt leányegyházához) Baranyahidvéghez affiliáltatik.”

Az anya és leányegyház közötti jogviszonyt az alábbiak szerint szabályozták:

a) A vajszlói leányegyház a lelkészlakon tartozik egy szobát lelkésziirodául az anyaegyház lelkészének biztosítani, azt jó karban és tisztán tartani és téli időszakban fűtetni.

b) Az egyház lelkészének hasznélvezetébe átadatnak mindazok a földek, erdő és legelő illetékek, amelyek eddig a vajszlói rendes lelkész javadalmát képezték.

c) Tartozik a vajszlói leányegyház az anyaegyház lelkészének évenként 10 q rostált búzát, 10 q csöves kukoricát, 5 q zabot kiszolgáltatni. A búzát és zabot minden év szeptember 15-ig, a kukoricát december 1-ig az anyaegyház lelkészének lakására szállítani.

d) Az anyaegyház lelkésze tartozik karácsony, húsvét és pünkösd másodnapján, újkenyérkor és újborkor a leányegyház templomában istentiszteletet tartani, úrvacsorát osztani, minden hónap első szerdáján a leányegyházban megjelenni, délelőtt igehirdetést tartani, a hívek lelkigondozását teljesíteni, a folyó ügyeket elintézni, a konfirmandusok oktatásáról gondoskodni. A kötelező kijövetélek alkalmával a leányegyház fuvart nem ad.

Az anyaegyház lelkésze keresztelés, esketés, temetés végzése céljából köteles a hívek kívánságára a leányegyházban megjelenni, (de ilyenkor) a lelkész oda és visszaszállításáról a hívek gondoskodnak.

e) Fizetendő: keresztelésért 10, esketésért 40, imás temetésért 20, beszédes temetésért 60 korona.

f) A lelkészlak és a hozzátartozó belsőség jövedelmeztetése és a jövedelem felhasználása tekintetében a leányegyház presbitériuma csak az esperes jóváhagyásával intézkedhetik.

g) A leányegyház tanítója templomi istentiszteletet nem tarthat.¹⁴ Ez az állapot Vajszlón 1925-ig, az új lelkész választásának kiírásáig tartott. Ekkor a többi más egyházzal (Kiscsány-Oszró, Belvárd, Kórós) egyidejűleg Vajszlón is megcsonkították a korábbi díjlevelet, de az esperes egyiket sem hagyta jóvá.

Sokféle megoldással kísérleteztek a vajszlói (és a többi ormánsági) gyülekezet tagjai, hogy valami módon csökkenteni tudják az egyházfenntartás terhe-

¹⁴ BEM jkv 1920.20.

it. Ezek közül Vajszlón novumnak számít az egyházi ingatlanok kiárusításának egyházmegyei jóváhagyással történő gyakorlata.

Talán nem véletlen, hogy ez a folyamat is 1917-ben Vajszlón vette kezdetét. Az itteni közgyűlés egyházmegyei megerősítést nyert egyhangú határozata alapján ekkor értékesítették 1894 korona eladási áron a vajszlói református egyház egyik ingatlanát.

1930-ban ugyancsak egyhangú határozattal adtak el a lelkészi és tanítói kertből egy 2800 négyszögöles darabot 3000 pengő vételárért vitéz Kecze Jánosnak és társainak. 1937-ben 2 db 200 négyszögöles telket értékesítettek darabonként 400 pengő készpénz ellenében.¹⁵

2/ Épületek és „építő emberek”

Valamely intézmény építményeinek múltját két irányból lehet feltárni. A gyakoribb építészettörténeti megközelítés mindenekelőtt az építmény helye, az épület anyaga, stílusa, a helyiségek rendeltetése stb. iránt érdeklődik. A ritkább társadalomtörténeti vizsgálódásokat az építkezés kezdeményezői, tervezői kivitelezői azok egymáshoz való kapcsolatai, sőt az adófizető polgárok, mint a gazdasági terhek nélkülözhetetlen hordozói érdeklik.

Az előbbi megközelítésének forrásai rendszerint a magasabb szervek (egyházmegye, egyházkerület, járás, vármegye; esetenként ezek felettes szervei) levéltáraiban találhatók.

Az „építő ember „nyomainak leggazdagabb forrását a presbitériumok jegyzőkönyvei és (szerencsés esetben) iratai adják. Akit az épületek mellett érdekel az őket létrehozó közösség, az nem kerülheti ki e keveset forgatott források lapjait.

Az ormánsági írott és íratlan emléanyag hófehérre meszelt, sudártornyú templomok, úri szükségleteket kielégítő parókiák, tágas iskolaházak emlékét őrzi. Nem marad el a büszke megjegyzés sem, hogy mindezt a maga erejéből emelte valamelyik néhány száz lelkes gyülekezet. Sőt maga fizette papját, tanítóját is.

A Baksay Sándor és a kákicsi Kiss Géza által az örökkévalóság számára „felragyogtatott” képet lelkészgenerációk finomították tovább, hogy az elődök áldozatát példaként tárhassák föl híveik előtt.

Ebben a dolgozatban nem hasznosítunk emléanyagot, csak a múltal szembe forduló írás hatalmával mutatjuk meg a vajszlói emberek és építmények valós kapcsolatrendszerét.

---

¹⁵ Az ingatlan eladásokhoz : BEM jkv 1917.61.o.; uo. 1930. 95–96. és uo. 1937. 80–81. o.

a/ A templom és megújítói

Vajszlón a Türelmi Rendelet /1781/ kibocsátása után, 1785-ben épített szilárd anyagú, Fazekas János festőasztalos kazettáival és virágaival díszített templomot alaposan megviselték az évtizedek.

1846-ban eredetileg szalmás tetejét vették cserép alá, majd 1859-ben falait javították, és meszelték. Az utóbbi tatarozás (a faszindelyes torony bádogozásával együtt) belekerült 1100 pengő forintba.

A presbitérium 1864.április 10-én kötött szerződést szigetvári Szekeres Imre és Czibola Ádám cserepezőkkel, hogy a templom és a paplak tetejét az egyház cserepezéssel és faanyagával kijavítsák. A cserepezésért és a templomgerinc kifestésért fejenként 16 forintot kaptak. A segédmunkát egyháztagek végezték, a mesterek oda-vissza szállítása ugyancsak őket terhelte.

1885 tavaszán a templom és a paplak előtt romladozó bástyát, ősszel pedig a templom „tarthatatlan állapotban lévő” tetejét kellett javítani. Mindkét munkát olcsón vállalta Mois Pál kőműves, de az egyház biztosította az 1000 db cserepet és a szükséges meszet. Az egyház anyagi helyzetére jellemző, hogy a szükséges készpénzt csak a már kivetett adók beszédésével tudta előteremteni.¹⁶

A Presbiteri jegyzőkönyvet forgatva mindenütt elhanyagolt épületeket, s olyan pénztárat találunk, amelyből a legkisebb számlát sem lehet kiegyenlíteni.

Ennek a korszaknak talán utolsó emléke a jegyzőkönyvben Palicskó Pál építész költségvetéssel kiegészített tervezete. Az 1886-ban bekövetkező püspöklátogatás előestéjén ő vállalta a parókia külső és belső meszelését, tornácának, nagykonyhájának újra „pádimentumozását”, a tetejének megjavítását, a disznóólak használható állapotba hozását.

Ezúttal a lelkész javaslatára a Lelkészi alap siklósi takarékpénztárban lévő, 270 forintjából vettek kölcsön 162 forintot. Így az építész kifizetése után sem talált üres pénztárat a júniusban érkező püspök.

Az 1886.május 3-án beiktatott Batory István /volt vátyi/ lelkész rozzantnak írta le a kazettás templom belsejét, és a már idézett bizalmas levelében tájékoztatta Szász Károly püspököt, hogy Vajszlón „a vidék központjában olyan elhagyott állapotban van a templom és a paplak, mintha gazdájuk sem volna.”

Ez a szenvdélyes építő, akinek a helyi viszonyok miatt csak „felújítás” jutott osztályrészéül, ekkor még fel sem tudta tételezni, hogy a nagy civilizációváltás éppen a centrális helyzetű Vajszlón módosítja a legmarkánsabban az embereknek az egyházhoz való viszonyát.

Szívós előkészítő munka mellett is fél évtized kellett ahhoz, hogy 1892.október 2-án a templomban tartott egyházközségi gyűlésen vázolhassa az épület moderniz-

¹⁶ A bástya javítása: BEL Presb.jkv.2. 1885. május 25, a tetőé uo. szeptember hó. Passim.

zálására és orgona beállítására vonatkozó elképzeléseit. Szavazati joggal rendelkező résztvevők 57:53 arányban igennel szavaztak a lelkész koncepciójára.

Az anyagbeszerzés gondjai közepette a november 12-i ülésen említette valaki, hogy a hónap végén finom fenyődeszkával rakott karinthiai tutajok érkeznek a Vejtivel szembeni moslavinai (Podravska Moslavina, ma Horvátország) révbe. Az információ ugyan tévesnek bizonyult, de a gondnoknak és két presbiternek adott utasításból megérthetjük, hogy Bátor modernizációs programjának a központjában ekkor a festett, kazettás templom mennyezetének stukatúrozása állt. A szükséges deszkamennyiség megállapítása érdekében ugyanis velük mérette fel a lelkész templom alapterületét.

A munka előkészítésénél és folyamatos szervezésénél Bátor szerencsés kézzel ötvözött régi és új elemeket. A szükséges pénzt hitelből teremtették elő, amelyet önként vállalt kavicsbordással kívántak törleszteni. Ezúttal azonban a mindenre gondoló lelkész lehetővé tette a híveknek a választást. A presbiterek feljárták a Vajszlói, Magosdi, Korongi és Haraszi utcákat és a fogattulajdonosoktól megtudakolták, hogy a fuvar vállalják-e, vagy inkább megváltják azt garmadánként 3 ft 80 krajcárral.¹⁷

Ezúttal azonban már szabályos adóslevelet irattak alá azokkal, akik a pénzbeli hozzájárulást vállalták, hogy a rájuk eső összeget 1893. aug. 15-ig befizetik.

Az 1893.január 6-i presbiteri ülés jegyzőkönyve rögzíti, hogy 114 házaspár kötelezte magát a ráeső garmadák szállításának pénzen történő megváltására és csak 49-en vállalták, hogy fogattal vesznek részt a vállalkozásban. Mindössze 8-an voltak olyanok, akiket anyagi helyzetük miatt felmentettek a kavicsbordás alól.

A felújítás első ütemében az orgona készült el. Már 1893. február 6-án megállapodtak Biebert József pécsi orgonaépítővel egy 8 változatú orgona felállításában, amelynek az ára 1205 forint lesz osztrák értékben. A pontos fizetési feltételeket is tartalmazó szerződést Ulakcsai Sándor gondnok, Varga Péter és Bráda Simon János presbiter írta alá, akik a Gyúdon szerzett tapasztalatok alapján javasolták Biebert megbízását.

Biebert mester 1893.november 1-re készült el munkájával. A hangszer ellenőrzésére Szöcs Dániel siklói, Sütő László csányoszrói református, továbbá Skultéty Antal vajszlói és Bodonyi Nándor sellyei katolikus kántorokat kérték fel.

1893.február 15-én fogadta el a presbiterium a templom felújításának tervét, 23-án határozták el, hogy az összes munkát egy vállalkozóra bízák és a költségek fedezésére 3000 forint kölcsönt vesznek fel. A határozatokat a március 6-án tartott közgyűlés jóváhagyta, s elfogadta azt is, hogy a költséget 6 év alatt, 6 egyenlő részletben fizetik vissza. A jelenlévők névsora azt mutatja, hogy a nagy vállalkozást 61 tekintélyes vajszlói család támogatta.

¹⁷ 1 garmada=1 rakás=2 köbméter.

Pécsi Figyelő és a Pécs c.lapok 1893 március eleji számaiban közölt Hirdetményből értesülhetünk arról, hogy március 22-én de. 10-órákor tartották meg a községháza tanácstermében a templom renovációjára vonatkozó árlejtést. A résztvevők 160 forint bánatpénz letétele után a református lelkészi hivatalban kaptak tájékoztatást a feladatokról.

Ezután vette kezdetét az árlejtés. A végzendő munka kikiáltási ára 1600 forint volt. Közölték azt is, hogy a legelőnyösebb kínálatot tevő vállalkozó a szerződésben rögzítendő bérét 6 helyett, 3 részletben veheti fel.¹⁸

A jegyzőkönyv 1893.március 17-i bejegyzése szerint a gyülekezet Kakas Gábor páprádi preoránstól 6% kamat mellett vette fel a 3000 forint kölcsönt. Az Adósságlevelet a presbitérium meghatalmazása alapján Batory István lelkész, Varga Péter gondnok, Bráda Simon János és Pulló János presbiterek írták alá. Igen kedvező volt a gyülekezet számára, hogy a törlesztést csak 2 év múlva kellett megkezdeni.¹⁹

A lelkész presbiteri ülésen jelentette be, hogy a szakmunka irányítását 160 forint kaució letétele mellett Oszter Ede szigetvári építőmester kapta meg, mint fővállalkozó. Az ő irányítása mellett dolgozott Rechnitzer Zsigmond szentlőrinci bádógos.²⁰

Az építési munkákat naponként, egymást váltó presbiterek ellenőrizték. Bíráló megjegyzéseik középpontjában a templom mennyezete állt. Az építkezést nyomon követő presbiteri ülések jegyzőkönyveiben olvasunk a halvány rózsaszínre festett mennyezetet szerződés szerint díszítő, új aranyrózsákról, valamint arról a nagyon fontos követelményről, hogy „azon semmi cziráda ne látszódjék”. A ciráda a Magyar Értelmező Szótár szerint „kacsaringós,vagy aprólékos díszítmény.” Ez az igény valószínűleg az eredeti indás díszek eltüntetésére vonatkozik.²¹

A munkát felügyelő presbiterek birálatára javították ki a mesterek a torony nyugati és déli oldalán a toronyóra felett beázó párkányszat hibáit is.²²

Az ellenőrök után vessünk egy pillantást az új templomot használatba vevő hívekre is, akik 1894-ben az újévi ünnepeken a „tumultuózus jelenetek” kíséretében igyekeztek maguknak minél előnyösebb helyet szerezni. A rendet követelő lelkésziük által szerkesztett Ülésrend mindenekelőtt a zavart okozó legények és fiatal, házas férfiak mozgását igyekezett szabályozni.

¹⁸ Az árlejtéshez Pécsi Figyelő és a Pécs c. lapok 1893. március eleji számaiban közölt Hirdetmény.

¹⁹ Az építési kölcsönhöz BEL Presb.jkv.2. 1893. március 17.

²⁰ Az árlejtés eredményéhez: BEL Presb.jkv.2. 1893. március

²¹ Magyar Nyelv Értelmező Kéziszótára A-K. Akadémia Kiadó, Bp. 1992. Kilencedik kiadás. 178. Ciráda.

²² A munka menetközbeni birálatához: A mennyezetet díszítő új aranyrózsákhoz BEL Presb.jkv. 2. 1893. július 30; a cirádák eltüntetéséhez uo. 1893. augusztus 8.

Ettől kezdve az északi kóruson lévő új orgona nyugati oldalán az iskolás fiúk, a keleti oldalán pedig a dalárda tagjai helyezkedtek el, az első sorban ülő kántorok (jó hangú, férfiak) mögött. A 35 évnél fiatalabb nőtlen férfiak az utca felől a déli karban, a 35 éven felüli házas, vagy özvegy férfiak pedig a földszinti padokban kaptak helyet. Ugyanitt foglaltak helyet vagyoni helyzet szerint a férjes asszonyok, illetve a számukra fenntartott helyen a lányok.

Az Ülésrend 4. pontja, a korábbi vajszlói (és általános ormánsági) gyakorlattól eltérően azt kéri az „üdösebb, vagy öregebb” férfiktól, hogy ne húzódjanak hátra, hanem üljenek az elsőbb padokba, ahol az imádságot és a tanítást jobban meghallhatják.

Az elrejtőzés eddig sem rajtuk múlt, hanem családjukon, akik szégyellték divatja múlt fehér ruhájukat, de drága bolti ruhát nem voltak hajlandók venni a termelésből már kiszorult öregeknek.²³

A jegyzőkönyvek lapjain gyakran találkoztam a nagy munka irányítóival és végrehajtóival. Láthattam áldozatvállalásukat, gondjaikat, esetenként akadémikuskodásaikat.

A sokágú munka terheinek fáradhatatlan hordozója a lelkész hőséges munkatársa, Varga Péter gondnok volt. 1894. január 28-án joggal akart számára valami tiszteletdíjat megszavaztatni a lelkipásztor, ő azonban semmit sem fogadott el, hanem egyre csak azt hangoztatta, hogy „amit tett, azt egyháza és vallása iránti jóindulatból tette.” Milyen kár, hogy az apák hőségét és áldozatvállalását a századfordulón már csak kevesen vállalták a vajszlói gyülekezet tagjai közül is!!

Ebben a dolgozatban az 1893. év gondnoki számadásával tisztelgünk emléke előtt, amelyben 5206 forint bevétel, 4003 forint 19 krajcár kiadás szerepel. Csak a kor pénzügyi adminisztrációját ismerő tudja felfogni, milyen nagy dolog a presbitériumnak az a végzése, hogy e nehéz év költségvetése „minden pontjában helyben hagyatott”.

Az építkezés befejeződése után elkövetkezett a törlesztés ideje. 1894. március 18-án a közgyűlés 70:28 arányban úgy döntött, hogy a törlesztendő részleteket fele részben az egyháztagek által fizetett állami egyenes adó, tehát vagyon szerint, fele részben a régi gyakorlatot idéző párszám után vessék ki.

Az első 1000 forint törlesztéséről az 1895. június 3-i jegyzőkönyv ad hírt. Itt tanulmányozhatjuk azt a módszert, amelyet a kor pénzügyi magánügyleteinél széles körben alkalmaztak az illeték megkerülésére. A hitelező Kakas Gábor ugyanis bélyeg nélküli nyugtát adott, de az átvétel tényét Pap János gondnok és Varga Péter presbiter előtt az Adóslevélre rávezette.

A fentiek bizonyítják, hogy sikerrel alkalmazta Batory tiszteletes az à priori kölcsönfelvétel módszerét... Itt most a felvett kölcsön „kitermelését” illusztrálja

²³ Az ülésrendhez BEL Presb.jkv.2. 1894. január 30.

az 1897. február 5-i presbiteri jegyzőkönyv alábbi bejegyzése: „A harkányi Krausz és Weiss vállalkozókkal kötöttek évről évre annyi garmada kavics szállítására szerződést, amennyi az évi törlesztést fedezte.”

A nemes vállalkozás záróakkordja a gondnok 1900.május 13-i jelentése, amely szerint a kölcsön utolsó részletének lefizetése után, az egyház az adóságlevelet Kakas Gábor preoránstól visszakapta.²⁴

b/ A torony újjáépítői

Korszakunk toronyra vonatkozó első adata 1859-ből származik. Ekkor került Lóz Máté bádogosmester munkája nyomán bádog, addig fazsindelyes tetejére.

1906. május 17-én jelezte a lelkész a presbitériumnak, hogy villám hamvasztotta el a tornyot, de a harangokban, órában és a templom tetejében is tetemes kárt okozott.

Azonnal utasították a gondnokot, hogy a tornyot a csapadékvíz ellen, kátránypapírral borított, lapos tetővel fedesse be, a templomot takarítsa ki.

A harangok közül a „csengettyű”-nek nevezett ősi kisharang semmit sem károsodott. A közepes nagyságú harangot a helyi kovács és a bognár használható állapotba hozta, majd elhelyezték a lelkési udvarban felállítandó haranglábra, hogy hírt adjon a gyülekezetnek a különféle rendezvényekről.²⁵

A 318 kg súlyú nagyharangot azonban újjá kellett öntetni és modern vaskoronával felszereltetni. Ezt a munkát a pécsi „Ruprecht testvérek és Társa Rudle Ignác” cég 1906. július 22-én bemutatott árajánlatában úgy vállalta, hogy a régi harang anyagát 636 forintban átvette és az új harang öntéséért, felszereléséért összesen 585 korona munkadíjat kért. Az újjáöntött harang felirata rögzítette a tulajdonos „Vajszlói ev. ref. egyház” és Batory István lelkész nevét, de hirdette a harangok örök funkcióját, az élők hívogatását, a halottak elsiratását is.

A nagyharangot 1916. szept. 1-én a hadvezetőség utasítására elszállították, hogy ágyút öntessenek belőle. Helyére csak 1928 májusában került a Slezák László által öntött 5 mázsás utóda.²⁶

1906 nyarán fogtak hozzá a torony újjáépítéséhez. A június 12-én tartott ülés meghatalmazása alapján kereste meg a lelkész Pécsent Horváth István mérnököt, az egyházmegye szakértőjét, hogy a régi templomról átadott fénykép alapján az eredeti mintára terveztesse meg az új tornyot. A mérnök Horváth József pécsi

²⁴ A törlesztés módszeréhez : BEL Presb.jkv. 2. 1897. február 5; befejezéséhez 1900. május 13.

²⁵ Intézkedések a tűzvész után: BEL Presb.jkv, 1906. május 27.

²⁶ A harang rekvirálásához BEL Presb.jkv.3. 1916. szept.3

ácsmesterrel készítette el a torony tetőzetének tervrajzát és a végzendő munka költségvetését.

A két dokumentumot 1906.július 6-án vitatta meg a presbiteri gyűlés. Itt még azt követelték, hogy a deszkaburkolaton kívül a toronytetőn minden egyébhez a községi erdőből kikerülő, „olcsó” tölgyfát használjanak. 1906. szeptember 3-án azonban Staub Vilmos vállalkozó rábeszélésére mégis beleegyeztek, hogy a fedélszék vörösfenyőből készüljön.

A bádogossal folytatott viták eredményeként a toronysüvegen lévő 8 ablakredőny veresréz színben maradt. Abban azonban teljes volt a nézetazonosság, hogy az óra számlapja fekete, a számjegyek és a óramutatók szára fehér, de azok csúcsa arannyal futtatott legyen.

Az 1906. július 27-én tartott presbiteri ülésen a szakiparosokat kötelezték arra, hogy segítsék egymás munkáját.

Ekkor kapott a bádogos utasítást, hogy készítse el a torony új köpenyét, majd „vert Katalin” aranyozással lássa el a toronygombot, a napsugarat és a csillagot.

Itt szerződtek a kőművessel arra, hogy a templom egész tetőzetén rakja át a cserepet, javítsa ki a torony, a templom és a bástyakerítés vakolatának hibáit. Külön hangsúlyozták, hogy a stukatúr a mennyezeten végzendő javítások után olyan színű legyen, amilyen a rongálódás előtt volt.²⁷

Vágyak és lehetőségek eredőjeként állt össze végül 1906. augusztus 5-re az a költségvetés, amelynek végösszege 6 600 korona lett.

Az építkezés megindításához szükséges 2 000 koronás kölcsönt ezúttal Kaiser Mór vajszlói kereskedőtől vették fel, aki rögzített határidejű váltóra 6% kamat mellett kínált pénzt.

A kölcsön kivetésének és visszafizetésének az ügye heves vitát váltott ki az 1906. november 26-án tartott közgyűlésen. A vita végül azzal a kompromisszummal végződött, hogy a kölcsönt (a vagyonosak kívánsága szerint) 10 év helyett, 5 évre vegyék fel. Annak egyik felét az állami egyenesadó, tehát a vagyoni helyzet, másik felét pedig párszám szerint terheljék a lakosságra.²⁸

A tűzvész elválasztja ugyan egymástól a templom és a torony építésének eseményeit, de a sokféle vita gyökere rendszerint az, hogy a gyülekezet nagyobb és szegényebb része mindkét esetben a régi állapotok változatlan visszaállítását, kisebb része pedig a teljes modernizációját igyekezett elérni.

Az 1906. október 25-i presbiteri ülés jegyzőkönyvének egyik bejegyzése azonban már egyértelműen a teljes változást óhajtók győzelmét rögzíti. Itt értesülünk arról, hogy a templom modernizálását vajszlói szolgálatának kezdetétől, 1885-től szorgalmazó Batory István lelkész és legközelebbi munkatársai,

²⁷ A szakmunka irányításához BEL. Presb. jkv. 1906. július 27.

²⁸ Vita a kölcsön törlesztéséről BEL. Presb. jkv. 2. 1906. november 26.

Szőcs Ezékiel gondnok, Varga Péter, Kudar József, Illés József presbiterek a közgyűlés, vagy a presbitérium megkérdezése nélkül, adtak megbízást egy „ifjabb Géczi” néven emlegetett vajszlói asztalosnak, hogy a templomban még megmaradt festett farészeket: padokat, ajtókat, ablakrámákat, a papszéket, a karzatok elejét, a torony alatti ajtót javítsa ki, fesse be és a helyenként szükséges aranyozást végezze el 150 korona ellenében.²⁹

Így teljesült több lépcsőben Batory István lelkész terve. 1893-ban a templom hagyományos fehér külsejét változtatta „világos hússzínű”-re és kazettás menyendeztetést stukatúrosra. Az 1906. évi villámcsapás után már a torony is elnyerte végleges formáját és a templom fa bútortáráról is eltűntek az 1791 óta meglévő virágok.³⁰

Kiss Z. Géza: „A régi Vajszló 1244–1849. Pécs, 1994.” c. könyvében 31. szám alatt képet közölt Vajszló kazettás templomának interiőréről.

A Néprajzi Múzeum fotótárában lévő kartonján ez olvasható: „Vajszlói templomrészlet festett kórossal és mennyezettel. Dr. Kovács János, 1923. Hitelesítette Viski Károly. MNM 51337. sz.”

A kép azonban a presbiteri jegyzőkönyv bizonyossága szerint csak az 1906-ban említett (vagy más, korábbi) felvétel Dr. Kovács János által készített reprodukciója lehet.

c/ A parókia hányattatásai és felújítása

Az 1804-ben épült vajszlói parókia stukatúros, padlós szobáival, tágas konyhájával, kamrájával, boros és zöldséges pincéjével az egyházmegye legmodernebb lelkészlakásának számított. Fundamentuma kőből, fala vályogból készült, tetejét cserép fedte. Mellé azonban hosszú készülődés után 1852-ben// még talpas technológiával emeltek gazdasági épületet. Annak fáját vajszlói Simon József faragta meg 2 forint 15 krajcárért és napi egy itce borért. Az egyház 3 fűrészelő napszámot állított mellé, akiknek 1 forint 15 krajcár és napi 1 itce bor volt a járandósága. Azon kívül a „felneveléshez”, vagyis az épület vázának felállításához társadalmi munkásokat mozgósítottak, akik a hagyomány szerint csak áldomást kaptak munkájuk elvégzéséért.³¹

²⁹ A modernizáció győzelméhez: BEL Presb.jkv.2. 1906. október 25.

³⁰ Megjegyzés a festett templom megszőntetéséhez

³¹ BEL. A vajszlói református eklézsia presbiteri győléseinek jegyzőkönyve 1849–1867. (Presb.jkv.1.) 1852. március 16.

1855-ben a parókiát 2 kis szobával megtoldották, hogy legyen a lelkésznek irodája és káplánjának külön szobája. Így lett benne összesen négy szoba, és egy cselédszoba.

Az 1852-ben épült gazdasági épületek kiegészítésére és a kor szükségleteihez való igazítására 1863-ban a papi- és tanítói telek közös mesgyéjére a tanító részére épített 6 öl hosszú és 3 öl széles istállópajta parókia felőli hátoldalához azonos hosszúságban egy disznó- és baromfi ólat építettek hozzá. Egy évtized múlva, 1873-ban Appelman József kőműves, irányításával építettek a parókia udvarán egy fedél alá, egy 10 öl hosszú, 4 öl széles, istállót és pajtát.³²

Egyházi épületek karbantartására és létesítésére a gyülekezetek a díjlevélben vállaltak kötelezettséget, ennek realizálására azonban mindig az utolsó pillanatban került sor. Közel két évtizede állt már a négy szobásra növelt „új” parókia, amikor 1876. február 28-án szoba került a telek „kertelésének” halaszthatatlan volta, amelyhez faanyag, hozzáértés rendelkezésre állt, csak a kellő akarat hiányzott az emberekből... Ez a nemtörődömség okozta azt is, hogy a templom és a parókia közös bátyakerítésén, Vajszló talán első ilyen nemű építményén, 1885-ben már sem meszelés, sem vakolat nem látszott, pedig végül csak 8 forint kellett a rendbehozatalához.

A parókia épülete az első világháború idejére olyan állapotba került, hogy nemcsak a bennlakók, de az előtte elmenők életét is veszélyeztette. Ekkorra látták be az illetékesek, hogy a javítások felesleges költségekbe verik az eklézsiát, ezért előnyösebb lenne új paplakról gondoskodni. Az építkezést 1914-ben halaszthatatlannak tartotta már az esperes is.³³

Az utóbbi véleményváltozásnak köszönhető, hogy az egyházmegyei közgyűlés jóváhagyta a vajszlói egyháznak azt a határozatát, amellyel az építendő új lelkészlakásnak 24713 K és 26 fillér végösszegű költségvetése alapján tervezett építésére az Egyetemes Konventtől megfelelő összegű tőke- és kamatsegélyt kér.

Az egyházközség vállalta, hogy a hitel fedezetéről rendkívüli adó kivetése útján gondoskodik úgy, hogy a befolyt összegből 1000 koronát fizethessen tőkétörlesztés és kamat fejében.³⁴

Az építkezés megindulását azonban megakadályozta a világháború és a szerb megszállás, a pusztulás folyamatát pedig felgyorsította, hogy 1919 után Vajszló 6 évre Baranyahidvég filiája lett, s ezért a vajszlói parókiának nem volt lakója. Ez az

³² Sertés- és baromfiól építéséhez BEL Presb.jkv.2. 1863. április 3. Istállópajta építéséhez uo.1873. dec. 2.

³³ A parókia állapotához BEL Presb.jkv.3. 1914. február 7. Az egyházmegyei véleményhez BEM jkv 1914. 22. o. Az esperes éves beszámolójában 13 gyülekezetet sorol fel, ahol valamelyik egyházi épület újjáépítendő. Ezek között szerepel a vajszlói lelkészlak is.

³⁴ BEM jkv. 73/1914.Jkv.sz.

állapot kényszerítette a presbitériumot, hogy az elhanyagolt lakást a kerttel együtt 1–1 évi időtartamra évenként előre fizetendő 2000 koronáért Tóth Katusnak adja. Kikötötte azonban, hogy az utca menti végső szobával, amelyet a Népbank bérel, szabadon rendelkezessék és a haszonbér összege ezzel ne kisebbedjék.³⁵

A parókia építésének ügyét a vajszlói anyaegyház visszaállítása, illetve a vajszlói lelkész választásának a közeli lehetősége gyorsította fel.

Az épület azonban 1914 óta annyit romlott, hogy felújítása nem látszott érdemesnek. Az új elképzelés szerint a régi épület anyagának a felhasználásával újat kell építeni helyette. A presbitérium ennek megfelelően bizta meg Tillik József kőművesmestert, készítsen egy újjáépítési tervet, de jelezze azt is, hogy egy alapos javítás mennyivel lenne olcsóbb.³⁶

Közben megérkezett Vajszlóra az új lelkész és kérte lakása mielőbbi lakhatóvá tételét.

A jószándék most sem hiányzott, csábítóak voltak az építés lehetőségei is, ezért megbízták a lelkészt, hogy vegye fel a kapcsolatot egy Raksányi nevű mérnökkel. Az otthonra vágyó pap megelégedett volna, a renoválással is, a presbitériumban azonban ekkor még az új épület hívei voltak többen.³⁷

A Raksányi nyilatkozatot a presbitérium 1927. augusztus 28-án tetszéssel fogadta. Tovább erősödött az új épület emelésének igénye, de az építés kezdetét 1928 kora tavaszára tette azzal a Pató Pálra emlékeztető indokkal, hogy „a folyó évben az épület már úgysem lenne tető alá hozható.”³⁸

Raksányi mérnök (itt Árpád) három tervrajza közül a presbitérium 1927. november 13-án az elsőt választotta és megrendelte hozzá a megfelelő költségvetést is.

A Raksányi féle „arisztokratikus” terv azonban hamarosan lekerült a napirendről, mert a közgyűlésen 28 fő szavazott ellene, 9 mellette és 8 tartózkodott a szavazástól.³⁹

A presbitérium „tudomásul véve az egyháztagok adóterheit”, felkérte Kellényi István mérnököt, hogy készítse el az átalakítás tervrajzát és költségvetését.

---

³⁵ BEL Presb.jkv.3.1920. március 2.

³⁶ BEL Presb.jkv.3.1925. Passim.

³⁷ BEL Presb.jkv 3.1927. május 1. Megjegyzés a mérnök keresztnéve itt Lajos, de lesz még Gyula, sőt Árpád is. Remélhetőleg közös vállalkozás keretében dolgozó rokonokról és nem ismételt elírásról van szó.

³⁸ BEL Presb.jkv 3.1927. aug. 28

³⁹ BEL Presb.jkv 3.1928. február 19.

Ezek ismeretében módosította úgy a határozatát, hogy „...a lakást a mai kornak megfelelően Kellényi István terve és költségvetése alapján átalakítja.”⁴⁰

A vajszlóiak őszintén meglepődtek, amikor az 1928. június 24-én tartott presbiteri gyűlésen ismét felbukkant az új parókia építésének Raksányi Árpád féle koncepciója. Az apropót az a lehetőség adta, hogy a gyülekezet az Országos Protestáns Hitelirodától, mint az Országos Központi Hitelszövetkezet tagjától 3 200 dollár (18 ezer P.) kölcsönt kaphat 35 évi törlesztésre, 8,94 % annuitással. A Hiteliroda a rendkívüli háziadót is elfogadná fedezetül...

Ezt az álláspontot fogadta el a július 30-án tartott közgyűlés is, amelyen a jó módú családok 33 névszerint felsorolt képviselője jelent meg. Ezek pontosan tudták, hogy „másod ízben felkinált alkalom” esetén a közgyűlés a jelenlevők viszonylag alacsony száma ellenére is határozatképes.

A módosabb elemek (a kedvező kölcsön mellett) ezzel a puccszerű lépéssel biztosították koncepciójuk elfogadását. Ezt bizonyítja az is, hogy a géppel(!) írt két jegyzőkönyv fogalmazása és szelleme szinte szöveg szerint tükrözi a korábbi presbiteri jegyzőkönyveket.⁴¹

A kölcsönhöz jutás feltétele és a kapott tőke összege mindenben megfelelt az előzetes információknak. Az 1928. május 20-án tartott presbiteri ülésen mutatta be a lelkész az Országos Protestáns Hiteliroda által kibocsátott kötelezvényt és kérte a felhatalmazást a lelkész és a gondnok számára, hogy a szükséges dokumentumokat aláírhassák.⁴²

Az 1928. szeptember 6-án tartott építési versenytárgyalásra 3 ajánlat érkezett. (Kerekitve 27 924;23 885; és 23 232 pengő igényel)

A reális számítások eredményeként keletkezett adatok értették meg a gyülekezet vezetőivel, hogy a még oly nagynak tűnő hitelből sem lehet új parókiát építeni, iskolát, templomot renováltatni. Abban az esetben érhető el a hármas cél, ha a parókiát csak átalakítják...

Ezután alapul vették Kellényi István mérnök átalakításra vonatkozó tervrajzát és költségvetését és az esperes jóváhagyása után ez lett az újabb árlejtés alapja.⁴³

A lelkész presbiteri gyűlésen jelentette be a pályázóknak hogy a pályázat nyertese Nagy József sellyei vállalkozó, mivel az ő egységárai a legalacsonyab-
bak. Ezután kötötték meg Nagy Józseffel és a vele társult Kellényi István mérnökkel a közös szerződést.

---

⁴⁰ BEL Presb.jkv.3. 1928. május 13. Kellényi István számításai szerint az átalakítási költség 8770, a régi anyagok értéke cca 1600 pengő.

⁴¹ BEL Presb.jkv 3. 1928. július 30. Közgyűlési anyag.

⁴² BEL Presb.jv.3. 1928. május 20.

⁴³ BEL Pesb.jkv. 1928. szept. 6. Kellényi mérnök szerint az átalakítást 12 000, a javításokat 4 000 pengőből meg lehetne valósítani.

A Szerződés 7 pontban foglalta össze az üzletfelek jogait és kötelezettségeit. Közülük az első pont helyezte kilátásba, hogy sikeresen végzett munka esetén a vállalkozók meg fogják kapni a 17 710 pengő munkadíjat.

A rájuk vonatkozó másik három pontban sorolták fel a külön vállalt részfeladatokat (a szuterén betonozása, a templom belső vakolatának javítása meszelése az óralapok és toronyablakok befestése, a bádogzat javítása stb) A kötelezettségek között szerepelt határidő: 1929. augusztus 20. napja is.

A presbitérium egy paragrafusban kötelezte magát, hogy „meghatározott időre és kikötött feltételek szerint végzendő munkadíjak a vállalkozóknak ki fognak fizettetni.”⁴⁴

Hamarosan kiderült, hogy a menetközben felmerült javítási igények megnövelik a Szerződésben és mellékleteiben rögzített összegeket.

Még folyt az építkezés, amikor a súlyosbodó anyagi gondok forrásainak kivizsgálására az egyházmegye 1929. februárjában vizsgálóbizottságot küldött ki. A szakértők megállapították, hogy a dollárkölcsön felvétele valóban szükséges volt, mert nélküle az egyházi épületeket nem tudták volna rendbehozni.⁴⁵

A dollárkölcsön éves törlesztése és a váratlan kiadások jelentkezése miatt táncsolta a lelkész a presbitereknek, hogy kérjenek a VKM-től 10 000 pengő államsegélyt és keressék meg kérelmükkel a Dunamelléki református egyházkerületet is.

Nyár közepére a vállalkozók befejezték a munkát. Az általános és a műszaki ellenőrzést Barabás Ferenc egyházmegyei főmérnökből, és a kiküldött presbiterekből álló bizottság végezte el Nagy József és Kellényi István vállalkozók jelenlétében.

Ezúttal részletes jegyzékbe foglalták az észlelt hiányosságokat, majd utasították a vállalkozókat azok pótlására. A javítás elvégzése után engedélyezte a presbitérium a garanciális év lejártáig tartó ideiglenes használatbavételt.⁴⁶

Ezután került sor a végelszámolásra, amelynek rendezéséhez a presbitérium a közgyűlés utasítására 3000 pengő bankkölcsönt volt kénytelen igénybe venni.⁴⁷

⁴⁴ BEL Presb.jkv 3.1929. március 17.

⁴⁵ BEL Presb.jkv 3.1929. ápr. 7.

⁴⁶ A műszaki szemléhez BEL Presb.jkv. 3.1929. július 27; Az ideiglenes használatba adáshoz 1929. augusztus 20.

⁴⁷ A végelszámoláshoz BEL. Pesb.jkv. 3. dec. 29. Közgyűlési anyag.

3/ A „tanítói lakház sorsa”

a/ A régi épületegyüttes

Az egyházi épületekhez tartozik korszakunkban az egyetlen tanteremmel egy fedél alatt lévő, sok változást megélt tanítói lak is. A kőből, vályogból készült és cseréppel fedett épületben a 19. század derekán a tanító 2 padlózott és egy földes szobát, egy konyhát, egy kamarát és az épület alatt egy tágas pincét használt. Ezek szomszédságában helyezkedett el a classisnak nevezett tanterem.

1863-ban a tanítói udvaron egy 6 öl hosszú és 3 öl széles istállót és pajtát építettek egy fedél alá. 1867-ben a tanítói lakot egy szobával megtoldották, kamarát építettek hozzá, tetejét kijavították és az udvaron egy kalickának nevezett, kifutóval ellátott ólat építettek a sertések számára.

Mint ahogy az iskola fenntartója 1871–1915 között hol a község volt, hol az egyház, a többi egyházi épülettel annyiban közös a sorsa, hogy ezt is szüntelenül rongálta az idő és a korszak egészére vonatkozó javító munkáknál a fentebb megismert eljárásokat alkalmazta az egyház. Eltérés talán csak abban van, hogy itt a községhez való tartozás idején sokkal radikálisabban éltek a bankkölsön lehetőségeivel.

b/ Egyházi iskolából-egyházi iskolába

Az iskolafenntartó református egyház vezetői kérésére 1871-ben Hetessy Dániel lelkész járt el a királyi tanfelügyelőnél az iskola községesítése tárgyában. 1889-ben Kántor Simon Péter a községi iskolaszék elnöke javasolta, hogy az egyháztól átvett „rozoga iskola helyett egy új és a törvényes követelményeknek megfelelő” iskolát építsenek. A közgyűlés, amelyen először vehetett részt felekezetre való tekintet nélkül a vajszlói lakosság, igen lelkesen fogadta a nemes szándékot és a tervdokumentumok elkészíttetésével a községi iskolaszéket bizta meg.

A tervrajzot és költségvetést Szántó Antal pécsi építész készítette el, majd a közgyűlés minimális módosítása után a jegyzőkönyvvel együtt felterjesztették a megyei közigazgatási bizottsághoz.⁴⁸

A munkafeltételek biztosítására Építési bizottságot választottak. Elnöke volt Kis Simon József bíró, jegyzője Kántor Simon Péter iskolaszéki elnök, a tagok

⁴⁸ BEL A vajszlói községi iskola iskolaszéki gyűléseinek jegyzőkönyve, 1871–1897. (Tovább Isk.jkv.) 1890.május 15.

között találkozhatunk ifj. Tóth Samu, Hetessy Gyula, Kálmán János községi elöljárók nevével.

A községi iskolaszék 1890.július 15-i *ülése az építés 4406 forintot kitevő költségelőirányzatát* elfogadta, amelyet 3382 forintnyi adó után, osztottak el. Egy-egy adóforintra 1 forint 39 krajcár, vagyis 130 százalék jutott. Minthogy más anyagi forrás nem volt, a gyűlés egyhangú szavazattal ezt a megoldást választotta.⁴⁹

Az iskola 1891-re elkészült, de a képviselőtestület 1892. június 17-i közgyűlésén a Református Egyháztanács már bejelentette, hogy az iskolát és annak minden vagyonát a saját kezelésébe kívánja visszavenni. Az egyház szándékával a világi képviselők egyetértettek, de azt kikötötték, hogy az egyház az építési költségeket megtéríteni tartozik.

A felsőbaranyai egyházmegye esperese 1892 szeptemberében tartott közgyűlési beszámolójában a vajszlói esetről az alábbi véleményét fogalmazta meg: „A vajszlói egyház községivé tett iskoláját ismét felekezetiivé változtatta. Az új iskola építettet (összesen) 8000 Ft költséggel, amelyet a község most örömet a presbyterium nyakára tolna.”

A hivatalos visszatérés a világháború előestéjén történt meg, amikor a Vallás és Közoktatásügyi Miniszter 27897/1914. számú rendeletével a vajszlói községi iskolát a református egyház részére visszabocsátotta.⁵⁰

A tekintélyes vajszlói gyülekezetnek három évtizedes kálváriát kellett bejárni, hogy meg tudja újítani legfontosabb egyházi épületeit.

A növekvő egyházi terhek döntő szerepet játszottak abban, hogy mire a nagy egyházi építkezések, és átalakítások befejeződtek, akkorra ürességtől kongtak a vajszlóival együtt az ormánsági templomok. A kapitalizmus fél évszázada elég volt ahhoz, hogy elsorvadjon a megtartó kollektív szellem, s ember az embernek mind a közéletben, mind a családban farkasává váljék. Az egyház helyett polgári bíróság intézte már a családok rokonok peres ügyeit, ezért az 1913-ban megnyitott vajszlói presbiteri jegyzőkönyvben már nyomukat sem találjuk.

---

⁴⁹ BEL Isk.jkv.1890. július 15.

⁵⁰ BEL Presb.jkv.3.1915. október 17.

A protestáns vallások szerepe a moldvai magyarok életében

Ez lett a „győzelem”! Ezt küldte ránk Isten azzal, hogy „napként kimutatta”: nem érte folyt a harc, hanem miatta;...

(Illyés Gyula: A reformáció genfi emlékműve előtt)

A moldvai csángómagyarokkal foglalkozó irodalomban, publicisztikában és szakmunkákban, szinte közhely számba megy az a nagy vonalaiban és a XX. századi állapotokra valóban jellemző megállapítás, miszerint aki Moldvában római katolikus vallású, az vagy magyar, vagy magyar származású. S ha a különböző okokból történt, történő áttérések egyedi esetei miatt ez a sommás megállapítás nem is érvényes személy szerint minden római katolikus egyházhoz tartozó, Moldvában élő egyénre, a részben vagy teljesen katolikus vallású települések közösségei esetében minden bizonnyal helytálló.

Nem így volt ez azonban a moldvai magyarság történelmének korábbi időszakában, elsősorban a XV-XVII. században, de néhány település esetében XIX. században sem. Akkoriban ugyanis a politikai, vallási, gazdasági és egyéb okokból folyamatosan bekövetkező migráció során a Kárpát-medencéből Moldvába került magyarok között jelentős számban voltak a római katolikus vallástól eltérő felekezethez tartozók, nevezetesen husziták, lutheránusok és kálvinisták, akiket itt most – az egyszerűség kedvéért – protestánsoknak nevezünk, noha tudjuk, hogy ez a fogalom csak 1529-től használatos.

A különböző „protestáns” vallásokon lévő, Moldvába került, vagy a katolikus hitről ott áttért magyar közösségekről viszonylag keveset tudunk. Mindenesetre sokkal kevesebbet, mint amennyit a Kárpátokon túli magyarság történelmében, megmaradásában játszott szerepük súlya szerint tudnunk kellene. A források rendkívül hiányosak, hiszen a Moldvában működött huszita és más református valláson lévő papok nem küldtek rendszeres jelentéseket tevékenységükről, mint a római katolikusok, nem is szidták vagy dicsérték egymást – különféle anyagi vagy politikai érdekek szerint – egyházi előljáróiknak küldött leveleikben. Vagy

ha küldtek is, a korai (XV-XVII.) századokból nem igen maradtak meg ilyen dokumentumok, hiszen a minden eszközzel üldözött huszitáknak nem volt „levéltáruk”, de a református vallású prédikátorok esetleges jelentéseit sem gyűjtötték olyan jól szervezett formában, mint a katolikusokét Vatikánban. Ezért aztán a moldvai protestánsokra vonatkozó források meglehetősen esetlegesek és jórészt másodlagosak, magyarul: ha róluk szólnak is, nem tőlük valók. Egészen a XVI–XVII. század végéig szinte kizárólag a Moldvában megforduló római katolikus papok jelentései utalnak rájuk, ami egyrészt azt jelenti, hogy csak mellesleg, alkalmilag foglalkoznak velük, másrészt pedig, hogy a hitbéli különbségekből fakadó indulatok, esetenként pedig a korra jellemző elvakult gyűlölet torzítja ezeket az írott emlékeket.

Természetesen a rendelkezésre álló források alapján is felvázolhatók a protestáns vallásnak a moldvai magyarság történelmében betöltött szerepének főbb területei, eseményei és összefüggései. Ugyanakkor nem lehet kizárni annak a lehetőségét sem, hogy további kutatások, forrásközlések eredményeként még ismertté válhatnak újabb dokumentumok, amelyek lehetővé teszik a kérdés más fénybe helyezését, vagy legalábbis jobb megvilágítását.

Nem utolsó sorban az ilyenirányú kutatások inspirálása is célja ennek a vázlatos tanulmánynak.

1. A husziták

Nyolcvan esztendővel az után, hogy Bogdán vajda Nagy Lajos magyar király hűbéreseként megalapította Kara Bogdániát, a későbbi Moldvai Fejedelemséget, a már régebbről ott élő – hitélettel, katonáskodással, kereskedelemmel, iparoskodással, adminisztrációval foglalkozó – katolikus magyarok mellé egy vallását tekintve új réteg, a főként magyarokból, kisebbrészt más néphez tartozókból álló husziták érkeztek. Nincs hely itt most arra, hogy részletesen foglalkozzunk a huszita vallás XV. század hajnalán történt kibontakozásával, vagy a huszita-üldözések részletes bemutatásával, csupán a témánk szempontjából fontos eseményekre utalunk.

Az akkor Magyarországhoz tartozó Szerémségben erősen gyökeret vert a prágai Ján Hus XV. század elején kibontakozó hitújító mozgalma, a huszitizmus. Zsigmond király azonban 1415-ben máglyára küldte Husz Jánost, majd 1436-ban kiegyezett a csehekkel, s ezt követően a pápával együtt követelték a husziták visszatérését a római egyház kebelébe. Markai Jakab ferences vikárius 1439-ben érkezett a Szerémségbe, de a huszita valláson lévők részéről olyan ellenállásba ütközött, ami hamarosan fegyveres összecsapásokhoz vezetett. Az új vallás hívei egy Bálint nevű pap vezetésével elmenekültek, s az Aldunán, majd a Szereten

keresztül Moldvába jutottak. Az akkori moldvai fejedelem ugyanis szövetségben állott Szvidrigál litván nagyfejedelemmel, aki pedig a cseh trónra vetve szemét együttműködött a husziták táborita szárnyával. A moldvai vajda egyébként már akkor is szívesen látta a nyugatról érkező, fejlettebb gazdálkodási kultúrával rendelkező betelepülőket. A huszita menekültek tehát, legalább egyelőre, nyugodtan élhettek Moldvában. Sőt, a huszita tanok moldvai terjesztése kezdetben az uralkodó engedélyével és segítségével történt¹. Ki is használták a lehetőséget: új településeket hoztak létre, különösen pedig a magyar nyelv kultuszát erősítették. Tatroszon 1446-ban lemásolták a Biblia már korábban magyarra fordított részleteit, s mindenképpen javára voltak a középkorban még kiegyensúlyozott viszonyok között alakuló moldvai társadalomba illeszkedő magyarságnak. Mátyás idejében, az 1460-as években föltehetően újabb menekültek is érkeztek. A Lükő Gábor által összeírt, s a husziták lehetséges telepeinek neveit őrző földrajzi helyek Moldva északi részében való elhelyezkedése² azt sejteti, hogy a magyarok mellett a szász, esetleg cseh husziták is kerültek erre a vidékre³. Nem lehetnek kevesen, mert 1452-ben a moldvabányai katolikus püspök az eretnekek „nagy számát” emlegeti⁴.

A Prut folyó jobb oldalán lévő Husz (Huși) városát minden bizonnyal magyar husziták alapították a XV. században. Hasonlóképpen ők hozták létre a Dnyeszter folyó melletti Csöböröcsököt, lakóinak maradáka a XIX. század elején Huszba költözött. Szebeni évkönyvek feljegyzései szerint 1420-ban Erdélyből huszita szászok vándoroltak Moldvába s ők alapították Kotnár (Cotnari) városát⁵. Rajtuk kívül még számos településről van olyan hírünk, hogy husziták alapították, de erről – megfelelő adatok hiányában – nem lehetünk teljes mértékben meggyőződve.

A XV. század közepétől egyre nehezebb helyzetbe kerültek a Moldvában a huszita vallás követői. Papjaik lassan elhaltak, utánpótlás nem volt, a gyülekezetek magukra maradtak. A Vatikán is kinyúlt a „tévelygős eretnekek” után, IV. Eugenius pápa a ferences rend valamennyi tagját teljes hatalommal ruházta fel a huszita valláson lévők visszatérítésére. Másfelől azonban tovább folyt az „eretnekek” Erdélyből való beszívargása egészen a XVI. század elejéig. A

---

¹ AUNER Károly: *Episcopia Milkoviei. Rivista Catolica. București, 1912. 541.p.*

² LÜKŐ Gábor: *A moldvai csángók. Néprajzi Füzetek 3. Bp., 1936. 63–43.p.*

³ AUNER Károly: *A romániai magyar telepek történeti vázlata. Temesvár, 1908. 17.p.*

⁴ EUBEL, Conrad: *Zur Geschichte der römisch-katholische Kirche in der Moldau. Römische Quartalschrift, 1898. 126.p. (Idézi Domokos Pál Péter: Moldvai magyarság. Kolozsvár, 1941. 32.p.)*

⁵ TIMON, Samuel: *Additamentum ad Imagines antiquae et novae Hungariae. Cassoviae, 1735. II. lev.*

csíksomlyói ferencesek nem csekély sikerrel küzdöttek a huszita tanok ellen, amíg az ő kezükben volt a moldvai katolikusok lelki irányítása.

A moldvai magyarok talán ekkor estek először a moldvai egyházi viszonyok csapdájába, első ízben ekkor érezhették – ha érezték –, a különféle vallások és egyházak öncélúságát, az anyanyelv, a nemzeti hovatartozás megőrzése tekintetében megnyilvánuló hiábavalóságát. A lelkes katolikus papok, megfelelő pápai jogositványokkal, esetenként a vajdák támogatását is élvezve, sikeresen térítették a huszita valláson lévőket a maguk hitére. Vásári György, a kamenyeci püspök titkára 1571-ben büszkén jelenti a lengyelországi pápai nunciusnak, hogy a szegedi származású Thabuk Mihály tatrosi plébános Huszon, Románvásáron és a szomszédos falvakban az addig huszita eretnekségben tévelygő magyarokból mintegy kétezret katolikus hitre térített⁶. Egyúttal papokat kér a lengyel püspöktől, de az áttértek [katolikus] papok hiányában újra visszatértek a huszita vallásra⁷. Megtéríteni ugyanis megtérítették őket, de katolikus papot már nem tudtak nekik adni. Fél évszázad múltán Bogoslavich ismét arról ír, hogy a Husban élő „huszita eretnekeket Urunk segítségével és az én négyévi munkámmal visszatérítettünk katolikus hitre”⁸. Nyilvánvalóan a katolikus papok hiányával magyarázható, hogy Petrus Deodatus szófiai püspök 1641-ben még mindig talált Huszon „huszita eretneket”. Itt mindössze „egy diakónus szolgál papként”, s a környéken mintegy 70 magyar katolikus él, minden lelki gondozás nélkül.”⁹

Moldvát 1622-ben Róma missziós területté nyilvánította, és a Propaganda de Fide Kongregációra bízta az ott élő katolikusok lelki gyámolítását. Ebből kétféle hátrányuk is származott a moldvai magyaroknak. Egyrészt elvesztették az anyanyelvükön miséző és prédikáló „huszita” papokat, s helyettük rendszerint semmilyen, vagy csak olaszul, netán lengyelül beszélő katolikus papot kaptak. Nem volt ritka eset, hogy a huszita papok elűzése után a színleg katolikussá lett hívek – anyanyelvükön értő katolikus papok hiányában – ortodox hitre álltak. „A paphiány miatt – írja a Hitterjesztés Szent Kongregációjának küldött jelentésében Paolo Bonnici da Malta ferences misszionárius – mindennapos, hogy a katolikusok a szakadárok hitére térnek, főleg a halál órájában.”¹⁰

A „huszita” jelzöt nem véletlenül tettük idézőjelbe. A XVI. század második felétől ugyanis Moldvában már egyre kisebb a valószínűsége annak, hogy akikről mint huszitákról írnak és beszélnek, azok a szó eredeti értelmében vett husziták (Husz János tanainak követői) lehetnek. Sokkal valószínűbb, hogy a luthe-

⁶ BENDA Kálmán: Moldvai csángó-magyar okmánytár. Bp., 1987. 290.p.

⁷ GABOR, Iosif: Dicționarul comunităților catolice din Moldova. Bacău, 1995. 135.p.

⁸ DOMOKOS Pál Péter: Moldvai magyarság. Bp., 1987. 290.p.

⁹ BENDA 1989. 204.p.

¹⁰ BENDA 1989. 170.p.

ri, valamint a kálvini hitújítás híveiről, vagyis a valódi protestánsokról van szó, akiket akkoriban gyakran összekevertek egymással is, a huszitákkal is, sőt azokkal a katolikus papokkal is, akik egyszerűen csak megnősültek és családot tartottak. Megfelelő egyházi szervezet, szükséges papképzés hiányában, Moldva periférikus helyzetében ezen nem is szabad csodálkoznunk. Az „eretnekek” újból és újból történő megtérítése, a husziták és a protestánsok sűrű összekeverése, egybemosása arra enged következtetni, hogy itt a különböző hitújítások Moldváig eljutó, s eközben nem egyszer eltorzult formái egymásra épültek, a huszita tanokat valló magyar és szász közösségek nem egy esetben zökkenőmentesen, vagy pedig a rekatolizálás kiterőjével jutottak el a lutheránus, vagy a kálvinista tanok vállalásáig. Ennek a lehetőségnek az ismeretében kell áttekintenünk a protestáns vallásnak a moldvai magyarok életében betöltött szerepét.

2. A protestánsok

A XVI. század közepére Magyarország túlnyomó része protestánsná vált, Csík és Gyergyó kivételével Erdély magyar és szász lakossága is az új vallást követte. A kálvini és a lutheri tanok nem álltak meg a Kárpátoknál, hatással voltak a Moldvában élő magyar és német lakosságra is. A reformációnak – amint azt Mikecs László találóan állapította meg – a Kárpátoktól keletre nem lehetett nehéz dolga, hiszen „még élhetett a Moldvában menekült husziták emléke, esetleg még néhány huszita is, részint örömmel fogadhatták a hívek az elzüllött lengyel és más idegen kóbor barátok között az anyanyelven szólókat.”¹¹ De terjedt a protestantizmus a Kárpátokon túl azért is, mert Erdélyből egyre kevesebb katolikus pap jöhetett Moldvába, hiszen a kálvinista, lutheránus, majd részben unitárius Erdélyben sem jutott elegendő pap, még a gyér számban megmaradt katolikus hívek részére sem.

A moldvai magyarok ekkor kerültek másodszor a különböző egyházi érdekek malomkövei közé. Egyfelől megcsillant előttük a lehetőség, hogy anyanyelvükön prédikáló és miséző papjuk és egyházuk lesz – amire az idegen politikai, nyelvi, vallási és kulturális környezetben mindennél nagyobb szükségük volt -, másfelől azonban a protestantizmus moldvai terjedése és tartós meggyökeresedése igen komoly akadályokban ütközött a katolikus egyház és a pillanatnyi érdekeik szerint politikáló vajdák részéről. A moldvai magyarokra tehát ismét az a veszély leselkedett, hogy nem lesz sem protestáns, sem katolikus papjuk, lelki gondozás nélkül maradnak.

---

¹¹ MIKECS László: A Kárpátokon túli magyarság. In: Magyarok és románok. Bp., 1943. 501–502.p.

Ha a XVI. századi híradásokból le is számítjuk a katolikus egyházi vezetőknek a vallásuk kizárólagosságának elvesztése miatti riadalomból fakadó túlzásait, akkor is megállapíthatjuk, hogy a XVI. század második és harmadik negyedében a protestáns tanoknak jelentős szerepük volt a moldvai magyarok és szászok körében. Esetenként még a moldvai vajdák is támogatták a protestáns hitre térteket. Despot voda (1561–1563) például nem szívelte a katolikus papokat, jobban kedvelte a protestánsokat. Talán ennek volt a következménye, hogy Giulio Mancinelli jezsuita – visszaemlékezve 1585–1587 évekbeli moldvai útjára és bizonyára túlozva – azt írja, hogy csaknem az összes katolikusok elhagyták hitüket, a jászvásári katolikus népesség is erősen megfogyatkozott, templomuk a protestánsok kezére került, s mivel nincsenek [katolikus] papjaik, sokan a görögkeleti egyházba mentek át, „az iparosok között, kik mind németek, vagy magyarok, a lutheranizmus hódít”¹². Moldvabánya már a XVI. század első felében protestáns lett, mutatják ezt a korabeli német feliratú sírkövek.¹³ Egy román szerző pedig egyenesen arról ír – ami enyhén szólva túlzás –, hogy Kotnáron 1561 és 1563 között „protestáns püspök” működött, akit Iacob Heraclide (vagyis Despot voda) hozott ide.¹⁴

Despot utódja, Sánta Péter vajda azonban éppen a protestánsokat nem kedvelte, s a katolikus papok álltak közel a szívéhez. 1587-ben parancsot adott ki a protestánsok ellen, a „Szentszék iránti tiszteletből kitiltotta az országból a német és az erdélyi eretnekeket”,¹⁵ és befogadta az Erdélyből elűzött jezsuitákat. Ezt követően a magyar nyelven szolgáló protestáns papok Moldvából Erdélybe menekültek, a helyükre érkező katolikus papok pedig nem tudtak magyarul. A fejedelem érzekelte is a helyzet ellentmondásosságát, s kamarásával, Bartolomeo Brutival 1587-ben magyarul és németül tudó jezsuita szerzeteseket kért a lengyelországi pápai nunciustól.¹⁶ Csakhogy nem kapott. Maguk a jezsuiták is panaszkodtak: nagy nehézséget okoz – írja Johannes Künic-Schonovianus jezsuita misszionárius a rend generálisának –, hogy nem tudnak magyarul, s a magukkal hozott laikus testvér tolmácsolására vannak utalva. Az „eretnekségben tévelygő” mintegy húszezrenyi magyart a század végére katolikussá tettek ugyan, de ezzel megfosztották őket az anyanyelvi ígehallgatás lehetőségétől, és velük együtt a kisebb számban ott élő németeket is.

---

¹² BENDA 1989. 75.p.

¹³ AUNER Károly: Episcopia de Baia. Revista Catolică. București, 1915. 97.p.

¹⁴ BÍRSANESCU: Scola latin de la Cotnari. București, 1957. (Idézi Dumea, Emil: Istoria catolice în Moldova. 1984. Kézirat.)

¹⁵ BENDA 1989. 81.p.

¹⁶ BENDA 1989. 77.p.

Ne csodálkozzunk tehát, ha a gyakran csak színleg katolikussá vált hívek az első adandó alkalommal ismét az anyanyelvükön prédikáló protestáns papokat követték. 1623-ban még Huszban, Karácsonykön, Szucsáván és Tatroson talált „lutheránusokat” Andreas Bogoslavich ferences hittérítő.¹⁷ Sőt Paolo Bonicci de Málta ferences misszionárius még 1632-ben is azon kesereg a Hitterjesztés Szent Kongregációjának küldött jelentésében, hogy „...Tatroson, Bogdánfalván és másutt vagy 200 katolikus család található, akik kálvinista módra élnek a szentségekkel, mert nincs saját nemzetükből való papjuk.”¹⁸

A moldvai protestánsokra nehezedő nyomás azonban egyre erősebb és durvább lesz. Stanislaw Warszewiczki jezsuita misszionárius azzal büszkélkedik a rend lengyelországi tartományfőnökének: „...a vajda megengedte, hogy országából kiirtsam a protestantizmust és visszavezessem a katolikus vallást; előttem parancsolta meg, hogy a volt katolikusok térjenek vissza a katolikus vallásra, vagy takarodjanak az országból, mert különben kardélre hányja őket.”¹⁹ A protestáns-üldözés következményeként a XVII. század harmincas-egyvenes éveire csak elvétve említenek a források egy-egy lutheránust, „eretneket”. Kotnáron 1630-ban már csak egy lutheránus pap működik. 1643-ban Simon Appoloni Jászvásáron térít meg egy lutheránus házaspárt.²⁰ Bandinus 1647-ben egyetlen kálvinista papot talál a bákói magyar egyházban, ki már 15 esztendeje gondozta a vidék magyarságát.

Az anyanyelvüket addig még megőrző magyarok sorsa betelt. Az 1622-ben felállított Hitterjesztés Szent Kongregációja csak olasz, lengyel, bosnyák papokat tudott küldeni a katolikus hitre oly nagy buzgalommal visszatérített moldvai magyarok közé. A Moldvában, 1641-ben megforduló Petrus Deodatus szófiai püspök már csak Tatros környékéről állapította meg, hogy „Erdély közelsége miatt sokan eretnekké lesznek”²¹, Bandinus (1646) után pedig gyakorlatilag már csak emlékeiben él a moldvai protestantizmus. S ha egy-egy Isten háta mögötti helyről, mint például a Dnyeszter partján lévő Csöböröcsökből – ahol már negyven esztendeje nincsen plébános – egy lutheránus kántorról kap hírt a moldvai misszió prefektusa, szent borzalommal állapítja meg, hogy ez az ember képes kiszolgáltatni a szentségeket a nyomorultul magukra hagyott magyaroknak.

Moldvában természetesen nem folyt olyan méretekben a vallásháború, mint a Kárpát-medencében, hogy Európáról ne is beszéljünk. De a küzdelem résztvevőinek, különösen pedig a veszteséinek így is keserves volt. S mindez a török és a

---

¹⁷ BENDA 1989. 159.p.

¹⁸ BENDA 1989. 170.p.

¹⁹ DOMOKOS 1941. 32.p.

²⁰ BENDA 1989. 262.p.

²¹ BENDA 1989. 205.p.

tatár hadak pusztításai, s a nyomukban járó járványok, éhínségek közepette zajlott. Aminek következtében a XVII. század végére alig néhány ezerre olvadt, szinte teljesen kipusztult Moldva magyar lakossága – protestánsostól és katolikusostól.

3. A reformátusok

Ha az erdélyi belháborúk, német dúlások, éhínségek miatt nem érkeztek volna Moldvába újabb menekültek, s ezek a magányosan, csoportosan, vagy – mint a székely határőrség erőszakos szervezése idején, a madéfalvi vérengzést követően – tömegesen érkezett bujdosók nem jelentettek volna ismételt utánpótlást a Moldvában élő magyarok számára, akkor már rég nem élne ezen a tájon magyar anyanyelvű etnikum, de talán még katolikus vallású népesség sem.

A menekültek azonban érkeztek, különösen a XVIII. század utolsó harmadában szaporodott meg a számuk, de még a XIX. század első évtizedeiből is van adatunk arról, hogy egy-egy pusztító szárazság után tucatjával jöttek át a Kárpátokon át Székelyföldről a jobb, vagy csak a pusztta megélhetést keresők. A bujdosók között református vallásúak is voltak, akikre azután különösen keserves sors várt. Mert ha a moldvai katolikusok sokat szenvedtek is attól, hogy nem, vagy csak elvétve lehetett részük anyanyelvükön tudó és beszélő papok lelki gondozásában, ők mégiscsak többen voltak, némely tájakon valósággal tömböt alkottak: Bákó környékén, különösen a várostól délre a Szeret két oldalán, valamint a Tázló, a Tatros, a Beszterce mentén egymást érik a csángómagyar települések; az újonnan jötteket befogadták a már korábban Moldvában élő katolikus közösségek, eljárhattak a számukra oly nagy lelki támaszt nyújtó csiksomlyói búcsúba, egyszóval ha nemzetiségi és vallási tekintetben kisebbségben voltak is szülőföldjükön, gyökereikkel mélyebben kapaszkodtak a földbe, számos helyen nagy, s moldvai viszonylatban gazdag községekben éltek. Ezzel szemben a Moldvába érkező reformátusok szétszórtaan éltek, a gyér források szerint szinte csak nyomokban fordultak elő, egyedül Szászkuton volt számottevő református gyülekezet.²² Ők többszörösen is kisebbségben voltak: a keresztyéneket tekintve számuk nemcsak a többségi görögkeleti románság, de a római katolikus magyarság mellett is eltörpült. A református magyarokkal szemben – lehet, hogy a katolikus egyház biztatására – a moldvai osztrák konzul többször is

---

²² Dolgozatunk témája miatt most nem foglalkozunk a madéfalvi veszedelem után előbb Moldvába, majd Bukovinába került székelyek között élő protestánsokkal, akik az 1785-ben alapított Andrásfalva református eklézsiáját alkották. Nekik természetesen sokkal kedvezőbb volt a helyzetük, hiszen egészen 1920-ig Ausztriához, illetve az Osztrák-Magyar Monarchiához tartoztak, s csak számkivettségük utolsó két évtizedében éltek Romániában.

ellenségesen viselkedett. Végezetül az sem elhanyagolható körülmény, hogy a katolikus gyülekezetek legtöbbje több száz esztendő múlva tekinthetett vissza, a Madéfalvát követő menekültek is túlnyomó részben a már meglévő katolikus falvak népességét gyarapították, addig az a néhány református gyülekezet, amiről hírünk van, csak a XIX. század első felében jött létre. Semmiféle olyan adattal nem rendelkezünk, ami arra utalna, hogy a XVI-XVII. századi protestáns gyülekezetek és a múlt század elején keletkezett református közösségek bármilyen formában kapcsolatban lettek volna egymással.

Csupán néhány utalásszerű adatunk van arra, hogy az Onyestől délre eső Prálán (Pralea) és a Kászon völgyében fekvő Bucsun vagy Bucsum (Bucium) nevű településeken a XIX. század derekán lettek volna református vallásúak. Mindössze néhány családról lehetett szó, azok se sokáig voltak kálvinisták, mert az 1860-ban íródott úgynevezett gorzafalvi levélben azt olvashatjuk, hogy Páter Funtak Kozma gorzafalvi lelkész „által virágzott missio, ki két falut Bucsunnt, Prálát kálvinista hitből igaz hitre térítette.”²³ E két településen kívül hírünk van még arról, hogy 1814-ben Erdélyből református kézművesek telepedtek Jászvásárba (Iași),²⁴ de további sorsukat nem ismerjük. Czelder említi még 1870-ben, hogy a szászokúti református lelkész kijár a közeli (Adjudtól délre eső) Domnești reformátusaihoz. Ez a település a XVIII. században keletkezett, és 1870-ben 39 fős protestáns közösség volt, az istentiszteleteket házaknál tartották, s egy tehetősebb gazda, Mészáros Sámuel gondnok engedett át egy darabot a kertjéből, hogy legyen hova eltemessék halottaikat. A gyülekezet azonban nem lehetett hosszú életű, mert egy 1898-as felmérés már mind az 50 fő domnyesti magyart katolikusnak találta. Domokos Pál Péter írja továbbá, hogy az 1930-as években Neumann Péter klézsei plébános többször is említette neki, miszerint „a klézsei temetőben kétségtelenül reformátusok is fekszenek, mert a temető egyik részében a katolikus halottak szokott sírba helyezésétől eltérő sírcsoport van.”²⁵

Valamivel bővebbek az ismereteink a Mărășești-től északnyugatra, a Kárpátok lábainál fekvő Visonta (Vizantea) református gyülekezetéről. Maga a település igen régi, első ismert írásos említése 1584-ből való.²⁶ Tudjuk, hogy 1814-ben református vallású földművesek telepedtek ide Erdélyből. 1815-ben már prédikátoruk is volt. A protestáns hívek megjelenése – Auner szerint – nyugtalanságot keltett az ottani katolikusok körében, mert csábítani kezdték őket saját felekezetükre.²⁷ Lehet azonban, hogy csak a magyar nyelven történő igehirdetés

²³ KOVÁCS Ferenc Úti-naplója. Pest, 1868. 79.p.

²⁴ AUNER 1908. 68.p.

²⁵ DOMOKOS 1987. 543.p.

²⁶ DOMOKOS 1987. 77.p.

²⁷ AUNER 1908. 68.p.

vonzotta őket, bár ez sem biztos, mert a két katolikus pap, akik az osztrák konzulnál áskálódtak a református pap ellen, Papp és Finta nevezetű, tehát magyar volt, ami persze Moldvában még a XIX. század elején sem jelentette azt, hogy magyarul is prédikáltak a híveiknek. A katolikusok akciója mindenesetre sikeres volt, mert Raab konzul közbelépésére a lelkésznek mennie kellett. Az erdélyi kormányzóság azonban két év múlva új papot küldött a visontai reformátusok számára a szomszédos Orbai-szék Barátosából származó, tehát gyakorlatilag „földinek” számító Beder Benjámint. A bákói katolikus püspök, Berardi Bonaventura ellene is mozgósította Hammer konzult, aki 1817. november 3-án fel is jelentette őt Bécsben, de nem értek azonnal célt, mert Beder még 1817. augusztusában is Visontán szolgált.²⁸ De már nem soká! Innen ugyanis Szász-kútra került Visonta utolsó lelkésze, hívei hamarosan katolizáltak. 1858-ra már csak Nyujtó János öttagú családja képviselte itt a református egyházat, templomuk rombadőlt.²⁹ 1870-ben pedig már nincs egyetlen református sem Vizanteán.³⁰

Még lehettek máshol is református gyülekezetek a múlt század közepén, sőt talán papjaik is voltak, mert Koós Ferenc azt írta a naplójában, hogy 1865-ben, Bukarestben összejöttek a havasalföldi és moldvai református papok és ott Czeldert – mint utóbb kiderült: szabálytalanul – püspökké választották.³¹ Ebből a fogalmazásból ugyan nem derül ki egyértelműen, de akár több moldvai református papról is szó lehet.

Végezetül összefoglaljuk a legnagyobb és legismertebb moldvai református gyülekezet történetére vonatkozó ismereteinket. A Szeret jobb oldalán fekvő Szász-kút (Sascut) ugyancsak régi település, első ismert említése 1698-ból való.³² Czelder Márton ugyan azt írta Szász-kút történetéről, hogy ott „századok óta volt református egyház”, de ezt nem lehet bizonyítani. Valószínűbb, hogy a XIX. század első évtizedeiben Erdélyt sújtó nagy éhínségek elől menekülők között érkező háromszéki reformátusok találtak új otthonot a már évszázadok óta Szász-kúton élő katolikus magyarok között.³³ Természetesen nem lehet kizárni, hogy akkor már volt református közösség Szász-kúton, Ballagi is úgy gondolta, hogy a XVIII. század végén alapított a helyi református egyházközség,³⁴ de erre vo-

---

²⁸ AUNER 1908. 68.p.

²⁹ CZELDER Márton: Missziói levelek Ballagi Mórhoz. Protestáns Egyházi és Iskolai lapok. 1861. 13.p.

³⁰ CZELDER 1870. 159.p.

³¹ KOÓS Ferenc: Életem és emlékeim. Bevezető tanulmány: *Beke György*. Bukarest, 1971. 35.p.

³² LÜKŐ 1936. 162.p.

³³ Idézi DOBRI János: A regáti magyar református egyház története a XIX. század első felében. Református Szemle 1993. 176.p.

³⁴ BALLAGI Aladár: A magyarság Moldvában. Földrajzi Közlemények 1888. 5.p.

natkozóan nincsenek bővebb információink. Tény, hogy a szászkuíti református egyház úrasztala 1838-ban, cink úrvacsorakelyhe és 25 kg-os harangocskája szintén az időben készült, pecsétjén pedig az 1850-es évszám szerepelt.³⁵

1837-ben 22 református család élt Szászkuíton, 123 lélekkel, valamivel többben, 1844-ben százötvenen voltak a katolikusok, akik a klézsei plébániához tartoztak. A reformátusok papja az 1810-es évek végétől a korábban Visontán szolgált Beder Benjámint, majd hosszú ideig Cseh András szolgált itt, akit Jakab Károly lévita követett. 1937-ben a Bederhez hasonlóan Barátosról való és korábban Bukarestben tanításkodott Márk Mózes lett a szászkuíti protestánsok lelki gondozója, s itt tengette életét és a mindinkább elsorvadó református eklézsiát, egészen 1876-ban bekövetkezett haláláig. A szászkuíti református közösség félszázados vergődése, majd elhalála jól demonstrálja a többi, nála kisebb protestáns csoportok, csoportocskák felszívódásának folyamatát. S egyben annak a lehetőségnek a reménytelenségét is, hogy a protestáns egyház őrizze meg a Moldvába került magyarság anyanyelvét. Ha nem lett volna a görögkeleti román földesúr, továbbá a szászkuíti reformátusok mérhetetlen szegénysége, elhagyatottsága, a népét megtagadó moldvai katolikus klérus ellenséges fellépése önmagában is elegendő lett volna, hogy elszívja a levegőt a protestáns szászkuíti hívek körül, s egykettőre fölszippantsa őket. 1857-et írtak, mikor a moldvai katolikus misszió magyarul egy szót sem tudó vezetője elment Szászkuítra és 11 családot katolikus hitre térített. Állítólag Márk Mózes lelkész is felszólították az áttérésre, de ő ezt megtagadta és a nyomorúságot vállalta.

Már az 1840-es évekből arról szól a tudósítás, hogy irtózatos nyomorban él az eklézsia, papjával együtt. 1846. húsvétján 1 tallér gyűlt az Úr Asztalára, 1850-ben a templom olyan rossz állapotba került, hogy 1861-ig nem tudták használni. Akkor járt itt Czelder Márton, a bukaresti református misszió vezetője és energikus lényével megpróbált életet lehelni az agonizáló szászkuíti egyházba. Mikor a romos templom melletti temetőben tartotta az istentiszteletet, elhatározta, hogy rendbe szedi a több mint tíz esztendeje használaton kívül helyezett épületet. Elment a falu földesúrához – a rendkívül rossz hírű Adamki Vazulhoz – s pénzbeli segítséget kért tőle. Aztán összeszedett minden építkezésre alkalmas embert, s hozzákezdett az építkezéshez. Visszatérítette a katolikusok által korábban áttérítetteket, elöljáróságot választottak. Maga is részt vett az építkezésben. Bevakolták, betetőzték a templomot, aztán hozzáláttak a paplak renoválásához és a paplak építéséhez. Felszentelte az újjáépített templomot, s a hívek gondjára bízta az eklézsiát. Czelder valóban felpesztítette a szászkuíti szellemi életet, prédikációira még a falu római katolikus vallású magyarjai is eljöttek.

---

³⁵ CZELDER 1861. 11–13.p.

Szegény Márk Mózes másféle ember volt: vállalta a megalázó nyomorúságot, de keveset tudott tenni ellene. Papi jövedelméből nem volt képes megélni, ezért szekerességet vállalt. Ballagi Mórhoz írt segélykérő levele – a moldvai Tiborc panasza – jól mutatja az eklézsia és lelkésze kilátástalan helyzetét. „Három-négy nap is eltelik – írja -, hogy egy kis málé-lisztet, kukorica csutkából örölt liszttel, fűrészpórral vegyítve, eszünk. Ily nagy ínségben már csak várjuk a halált. (...) Főtisztelendő Ballagi úr, könyörüljenek rajtunk, ne engedjék, hogy az éhség miatt elvesszünk...”³⁶

Czelder igyekezett segíteni. Évenként kiutalt számukra párszáz piasztert, hol az eklézsiaira, hol az iskolára, de ez nem pótolhatta azt a veszteséget, ami azzal érte a szászkuuti református eklézsiait, hogy a helybéli román földesúr a Cuza féle földosztáskor az egyházat megillető, mintegy 25 holdnyi földterületet „mások előtt tett szava ellenére használhatatlan helyen akarta kiadni.”

A szászkuuti protestáns eklézsianak ugyanis nemcsak a lelkész eltartása miatt volt szüksége az őt megillető birtokra, hanem azért is, mert iskolát is tartott fenn, mégpedig olyat, ahol – Moldvában akkor talán egyedülállóan – magyar nyelven folyt az oktatás. Aligha tévedünk, ha úgy érezzük, hogy éppen ezért, a sovíniszta román oktatáspolitikát keresztező, protestáns fenntartású, de a helybéli katolikus családok gyermekeit is tanító iskola fenntartása miatt zárkózott el a szászkuuti bojár az egyházközséget megillető föld átadásától. Az iskola egyébként rendkívül szegényes körülmények között, Márk Mózes által lakott zsellérházban működött, évente 10–20 tanulóval. Erről a maga nemében és jelentőségében egyaránt páratlan iskoláról Czelder a következőket írta: „A moldvai magyar helységekben a román kormány iskolát állítván, a mi iskolánkba járó ref. és róm. kat. magyar gyermekeket Szászkuton is be akarta kényszeríteni. Személyes kérésünkre megígérte, hogy erőszakot nem alkalmaz. Nekünk Szászkuton felekezeti iskolánk előbb volt, mint a kormányé, s miután a román nyelvet is tanítjuk, semmi oly nemű kifogás alá nem jöhetünk, mint a róm. kat. községek, melyekben egyetlen iskola sem volt, míg a kormány nem gondoskodott.”³⁷

A szászkuuti református eklézsia anyagi helyzete azonban továbbra sem jött rendbe, Márk Mózes tiszteletes úrra is nehéz idők jártak. 1870-ben megboldogult Pető Mária asszony, ki negyven esztendőn át kitartott nehéz életű ura mellett. Márk Mózes pedig, az „öreg gyertyatartó”, hogy éhen ne haljon, gyógynövényeket gyűjt, s azokat értékesíti. Így tengeti „halalódó életét”, amely 1876. február 20-án ér véget. A helybéli katolikus kántor temeti el, és sírba száll vele a szászkuuti református egyház is.

---

³⁶ BALLAGI 1888. 6.p.

³⁷ CZELDER 1870. 23.p.

A szászúti református hívek beolvadtak a helyi katolikus közösségbe. Ennek létszáma az 1930-as népszámlálás szerint 115 lélek volt (a lakosság 19,5 %-a), akik közül 109-en „találtattak” magyar nemzetiségűnek és 103-an magyar anyanyelvűnek.³⁸ 1994-ben a szászúti katolikus parókiához (Sascut Sat és Sascut Tg.) összesen 286 család és 807 lélek tartozott.³⁹ Arról, hogy közülük mennyien beszélnek a magyar nyelvet, arról szemérmesen – vagy inkább szemérmetlenül – hallgat a Jászvásáron kiadott katolikus évkönyv. A szászúti katolikus közösség plébániájában egészen a legutóbbi évekig a lészpedi születésű Zöld János szolgált Ion Zediu néven.

A Szászúton élő magyarok – protestánsok és katolikusok – létét számos helynév jelzi. Ezek egy részét már Ballagi Aladár közölte többször idézett munkájában⁴⁰, de jó néhány név még ma is él. Ilyenekről hallhatunk, illetve olvashatunk: Bokros, Buda gödre, Fontinel (a falu magyarok által lakott részének a neve, románul egyébként kutat jelent), Kódaföld, Roszmalom gödre, Zödi gödre. S a leginkább emlékezetes: Poiana Calvinilor –a Kálvinisták mezeje.

Gyéren előforduló írásos dokumentumok és néhány helynév. Ennyi emlék maradt volna csak a protestáns egyházak moldvai tevékenységének szaggatott folyamatáról? Bizony nem sokkal több, noha az írott és a szóbeli dokumentumok alaposabb kutatása még feltárhat új ismereteket. De hogy nem számíthatunk különösebben bőséges forrásanyagra, azt sejteti a következő történet. Kiss Ferenc, Marosvásárhelyen élő pedagógus 1936-ban, egyetemista korában járt Szászúton. Az egykori lévita leánya (talán éppen Márk Mózesé) a helybeli cipészhez ment férjhez. Az pedig a felesége házának padlásán talált anyakönyvek kitépett lapjait használta arra, hogy a megrendelők lábfejét körülrajzolva, a készítendő cipők méretét fölvegye. Akkor még élt néhány református Szászúton.⁴¹ De van ennél felemelőbb hír is a református magyarság értékeinek továbbéléséről. 1995-ben mondta el egy szászúti katolikus ember, akivel a Lészpeden, a búcsún találkoztam: „Több, mint hatvan esztendeje volt egy református templomocska a katolikus templomtól lennébecske, s ott házakat csináltak. Ott volt a reformátusok temetője es. Mikor azokat a házakat csinálták, az egyik ember a templomocska harangját elatta, s a pénzt odatta a katolikus templom javára. Ez az ember Lénát Joan. Bottal menen s katolikus.”

A moldvai magyarság történelmének ismeretében csodával határos jelenségnek kell tartanunk, hogy évszázados idegenségben, közülük való saját vezetőik (papok, tanítók és más értelmiségiek) nélkül, ha talán már csak egyharmad-

³⁸ DOMOKOS 1987. 172.p.

³⁹ Almanahul „Presa Buna”, 1994. Iași, 1994. 78.p.

⁴⁰ BALLAGI 1888. 8.p.

⁴¹ KÖVESDI KISS Ferenc szóbeli közlése (1994).

egynegyed részük is, de megtartotta magyar anyanyelvét és etnikai identitását – ami ugyan főként negatív voltában érvényesül: csak azt tudják és érzik, hogy nem románok, hiszen nem görögkeleti, hanem római katolikus vallásúak.

A moldvai csángómagyarok sorskérdéseivel foglalkozók fontos feladata lenne, hogy a pusztulás, a nyelv- és identitásvesztés folyamatának és jelenségeinek számbavétele mellett feltárja azokat a tényezőket és összefüggéseket is, amik ennek az egyharmad-egynegyed résznek a megmaradását lehetővé tették. Szeretném hinni, hogy a protestáns vallásoknak – huszitizmusnak, kálvinizmusnak, lutheránusnak, vagy ahogy újabban nevezzük: a református vallásnak – is szerepük volt abban, hogy a magyar nyelv, a magyar származás tudata a harmadik évezred küszöbén is él még a moldvai csángók körében.

Sir Philip Sidney 42. zsoltára

Kálvin és Castiglione köpönyegéből

E dolgozat alapötletét egy jólismert Sidney-kutató, Gary Waller megállapításából merítettem, aki így jellemezte Wilton kastélyát, Mary Sidney (Pembroke hercegnője) otthonát, Philip és Mary irodalmi tevékenységének első számú színhelyét: „udvariság és kegyesség, ha úgy tetszik, Kálvin és Castiglione szellemének keveréke.”¹ Vagy hadd említsem meg azt az ugyancsak Wallertől származó kifejezést, miszerint Sidney művészetének lényege épp „e különböző elemek összhangja” (this matching of contraries).

Valóban: kálvinistának és udvari embernek lenni általában maga a teljes elmentmondás – de nem Sidney esetében. Az ő élete és munkássága azt példázza, hogy e két, merőben távoli szféra közelíthető egymáshoz. Ahogyan a világhírű holland tudós, J. Huizinga írja, aki ugyancsak ennek a két elemnek a maradéktalan harmóniáját hangsúlyozza Sidney alkotóművészetében: „A 16. században e két fáklya, a reneszánsz és a reformáció lobogott az emberek szeme előtt... Az a két jelenség, amelyek úgyszólván egymás szöges ellentétei. Sidney mindkettőnek a legjavát ötvözi. Szellemi »nagyapja« maga Melanchton, aki egy időben Hubertus Languetus atyai jóbarátja volt, éppúgy, mint maga Languetus Sidneyé. És mindezen összetevők, a reneszánszé és a reformációé, nem kárhoztatták őt (t.i. Sidneyt) arra, hogy tudathasadásos személyiség legyen, de áthatották *Zsoltárait* és *Árkádiáját*, amelyek ugyanabban a hónapban születtek... Sidneyben a kálvinista és a humanista, a gavallér és a puritán teljesen eggyé olvadt.”²

Huizinga professzor szavai – idézet abból a beszédből, amelyet egy Sidney-ünnepségen mondott el az oxfordi Mindenszentek Kollégiumban – szépen csendenek, ám nem minden ponton teljesen meggyőzőek. Mivel életem során már jó negyedszázadot töltöttem Sidney „szellemi udvarában” (műveit olvasva, olykor magyarrá fordítva, vagy éppen tanítva őket a Károli Gáspár Református Egyetemen, vagy olyan neves Sidney-szakértők műveit forgatva, mint Katherine

¹ Gary WALLER, *Mary Sidney, Countess of Pembroke: A Critical Study of Her Writings and Literary Milieu*, University of Salzburg, Salzburg, 1979. 61.

² Johan HUIZINGA, *Sir Philip Sidney*, All Souls College, Oxford, 1957. 16–18.

Duncan-Jones, John Buxton, W. A. Ringler és J. A. van Dorsten), a fenti portré számomra nem tűnt száz százalékgig hitelesnek. Sir Philip Sidney kétségkívül meggyőződéses kálvinista és ugyanakkor az Erzsébet kori udvari élet fontos (olykor kulcsfontosságú) alakja volt, mint – többek között – egy fiatal magyar kutató, Katona Gábor közelmúltban megjelent kismonográfiája is bizonyítja.³ Mégis, az az érzésem, hogy egy olyan egyéni tehetség, mint az övé, soha nem illett bele egészen a „kirakat-keresztény”, „kirakat udvari ember” kategóriájába. A legtöbb Sidneyvel foglalkozó irodalomtörténész felismerte ezeket az ellentmondásokat, pl. azt, hogy az udvari életben is csak „kakukkfőőka”, azaz kívülről álló lehetett. Ahogyan Richard MacCoy írja: „Az, hogy Sidney milyen kényszeresnek érezte az udvari társalgás feszes fordulatait, egész írói munkásságából kiviláglik. A *Régi Árkádia* első eclogájában Musidorus azt bizonygatja, hogy. »Jobb a magány/A bánat kínjai közepette, mint a palota pompájához kötözve.«” E távolról sem tökéletes udvaroncság az egyik vezérmotívuma egy sokkal korábbi Sidney-monográfiának is. Mona Wilson, a Sidney „mézet csöpögtető ekesszólása” körül zümmögő tudós hölgyek egyike, ezt a „tökéletes udvaronc” kérdéskört nem Sidney egyéni dilemmájaként kezelte, hanem mint generációs problémát: „...olyan ember benyomását keltette, aki megoldani látszott feljövő generációja nagy kérdését, tudniillik a reneszánsz kultúra beoltását az angolokba, Castiglione *Udvari emberét* alkalmazva egy olyan világ viszonyaira, amely egyszerre középkoriasabb és modernebb, mint Olaszország.”⁴

Egy Oxfordban kutató holland tudós disszertációjában annak a mellőzésnek részleteit derítette fel, amelyet Sidneynek a mindig túl óvatos Erzsébet királynő részéről mint Mary Dudley fiának, a királyi hatalmat veszélyeztető Dudley-klán tagjának kellett elszenvednie. Például 1577-ben, Sidneynek a kontinensen folytatott politikai missziója során, mindenki magasztalta, míg hazájában, Angliában hamarosan „frusztrálttá”, „elméjében megtorpanóvá” lett, elsősorban Ófel-sege közönyének köszönhetően.⁵

Most vessünk egy pillantást egy olyan rövid versre, amely Sidney „minta-kálvinistaságának” részleges cáfolata. E néhány soros kis remekművet nem sokkal halála előtt írta:

---

³ KATONA Gábor, *Vallás, szerelem, diplomácia: Sir Philip Sidney élete és művészete*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1998.

⁴ MONA WILSON, *Sir Philip Sidney*, Duckworth, London, 1931, p. 114.

⁵ H. R. WOUTHUYSEN, *Leicester's Literary Patronage. A Study of the English Court, 1578–1582, Chapter VII. Sir Philip Sidney*, Lincoln College Oxford, 1975. 232–303.

Sir Philip Sidney

Önnön magáról

Nem halok meg, csak elhagyom a kikötőt,
Ahol mocskos bűnök soka mind belém költözött.
Nem halok meg, csak olyan örömök
Földjére lépek most a hit által, amely örök,
Miért e gyász, szülők, barátok, s ti, vérem közeli körök,
Akkor sirassatok, ha vesztek, nem ha győzelemre török.⁶

(Petróczi Éva fordítása)

‘Ez a vers olyan, mint a Heidelbergi Káté első kérdés-feleletének parafrázisa. A Káté első megjelenése (1563) után nem sokkal, 1576-ban Sidney ellátogatott Heidelbergbe, a híres egyetemi városba is, ám ő, korának nyelvzenije a legcsekélyebb vonzalmat sem érezte a német nyelv iránt, következésképpen az említett hitvallási iratot legfeljebb latinul olvashatta. Így a párhuzamos gondolatmenet talán csak a véletlen műve.

A költő viszonyulása a végső távozáshoz, a halálhoz, a belenyugváshoz Isten akarátába jellegzetesen egy kálvinistáé, a Gondviselés gyermekéé. Más szóval: a vers tartalma egyértelműen azt mutatja, írója a genfi eszmények követője. Csak a „hogyan”, a vers hangvétele szokatlan Krisztus bajnokának ajkáról, aki – bár látzólag Istene kegyelmes kezébe helyezi magát – e költői miniatűrben mégis kétségkívül én-központú, öntörvényű személyiségnek mutatkozik, erre utal többek között a vers pilléreit képező egyes szám első személyek sokasága is.

A. C. Hamilton megjegyzései ugyanezt a benyomást, a még Sidney keresztyéni megnyilvánulásaiban is fellelhető önzés és gyerekeség állandó jelenlétét tükrözik, illetve hangsúlyozzák: „Miközben a halálra készülve követni igyekszik a keresztyénhez méltó haldoklás rítusait, ennek néhány mozzanata egészen egyéni. Azt kérte (t.i. Sidney), hogy *A törött combcsont*hoz című verséhez szerezzenek zenét, s énekeljék el neki. Sidney legjobb életrajzírója, Malcolm Wallace, megpróbálja tárgyilagosan felsorolni hőse hibáit. „Bizonyos mértékig arrogáns volt és forrófejű, némi hajlammal az önzésre. Hite oly egyszerű volt, mint egy gyermeké. (Véleményem szerint a gyermeki hit egyértelműen pozitív érzés! P. É.) Vallási kételyeit mindössze arra korlátozta, vajon mennyire képes megtartani mennyei Atyja parancsait.”⁷

Dorothy Connell (egy másik „tudományos udvarhölgy” Sidney szellemi öröksége körül) megtalálni látszik az érzékeny egyensúlyt, amikor egyértelműen

⁶ Sir Philip SIDNEY, *The Complete Works*, ed. by Albert Feuillerat, at the University Press, Cambridge, 1922. 349.

⁷ A. C. HAMILTON, *Sir Philip Sidney*, Cambridge University Press, 1977. 6–7.

pozitív jelenségnek tartja Sidney „kaméleoni természetű” keresztyén költői mi-voltát és a „konfliktusok üzte életből fakadó elemeket” zsoldárfordításáiban.⁸

Végül hadd fejezzem be ezt a gondolatsort ismét A. C. Hamilton kitűnő monográfiájára, ezúttal egy eredetileg Ringler professzortól származó idézetre támaszkodva, akinek 1962-es Sidney kritikai kiadása rendkívül gondos munka: „Udvari ember volt ugyan (t.i. Sidney), de a *Lady of May* néhány szakaszát (s, tegyük hozzá, a *Queen Elizabeth* c. rövid verset kivéve!) soha nem dicsőítette műveiben a királynőt, s – bár mélyen vallásos volt – soha nem öntötte vallásos érzéseit személyes hangú verses konfessziókba.”⁹

Úgy vélem, e hosszas előkészítés után ideje közelítenünk Sir Philip Sidney és a zsoldárok kapcsolatához. Szinte minden vele foglalkozó kutató hangsúlyozta, hogy e megszentelt költészet milyen fontos szerepet játszott Henry Sidney (költőnk apja) és családja életében. Többek között a leideni Marjon Poort is megemlít egy fontos epizódot. Amikor Philip anyja, a gyönyörű és kegyes életű Mary Dudley végleg elrútult a himlőtől, férje a 102. zsoldár szavaival kommentálta egy levelében a szomorú eseményt: „így most oly magányosan él, sicut nicticorax in domicilio suo, azaz, mint bagoly a fészken.”¹⁰

A gyakran idézett Katherine Duncan-Jones elmondja a híres „Sidney zsoldároskönyv” történetét is, amely már a gyermek Philip életének állandó társa volt: „A Sidney családi könyvtárban található jónéhány értékes kézirat, többek között a 15. századból származó *Sidney Psalter*, amelyet most Cambridgeben, a Trinity College-ban őriznek. Mivelhogy a *Zsoldároskönyv* lapjain rögzítették a családi eseményeket, születéseket, halálozásokat, kereszteléseket, e kötetet gyakran elővették a gyermekek jelenlétében is.”¹¹

Ez a családi életforma a nem mindennapian kegyes életű szülők otthonában nem múlt el nyomtalanul. Philip – úgymond – valósággal átítatódott a zsoldárok szövegével. Öt esztendővel azelőtt, hogy belefogott volna a zsoldárok fordításába, 1580-ban, *Defence of Poetry (A költészet védelmében)* című híres poétikai művében így magasztalja Dávid zsoldárait: „Hadd lépjek egy kissé tovább, hogy megmutassam a *vates* szó igazi tartalmát, s kimondjam, hogy szent Dávid *Zsoldárai* Istentől ihletett művek. Ha pedig így teszek, hadd hívjam tanúságul a régi és mai kor jeles tudósait. De már maga a psalmus név is sokat mond számomra, amelynek jelentése nem egyéb, mint ének, továbbá, ahogyan a tanult hebraisták bizonyítják, szigorú versformában íródott...”¹²

⁸ Dorothy CONNELL, *Sir Philip Sidney. The Maker's Mind*, Clarendon Press, Oxford, 1977. 3, 145.

⁹ A. C. HAMILTON, i.m. 11.

¹⁰ Marjon POORT, *Sir Philip Sidney: 1586 and the Creation of a Legend*, in: *The Desired and Destined Successor*, ed. by J-A. VAN DORSTEN, Leiden, 1986. 25–37.

¹¹ Katherine DUNCAN-JONES, *Sir Philip Sidney, Courtier Poet*, Hamish Hamilton, London, 1991. 15–16.

¹² Sir Philip SIDNEY, *A Defence of Poetry*, ed. by J-A. VAN DORSTEN, Oxford University Press, 1975. 22.

Mielőtt egy közelebbi pillantást vetnénk Coverdale és Sidney 42. zsoltárára, szeretném felidézni egy rendkívül hasznos Biblia-kommentár néhány gondolatát. Az alábbiak fényt vetnek Sidney zsoltárfordítói megoldásainak hátterére, többek között arra, hogy ő, mint anyai ágon csaknem-királyi sarj, részese volt ugyanazoknak, vagy szinte ugyanazoknak az élményeknek, mint a 42. zsoltár Dávid királya: „A kompozíció... nagyobb valószínűséggel Dávid idejét idézi, s a szerző (szentíró) egyenesen Dávid szájába adja a szavakat. keletkezésének ideje valószínűleg az az esztendő, amikor Dávid Absolon lázadása miatt elmenekült Jeruzsálemből (2Sám. 15:16), amikor néhány hónapot a Jordánon túli területen töltött, elsősorban Manahaimban (2Sám. 17:24, 19:32). A zsoltár lényege elsősorban a mindenen eluralkodó bánat és gyász (második vers), de egyszersmind „utasítás” (túlélési receptúra) is, abban az értelemben, hogy a lélek a bánat legmélyéről is odafordulhat Istenhez, s reményét Belé helyezheti.”¹³

A továbbiakban a Sidney-zsoltár egyik közvetlen előzményének tekinthető Coverdale-szöveget és költőnk egyértelműen művészi verzióját eredetiben közlöm. Ezt követő elemzéseim csupán változatosak lesznek, elsősorban a tisztas mesteremberi teljesítmény és a művészi parafrázis legszembetűnőbb különbségeire vonatkoznak.

Kezdjük tehát Coverdale-lel, 1537-ben, Marburgban megjelent teljes bibliafordítása e jellemző darabjával, amely Sidney egyik valószínű kiindulási pontja lehetett.¹⁴ Coverdale szövegében jól felismerhető „a korai angol zsoltárfordítások dübörgő montóniája” – ahogyan Margaret P. Hannay írja. Valóban, Coverdale ismétlései képtelenek a szenvedély, az elvagyódás stációinak hiteles ábrázolására. Amit az olvasónak kínál, az a legprózaibb próza, jól-rosszul megválasztott szavak ötvözete, amelyben nem sok maradt az eredeti héber szöveg költőiségéből. Amivel úgy-ahogy még elboldogul, az mindig a „lefordítható” régióin belül marad, az emelkedettség hiánya képtelenné teszi a lélektani háttér érzékeltetésére. Alapjában véve pontos, de szürke sorait olvasva, amelyek inkább egy nyelvész, mintsem egy költő agyának szülöttei, Goethe mondása jut az eszembe: „Amikor fordítunk, el kell jutnunk a lefordíthatatlan határvidékére, csak akkor érzékeljük igazán az adott mű minden idegenszerűségét, nemzeti és nyelvi sajátosságait.”¹⁵ Coverdale egyébként még azzal is rontja szövegét, hogy igen sok száraz, hivatalos kifejezést használ, például a zsoltár utolsó sorában, amikor a grammatikailag hibátlan, de teljesen költőietlen „countenance” (itt: létezési forma) szót használja.

¹³ *The Pulpit Commentary*, ed. by H. D. M. SPENCE and Joseph S. EXELL, W. M. B. Eerdmans Publ. Company, Grand Rapids, Michigan, 1958. 330.

¹⁴ Sidney lehetséges forrásairól lásd bővebben: Gary WALLER, *This Matching of Contraries, Calvinism and Courtly Philosophy in the Sidney Psalms*, in: *English Studies* 1974. 55, 23.

¹⁵ Idézi. Stephen PRICKETT, *The Changing of the Host: Translation and Linguistic History*, in: *Literary and Biblical Hermeneutics*, ed. by Tibor FABINY, Szeged, 1992. 124.

Nézzük ezek után Sidney szövegét. E rendkívüli költőiségű változatnak már az első szavában két olyan szóra bukkanunk, amelyek nekünk, magyaroknak igen sokat jelentenek. Az első szó a szarvas jelzője „chafed” azaz „sebzett”. Mint számos hazai muzikológiai szakmunkából tudjuk, nagyon népszerű, sokat énekelt 42. zsoltárunk dallama eredetileg egy francia vadászdalhoz tartozott, a *Que verray de Dieu le face?* (*Ki látta Isten arcát?*) címűhöz, amelyet második Henrik francia király (1519–1559) komponált. A dallam e funkcionális változása annak tipikus példája, hogyan keverednek egy vallási énekben a szent és a profán elemek.¹⁶

Érdekes jelenség, hogy a 42. zsoltár magyar változatainak zömében a szarvas nem csupán szomjazik, de sebzett is. A Sidney-zsoltár legközelebbi rokonának szerzője – aligha véletlenül – az angol poéta-lovag magyar alteregója, aki oly sok szempontból hasonlít hozzá. Jól képzett, sziporkázó szellemű nemesúr, Krisztus katonája, hat nyelven elegánsan beszélő poliglott és tapasztalt utazó, Balassi Bálint.¹⁷

A zsoltárfordítás szempontjából feltétlenül fontos megemlítenem azt is, hogy mindkét költő sokat szenvedett a kegyvesztettségétől, az uralkodói mellőzéstől, továbbá azt, hogy haláluk módja egészen pontosan megegyezik. Mindketten a combjukon sérültek meg, a hollandiai Zuthpen, illetve Esztergom ostrománál, s mindkettejük halálát vérmérgezés, sebük végzetes elüszkösödése okozta. Sidney 1588-ban, Balassi 1594-ben hunyt el.

Még egy analógia Sidney és Balassi szövegében: a magyar és az angol poéta úgy írja le a sebzett szarvast, hogy az sebében vergődve levegő után kapkod. Sidney, angolos visszafogottsággal csak a „Braieth” „lélegzik” szóval utal erre, míg Balassi hosszan, szenvedélyesen, a „Rí, léh, s alig vehet szegény lélegzetet” szavakkal fejezi ki ugyanezt.¹⁸

Egyébként elképzelhető, hogy Sidney Kálvin *Kommentárjainak* ismeretében, az alábbi bekezdésre emlékezve használja a „braieth” szót: „A héber nyelvben vannak olyan szavak, amelyek egy-egy állat, a szarvas, a medve, az oroszlán etc. viselkedésének sajátosságait jellemzik., külön szó van például a kínlódó szarvas által kiadott hangokra. Mivel természetből fogva szangvinikus, forróvérű teremtmény, sokat szenved a szomjúságtól a keleti éghajlaton” (t.i. Izraelben).¹⁹

Részben mint irodalmi érdekességet, részben mint szerény feltevésem igazolását, miszerint a sebzett szarvas leírásába belejátszhattak Sidney fájdalmas ud-

¹⁶ CSOMASZ TÓTH Kálmán, *Dicsérvétek az Urat!*, Zsinati Sajtóosztály, Budapest, 1971. 32–33.

¹⁷ A Sidney-Balassi párhuzamok iránt közelebbről érdeklődők figyelmébe ajánlom GÖMÖRI György és SZÓNYI György Endre számos publikációját.

¹⁸ GYARMATI BALASSI Bálint *Énekei*, kiadja KÖSZEGHY Péter, SZABÓ Géza, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1986. 209.

¹⁹ JOHN CALVIN, *Commentary on the Book of Psalms*, latin eredetiből ford. James ANDERSON, W. M. Eerdmans Publ. Comp., Grand Rapids, Michigan, 1949. 127–143. – Sidney természetesen a latin eredetit fogathatta.

varbéli tapasztalatai is, hadd említsem meg ugyanezen zsoldár 17. századi változatát, amelynek szerzője ugyancsak hasonló társadalmi osztályból való, s életét hasonló tapasztalatok keserítették. Ennek szerzője egy nemes hölgy, Behlen Kata fejedelemasszony, II. Apafi Mihály fejedelem sokat szenvedett felesége. Az ő költeményében még részletezőbb, még hosszadalmasabb a sebzett szarvas leírása, nem annyira valamiféle női túlérzékenységnek köszönhetően, hanem egyszerűen a történelmi különbségek miatt. Sidneyt és Balassit ugyanis felváltva érte uralkodói kegy és durva mellőzés, míg az Apafi-pár életében a kegyvesztettség folyamata, életfogytig tartó állapot lett.²⁰

A 42. zsoldárról szólván nem hagyhatjuk ki Szenci Molnár Albert örökbecsű szövegét sem. Az ő 1607-ben publikált textusában nem esik szó sebzett szarvasról, minden valószínűség szerint egyszerűen azért, mert ő egy molnármeister fiaként látta meg a napvilágot, s később, németországi évei alatt is polgári-papitudoosi körökkel, Németország szellemi és nem tényleges arisztokráciájával állt kapcsolatban. Így élményvilágából a vadászat, ez az alapvetően előkelő szórakozás teljességgel hiányzott.

Végül egy olyan közvetett, 19. századi 42. zsoldár motívumot szeretnék megemlíteni, amelyben a sebzett rőt vad egyenesen a közelgő halált szimbolizálja, Emily Dickinsonnak, a puritán hagyományokból táplálkozó költőnek 165. számú versét.²¹

„A Wounded deer – leaps highest –
I’ve heard the hunter tell-
‘Tis but the Ecstasy of death–”

Visszatérve Sidneyhez. nyilván az sem mellőzhető tény, hogy zsoldárfordításai sorában a 42. volt az utolsó előtti, tehát úgyszólván a hatyúdala. Ebben az összefüggésben talán érthetőbb, miért hozakodtam elő az imént egy távolinak tűnő, 19. századi analógiával.

Vizsgáljuk meg ezek után kissé közelebről, melyek is a Sidney-psalmus egyértelműen az udvari kultúrát tükröző elemei a nem angol anyanyelvű olvasó számára. Elsősorban talán a keresztírmek csaknem kontratánc-szerű eleganciája, amelyek egy királyi táncmulatság ünnepélyességét idézik. Továbbá a nagyszámú alliteráció, mint „panting paieth”, „blessed beeing”, „feeding food”, „hiily hedd”, „Wasting wonders” játékosága és az „s” hang háromszori ismétlése, a „soule so sorry”-ban. E korah-zsoldár fájdalmas, elvágyódó hangvételét mindezzel nem változtatta meg, csupán mintegy „bebalzsamozta” személyes fájdalmait a rímek és ragrímek eleganciájába.

²⁰ II. Apafi Mihályné BETHLEN Kata, *Bűneinül a Krisztushoz megtérni kívánó töredelmes lélek*, in: *Három veréb hat szemmel*, szerk. WEÖRES Sándor, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1977. 275.

²¹ EMILT DICKINSON, *The Complete Poems*, ed. by Thomas H. JOHNSON, Faber and Faber, London, 1984. 77 – Prózai fordításban: A sebzett szarvas szökken a legmagasabbra. / Hallottam, amint ezt mondja a vadász / Nem más ez, mint a halál révülete...

Ugyancsak az udvari-iskolázottságnak és életmódnak tulajdonítható a rokon értelmű szavak gyakori használata a zsoltárban: Sidney, az előkelő neveltetésű úriember, Quintilianus és Castiglione hű követője, mindenképpen el akarta kerülni a verbális egyhangúságot, még kínjai közepette is gyönyörködtetni kívánta olvasóit. Így történt ez a fájdalom csúcspontját jelentő ötödik versszakban is, ahol költőnk a vég-sőkig szókincsének ura marad, s ahol neveltetése úrrá lesz testi és lelki keservein:

„All thy floodes on me abounded,
Over me all thy waves went.”²²

A hatodik versszakban kendőzetlen utalást olvashatunk az udvari intrikákra vonatkozólag. Őt, aki kiérdemelte az „Anglia virága” melléknevet, nagyon sokan szerették, s élete és halála egyaránt európai közügygé lett. Ám a már említett szerencsétlen származásának, a Dudleykhoz való tartozásának és Erzsébet féltékeny szeszélyének köszönhetően, legalább annyi esküdt ellenséget is magáénak mondhatott. Nyilván ezért válik a hatodik versszakban még sötétebbé a hangvétele, s még égetőbbé a fájdalom kifejezése.²³

„Those vile scoffs of naughty ones
Wound and rent me to the bones:
When foes aske with fowle deriding,
Where is now your God abiding?”²⁴

E néhány spontán megjegyzés lezárásául, szavaimnak nyomatékot adva, Coburn Freer megállapításait idézem: „Ha a Sidney-zsoltárokat összehasonlítjuk a többi kortársi vallásos verssel és psalmus-tolmácsolással, hamarosan észrevesszük, hogy Sidney elkerülte a Tudor-kori versekre jellemző monoton sorlezárásokat... Ahogyan Donne írja: »a Sidney-zsoltárokat jobban kedvelték a világi körökben, mint az egyháziakban.«” (Talán ezért lehetséges, hogy Andrew Wilson-Dickson az ő szövegeit meg sem említi az angol hymnológiát tárgyaló kézikönyvében. P. É.)²⁵

Bevallom, félig-meddig megértem ezt az értékítéletet, a Sidney zsoltárok olvasótáborának fenti megoszlását. Kétségtelen ugyanis, hogy az udvari vonásokat sokkal könnyebb e versből (és társaiból is) kiszemelgetni, mint a kálvinistákat. Ez utóbbiak közül a talán legkönnyebben észrevehető és megfogható az, hogy szerzőnk – nem úgy mint a bibliai szöveget modernizálók közül oly sokan –

²² Sir Philip SIDNEY, i.m. 244. – prózai fordításban: „Minden áradatod elborított / Minden hullámód átcsapott rajtam” t.i. az Isten küldte csapásoké.

²³ Sidney népszerűségéről és hányattatásairól sok bizonyítékot szolgáltat a *Sir Philip Sidney, Life, Death and Legend*, Oxford, 1987. (A Bodleian Library 1987-es Sidney-kiállításának katalógusa.)

²⁴ Sir Philip SIDNEY i.m. 245. – Prózai fordításban: „Ama gonosz mesterkedései az alávalóknak / Csontomig hatolnak: / Amidőn ellenségeim bolond gúnnyal kérdik / Hol lakozik Istened?”

²⁵ Coburn FREER, *The Style of Sidney's Psalms*, in: *Language and Style*, Southern Illinois University, Vol. II. No.I., Winter, 1969. 64–68.

megtartja a benne szereplő összes helynevet, a „szent földrajz” olyan viszonyítási pontjait, mint a Hermon, a Jordán és a Mizár.

Dolgozatom elején említettem a Sidney-versekben nemegyszer megnyilvánuló, már-már gyermeki önzést és én-központúságot. Nos, itt, e halálközeli költeményében e magatartás alapvetően megváltozik. Itt már egyértelműen Isten a legfontosabb, a kulcsfontosságú személy, az egyetlen, aki a tragikus alaphelyzet megváltoztatására képes. Röviden: költőnk, Dávid király tizenhatodik századi utóda, képes meggyőzni bennünket arról, hogy a Mindenható vezérli boldog és sorsüldözött napjainkat. Isten nevének ez az állandó emlegetése, a mindent az Ő kezébe átadás gesztusa egy történelmi jelentőségű levelet idéz fel bennem, amelyet Sidney mindössze néhány héttel a halála előtt írt. A levélben felvetett fő kérdés a spanyolok ellen harcoló angol katonák nyomorúsága, ellátatlansága: „Az Államtanács Urainak. Nem tehetek mást, mint a legalázatosabban tudatom Lordságtokkal, hogy a legszükségesebbek híján nem leszek képes elvégezni mindazt a szolgálatot, amellyel öfelsége megbízott.”²⁶

Csaknem bizonyos, hogy a 42. zsoltár fordításához Sidney a fenti, panaszos és mentegetőző levéllel egyidőben fogott hozzá. A versben megjelenő, nyilvánvalóan hadászati tartalmú „How in troupes I woont to goe” (Miként kívánok vonulni csapataimmal) arra utal, hogy épp azokban a napokban Sidney a protestáns ügyért vívott „szent háború”, a katolikus Spanyolország elleni „keresztes háború” központi alakja volt. Ezért lehetséges, hogy e kálvinista, vagy legalábbis kálvinistább Európáért folytatott hadviselés szókincse úgyszólván észrevétlenül beszivároghatott az alapvetően bibliai szövegösszefüggésbe. Gondoljunk vissza Coverdale-re. az ő verziójában nyoma sincs efféle hadi mozzanatoknak.

Áttekintésem végén még adós vagyok Roland Greene szellemes kifejezésével, aki a Sidney előtti zsoltárokat mint kegyes versfaragók unalmas termékeit emlegette, míg Sidneyt olyan költőként, aki „Inkább a Helikonról, mintsem a Jordán mellől érkezett.”²⁷

Mint a szellemes és túlságosan sarkított megállapításokkal általában, a fentivel is az a gond, hogy nem képes visszaadni a teljes igazságot. Jelen esetben azt, hogy Sir Philip Sidney egyaránt a Jordán és a Helikon gyermeke, neveltetése szerencsés kettősségének, az udvari és kálvinista elemek abszolút harmóniájának köszönhetően, tehát semmi szükség arra, hogy félrevezető módon a „csak szentek” vagy a „csak művészek” táborába soroljuk, hiszen ő mindkét szekértábornak egyaránt teljes jogú tagja. Mindezt természetesen nem csupán 42. zsoltára, hanem teljes életműve valamelyes ismeretében merem leírni.

²⁶ Sir Philip SIDNEY i.m. 179. – Megjegyzés: Sidney megbízatása kiterjedt az angol csapatok közvetlen felügyeletére, a helyzetükről való jelentéstételre, a Németalföldön, de közvetve az angol egységükért vívott harcok során.

²⁷ Roland GREENE, *Sir Philip Sidney's Psalms*, Studies in English Literature 1990. 30, I. 26.

Coverdale Psalm XLII

Quemadmodum

Like as the hart desireth the water-brooks: so longeth my soul after thee, O God.
My soul is athirst for God, yea, even for the living God: when shall I come to
appear before the presence of god?

My tears have been my meat day and night: while they daily say unto me, Where
is now thy God?

Now when I think thereupon, I pour out my heart by myself: for I went with the
multitude, and brought them forth into the house of God;

In the voice of praise and thanksgiving: among such as keep holy-day.

Why art thou so full of heaviness, O my soul: and why art thou so disquieted
within me?

Put thy trust in God: for I will yet give him thanks for the help of his
countenance.

My God, my soul is vexed within me: therefore will I remember thee from the
land of Jordan, and the little hill of Hermon.

One deep calleth another, because of the noise of the waterpipes: all thy waves
and storms are gone over me.

The Lord hath granted his loving-kindness in the day-time: and in the night-
season did I sing of him, and made my prayer unto the God of my life.

I will say unto the God of my strength, Why hast thou forgotten me: why go I
thus heavily, while the enemy oppresseth me?

My bones are smitten asunder as with a sword: while mine enemies that trouble
me cast me in the teeth;

Namely, while they say daily unto me: Where is now thy God?

Why art thou so vexed, O my soul: and why art thou so disquieted within me?

O put thy trust in God: for I will yet thank him, which is the help of my
countenance, and my God.

Sidney

THE PSALMS OF DAVID

Psalm XLII.

Quemadmodum

As the chafed hart which braieth,
Seeking some refreshing brooke:
So my soule in panting plaieth,
Thirsting on my God to looke.
My soule thirsts indeede in mee
After ever-lywing thee.
Ah when comes my blessed beeing,
Of thy face to have a seeing!

Day and night my teares out-flowing
Have been my ill feeding food:
With their daily questions throwing;
Where is now, thy God soe good?
My hart melts remembring soe,
How in troupes I woont to goe:
Leading them, his praises singing,
Holy daunce to Gods howse bringing.

Why art thou my soule soe sory,
And in me soe much dismayd?
Waite on God for yet his glory
In my songue shalbe displaid.
When but with one looke of his
He shall me restore to blisse:
Ah my soule it self appalleth;
In such longing thoughtes it falleth.

For my mynd on my God bideth,
Ev'n from Hermons dwelling ledd,
From the groundes where Jordan slideth,
And from Myzars hilly hedd.
One deepe with noise of his fall
Other deepes of woes doth call:
While my God, with wasting wonders
On me wretch his tempest thunders.

All thy floodes on me abounded,
Over me all thy waves went:
Yet thus still my hope is grounded,
That thy anger beeing spent,
I by thy love shall tast:
I by night shall singing last:
Prayeng, praiers still bequeathing
To my God, that gave me breathing.

I will say ô Lord my tower,
Why am I forgott by thee?
Why should grieffe my hart devower
While the foe oppresseth me?
Those vile scoffs of naughty ones
Wound and rent me to the bones:
When foes aske with fowle deriding
Where is now your God abiding?

Why art thou my soule soe sory,
And in me soe much dismayd?
Waite on God for yet his glory
In my songe shalbe displaid.
To him my thancks shalbe said,
Who is still my present aid:
And in fine my soule be raised,
God is my God, by me praised.

Ráday Gedeon aukciós könyvvásárlásai II.

Az Esterházy-aukció

Az Esterházy–aukción gróf Esterházy Miklós (1711–1764) koronaőr és oroszországi követ könyvei kerültek árverésre. 1766 február 25-én volt a licitáció, amelyen Nagy Sámuel összesen 33 művet vásárolt Ráday Gedeon számára 73 rajnai forint 33 krajcárért.

Esterházy Miklós személyéről és tevékenységéről nem áll rendelkezésre publikált anyag. A kiterjedt Esterházy–családnak ugyan tekintélyes irodalma van, ám ez inkább egyes korszakokra vagy a család illusztris személyeire vonatkozik. A grófi ágból való Esterházy Miklósnak életrajzi szócikke sincs a lexikonokban¹, egyedül Wurzbach lexikona² és Nagy Iván³ hoz róla genealógiai adalékokat.

Ezek tanúsága szerint a fraknoi ágból való Esterházy Miklós (Esterházy Ferenc tárnokmester és Pálffy Szidónia egyik fia) a híres egri püspök, líceum- és könyvtáralapító Esterházy Károly testvére volt. 1744-ben vette feleségül Lubomirszky Anna Máriát. Udvari tisztségei közül a legfontosabbak: császári és királyi kamarás, belső titkos tanácsos; 1751-ben koronaőr lett. Erre az időre esik oroszországi követi megbízása is. 1761-ben Sáros megye főispánjává választották (a hivatalt ténylegesen Károly testvére töltötte be). Házasságából három gyermek érte meg a felnőttkort: Ferenc fia velencei követ, János fia beregi főispán lett.

Ez utóbbi adalék azért érdekes, mert ezek szerint a magánkönyvtár aukcióra bocsátásának oka nem az örökösök hiánya volt. Esterházy Miklós 1764. június 27-én halt meg, és az 1766-os bécsi licitáció dátuma és helyszíne inkább arra utal, hogy a család anyagi szempontok alapján döntött a magángyűjtemény feladásáról.

---

¹ Az *Ungarisches Biographisches Archiv* (UBA, München, Saur Verl., 1994–1997) összesítése alapján.

² *Biographisches Lexikon des kaiserthums Oesterreich* (hrsg. von Constant von WURZBACH); Wien 1865.

³ NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*; Pest 1857–1868 (Reprint Budapest, 1987).

Az aukciós jegyzék címe: *Series Librorum Spectabilis Domini Gedeonis Raday in Licitatione Librorum Excellentissimi Comitum Eszterhazy comparatorum*⁴.

	Pretium
In folio	
No. 206. Zalozszowski (Nicol.) Ius Regni Poloniae	5. 30
In quarto	
202. Feyerliche Dankrede des Hochwürdigsten Erzbischofs von Gross-Nowogrod auf die Abthronung Peters des dritten Czaars in Russland	. 21
222. Statuta des Löblichen militärischen Mar. Theres. Ordens	1. 33
In 8 ^{vo} et 12 ^o	
113. Bodini Ion. Universae Naturae Theatrum	2. 60
124. de Boulainvilliers Histoire de l'ancien gouvernement de la France 2 Tomes, Haye 1727	. 51
277. Discours sur le progrès des beaux Arts en Russie 1760.	. 13
328. Essai politique sur la Pologne Warsovie. 1764.	2. 60
370. Forme du Gouvernement de Suede avec quelques autres pieces concernant le droit public de ce royaume	1. 21
485. Holberg le Baron de. Remarques sur quelques positions qui se trouvent dans l'Esprit des Lois	. 58
547. Lengnich Ius Publicum Regni Poloniae	. 34
886. de Rousset [<i>sic</i>] Jean Jacques Discours sur l'Origine et les fondemens de l'inegalité parmi les hommes	2. 30
887. [<i>Jean-Jacques Rousseau</i>] Principes du droit politique ou Contract Social ⁵	2.
888. [<i>Jean-Jacques Rousseau</i>] Les avantages et les desavantages des sciences, et des arts considéré par raport aux moeurs ⁶	2. 6
898. Sammlung Russischer Geschichte	8. 30
931. de Silhon le Ministre d'Etat	. 45
986. Theatre de Mr. de Baron	. 36 ⁷
989. Theatres: Comedies nouvelles par Mr. le Baron Bielefeld. Berlin. 1763	2. 3
990. – Oeuvres de theatre de Mr. de Boindin	50

⁴ Ráday Levéltár, A Ráday család iratai; 219. doboz

⁵ Rousseau neve egy hosszú vonallal jelezve; az „ou Contract Social” utólagos értelmező beszűrés ugyanattól a kéztől.

⁶ Rousseau neve egy hosszú vonallal jelezve.

⁷ Ezzel a tétellel ér véget a számla első oldala; 31 Rfl 30 kr összesítéssel. A tételes jegyzék a számla verzóján folytatódik.

996. – de Mr. de Champmelé 2 Tomes. Paris	1.
1015. Pieces de Theatre de la Fontaine	1. 48
1020. Recueil des Opera representes par l'Academie Royale de Musique. 16 Tomes.	6.
1023. Theatre de Mr. le Grand. 4 tomes.	2. 36
1028. Oeuvres de theatre de Mr. Hauteroche	2. 30
1029. Theatre Italien par Gerhardi	4. 60
1030. Le Nouveau Theatre Italien 8. Voll	6.
1036. Theatres: Oeuvres de Theatre de Mr. Guyot de Merville. Paris 1742.	1. 31
1042. Oeuvres meles tant en prose qu'en vers, par Mr. de Moncrif. Paris	45
1044. Oeuvres de Theatre de Mr. Marivaux	4. 2
1047. Oeuvres de Theatre de Mr. de la Motte	2.
1057. Oeuvres de Poison. 2 Tomes	1. 12
1059. Oeuvres de Pradon. 2 Tomes	1. 12
1069. Oeuvres de Mr. Vade ou recueil des opera Comiques et Parodies 3. Tomes	4. 18
1170. Wetsch Ignat. Examen agnae acidulae Tarsensii, vulgo Pinkenfeldensis dietae	10

[Nicolaus ZALASZOWSKI]: Jus Regni Poloniae, ex statutis et constitutionibus ejusdem regni et M.D.L. collectum. Et additionibus ex Jure Civili, Romano, Canonico, Saxonico necnon, ex Constitutionibus Provincialibus Gnesnensibus, auctum... in quatuor libros et duos tomos distinctum a Nicolao Zalaszowski U.J.D. ... editum Posnaniae Anno Domini 1699. Varsaviae [Warsawa], Typ. Coll. Soc. Jesu.

Tom. 1.: 1741, [6], 669, [2] p.

Tom. 2.: 1742, [6], 620, [3] p. (jelzet: 0–891)

A poznańi illetőségű szerző egyházi személy, archidiakónus volt; történeti és jogi műveket írt. Az itt bemutatott könyv (a jezsuiták által gondozott második kiadásban) élete főműve volt, amely először 1699–1702 között jelent meg. A munka Lengyelország jogtörténetének reprezentatív összefoglalása; az első kötet a közjoggal, a második a magánjoggal foglalkozik, és természetesen a kánonjogi összefüggéseket is feldolgozza.

Ráday Gedeon monogramos possessor–bejegyzésével.

Aléthinosz kai protosz poimen : Verus et primus pastor. Feyerliche Dankrede des Erzbischofs von Gross–Novogrod, oder Neugard an dem Flusse Wolga in West–Russland, zu Gott, und an seine versammelte Clerisey; auf die Abthronung Peters des Dritten, Czaars in Russland, zu Oranienbaum... gesprochen, und aus

dem Griechischen in die deutsche Sprache übersetzt von Czsar Jelim Ivanowiz. Wien, gedruckt bey Johann Thomas Trattnern, 1762. 31 p. (jelzet: 0–6126)

A kis terjedelmű kötet –görögből fordított főpapi beszéd – egyszerű papírkötést kapott. Csak Ráday Gedeon monogramos possessor–bejegyzése szerepel benne (a szokásostól eltérően a címlap tetején, a címsor fölött középen).

„Statuta des Löblichen militarischen Mar. Theres. Ordens” – ez a kötet ma nem található a Ráday Könyvtár anyagában.

[Jean BODIN]: *Universae naturae theatrum. In quo rerum omnium effectrices causae, et fines contemplantur, continuae series quinque libris discutiuntur.* Autore Ioan. Bodino. Hanoviae [Hanau], Typ. Wecheliani apud Claudium Marnium et haeredes Ioann. Aubrii, 1605. 633 p. (jelzet: 0–3202)

Jean Bodin (1530–1596) francia jogtudós, közgazdász kései műve, amely szisztematikus természetfilozófiai összefoglalás. Bodin az államelmélet teoretikusaként vált ismertté; gondolatrendszere középpontjában a centralizált államhatalom és a tolerancia eszméje állt. Nevével kapcsolatban megemlítik, hogy az áruk és a pénz mennyisége közötti közgazdasági összefüggést elsőként ismerte fel. A megvásárolt kötet Bodin filozófiai igényű munkái közé tartozik. Arra törekedett, hogy szűkebb szakterülete történeti perspektívát és etikai alapot nyerjen az ún. természetjog keretében.

A példány több korábbi possessor–bejegyzést is tartalmaz.

[Henri de BOULAINVILLIERS]: *Histoire de l’ancien gouvernement de la France. Avec XIV. Lettres Historiques sur les Parlemens ou Etats–Generaux.* Par feu M. le C. de Boulainvilliers. A La Haye [Den Haag] et a Amsterdam, Aux dépends de la Compagnie, 1727.

Tome I. [34], 352 p.

Tome II. [2], 240, [6] p. (jelzet: 0–5304)

Henri de Boulainvilliers gróf (1658–1722) a francia arisztokrácia művelt és átfogó érdeklődésű képviselője volt. Nyíltan ellenezte a központosított abszolutizmus gyakorlatát, amelyben a nemesség hanyatlásának fő okát látta. Történeti művei eredeti gondolkodóra vallanak; átfogó koncepciójában helyet kapott a társadalomlélektani irányzat és az összehasonlító történettudomány módszere is.

A példány kiadói papírkötésben maradt, possessor–bejegyzések nem találhatóak benne.

Discours sur le progres des beaux arts en Russie; S.l., s.n., 1760. 32 p. (jelzet: 0–5833)

A vékony kötet egy anonim ünnepi előadást tartalmaz, amely a művészetek oroszországi térhódítását tárgyalja a felvilágosodás filozófiájának szellemében; tisztelegve egyúttal Erzsébet cárnő művészetpártolása előtt. A példány világoszöld selyemmel bevont kötést kapott, aranyozott metszéssel; possessor–bejegyzés nem található benne.

Essai politique sur la Pologne; A Warsovie [Warsawa], De l'Imprimerie Psombka, 1764. 240 p. (jelzet: 0–5825)

Az anonim értekezés államelméleti, államjogi aspektusból tárgyalja Lengyelország politikai berendezkedését és társadalmi szervezeteit. Az utolsó fejezet nemzetkarakterológiai, gazdasági és vallási szempontból mutatja be az országot. A példány egyszerű papírkötést kapott; possessor-bejegyzés nem található benne.

[P.H.M. = Paul Henri MALLET]: *Forme du gouvernement de Suede, Avec quelques autres Pieces concernant le droit public de ce royaume*, A Copenhague et a Geneve [Kobenhavn–Genf], Chez les Freres Philibert, 1756. 120 p. (jelzet: 0–4355)

A Svédország politikai berendezkedését, kormányzati formáját bemutató államjogi munkát egy fiatal svájci történész, Paul–Henri Mallet (1730–1807) fordította franciára. Az északi országok iránt is érdeklődő Mallet később híres tudóssá vált, több történeti művet írt.

Ráday Gedeon monogramos possessor-bejegyzésével.

[Ludvig HOLBERG]: *Remarques sur quelques positions, qui se trouvent dans l'Esprit des Lois par M. le Baron de Holberg*, a Copenhague [Kobenhavn], chez Otto Wentzel, 1753. 88 p. (jelzet: 0–5710)

A norvég Holberg báró (1684–1754) a felvilágosodás kimagasló szellemi képviselője volt az északi országokban. Bejárta Európát, történeti és jogi műveket adott közre; majd a koppenhágai egyetem professzora lett. Életművének éppen az a része vált maradandóvá, amelyet ő maga mellékesnek gondolt: vígjátékait az 1722–ben megalakult dán nemzeti színház számára írta közönségteremtő céllal (a színház bezárása után nem is írt többet), ám ezek klasszikus irodalmi alkotásokká váltak. Az itt bemutatott mű tudományos reflexió Montesquieu nagy művére, a *Törvények szellemére* (1748). Montesquieu gondolatmenetéből azok a tételek váltottak ki számottevő visszhangot, amelyek a szabályozott társadalmi fejlődés tökéletesítésére vonatkoztak, különös tekintettel az arisztokrácia szerepére és a köztársasági kormányzat lehetőségeire.

Kiadói papírkötésben; a márványozott borítón kézírásos címjelzéssel; belül Ráday Gedeon monogramos possessor-bejegyzésével.

[Gottfried LENGNICH] *Ius Publicum Regni Poloni Tomus I.*, Gedani [Gdansk], sumtu Ioannis Henrici Rüdiger [ex officina Schreiberiana], 1742. 480 p. (jelzet: 0–2190)

A porosz jogtudós, Gottfried Lengnich (1689–1774) számos jogtörténeti, történeti művet írt. Egész életében foglalkoztatta porosz–Lengyelország helyzete, szülővárosának, Gdansk–nak (Danzig) története. A szentpétervári akadémiai társaság tagja volt; alkalmanként udvari állásokat, megbízásokat is betöltött.

Ráday Gedeon Lengnich több művét beszerezte, és különös gondot fordított a jogi vonatkozású kötetekre. Az itt bemutatott műnek később megvásárolta egy

újabb, javított és teljes kiadását (*Ius Publicum Regni Poloniae I–II.*, Gedani 1765–1766; raktári jelzete 0–1642). A kiadás éve kétségtelenné teszi, hogy ez a későbbi kiadás nem lehet azonos az Esterházy–aukción vásárolt kötettel. Ráday Gedeon megvásárolta a Lengyelország közjogi helyzetét tárgyaló mű párfját is, a *Ius Publicum Prussiae Poloniae* (1758) c. könyvet.

Ráday Gedeon monogramos possessor–bejegyzésével.

[Jean–Jacques ROUSSEAU] Discours sur l’origine et les fondemens de l’inegalité parmi les hommes. Par Jean Jaques Rousseau, A Amsterdam, Chez Marc Michel Rey, 1755. LXX, [2], 262, [2] p. (jelzet: 0–6109)

A mű Jean–Jacques Rousseau (1712–1778) egyik leghíresebb értekezése, amelyet az emberek közötti társadalmi egyenlőtlenségről írt. (Ebben szerepel a közismert tiráda annak az embernek a bűnéről, aki elsőként tett magántulajdonná egy földdarabot.) Az értekezés az egyenlőtlenségen alapuló európai civilizáció bírálata.

Az aukción megvásárolt példány az első kiadásból való. Kiadói papírkötésben maradt, possessor–bejegyzések nem találhatóak benne. Vételára feltűnően magas, ami Rousseau nagy népszerűségét és műveinek kelendőségét bizonyítja.

[Jean–Jacques ROUSSEAU] Du Contract Social; ou Principes du droit politique. Par J. J. Rousseau, A Amsterdam, Chez Marc Michel Rey, 1762. IV, 202 p. (jelzet: 0–3389)

A *Társadalmi szerződés* Rousseau társadalombölcseleti főműve; gondolatai máig vitára ingerlők. A szabadnak született ember társadalomban él, amely ideális esetben nem más, mint szabadon vállalt kollektív egyezmény a közszabadság érvényesülése érdekében. Rousseau a népfenség elvét itt fejti ki a legteljesebben, majd a kormányzati formákat elemzi (beleértve a működőképességhez és a hatékonysághoz szükséges feltételrendszert és a rendkívüli helyzetek megoldását célzó eszközöket is).

A példány az első kiadásból való; Ráday Gedeon monogramos possessor–bejegyzése szerepel benne.

[Jean–Jacques ROUSSEAU] Les avantages et les désavantages des sciences et des arts, considerés par rapport aux Moeurs; en plusieurs Discours, Lettres etc. ... par Mr. J. J. Rousseau et autres Savants Hommes. Nouvelle edition. A Londres [London], aux depens de la Compagnie, 1756.

Tome I. [6, 237 p. 1 t.

Tome II. 268 p. 1 t. (jelzet: 0–4980)

Rousseau fiatalkori értekezése a tudományok és a művészetek morális hatásáról. Az eredetileg a dijoni akadémia pályázati felhívására készített művel vált ismert szerzővé. Közismert állásfoglalása szerint a tudományok és a művészetek károsak, mivel burkoltan a fennálló rendet – Rousseau értelmezésében az önkényt – erősítik meg.

A példány egy későbbi, jelentősen bővített kiadásból való (a munka először 1750-ben jelent meg). Kiadói papírkötésben maradt, possessor-bejegyzések nem találhatóak benne.

Sammlung Russischer Geschichte. 1–6 Bdes. St. Petersburg [Szentpétervár], Bey der Kayserl. Academie der Wissenschaften, 1732–1761.

1. Bd. 1732–1735. [2], 532 p. 1 t.

2. Bd. 1736–1758. [2], 448, [48] p. 1 t.

3. Bd. 1758–1759. [2], 612 p.

4. Bd. 1760. [2], 548, [44] p.

5. Bd. 1760–1761. 8, [2], 584, [46] p.

6. Bd. 1761. [2], 566, [36] p. (jelzet: 0–53445)

A munka Oroszország történetének forrásokon alapuló, teljességre törekvő összefoglalása a kezdetektől a 18. század elejéig. A történeti, hadtörténeti, jogi dokumentumokon kívül hasznosították az Oroszországra vonatkozó nyomtatott termékeket is (könyveket, térképeket). A kötetek egyszerű papírkötést kapott – az első öt kötet körülvágott, pirossal spriccelt metszéssel; a hatodik kötet körülvágatlan – possessor-bejegyzések nem találhatóak bennük.

[Jean de SILHON]: Le Ministre d’Etat, avec le veritable usage de la Politique moderne. Par le Sieur de Silhon. Derniere edition, A Paris, l’ouste la Copie Imprimee, 1641. [16], 392 p. (jelzet: 0–1444)

Richelieu egykori titkára, Jean de Silhon (1596–1667) – pályája csúcán államtanácsos és akadémikus – a literátus politikusok közé tartozott. A politikai élet morális kérdéseit taglaló esszéket, államfilozófiai értekezéseket írt.

Ez a műve kisebb értekezéseket tartalmaz három részben; fő témája a hatékony miniszteri tisztség. Az értekezések érintik a tehetség és a jó politikai érzék szerepét, példákat hoznak fel nagy sikerekre és kegyvesztettségre. Taglalják a miniszter és a tanácsadók, politikusok kapcsolatát; az emberismeret fontosságát, a közelebbről megnevezhetetlen „ötödik érzék” szerepét. Külön értekezések tárgyalják a pápai udvarral tartott diplomáciai kapcsolatok különleges helyzetét. A harmadik könyv aktuális események reflexióit tartalmazza.

A példány egyszerű, díszítetlen pergamenkötésben van, possessor-bejegyzések nincsenek benne. Az első két rész sűrűn aláhúzott; a margókon *nota bene*-jelzések, kiemelések, párszavas francia megjegyzések találhatóak.

[Michel BARON]: Le theatre de Monsieur Baron, augmenté de deux pieces qui n’avoient point encore été imprimées et de diverses Poësies du meme Auteur. A Paris, par la Compagnie des Libraires associés, 1742.

Tome 1.: [4], 528 p.

Tome 2.: [2], 495, [2] p. (jelzet: 0–3109)

Michel Baron (Boyron; 1653–1729) korának jó megjelenésű, ünnepelt színésze és sikeres színműírója volt. Tragédiák és komédiák főszerepeiben egyaránt

elismerést aratott, és művészi törekvése sem korlátozódott egyetlen műfajra – noha komédiái bizonyultak maradandónak.

A két kötet tartalma: *Le Rendez-vous des Thuilleries* ou *Le Coquet trompe*, *La Coquette*, *Les Enlevemens*, *L'Homme a bonne fortune*; *L'Andrienne*, *Le Jaloux*, *L'Ecole des peres*, *Diverses poesies*.

Az első kötet márványozott előzéklapjának verzóján egy jelzés található: „– g–„⁸. A második előzéklap verzóján, mindkét kötetben, a következő bejegyzés olvasható: *Voyez le jugement que M J. Baptiste Rousseau a porté de cet Auteur dans le IVme Tome de ses oeuvres pag. 180 & Tome II p. 417*.

„Theatres: Comedies nouvelles par Mr. le Baron Bielefeld. Berlin. 1763” – ez a kötet ma nem található a Ráday Könyvtár anyagában; noha Jakob Friedrich von Bielefeld báró több más műve megvan német és francia nyelven.

[Nicolas BOINDIN]: *Oeuvres de theatre de M. Boindin*. Nouvelle ed. A Paris, chez Prault fils, 1746. [6], 318 p. (jelzet: 0–4244)

A szerző, Nicolas Boindin (1676–1751) párizsi drámaíró és irodalmár volt, az itt bemutatott kötet a három legsikeresebb komédiáját tartalmazza (*Les trois Gascons*, *Le Bal d'Auteuil*, *Le Port de Mer*). A példány nem tartalmaz possessor-bejegyzést.

[Charles Chevillet de CHAMPMESLÉ]: *Les oeuvres de Monsieur de Champmeslé*, A Paris, Chez Pierre-Jacques Ribou, 1735.

Tome 1.: [10], 344 p.

Tome 2.: [2], 345–620. p. (jelzet: 0–2627)

Charles Chevillet de Champmeslé (1645–1701) szintén a divatos színműírók sorába tartozott, maga is játszott színpadon. Komédiái a polgárság erkölcsait célozzák meg. Itt bemutatott gyűjteményes kötetének tartalma: *Délie*, *Le Parisien*, *Les Fragmens de Moliere*, *Crispin Chevalier* ou *Les Grizettes*, *La Rue Saint Denis*, *L'heure du Berger*.

A példány nem tartalmaz possessor-bejegyzést.

[Jean de LA FONTAINE]: *Pieces de theatre, de la Fontaine*. A La Haye [Den Haag], Adrian Moetjens, 1702 – az impresszum felülragasztva egy félig már lekopott vignettával (ugyanez található a belső címlapokon is): „Se vend [A] Leide, [Chez Pier]re Vand[er], 1716”. [10], 296, [4] p. (jelzet: 0–2026)

A kis kötet a meséiről híres francia író, Jean de La Fontaine (1621–1695) válogatott színműveit tartalmazza (*Penelope* ou *Le Retour D'Ulisse*, *Le Florentin*, *Ragotin* ou *Le Roman Comique*, *Je Vous Prens Sans Verd*, *Le Duc De Montmouth*). A példányban nem található possessor-bejegyzés.

---

⁸ Esetleg Ráday Gedeonnak egy ritkán alkalmazott, a szakirodalomban nem említett possessor-jelzése az ismert G.R. monogram mellett.

Recueil des Opera, representes par l'Academie Royale de Musique. A Amsterdam, 1693–1745.

Tome 1.: A Amsterdam, Chez Henri Schelte, 1712. [4], 68, [2], 76, [16], 46, 66, [4], 64.

Tome 2.: A Amsterdam, Chez Henri Schelte, 1712. [4], 69, 56, [4], 72, 47, 60, 58 p.

Tome 3.: A Amsterdam, Chez Henri Schelte, 1708. [4], 60, 69, 56, 40, 24, 43, 57 p.

Tome 4.: Recueil des Opera, des Ballets et des plus-belles Pièces en Musique, qui ont été représentées depuis dix ou douze ans jusques a présent devant sa Majesté tres-Chrestienne. A Amsterdam, Chez Abraham Wolfgang, 1693. [4], 47, 24, 60, 57, 48, 36, 46 p.

Tome 5.: A Amsterdam, Chez les Héretiers D'Antoine Schelte, 1700. [6], 47, 57, 69, 60, 58, 60, 48 p.

Tome 6.: A Amsterdam, Chez les Héretiers D'Antoine Schelte, 1700. [4], 43, 40, 48, 48, [2], 23, 52, 55 p.

Tome 7.: A Amsterdam, Chez les Héretiers D'Antoine Schelte, 1700. [4], 48, 57, 54, 15, 22, 28, 22, 60, 72 p.

Tome 8.: Recueil des Opera, représentes par L'Academie Royale de Musique. Depuis son Etablissement. A Amsterdam, Chez Henri Schelte, 1712. [4], 63, 58, 47, 54, 44, 58, 60 p.

Tome 9.: A Amsterdam, Chez Henri Schelte, 1706. [4], 54, [4], 57, [4], 20, [4], 56, [4], 47, 80, [4], 60, 56, [2] p.

Tome 10.: A La Haye [Den Haag], Chez Guillaume De Voys, 1714. [4], 69, [2], 60, 69, 48, 69, [2], 68, [4], 57, [2], 60 p.

Tome 11.: A La Haye [Den Haag], Chez Guillaume De Voys, 1714. [2], 66, [4], 60, 59, 55, [4], 54, [4], 60, 58, [2], 64 p.

Tome 12.: A La Haye [Den Haag], Chez Guillaume De Voys, 1718. [4], 60, [2], 30, [2], 58, [2], 60, [2], 65, [2], 68 p.

Tome 13.: Recueil General des Opera, représentes par L'Academie Royale de Musique, depuis son Etablissement. [Paris], de l'imprimerie de J.B. Christophe Ballard, 1734. [4], 524 p.

Tome 14.: [Paris], de l'imprimerie de J.B. Christophe Ballard, 1734. [4], 462 [recte 464] p.

Tome 15.: [Paris], de l'imprimerie de J.B. Christophe Ballard, 1739. VIII, 486 [recte 496] p. 8 t.

Tome 16.: [Paris], de l'imprimerie de J.B. Christophe Ballard, 1745. VIII, 539 p. (jelzet: 0–2049)⁹

A sorozat a párizsi Opera bemutatott darabjainak folyamatos szövegkiadása – műfaji meghatározásuk szerint főleg tragédiák, továbbá balettek, operák, pásztorjátékok találhatóak közöttük. A sorozat könyvészeti szempontból nem egységes; eredetileg minden darab külön címlapot kapott, amelynek impresszumadatai gyakran nem egyeznek meg a főcímlap adataival. Az oldalszámozás értelemszerűen újrakezdődő. A 13. kötetig minden címlap előtt egy egészoldalas metszet-illusztráció található, amelynek témája a darab témájához igazodik. A 13. kötetől ezek a metszetelőzések megszűnnek (bár a 15. kötetnél ismét szerepelnek) és az oldalszámozás is folyamatossá válik. A kiadó helyenként előfizetési felhívást helyezett el a szövegben.

A példányok nem tartalmaznak possessor–bejegyzést.

[Marc Antoine LEGRAND] : Theatre de Monsieur Le Grand. A Paris, Chez la veuve de Pierre Ribou et Pierre–Jacques Ribou, 1731.

Tome 1.: 354 p.

Tome 2.: [4] , 378 p.

Tome 3.: [4] , 413 p.

Tome 4.: 434 p. (jelzet: 0–2524)

A szerző egy mára feledésbe merült francia színész és dramaturg, Marc Antoine Legrand (1673–1728). A gyűjteményes kiadás a következő színműveket tartalmazza: La Rue Merciere, La Femme Fille et Veuve, L'Amour Diable, La Foire Saint–Laurent, La Famille Extravagante, L'Épreuve Réciproque, La Métamorphose Amoureuse; L'Usurier Gentilhomme, L'Aveugle Clair–Vovant, Le Roy de Cocagne, Plutus, Belphegor, Le Fleuve D'Oubly, Cartouche ou Les Voleurs; Le Galant Coureur, Le Ballet des XXIV. Heures, Le Philantrophe ou L'Ami de Tout le Monde, Le Triomphe du Temps; Le Mauvais Ménage, L'Impromptu de la Folie, La Chasse du Cerf, La Nouveauté, Les Amazones Modernes.

A példány nem tartalmaz possessor–bejegyzést.

[Noël Lebreton de HAUTEROUCHE]: Les oeuvres de theatre de Monsieur De Hauteroche. A Paris, Chez Pierre–Jacques Ribou, 1736.

Tome 1.: 495 p.

Tome 2.: 455 p.

Tome 3.: 427, [4] p. (jelzet: 0–2628)

Noël Lebreton de Hauteroche (1617–1707) divatos párizsi komédiászíró volt. A gyűjteményes kötetek tartalma: L'Amant Qui Ne Flatte Point, Le Soupé

---

⁹ A sorozatot Segesváry Viktor még nem tudta beazonosítani a Ráday Könyvtár anyagában; de az aukció egyik kiemelkedő szerzeményeként értékeli monográfiájában.

Mal-Appreté, Les Nobles de Province, Le Deuil; Crispin Musicien, Le Cocher, Crispin Medecin, Les Apparences Trompeuses; L'Esprit Folet, ou La Dame Invisible, Les Bourgeoises de Qualité, Le Feint Polonois, ou La Veuve Impertinente.

A példányok nem tartalmazzak possessor-bejegyzést.

[Evariste GHERARDI]: Le Theatre Italien de Gherardi, ou Le Recueil General de toutes les Comédies et Sçenes Françoises jouées par les Comédiens Italiens du Roy, pendant tout le temps qu'ils ont été au service de sa Majesté. 5. rev., corr., augm. ed. en six Tomes. A Amsterdam, Chez Michel Charles Le Cene, 1721.

Tome 1.: [2], XIX, 472 p. 13 t. 16 p. kotta

Tome 2.: [2], 514 p. 11 t.

Tome 3.: [2], 561 p. 10 t. 8 p. kotta

Tome 4.: [2], 524 p. 11 t. 36 p. kotta

Tome 5.: [2], 460 p. 11 t. 24 p. kotta

Tome 6.: [2], 512 p. 10 t. 40 p. kotta (jelzet: 0–2106)

A *Le Théâtre Italien* egy korábbi kiadása is megtalálható Ráday Gedeon könyvtárában (Amsterdam, Braakman, 1695; jelzete 0–4009); a vételár és a kötés azonban egyértelművé teszi, hogy az itt leírt hatkötetes példány származik az Esterházy–aukcióról. A gyűjteményt közreadó Evariste Gherardi (c. 1670–1700) a párizsi olasz színház igazgatója volt, Arlequin szerepében maga is fellépett. A kollekció az olasz színház legjobb darabjait tartalmazza – általában vígjátékokat és zenés műveket. Az egyes darabok előtt a témához illő egészoldalas metszet-illusztrációk találhatók.

A példányok nem tartalmazzak possessor-bejegyzést.

Le Nouveau Théâtre Italien, ou Recueil General des Comédies, représentées par les Comédiens Italiens Ordinaires du Roi. Augmenté des Pièces nouvelles, des Argumens de plusieurs autres qui n'ont point été imprimées, et d'un Catalogue de toutes les Comédies représentées depuis le rétablissement des Comédiens Italiens. Nouvelle éd. 1–8. tomes. A Paris, Chez Briasson, 1733.

Tome 1.: [4], LXVII, 378, [2] p. 1 t. 100 p. kotta

Tome 2.: [2], 119, 120, 56, 98, 85, [2], 37 p. 13 p. kotta

Tome 3.: [4], 48, 111, 126, [2], 144 p.

Tome 4.: [4], 144, 143, 142, [2], 142, [2] p.

Tome 5.: [4], 96, 106, 68, 137, 66 p. 4 p. kotta

Tome 6.: [4], 132, 72, 71, 109, 120, 24 p. 12 p. kotta

Tome 7.: [4], 60, 116, [2], 48, 48, 62, 111, 88 p. [16] p. kotta

Tome 8.: [4], 52, 125, 116, 62, [2], 80 p. 4 p. kotta (jelzet: 0–2521)

Ráday Gedeonnak a *Le Théâtre Italien* iránt tanúsított nagy érdeklődését bizonyítja ez az újabb szerzemény, amely a párizsi olasz színház által előadott mű-

vek minél teljesebb közreadását tűzi ki célul. A sorozat nyitó kötetének metszete címlapelőzéke van, de a darabokhoz nem tartozik metszetillusztráció.

A példányokban nem található possessor-bejegyzés.

[Michel GUYOT DE MERVILLE]: Oeuvres de Theatre de Monsieur Guyot De Merville, contenant toutes ses comedies representées par les Comédiens Italiens. A Paris, Chez Prault Pere, 1742. [8], XIV, [2], [4], 62, [4], 62, [2], 78, [2], 56, [2] p. (jelzet: 0–2656)

A kötet Guyot De Merville (1696–1755) komédiáit tartalmazza (Les Mascarades Amoureuses; Les Impromptus de l'Amour; Le Dedit Inutile, ou Les Vieillards Intéressés; Les Dieux Travestis, ou L'Exil D'Apollon). A szerző Európa több országában megfordult, egy ideig irodalmi folyóiratot is szerkesztett. Élete végén összeütközésbe került Voltaire-rel, aki nem bocsátott meg neki – a csalódás Merville-t öngyilkosságba kergette.

Possessor-bejegyzés nem található a kötetben.

[François-Auguste Paradis de MONCRIF]: Oeuvres méliées, tant en prose qu'en vers, par M. De Moncrif. A Paris, Chez Bernard Brunet, 1743. XVI, 380 p. (jelzet: 0–2525)

A szerző, François-Auguste de Moncrif (1687–1770) főúri körökben forgó, divatos és sokoldalú párizsi irodalmár volt. A királyi család több tagja mellett látott el titkári és felolvasói teendőket, 1733-ban az Akadémia tagjává választották. A kötet válogatást tartalmaz legsikeresebb műveiből, amelyek között komédiák, irodalmi esszék, vitairatok, költemények szerepelnek.

A példányban possessor-bejegyzés nincs.

[Pierre Carlet de Chamblain De MARIVAUX]: Oeuvres de theatre de Mr. De Marivaux. A Paris, Chez Prault pere, 1740.

Tome 1.: [8], 62, [2], 53, [8], 171, [12], 150, [6] p. 1 t.

Tome 2.: [4], 52, [6], [12], 99, [8], [4], 120, 100, [4] p.

Tome 3.: [6], 53, [10], 144, [4], [4], 61, [10], 89, [2] p.

Tome 4.: [8], 65, 108, [4], 131, [12], 68, [4], 53, [2] p. (jelzet: 0–2081)

Marivaux (1688–1763) a francia irodalom meghatározó szerzője volt a 18. század első felében. Regényei mérsékelt sikere után érdeklődése a színpad felé fordult; egyaránt írt tragédiákat és komédiákat, sőt eposzparódiát is. Műveit a párizsi olasz és francia színház számára készítette. A Law-féle pénzügyi csődben elvesztette vagyonát, ezután újságot szerkesztett és újabb sikerdarabokkal kezdett új életet.

Pályája során kipróbált csaknem minden műfajt és stílust. Legnagyobb sikereit könnyed és szellemes írásművészettel írt pikáns komédiáival aratta; ezeknek köszönhetően máig sem vált elfeledett szerzővé. 1743-ban az Akadémia tagjai közé választották.

A kötetekben nem található possessor-bejegyzés.

„Oeuvres de Theatre de Mr. de la Motte” – ez a kötet ma nem található a Ráday Könyvtár anyagában. Található egy kilenckötetes de la Motte-összkiadás (Oeuvres de Monsieur Houdar de la Motte, A Paris, Chez Prault, 1754; jelzete: 0–2187); azonban ez valószínűleg nem azonos az Esterházy-aukción vásárolt példánnyal. A jegyzéket összeíró személy gondos munkát végzett, általában jelezte a többkötetes munkákat, és nem ejtett hibát a címeknél (nem valószínű, hogy összetévesztette volna az „oeuvres”-t az „oeuvres de theatre”-rel). Emellett a két rajnai forintos ár nagyon kevés lett volna egy kilenckötetes összkiadásért.

[Philippe POISSON]: Les Oeuvres de Mr Poisson. Divisées en deux tomes. 2. corr. et augm. ed. A Paris, Par la Compagnie des Libraires Associés, 1743.

Tome 1.: [4], 310 p.

Tome 2.: [4], 352, [4] p. (jelzet: 0–2522)

Philippe Poisson (1682–1743) mára feledésbe merült francia színész és színpadi szerző volt. A kiadás a következő darabokat tartalmazza: Lubin, ou Le Sot Vangé; Le Fou de Qualité; Le Baron de la Crasse, et le Zig-Zag; L’Après-Soupé des Auberges; Les Faux Moscovites; Le Poete Basque; La Hollande Malade; Les Femmes Coquettes; Les Fous Divertissans; La Comedie Sans Titre.

A példányok nem tartalmaznak possessor-bejegyzést.

[Nicolas PRADON]: Les Oeuvres de Mr Pradon. Divisées en deux tomes. Nouvelle, corr. et augm. ed. A Paris, Par la Compagnie des Libraires Associés, 1744.

Tome 1.: [4], 389 p.

Tome 2.: [4], 277, [2] p. (jelzet: 0–2469)

Nicolas Pradon (1632–1698) főúri pártfogók támogatását élvező költő és tragédiaszerző volt. Kora irodalmi boszorkánykonyhája benne látta Racine méltó ellenfelét, noha ő maga elismerte Racine költői nagyságát. A kiadás Pradon tragédiáit tartalmazza (köztük a maga Phaedra-változatát is): Pirame et Thisbé; Tamerlan ou La Mort de Bajazet; Phedre et Hippolyte; La Troade; Satira; Regulus; Scipion l’Africain.

A kötetek nem tartalmaznak possessor-bejegyzést.

[Jean-Joseph VADÉ]: Oeuvres de M. Vadé, ou Recueil Des Opéra-comiques, et Parodies qu’il a donnés depuis quelques années. Tomes 1–3. A Paris, Chez Duchesne.

Tome 1.: 1755. [4], 46, [2], 24, 55, 32, 56, 32, 55 p. 4 p. kotta

Tome 2.: 1755. [4], 23, 16, [16 p. kotta], 55, [4 p. kotta], [4], 47, 30, [2], 36, [4], [16 p. kotta]

Tome 3.: 1756. [4], 48, 42, [4], 16, 63, [4], 48, [4], 64, 61, [2] p. (jelzet: 2–21433 V)

Vadé (1720–1757) a párizsi irodalmi élet sajátos alakja volt; az egykori vámtiszt, később főúri titkár a legkönnyebb (általában zenés) drámai műfajokkal

aratott sikert. Az ún. vaudeville és a vígopera keretét tudta leginkább hasznosítani; de írt más humoros, parodisztikus művet is (Pipe cassée). Tevékenységének fénykora az 1750–es évekre esett.

Az Esterházy–aukción vásárolt gyűjteményes kiadás kiadói papírkötésben maradt, possessor–bejegyzés nem található benne. Jelenleg nem szerepel a Ráday Könyvtár muzeális különgyűjteményének darabjai között (amint erre raktári jelzete is utal), de kétséget kizáróan oda tartozik.

„Wetsch Ignat. Examen agnae acidulae Tarcsensii, vulgo Pinkenfeldensis dietae” – ez a kötet ma nem található a Ráday Könyvtár anyagában.

Ács Zsigmond

Élete a vidéki polgár sorsát példázza. Rövid szakaszokat leszámítva ugyanis mindig távol élt az irodalmi, művészeti és közéleti központoktól. Alkotói gondjait ritkán oszthatta meg valakivel, mégis hosszú esztendőkön keresztül égett a „tűz” egyszemélyes foktói, majd laskói szellemi műhelyében, s fordítói kitartása, hite emlékezetesebb sikerek nélkül sem lankadt. A Drávaszög valamikori szellemi várából, Laskóról próbálkozott közvetítője és tolmácsolója lenni a világirodalomnak.

A halála utáni közvetlen utókor még „derék pap-költőnek” tartotta, fényét mégis a kisebb csillagok ragyogásához hasonlította – ma már, a születése óta eltelt 175. esztendőben nevére is alig emlékeznek.

Lehet, hogy a magyar irodalom lombos erdejében észrevétlen maradt, de a Drávaszögben az első terebélyes fák egyike lett belőle, amely gyökeret eresztett, s ha rövid időre is, de terméseiből erdőt ígért az iránta nem mindenkor megértést tanúsító itt lakóknak.

Élete

Születésének körülménye már meghatározta későbbi életét. 1824. április 24-én a laskói templomdörömb (templomdomb) paplakában látta meg a napvilágot. Édesapja, Ách László a gyülekezet lelkésze volt. Természetesnek tűnt a hagyomány, hogy Zsigmond, a fiatalabb Ács fiú is a papi pályát választotta bátyja, Gedeon után; a szigorú nevelési elveiről ismert apa is a teológia felé terelte gyermekeinek érdeklődését, akik számára követendő példakép lett atyjuk. Nem vakbuzgósággal, amely egyszerűen távol állt tőle, inkább kitérő világlátásával szolgált eszményül. Az írás sem volt tőle idegen: papírra vetette a régi emlékezet nyomán Laskó történetét. A felvilágosult atya érdeme az is, hogy gyermekei korán megismerhették a magyar irodalom fontos munkáit. A laskói paplakba rendszeresen eljutottak a kor nevezetes folyóiratai, valamint Petőfi Sándor, Erdélyi János, Czuczor Gergely és mások könyvei.

Alsóbb iskoláit szülőfalujában végezte, majd szülei először Kiskunhalasra, később Kecskemétre irányították. Kiváló tanulmányi eredményeket mutatott fel. Már

senior korában tanított. 1848-tól, a magyar szabadságharc kitörésétől kezdve kecskeméti főiskolai tanár. Amikor a közállapotok miatt megszűnt a tanítás, visszatért Laskóra, ahol 1850-ig tartózkodott, s helyettes lelkészként tevékenykedett. Az év októberében utazott vissza Kecskemétre, majd Nagykőrösre költözött, ahol gimnáziumi tanári állást kapott. Új állomáshelyén a szabadságharc bukása után tanártársaival együtt életrajzot kellett írnia, amelyből a hivatal kiolvashatta az oktató szabadságharc alatti magatartását. Ács Zsigmond curriculum vitae-je a gimnázium értesítőjében is megjelent¹: „Felsőbb rendelet által kötelességemre tétetvén életrajzomat, különösen a forradalom kiütése óta 1848 kezdetétől fogva való magaviseletét fölterjeszteni, azt íme a következőkben teszem.

a, Születtem 1824-ik évben Április 24-én Laskón, Baranya vármegyében. Atyám, Ács László ugyan oda való reform. lelkész volt.

b, Jelenleg 28 éves vagyok.

c, Vallásom reformált.

d, Nőtlen vagyok.

e, legelsőbb iskoláimat kezdtem szülő helységemben Laskón, folytattam Kis Kun Halason, (6 évig), s bevégeztem a Kecskeméti reform. Collegiumban, hol szinte 6 évig tanultam.

f, Külföldi iskolákban nem voltam, sem külföldön nem utaztam.

g, Értem a latin, német, görög, olasz, angol, zsidó s francia nyelvet; beszélem a magyart s latint; s középszerűleg a németet is.

h, Azon szakból, melynek tanítását magamra vállaltam, jelesen a latin s a görög nyelvből kész vagyok vizsgálatot bármikor kiállni.

i, A forradalom kiütése Kecskeméten talált, hol akkor mint az Exegesis ideiglenes tanára működtem. Akkor az iskolák szétszolván szülőföldemre Laskóra mentem, s egész forradalom alatt egész 1850-ik évi Octóberében Kecskemétre újra felhívtam Exegesis tanárának, s onnan folyó évi Octóberében Nagy Kőrösre választatám meg a helybeli főgymnasiumba. Hogy az egész forradalom alatt mint helyettes pap Laskón szolgáltam, az iránt Fő Tisztelendő Polgár Mihály Úrnak a Dunamelléki superintendens püspökének bizonyítványát mellékelem ez irat mellé.

Ez rövid életrajzom, melyet ezennel illő hódolattal fölterjesztek.

N. Kőrösön 1851. November 9-én.

(P. h.)

Ács Zsigmond m. k.
N. Kőrösi ref. tanár.”

---

¹ Nagykőrös Református Gimnázium Értesítője 1907–1908. 21–22.

Az életrajzhoz tizenkét évvel később írt „Toldalék Ács Zsigmond N. Kőrösi tanár életírásához Irodalmi Munkásságot illetőleg” van csatolva:

„Ez ideig sem a forradalom előtt, sem az alatt, sem azután, hírlapokban vagy azokon kívül, semmi dolgotat napfényre nem bocsátott.

N. Kőrös, 1863. Junius 7.

Ács Zsigmond m. k.

görögnyelv tanára”

A XIX. században Nagykőrös jelentős mezőváros volt, földművelése, állattenyésztése jómodot biztosított lakóinak, s ez a feltétel lehetővé tette, hogy vallási, kulturális központ alakuljon ki belőle. A városvezetők és a polgárosodó lakosság nagy töredéssel vette körül a gimnáziumot, s igyekezett kiváló tanárokat toborozni az ország minden vidékéről. Amikor az egész birodalom területén az Organisation Entwurf értelmében sor került a középiskolák átszervezésére, a kőrösiek minden áldozatra készek voltak, hogy az iskolájuk színvonalát lejjebb ne szállítsák. Az iskola a magyar tudományosság azíliuma lett, s olyan kiváló tanári kart választottak, amelyet jeles tudós férfiak alkottak: Mentovich Ferenc a természettani tanszéket vezette, Szász Károly a magyar irodalmat tanította, Kiss Lajos a történelmet, Ács Zsigmond a görög nyelv tanára lett. Az iskola igazi fénykorát akkor érte el, amikor Arany Jánost nevezték ki a magyar irodalom tanárává. A nagykőrösi irodalmi kör gyorsan országos hírűvé vált: a magyar irodalom legjobb képviselői, Gyulai Pál, Tompa Mihály, Kemény Zsigmond, Toldi Ferenc, Jókai Mór, Greguss Ágost és mások fordultak meg rendszeresen az irodalmi összejöveteleken. A pezsgő szellemi élet, Arany Jánoshoz fűződő barátsága kétségtelenül ösztönzője és elindítója lett Ács Zsigmond számára a későbbiek során fordításirodalmi tevékenységének. A baráti, irodalmi összejövetelek jó ösztönzést adhattak az írás vagy a fordítás kibontakozásához. A magyar irodalom nagykőrösi csoportja a Bach-korszak idején vezető szerepet töltött be. Arany János nem véletlenül jegyezte meg, ha tréfásan is, hogy „a fél akadémia Kőrösön lakik.”

A példásan jó tantestületben az 1850-es évek közepétől kezdődtek a változások. 1855-ben Ács Zsigmond elhagyta Nagykőröst, egy évvel később Mentovich Ferenc változtatott állomáshelyet, Marosvásárhelyre költözött. Arany Jánosra is nyomasztóan hatott a barátok távozása. Ács Zsigmondot is több levélben említi.² 1855. július elsején keltezte Szász Károlynak írt levelét: „Ács Zsiga elmegy, helyébe alkalmasint Obernyik jó. Ács pap lesz a Duna mellett valami Fogtő, vagy Foktő nevű faluban. Sic transit gloria mundi. Én készülök innen legrégebb idő óta, s én maradok legtovább...” (297. l.) Ugyancsak Szász Károlynak írja, hogy felkérték, tudakolja meg, Ács hajlandó lenne-e kolozsvári tanárságra: „Ma veszem Gáspár János levelét Berlinből, miszerint puhatoljam ki, Ács Zsiga

² ARANY János leveleskönyve 1982.

(fogtői pap a Duna mellett), nem lenne-e hajlandó a kolozsvári exegetica theologia tanszékét felvállalni. Irtam Ácsnak, de nem hiszem, hogy Erdélybe menjen...” (338. l.).

Nehéz kideríteni, mi készítette Ács Zsigmondot arra, hogy búcsút mondjon Nagykőrösnek, barátainak. Nézeteltérésre közte és az iskola vezetői között alig-ha került sor. A Nagykőrösi Athenas történetében³ is a legjobb és a legszebbet írják róla: „Pontos, lelkiismeretes és tisztelt tanár volt, ki tanítványai lelkébe be tudta oltani a klasszikus világ és az irodalom szeretét. Amellett rendkívüli tehetsége, alapos tudományos műveltsége s különösen páratlan nyelvismeretei – amennyiben 14 élő nyugateurópai és holt klasszikus nyelvet értett és beszélt – egyaránt hozzájárultak ahhoz, hogy neve országszerte ismertté legyen s iskolákra méltó fényt árasztott.”

A Duna melléki Fogtő – ahogy Arany János írta – tizenkilenc évig nyújtott otthont Ács Zsigmondnak. 1855. augusztus 10-én érkezett a Duna-parti településre lelkésznek, 1874-ben azonban visszakivándozott Laskóra; szülőföldjén folytatta lelkészi ténykedését. A fogtőiek azonban mindenkor szeretettel emlékeztek meg róla, s megőrizték emlékezetükben: „Az egyháznak mindenkor dicsősége lesz, hogy papjai sorában olyan tudományos és kiválóan jeles szónokot bírhatott, minő Ács Zsigmond. Értik és tudják azt mindazok, kik a papban nem a hivatalnokot tekintik, kinek gyülekezetével legtöbb összetűzése az anyagiakért van, hanem az Ur szolgáját, az ige lelkes hirdetőjét, a ki ihletett működési körében felülemelkedik az élet mindennapi bajain. Az a tizenkilenc év, melyet Ács Zsigmond Foktón töltött – 1855. augusztus 10 - 1874. szept. 27-ig – jellemzően bizonyítja, hogy ha a pap mint hivatalnok egyszer vagy máskor összeütközésbe is jön a gyülekezet választott előljáróival, de mint népének bölcs tanítója, vezére, az egyháztagok osztatlan szeretetét joggal bírhatja. De ez a tizenkilenc esztendő még más tekintetben is tanuságos. E két tizedben vettetett meg az alapja annak, hogy ezentúl az egyház – a papi és tanítói fizetést illetőleg – az első egyházak között szerepeljen.”⁴ Ötvenévesen került vissza a Drávaszögbe. „... a laskói egyház 1874-ben rendes papjának meghívta, és meg is választotta. Egyházunk derék papja vágyván oda, a hol bölcsője rengett, elfogadta a meghívást, és új állására 1874. szept. 27-én eltávozott.”⁵ Lukácsy Imre azt írja róla, hogy „... inkább szobatudós volt mint körültekintő egyházigazgató. Egyházi beszédeit nagyon szerette a nép hallgatni, de azzal s az anyakönyvek vezetésével jóformán be is fejeződött lelki pásztori tevékenykedése. Akkor volt igazán boldog, mikor kicsiny múzeumában könyvei közé temetkezett; mikor az eszményi szép után

³ ÁDÁM Gerzson 1904. 8.

⁴ FELEKI József. 1881. 31.

⁵ Uo. 33.

epekedő lelke belemerülhetett a világirodalom örökéletű műremekeinek szemléletébe. Ilyenkor nem a földön járt; eszmék honába szállt, hogy elragadja őket, s a mai zengzetes nyelvünkre magyaros érzelmünkbe átültesse. Abból a magasságból, ahol az ő lelke szállongott, minő parányivá törpült egy kis egyház hajócskája!”⁶ A kicsit paposan megfogalmazott summázásban sok igazság lehetett. Az országosan ismert műfordító szórakozottságból bizony gyakran megfelekezhetett lelkészi tennivalóiról, amiért hívei rossz szemmel nézhetek rá, sőt súlyos vádakkal is illethették. Egy vele kapcsolatos mulatságos történetet Szász Károly örökített meg⁷. Édesapjától hallotta, aki Nagykőrösön Ácsnak tanártársa volt. Az idősebb Szász az 1880-as évek derekán a Duna melléki református egyház püspökeként canonica visitációt tartott, s egyházlátogatása során Laskóra is eljutott, ahol barátja és tanártársa már tíz esztendeje lelkészként működött. A püspök ünnepélyes fogadása után az egyik előljáró kihallgatásra jelentkezett:

– No, talán valami aggságuk van presbiter uraiméknak? Valami panaszkodásunk? – kérdezte a jólelkű, szíves modorú főpásztor.

A kurátor úr kétfelé törülte a bajuszát, s megreszelte a torkát.

– Bizony nagy a mi szégyenünk, nagy a mi panaszkodásunk méltóságos és főtiszteletű püspök atyánk!...

– Milyen irányban, ki ellen?

– Hát kövessen alássan: a papunk ellen.

– A papjuk ellen? Az én kedves jó Zsiga barátom ellen? Hogyan lehetne ő szégyenükre a laskóiaknak, mikor inkább méltó és büszkeségük és dicsekedésük lehet?!...

– Már pedig, tessék elhinni, ő miatta vagyunk mi igen-igen levert állapotban.

A püspök valósággal megijedt.

– De hát az isten szerelméért, mit csinál a nagytiszteletű lelkész úr?

– Iszik, kérem alássan – mondta a kurátor, szinte síri hangon.

A püspök oda lett a csodálkozástól.

– Iszik?

A kurátor és presbiter urak némán, szomorúan, szemlesütve bólintottak.

A püspöknek pedig eszébe jutottak a nagykőrösi tanári karban Ács Zsigmonddal együtt töltött napok – felújultak előtte az akkori sok kedves névnap és disznótor emlékei, s egészen világosan emlékezett, hogy a sokszor bizony hajnalig tartott vidám mulatságokon a könyveibe temetkezni szerető Ács Zsiga nem is igen vett részt s ha egyszer-egyszer megjelent, nem szeretett boros pohárhoz nyúlni, miért is a víg cimborák a „vízivó” melléknévvel ruházták fel őt.

---

⁶ LUKÁCSY Imre 1913. 66.

⁷ SZÁSZ Károly 1925.

Mindezeket egy minutum alatt végiggondolva, reménykedve kiáltott fel a püspök.

– Hát aztán mit iszik a nagytiszteletű úr?

Komor ábrázattal válaszolt a kurátor:

– Pálinkát iszik, kérem alássan.

A főpásztorban meghűlt a vér.

– Nem tudom elhinni!

– Majd megtetszik látni, főtisztelendő uram. Hiszen ugye bár tartunk presbiteri ülést?

– Természetesen. Mindjárt most délelőtt.

– No hát ott majd megtetszik tapasztalni.

– Hogy a még a presbitériumban is innék?

– Szüntelenül.

... Csakhamar megkezdődött az ülés. A püspök elnökölt, jobbja a lelkész ült. Alig esnek át a formaságokon, Ács Zsigmond a püspök engedelmét kéri, hogy ő járkálva vehessen részt a tanácskozásban, mert ő azt már így szokta. Ha prédikációt csinál, ha verset fabrikál, ha olvas – mindig föl-alá járva teszi.

– Tessék nagytiszteletű úr, csak mint máskor.

Megindul a tanácskozás az egyház dolgairól. Ács Zsigmond nagytiszteletű úr hosszú kaputrokkja alul hátul összetett kezekkel jár az ajtó és az ablak közötti térségen, de egyszerre csak megáll az ablak mellett, s az ablakdeszkán elhelyezett hatalmas pálinkás butykosból nagyot húz.

A püspök valami ellenállhatatlan erőtől hajtva felugrik, oda szalad az ablakhoz, s a jámbor egyháztanácsosok méltó elszörnyülködésére ajkaihoz emeli a butykoszt, s ő is jókorát hörpint belőle.

Most egy pillanatnyi csönd következett. A püspök, kezét rajta tartva a pálinkás üvegen, szemeit végigjáratta a kisded gyülekezeten, s aztán szelíd, csöndes hangon így szólt:

– Jöjjenek ide presbiter atyámfiai és kóstolják meg.

S csakhamar a presbitérium egyhangúan megállapította, hogy a pálinkás butykos nem az emberirtó veszedelmes nedűvel, hanem a szép hives kútfő üdítő italával vala tele, melybe a járkálva tanácskozó szentatya koronként felfrissítette magát.

Így szerezte vissza régi „vízivó” melléknevét az Úr derék szolgája, Ács Zsigmond nagytiszteletű úr, akit laskói hívei tíz hosszú esztendőkön át pálinkázó, italos embernek tartottak, s emiatt nagyon szégyenkezének és szomorkodának – mígnem végezetül vígságra és megnyugvásra fordult az ő szomorkodásuk és reszelkedésük.

Attól kezdve aztán megint büszkék voltak a laskóiak az ő jeles földijükre és tudós papjukra – kinek nevét tisztelettel emlegetheti és emlékét kegyelettel ápolhatja a mai nemzedék is.”

Hogyan élhetett és dolgozhatott Laskón Ács Zsigmond, nemigen tudjuk. Némi fényt vet erre azonban pár levele. A kevés megmaradottból kettő Rómer Flóriszhoz a kor nevezetes személyiségéhez, régészhez, művészettörténészhez szól⁸, s fontos adalékokat tartalmaz arról, hogy Ács Zsigmondot mennyire érdekelt a szülőföldjének a múltja, amiért sokszor lelkeszi tevékenységét is kicsit elhanyagolta:

Nagyságos Fő Tisztelendő Ur!

Egy római emlékmарadvány gyarló rajzát küldöm ide mellekelve. Találtatott a mult század vége felé; s a laskói református templom hátulsó falába tétette be az akkori előre látó lelkész, hol az emléknék meglehetősen jó helye is van.

Laskó helység hajdan a reformáció kezdetekor civitas, most falu, Eszékhez mintegy 1 " mérföldnyire fekszik Baranya megyében. A falu közepén emelkedik egy domb, melyen a templom, paplak, iskola s még mintegy tíz ház van épülve. Eszék–Mursa Major; s minthogy Eszékhez közel oly jelentékeny hely, magasabb domb nincs, mint Laskó: ez okból hozzávetőleg Laskó az úgynevezett Mursa Minor: ezt mutatja geographiai helyzete s minden részlete. Számtalan római réz pénzt lehetett itt találni (az arany és ezüst pénzt a mi köznépünk, mely a zsidót átkozza, igen természetesen papja elmellőzésével a zsidónak szokta kizárólag megmutatni, s potya árért eladni).

Az emlék márványból van; s kivéve a rajzon is látható törést, igen tisztességes állapotban maradt meg, mintha csak 50 év előtt készült volna.

Mi volt e mű? Ezt óhajtanám tudni Nagyságotdól. Nekem nagyon feltűnik benne a Sanctissimae Sanctitati. Gyanakszom, hogy Juliánus császár korabeli, kinek idejében a pogány vallást szerették a philosophiával vegyíteni. Az alsó sorban Ulpius után mit jelent az M betű, nem tudom; ha becses válaszára méltat, megköszönöm.

Megjegyzem továbbá, hogy az e rajzon, alul, de valóságban a templom hátulsó falon felül álló másik emlékködarab darázköböl van. (Megvallom, iszonyú rossz geologus vagyok!) Hihetőleg Mátyás uralkodása kezdetéből való. A szám rajta van, de nem értem. Bátyám mondta, hogy a legöregebb emberek hagyománya azt beszélte, mi szerint a laskói hajdan római katolikus templom belsejében állott fenn ez az emlékfelírás. Mi igaz belőle, nem tudom.

Laskó múltját illetőleg annyit ezennel is írhatok, hogy a reformatio előtt város és pláne búcsújárárhely is volt. Benne egy Szűz Mária-kép, mely most hír szerint a Duna–Dráva összeshakadásánál fekvő mezővárosban, Almásban, a jelenleg úgy nevezett Slavoniában, Jánus Pannonius költő születéshelyén még most is

⁸ A két levél jelzete: OSZK K1 Levelestár, Ács Zsigmond Rómer Flóriszhoz

megvan. Róla ezt a helységet a régi időben Mária-Laczkónak is nevezték. Zár-dája is volt. Ami megtetszik Ember Pál (Lampe) Ecclesiastica Históriája 104dik lapján, ahol e sorok állanak: „Lascoviae et in toto tractu Baroviensi inferiori egregie opus Domini est promotum per Michaellem Sztarai, eo cum successu, ut brevi Lascovienses, Sacerdotes Monachosque manumittentes Papismo renunciarent et Sztarino parochiam suam resignarent, quam Historiam uberius ex literis Sam. P. Patthai Appendix exhibebit.”⁹

De én szegény ember létemre Theiner római jezsuita és mások egyes helységekre s parochiákra vonatkozó munkáikat soha sem olvashatom. Ha Fő Tisztelendő Ur valamikor vaktában Laskóra vonatkozó helyet lelne olvasmányai között, igen megköszönném. Engedelmet kérve alkalmatlankodásomért maradok Nagyságos Fő Tisztelendő Urnak alázatos szolgálja

Laskó – Baranya megyében

1879. Augusztus 13.

Utolsó posta: Eszék

Ács Zsigmond mk.
laskói református (pap)¹⁰

Érdeklődő levelére választ kapott, amit csekélységgel és egy meghívással vi-szonzott:

Nagyságos Fő Tisztelendő Ur!

Vettem becses levelével együtt kedves küldeményeit: fogadja értök mély há-lámát. Ennek csekély jeléül levelemmel egyidejűleg küldök néhány régi pénzt egy skatulyácskában; méltóztassék felettök bölcsessége s határtalan tetszése szer-int rendelkezni. A római pénzek kizárólag mind a laskói határban találtattak, a többiek nem. A magyar pénzek közt Péteré bír némi érdekl. E régiségek nálam itt az isten háta mögött el volnának ásva: míg másutt valamit használhatnak.

Méltóztatott levelében kérdezni az általam rajzban felküldött 2 emlék méretét. A Mátyás korabeli emlék magassága 29 centimeter; szélessége 56 centimeter. A római emlék magassága 87 centimeter, szélessége 80 centi.

Tornyunk régi korabeli, goth kinézésű volt, kivált míg az újabb időben nehéz goth fedelét (mely még az egyház pecsétén látható) könnyebb bádoggal föl nem cserélték. De templomunkon a régiségnek már semmi nyoma. Elpusztulha-tott a régi, s azután az idők viszontagságaihoz képest hol kisebb volt a templom, hol pedig (mint a múlt században, 1783ban) megtoldották, mint ez pusztá szem-

⁹ Mivel az idézet pontatlan volt, az eredeti szöveg után javításra került.

¹⁰ A levél címzése: Nagyságos és Fő Tisztelendő Rómer Flóris Urnak, a Nagy Váradi latin szertartású káptalan kanonokjának. Nagy Várad (Bihar Megye)

mel rajta könnyen meglátható. Még mostani megtoldott alakjában is rövidebb valamivel, mint a régi lehetett, melynek alapkövei még most is kilátszanak.

Az a kisebb töredék emlék, melynek feliratát Katanchich könyvéből ki tettett írni becses levelében, most már nem látszik. Én, ki itt születtem, soha sem láttam, sem róla elég tanultságot atyámtól soha nem hallottam.

Ha valamikor Nagyságotat útja erre felé vezetné, mind én, mind közel hozzám magas miveltségű testvérbátyám, Ács Gedeon csúzai lelkész nagy örömmel látnók Fő Tisztelendőségedet.

Mély tisztelettel maradok Nagyságos Fő Tisztelendő Urnak

Laskón, 1879. Septemb. 16.

alázatos szolgálója,

Ács Zsigmond
laskói reform. pap

Kéziratai, feljegyzései, az esetleg felvilágosítást adható, nyilván kiterjedt levelezése is nyomtalanul eltűntek, ugyanúgy mint kis múzeumának féltett tárgyai. Csak alig néhány adat árulkodik életének utolsó pár esztendejéről, amelyek többsége az anyakönyvekben maradt meg. 1877-ben 26 éves lányát veszítette el, a tüdővész végzett vele. 1882-ben, január 27-én ő eskette Kornélia nevű lányát és Barna Károly laskói tanítót. A családi boldogság azonban nem volt sokáig felhőtlen, Kornélia is elhunyt. 1887 is gyászos év számára. Bátyja, Ács Gedeon, Kossuth hajdani tábori lelkésze, az emigráció egyik naplóírója meghalt Csúzán. 1892-ben a lelkész-műfordító hitvesét, Fülöp Juditot veszítette el, aki 61 éves volt. A „testileg-lelkileg kifáradt Ács Zsigmond” – ahogy egyik életrajzírója feljegyezte¹¹: – 1898. február 14-én, 74 éves korában hunyt el. A lexikonok tévesen február 15-ét tüntetik fel elhalálzásának dátumául. Súlyos, sok szenvedést okozó kór, a gyomorrák végzett vele. Kontra János csúzai és Érsek Elek tolnanémedi lelkészek temették el felesége, két leánya, Flóra és Kornélia, valamint kis unokája mellé. Egyetlen élő gyermeke, Sarolta gyászolta. A sírját jelző vörös márványkő sokáig állt a laskói temető szélén, aztán nyomtalanul eltűnt. Úgy látszik, a laskóiak végleg megfeledkeztek országos hírű műfordítójukról, mert sírja helyén egyik évben répa, a másokban búza zöldell. „Így bosszulták meg magukat földijei, hogy elfelejtette, odaadta őket francia és angol szavak zenéjéért, idegen írók álmvilágáért, s nem mondott nekik soha egy vigasztaló jó szót, nem érdeklődött bajaik, bánataik iránt, hanem inkább megtanult tizennégy nyelvet”¹² Neve azért nem hullott ki teljesen az emlékezetből. 1941-ben a kopá-

¹¹ Értésítő 1907–1908. 21–21.

¹² BARANYAI Júlia 1977. 288.

csi Kettős Áronné azt mondta el róla folklorizmussal átítatott történetben, hogy „Laskó papja Ács Zsigmond volt. Igen híres és tudós pap. A templom ódalában volt egy tábla, aminek minden betűje külön szót jelentett, Ő (...) megfejtette. Csak az lett a hiba, hogy hiába volt olyan rettenetes okos, elvette a karancsi kanászlányt, aki cselédje volt és meghasasodott tőle.” Még azt is tudni vélte, hogy „Ács Zsigmondnak volt egy bolondszű fia. Tanult az, ügyvédnek tanult volna, de nem tudom én, hogy sikerült-e neki. Az emberek bolonddá tették. Azt mondták neki, hogy a templom mellett ásson, és kincset talál. Úgy is volt. Ásni kezdett, aztán fél méterre 4 hatalmas követ talált, és felfeszítette, és azt mondta az apja, hogy abban a sírban Krisztus Urunknak születése előtt való rómaiaknak csontjai vannak.”¹³

Shakespeare-fordításai

Amikor Tomori Anasztáz mérnök, református főgimnáziumi tanár jelentős örökségre tett szert az 1850-es években, a művészet és az irodalom gazdag pártolója lett. Sokban neki köszönhető, hogy a Kisfaludy Társaság kiadhatta Shakespeare összes műveinek magyar fordítását. Shakespeare, bár korábban is az volt, de igazán akkor lett szívügye a magyar irodalomnak, mert számos fordító éppen abban az időben látott hozzá, hogy a klasszikus angol szerző drámáit, vígjátékait magyarra ültesse. Tomori 1858. november 23-án tudatta Arany Jánossal, hogy Ács Zsigmond két munka fordításával készült el: magyarra ültette a Hamletet és a Sok zaj semmiért (Sok hűhó semmiért) c. műveket.¹⁴ A dán királyfi történetét Kazinczy után először Ács próbálta újból magyarra ültetni, míg a Shakespeare-vígjáték magyarra fordításával ő kísérletezett legelőször. Az utókor már nem sikerült megtudni, hogy miért nem kerültek bele a Kisfaludy Társaság kiadványai közé. A Sok zaj semmiért csak a fordítás elkészülte után harminc évvel, 1886-ban jelent meg Budapesten az Olcsó Könyvtárban. Ezt megelőzően, a fordítás elkészülte utáni esztendőben, 1853. január 12-én levelével¹⁵ Egressy Gábort kereste meg ügyében:

Tisztelt Férfiú!

Bátorkodom Önt, mint az ujonnan alakított színműbiráló választmány egyik tagját s Shakespeare különös tisztelőjét megkérni a következő tárgyban:

---

¹³ EA 8215. 166., 168.

¹⁴ BAYER József 1909. 38.

¹⁵ A levél címzése: tekintetes Egressy Gábor Urnak, a színmű biráló választmány egyik érdemes tagjának tisztelettel. A Magyar Nemzeti Színháznak. Pesten. Bérmentesítve. OSZK Kt Levelestár, Ács Zsigmond Egressy Gáborhoz.

Én mult 1852 év Márc. 10dikén küldtem fel az akkori szinművizsgáló választmánynak Shakespeare 5 felvonásos vigjátékát: Sok zaj semmiért tölem magyarra fordítva. De mind e mai napig sem elfogadtatása, sem elvettetése tudtomra nem jött. legyen szives kegyed illető szavazatát fölemelni az iránt, hogy nevezett fordítmányi kísérlet vagy vissza utasíttassék, vagy ha ne talán elfogadtatnék, s scenirozás lenne rá nézve szükséges, ama külföldi minta, mely szerint az eszközölheti, hozzám N. Körösre megküldessék.

Engedelmet kérve, hogy kegyedet ily csekély tárggyal untatom, maradok kegyednek tisztelője

Nagy Körösön
1853. Jan. 12dikén

Ács Zsigmond
tanár

Ács Zsigmon fordításait benyújtotta a Kisfaludy Társaságnak, talán Arany János biztatására, amely bírálól Arany Jánost és Szász Károlyt jelölte ki. Arany azonban visszalépett, helyette Egressy Gábor lett a bíráló. A Társaság Szász Károlyt bízta meg, hogy részletes jegyzetekkel ellátott észrevételüket közölje a fordítóval. A bírálat, sajnos, nem volt kedvező. Ács megsértődött, úgy érezte, elfogultan ítélték meg munkáját, s keserű hangú levélben fejtette ki nézeteit és véleményét egykori nagykörösi tanártársának, Szász Károlynak:

„A Foktői Reform. Lelkészi Hivataltól

Nagy Tiszteletű Szász Károly Úrnak, a Szabadszállási reform. egyház lelkészének s egyházkerületi tanácsbírónak

Hivatalból

Egyházi ügyben Szabadszálláson

(Kis Kunságban)

Foktó 1865 Aug. 23.

Édes Barátom!

Talán e pár szót is bárgyúság volt soraim fölé írni; hiszen leveled leplezetlenül megmutatta, hogy részrehajlatlan ellenségnél rosszabbnak bizonyultál irántam.

Ha fordítmányomat tökélyesnek tartanám, filkó volnék; s nem hogy rossz néven nem szabad a figyelmeztető észrevételeket vagy korholásokat venni, hanem mély köszönettel is tartozunk érettök, – legkivált ha a bíráló úgy tesz, mint Arany Velencei Kalmáromnál tett, ki hogy ne csak gáncsolni láttassék, a bolygatott helyeket maga is megpróbálta fordítani.

De bíráló eljárásod nem ilyen. Munkámról, melyen oly sok ideig s lelkiismeretesen dolgoztam, egy egy soron néha napokig elgondolkozva, ki van a verdict,

melynek egy tekintélyes társaság vakon fog hódolni: hogy ez »csak a semminél ér többet, – nyelve nem elég szabad s költői; nehézkes, – érthetetlen stb.« Ha ilyenek azon levél kifejezései, melyet édes barátodnak írtál, ki téged sem szemben, sem hát megett, sem titkon, sem nyilván soha meg nem sértett, gondolom, hogy a bíráló szavai sem fognak kímélőbbek lenni.

Mit tartsak bírálóid igazságáról, mutatja azon véleményed, hogy munkám p. o. »teljes magyartalan szófaragásokkal« holott az egész műben csak Hamlet híres monológjában van egy általam készített szó t. i. kuszany az angol coil kifejezésére, melyre maga Delius is kénytelen volt commentart írni. Hogy tömött is legnagyobb részében nyelv- és verstani hibákat kell megróvnod: hol ha szemtelen akarnék lenni, idézhetném Lukács Móricz és Arany bírálaikból (a Velenc. Kalmárra) azon szavakat, melyekben kimondják »mint gyakorlottságomnál csak az anapesticus lábak használata kárhóztatandó, mely hibát Hamletben elkerülni iparkodtam. Talán kétszer (hol az értelem is mintegy megkívánta) hosszabbra nyújtám a jambus sorokat: de erre sok a példa magánál Shaksperenél; – különben csak Othellodat nyisd ki; 2-ik lapon már találsz egy sort: »Ő móróságának zászlótartója vagyok.«

A régi színdarabot, mit Hamlet játszát el, saját könnyebbségemért, de más okokért is, alexandrinekben fordítottam: de ilyesmire is már auctoritásom Arany Sz. Ivánéji Álmában a mesteremberek színdarabja a 214 és 215 lapokon.

De mi haszna firkálok? Oly eljárás mellett, hol a bírálónak szabad az emebert leszamarazni és megbuktatni, a bírált fél pedig nem is mentheti magát, hiában minden keczmergés.

S most egy pár szót bírálóid azon tendenciájára, hogy az én fordításom el nem fogadtatván, Arany vagy más keressék meg Hamlet lefordítására.

Mikor Tomory Shakspere fordítását több évvel ez előtt kiadni s díjazni ajánkozott volt, tolakodtam-e én szemtelenül a fordítók sorába? Ha elvből meg nem semmisítenék majd minden hozzám írt levelet, megmutathatnám az ellenkezőt Tomory leveléből, meg saját több rendbeli leveleiből, melyeknek nem csak a 3 általam késznek jelentett darabra, de még a Henrikre is engem akartál megbízattatni. A hízelegni nem szokott Arany pedig Velencei Kalmárom bírálatát e szavakkal zárta be: »ohajtom, minél nagyobb részt venne Shaksperfordításunkban«. Azon 3 darab közt, melyeket magamra vállaltam, egyik volt Hamlet. Ezt tudtad. Tudta Arany is, kinek akkor még azt is ajánlottam, hogy ha valamelyik írónak kedve volna e darabhoz, én a magam fordítmányát átadom, oly feltétellel, hogy a darab címén nevem mindegyik dolgozó társé kitétessék, s a 200 forint tiszteletdíjnak fele nekem adassék: mire darab idő múlva Arany azt válszolja (szavaira pontosan már nem emlékezem), hogy Hamletre még senki nem jelentkezett, csak dolgozzam ki magam, a mint bírom. Nem volt tehát, Aranyknak, Szász Károlynak, Tomorynak, de nem senkinek is a Kisfal. Társaság fordítói közül tudtán kívül az, hogy Hamletre én vállalkoztam. Ha ilyen magad

forma emberek, lenézve az én képességemet, kicsinyelve hírnélküli nevemet, csekélylettek engem egy Hamlet lefordítására, s nagyobb embernek szánták azt, miért nem nyilvánították, vagy a Kisfal. Társaság személyesen előttem úgy is ismeretlen tagjai által miért nem mondatták ki annak idejében azt, hogy fordítónak nem keltek? Most kell-e temérdek gondba került munkámnak, melynél egyetlen egy sorra is előttem úttörő nem volt, megsemmisíteni? s e végett most kell-e igénytelen nevem lenyomása végett egy Arany nevének a másik mérő serpenyőbe vettetni? Aranytól különben is eredeti munkát vár a haza; – s nem követelhetjük, hogy a világirodalom remekeit senki ne merje fordítani, hanem csupán a nemzet legnagyobb költője. A németek legkedvesebb költője is Schiller fordított egy Shakpere darabot (Macbeth): de azért a németek nem várták s nem követelték, hogy csak ő és nem más fordítsa Othellot vagy Hamletet: hanem neki mentek Shaksperenek Schlegel és Schlegelnél százszorta obscurusabb emberek, és darabjait elég szépen lefordították.

De miért írok tovább? Nekem marad a fájdalmas levertség, hogy számos rongyos gyermekeim sorsán irodalmi dolgozatok által sem enyhíthetek: neked pedig az a dicsőség, hogy úgy nevezett barátodnak a Parnassusról való ledorongolása által a magyar irodalom »szent ügyének, mely mindenek felette áll«, halhatatlan szolgálatot tettél.

Isten velünk

Ács Zsigmond m. k.
foktői ref. pap¹⁶

A Foktón keltezett levél egyes részleteit közölte a címzett fia, Szász Károly¹⁷ és Bayer.¹⁸ Ács Hamlet-fordítása soha nem jelent meg. Ács tiszteletes halála után leánya, Sarolta levélben kereste meg Gyulai Pált¹⁹, abból értesülhetünk, hogy a szerkesztőfejedelemhez is eljutott a fordítás kézírata. Ács Sarolta úgy fogalmaz, hogy „...boldogult Atyám tudta és akarata nélkül Spre »Hamletjét« vitte el fivérem, Ács Géza.”²⁰ Arra kéri Gyulai Pált, ha nem hajlandó kiadni, kéri a kéziratot vissza. Ács Zsigmond nyilván sok csalatkozása miatt nem vállalkozott életében arra, hogy kiadóknál kilincseljen kéziratával. Vállalkozása azonban jégtöréshez hasonló: az egyik legkeményebb „Shakespeare-dió”, a Hamlet feltörelésével próbálkozott meg Ács távol az irodalmi dolgokat intéző központtól, „számos rongyos gyermekei sorsát” intézve közben, fordítgatta a klasszikus

¹⁶ A levél jó része megjelent: BAYER József 1909. I:225–227.

¹⁷ SZÁSZ Károly 1925. 56. sz.

¹⁸ BAYER József 1909. 225.

¹⁹ OSZK Kt Levelestár, Ács Sarolta Gyulai Pálhoz

²⁰ Uo.

drámai mondatokat. Ha egy Arany Jánoshoz hasonló bírálatot kap, aki nem csak gáncsol, hanem a bolygatott helyeket maga is megpróbálja lefordítani, szövege talán túlélte volna, s az irodalom tudomást szerzett volna róla, s ma irodalmi érdekességként lapozgathatnánk. De akkor vajon a vetélkedést nem szerető Arany hozzálátott volna-e saját Hamlet-fordításához?

A Velencei kalmár Ács Zsigmond készítette fordítása 1853-ban Kecskeméten jelent meg. A címlapon jelezte, hogy „angolból fordított”, „mit abban az időben külön megemlíteni igazán érdemes volt”²¹. Az olvasónak nem csenghetett idegenül a fordító neve, hiszen már 1847-ben dicsérően, de egyben sajnálattal szóltak róla, mint olyan emberről, akinek ritka nagy nyelvtudását nem nagyon becsüli a nemzet: „Egy közgyűlésen jelen volt egy fiatal ember, (Ács Zs.) ki hét nyelven beszél. Ács úr tán más országban szép hasznát vehetné nyelvekbeni jártasságának, de honfitársai közt ne sok méltánylást várjon; mi önt részünkről megdicséjük, ha ezzel megelegszik (miért ne? némelly ember kevéssel beéri) de vígasztalja magát (halljuk!) hogy ámbár hét nyelven beszél, de csak egyetlen egy nyelven eszik. – S kétségkívül csak egy gyomornak, mert a mai drága világban ez ám a főrubrika, s alkalmasint a witznek is itt rejlik főpointje. – De – *claudite jam rivos!* elég ennyi egyszerre”²². Ennek ellenére sem az irodalom, sem a színház nem vett tudomást az újonnan lefordított angol drámáról. Csak akkor terelődött rá a figyelem, amikor Arany János javításával 1864-ben megjelent. A megkésett elismerés az első megjelenés után tizenegy évvel érte Ácsot, amikor fordítását felvették a Kisfaludy Társaság Shakespeare-kiadványai közé. Az előzményekhez tartozik, hogy a Társaság ülésén 1861. július 25-én Arany János bejelentette Ács Zsigmond ajánlatát, hogy a már megjelent Velencei kalmár-fordítását kész bírálatra bocsájtani a kiadás reményében, s hajlandó a kijelölendő hibák kijavítására is. A Társaság elfogadta az ajánlatot, s bírálólul Arany Jánost és Lukács Móricot jelölte ki²³.

Arany a fordítást összevetette az eredetivel, s gondos jegyzetek kíséretében tette meg észrevételeit oly hangnemben, amelyet lehetetlen lett volna nem elfogadni. Terjedelmes jelentését 1862. április 23-án terjesztette elő, amely irodalmi jelentőségű, hisz kifejtette nézetét benne az irodalmi, pontosabban drámai nyelvről, ezenkívül a darabot nem drámának, hanem vígjátéknak minősítette:

Tisztelt Társaság!

Shakespeare „Velencei kalmár”-jának fordítását Ács Zsigmondtól, a Horváth Döme-féle kecskeméti kiadásban elolvastván s az eredetivel sorral sorra összevetvén, általános véleményem felőle az, hogy e fordítás gyűjteményünkbe felvehető;

²¹ Uo. 133.

²² Honderű 1847. I. 383.

²³ BAYER József 1909. 134.

de csak miután a fordító még egyszer végigment rajta, símogatva és javítva a kevésbé sikerült helyeket. Mert igaz ugyan, hogy e darab fordítója mind az angol nyelvben alapos jártasságot tanúsít, mind a magyar nyelvet, irodalmi s népi használatában jól érti, a verselésben is gyakorlott és szabályszerű: mindazáltal vagy siető kéz, vagy nem elég gond, vagy a mindenkivel közös tévedhetés okozta-e – fordításában itt-ott vannak helyek, amiket, mai nyelvünk határai közt is jobban lehetett volna visszaadni, erősebben, vagy sajátabbul, vagy természetesebben fejezni ki. Én a munkából, lapról lapra, kijegyeztem azon sorokat, mondatokat, szavakat, amelyeket szerettem volna, ha másképp fejez ki a fordító; sőt többnyire megkísértém magam is az ily helyek lefordítását. Jegyzeteim számosabbak, részletekbe, árnyalatokba menők, hogysen itt azokat is felolvasni szükségesnek vagy épületesnek tartanám; de a fordító, úgy gondolom, hasznukat veheti; annál fogva, ide külön mellékelve, kérem neki elküldeni. Amit e jegyzetekből, a fordítás hiányainak jellemzésére, eredményként összevonhatok: ím ez. Fordítót nyűgzi sok helyt, s nyelvét feszessé teszi e kettő: szigorú metrumot akar és minden közönségtől ment irodalmi nyelvet. Az elsőben oda törekszik, hogy a jambust tisztán írja, minél kevesb spondeusszal, sőt anélkül, a tilos helyeken. De jambusai mégsem folynak könnyen, mert az anapaestusszal igen bőkezű, noha ezt már Kazinczy sem szerette. Ajánlanám tehát neki, hagyjon fel a túlszigorral, anapaestusait irtsa ki: azt hiszem, könnyebben mozogna. Másik érdeme, mi hibává lesz, az irodalmi nyelv keresése. Ezt sokszor a feszességig viszi. Vannak esetek, hogy Shakespeare egyszerű mondatát pompázó szavakkal váltja fel. Van úgy, hogy némi oly erőszakot tesz a nyelven, ami nem szabálytalan; irodalmi nyelvben általában nem lehet kárhoyztatni, de drámai nyelvben kissé nehézkes, rosszul szavalható, s a tárgy természetével nem egyez. Értem, némely szóösszetételeit, flexióit, szókötését periodikusabb fűzést, hol az nem jól áll, passzívák használatát s több efféléket. A drámai nyelv az élet nyelve, a színpadon élő embereket akarunk állni; mi nem azt teszi, hogy a dráma közönséges prózában szóljon, – de mégis az élet nyelvén, a szenvedélyes, a mozgalmas életén. Egy-egy, csak könyvben található fordulat, erőltetett, nehézkes irodalmi szórend, konvencionált csonkítás vagy toldalék mindenkor folt a dráma nyelvén. Fordító azt nem találta el mindenütt, hogyan fejezze ki magát, ne feszesebben, ne magasb lenni akaró hangon, mint eredetije. Ő a nép nyelvét bírja, sok helyt a magyar élő nyelv fordulatait nagy sikerrel alkalmazza is: de olykor vagy nem találja meg a kellő kifejezést, vagy mint póriast lenézi, s magasabb irodalmi frasis után törekszik. Ezt tekintetbe venni annál szükségesb, ha meg gondoljuk, hogy a „Merchant of Venice” sajátképp vígjáték, magasabb és komolyba játszó ugyan, de alapjában, nyelvezetében stb. még is vígjáték. Nem tudom, tett-e már más ez észrevételt, nem is keresem, de én úgy látom, hogy kiesik a támasz azok alól, kik e shakespearei színművet az úgynevezett dráma, a polgári, ijesztgetős dráma, a sem sült, sem főtt – se tragédia, se komédia-féle, örvendetes kifejlésű

színjáték igazolására szokták felhozogatni. – Igen, daczára, hogy a nyelv benne sokszor emelkedett – s melyik shakespearei vígjátékban nem az? S daczára hogy Antonio sorsa, a zsidó bűnhődése elég komoly fordulat; véleményem szerint a Velencei kalmár nem egyéb komoly vígjátéknál. Antonio sorsában – a legkomo-lyabb fordulatkor is, van néni komikum, vagy legalább bizarr volta miatt; a zsidó büntetése pedig, hogy elébb majd életét és minden vagyonát veszti, s az utóbbiakat csak részben és föltételesen nyeri vissza, az akkori zsidógyűlölő fogalmak szerint nem tartott nagyobbak komikai bűnhődésnél. Hogy a háttér, Portia, Nerissa, Jessica szerelme egészen komikai rugókon perdül le, azt mindenki látja. És így a fordítónak arra kell törekedni, hogy ne tévessze a magasb komikai nyelvet, hogy ne vegyítsen lírai, ódai hangokat Shakespeare bár sokszor emelkedett, de „familiaris” lenni meg nem szűnő nyelvébe.

Fordítónk ezt néhol nem érzi, vagy nem találja el; megeleégszik, ha eredetije gondolatját vissza bírja adni, akárminő irodalmi nyelven. Sokszor egy vonás: „hogy mondják ezt a társalgás nyelvén?” segítene rajta – amint talán jegyzeteim itt-ott bizonyítják.

Kevés helyet találtam, hol fel lehetne tenni, hogy fordító az eredetit nem ér- tette: de még is találtam, hol nem egészen híven adta vissza.

A párbeszédben hiba, hogy majd Ön majd Te-vel szólítják egymást a szemé-lyek. Itt egyformaság lesz szükséges: véleményem, a föntebbiek után az, hogy kövesse fordító a magyar társalgás nyelvét – mint vígjátékban kell –, azaz bará- tok, jegyesek stb. szólítják egymást tegezve, az úr inasát szintén (itt hiba volna az angol you), – idegenek használják az önt. – Vagy, ha mint régi történetben, mind te-re változik, sem nagy baj; noha így „tragikaibb” lesz a nyelv.

Németesség- vagy ángolosságnak nem sok példáját leltem; de még így is kettő ki van jegyezve. Felemlítem különösen a well! szócskát, mely igen gyak- ran jó-nak van fordítva ott is, hol más magyar partikula fejezné ki a stil árnyala- tot. A jó! magyarban megnyugvást, beleegyezést jelent; s visszatetszik, midőn például Shylock, Bassanio kérelmére, folyvást ismételteti:

Háromezer arany – jó!

Három hónapra – jó!

Antonió lesz a kezes – jó!

s még azután kétkedik: adjon-e pénzt kölcsön vagy ne? Magyar ember két- ségkívül így fejezné ki magát e helyzetben:

Háromezer arany – értem!

Három hónapra – értem!

Antonió a kezes – értem!

De elég is immár fárasztanom a tisztelt Társaság figyelmét; csupán azt teszem még hozzá, hogy Ács Zsigmond úr ezeket most már hihetőleg, magától is kijavította volna. Erre őt én képesnek hiszem, s óhajtom, minél nagyobb részt venne a Shakespeare-fordításainkban.

Pest, ápr. 23. 1862

Arany János

A műfordítók számára máig érvényes bevezető sorokban tárgyalt megállapítások mellett a fordítást részletesen összeveti az eredetivel, s majd háromszáz helyen ajánl kisebb-nagyobb változtatást. Pl. 116. l. Fáj, hogy körünkben nem maradsz tovább (a fáj erős udvari nyelvnek). Sajnálom, hogy nem érsz rá itt maradni (ez közelebb is jár az eredetihez). stb. A „Bíráló Vélemény Ács Zsigmond Velencei kalmárja felől” hat sűrűn teleírt ívoldalon készült nagy-nagy műgonddal és részletességgel. Ács fenntartás nélkül elfogadta a volt körösi barát megjegyzéseit – amelyről Szász Károlyhoz írt levelében is olvashattunk –, s így Arany János az 1862. november 27-i ülésén bemutatta Ács javított fordítását, s kijelentette: nem tartja szükségesnek, hogy e fordítás, mely most már sokkal inkább megfelel az aesthetikai igényeknek, s több helyt sikerültnek is mondható, újólág bírálat alá bocsáttassék, s azt hiszi, hogy Shakespeare-kiadásba fölvehető” (A Kisfaludy Társaság jegyzőkönyve, 1862. nov. 27. 109. 5. pont alatt²⁴)

A másik bíráló, Lukács Móricz is nagy gonddal, bár kisebb irodalmi ízléssel és értékkel tette meg észrevételeit. A fordítást „igen jelesnek” minősítette, s amikor javításait ajánlja, hangsúlyozta: „Mindnyájunk célja csak az, hogy irodalmunk Shakespeare remekműveit minél sikerültebb fordításokban bírja.” Megállapítását az utókor is helyénvalónak tartotta²⁵: „Ha Arany bírálata nagyon aesthetikai elveket hozott forgalomba, Lukács bírálatának értékét nem kis mértékben emeli az, hogy ezzel egy nem kevésbé értékes ethikai elvet mondott ki követendőül.”

A Velencei kalmár fordítása már a színház figyelmét sem kerülte el, a darabot Ács Zsigmond fordításában a pesti Nemzeti Színház is bemutatta. Az 1877-es bemutatótól a következő időpontokban játszották: 1877 II/5., 19., IV/9., VI/18., IX/16.; 1878 IV/10.; 1879 II/19., IV/21.; 1880 IV/2.; 1881 I/26.; 1882 IV/14.; 1883–85-ben egyszer sem; 1886 III/23., VI/12.; 1887 3/24; 1888-ban egyszer sem; 1889 IX/6., 11., X/13., XI/22.; 1890 II/3., IX/24.; 1891-ben egyszer sem; 1892 II/6., IV/11.; 1893/15., XI/13.; 1894 XII/13; 1895 V/10.; 1986 VIII/22.;

²⁴ Idézi BAYER József 1909. 139.

²⁵ BAYER József 1909. 139.

1897 XI/13., XII/16.; 1898 I/9., IV/14., IX/5., X/30.; 1899 IV/19., XII/11., 26.; 1900 IV/4., X/24.; 1901 II/3. Összesen harminckilencszer²⁶.

Shakespeare-t a magyar irodalomban sokan sokféleképpen fordították. Ács Zsigmond az első nagy műfordítóhullám képviselőjeként tolmácsolta az angol klasszikus műveit. Fordításait nem kis gonddal készítette, s körülményeihez viszonyítva becsülettel helyt is állt. Vállalta az útkeresés, a pionírmunka minden buktatóját. Távol az irodalmi központoktól, tanácsadók, nyelvi segítséget nyújtó barátok nélkül fordított. Ha Arany Jánoshoz hasonló férfiúk segítettek volna, teljesítménye csillogóbb lehetne. Nem csak tőle függött, hogy tehetsége és teljesítménye között nem mindenkor sikerült átvezető pallót lefektetni.

Shakespeare mellett egyetlen szerző drámáját tolmácsolta még magyarul. Kecskeméten 1854-ben jelent meg Dumas Paul Jones drámája.

Prózafordításai

Amikor regény fordításába kezdett, választásának egyik szempontja az lehetett, hogy a magyarul megszólaló munka minden esetben népszerű legyen, megjelenését nagy olvasótábor várja.

Két magyar fordítás után Ács Zsigmond is vállalkozott arra 1855-ben, hogy magyarul szólaltassa meg Oliver Goldsmith londoni születésű író és költő fő művét, a *The Vicar of Wakefield* című regényt. A wakefieldi pap igazi idilli szentimentális regény, amely állítólag még a fiatal Goethére is nagy hatással volt. Európa kifinomult olvasóközönsége a múlt században nagy szeretettel lapozgatta a meseszálakon futó történetet, amelynek „hőse egyesíti magában a világ három legnagyobb hivatását: ő lelkész, férj s családapa. Úgy van rajzolva, mint ki kész tanításra, kész engedelmeskedésre; bőségben egyszerű, balsorsban fölemelkedett. A fényűzés s túlfinomultság e korában kinek tetszhetnék ily jellem? Kik a nagy világba szerelmesek, lenézéssel fordulnak el az ő falusi tűzhegye egyszerűségétől; kik a szemtelenséget humornak tartják, nem fognak elmésiséget találni az ő ártatlan társalgásában; s kik megtanulták a vallást kicsúfolni, nevetni fognak a férfiún, kinek fő vígaszelvei a jövő életből merítvék”²⁷

Ács fordítása a mai olvasónak már kevésbé lebilincselő, a regényből áradó „meleg humanizmus” is gyermeketegen hat, ám kétségtelen, hogy a fordító nagy felkészültséggel ült le az angol szöveg mellé, előtanulmányokat is folytathatott. Érdemes sűrűn írt lábjegyzeteit elolvasni. Némelyik sóhajtásnyi tanulmány, amely a regény jobb megértését szándékozott elősegíteni. A tudós Ács ír ezekben például

²⁶ BAYER József 1909. 140.

²⁷ GOLDSMITH Olivér 1883. 5–6.

az angol népszokásokról: „Bálintnap reggelén (febr. 14) szokás volt azon hajadon-
nak, kivel az ember legegőbb találkozott, egy kis ajándékot küldeni. A babonás
néphit egyszersmind az ily leányt az ifjú leendő kedvesül jelölte ki” (29. l.).
„Mint már a IV-dik fejezetben említők, Bálint reggelén (14. február) a szeretők
egymásnak különféle elmés ajándékokat p.o. jelképeket, nyilakat, lángoló szíveket
küldöttek; néha szalagokat is, melyek négy bög által művésziileg egymásba fonva
valának, angolul true-love-knots. Ilyen forma salak maradhatott hátra a theáscsé-
sze fenekén” (70. l.). „A regényíró korában az üdvözlés csókkal volt összekötve, s
a leányon állott azt el vagy nem fogadni” (35. l.). „Két tűzbe tett dió a szerető fér-
fit s leányt ábrázolja. Ha egyszerre égnek el, párosulásra, – az ellenkező pedig el-
válásra mutat” (73. l.). „Szent Mihálynap majd minden tehetős család asztalára
(Angliában) lúd tétetik. Mondják, származását Erzsébet királynétól vette, ki az
nap, mikor a spanyol hajóssereg szétszóratását meghallotta, egy angol baronetnél,
épen lúd-pecsenye mellett ült, s meghagyta, hogy ez Angliára oly fontos esemény
emlékéül minden Mihálynap lúd tétessék asztalra” (74. l.). Irodalmi ismerete és
jártassága is megcsillan a jegyzetekben: „Robinson Crusoe egy ismeretes s külön-
féleképp feldolgozott történet hőse. Alapja ez: 1705-ben főkormányos Selkirk, a
híres tengerész Dampiernak egyik déltengeri útjában előljárói iránt való
makranczosságáért Juan Fernandez nevű puszta szigeten kitétetett, s csak 1709-ben
hozatott el ismét. Ez azután kalandjait leírta, s egy akkori írónak, De Foe Dániel-
nek adta átnézés végett. Ez pedig azt regénynek használta föl, melyben csak a né-
ven változtatott, az eseményt a XVII-ik századba tette, s színhelyéül az Orinoko
kifolyásánál a Karaibok egyikét jelölte ki. – Ez angol Robinsonban kerülnek elő
vallásos beszélgetések, a kaland hőse s a vad Péntek közt, melyekre itt célzás
van. Robinson történetét gyermekek számára kidolgozta Campe német író is” (51–
52. l.). Kiváló tájékozottsága a mitológiai témájú jegyzetekben is megmutatkozik.
„Galatea Nereus és Doris leánya szerette Acis pásztort Sziciliában, de Polyphem
nevű Cyclops, ki a gyönyörű nympa után hiába törekedett, az ifjú Acist egy
szikladarabbal szétzúzta; mialatt Galatea a tengerbe menekült, Acis patakka válto-
zott. Lásd Ovid római költő Átalakulásainak XIII-ik könyve 750 s köv. sorait”
(53–54. l.). A klasszikus irodalom és a festészet nagyjairól bőséges ismeretei van-
nak: „Aesop, ismeretes meseíró, született Phrygiában, élt többnyire Croesusnál s
meghalt Kr.e. 500 évvel. Mint mondják, egyszer más rabszolgatársaival együtt
több napi útra küldetett, midőn egyszersmind minegyiknek kellett volna valami
vinni. Aesop a legnehezebb terhet (kenyeres kosarat) választotta, s ezért a többi-
ektől kinevettetett. Pedig ő tette a legjobb választást: mert a kenyeres kosár, melyet
ő hordozott, napról napra könnyebedett, a többiek terhe pedig egyenlő maradt”
(164–165. l.). „Pietro Pietro Perugino, tulajdonkép Pietro Vanucci nevet viselt, de
miután Perugiában polgárjogot kapott, Perugino nevet vőn fel. Született 1446-ban,
Citta della Pieveben, s meghalt 1524-ben. Ő volt Raphael tanítója, s a római

festésziskola megalapítója. Mint most is, úgy látszik a regényíró korában is sokan voltak, kik a régibb művészeteket az újabbak rovására túlmagasztalták.”

Ács Zsigmond hűséggel tolmácsolta a kisregény érzelmes hangját, megtartotta a festői leírásokat, s magyarul is jól visszaadta az egzotikus tájak hangulatát, amely merőben új élményt jelentett a magyar olvasó számára. A regény a mai olvasónak sematikusként tűnhet, bonyodalmi túl egyszerűnek, ám a múlt századi magyar olvasónak, Ács Zsigmondnak köszönhetően, a két hős, Pál és Virginia neve az ártatlan szerelem szinonimájaként csegett.

Az amerikai szerzők közül Irving Washington²⁸ egyik legkedveltebb művének magyarra ültetésével is megpróbálkozott. Az 1859-ben megjelent Vázlatkönyv története az érzelmes álomvilág szövi át, s legtöbbször cselekményük színlhelyei az angol udvarházak pittoreszk miliője. Kezdetben csak részletek lefordításával kísérletezett - mint az kiderül Gyulai Pálhoz írott leveléből²⁹ -, majd az egész munkával megbirkózott:

Méltóságos Úr!

Kegyelmes Pártfogó Uram!

Midőn egy pár évvel ezelőtt Washington Irving Sketchbookjából Géza fiam által egy pár beszély fordítását küldöttem Méltóságodhoz: azt méltóztatott mondani »állítólag« fiamhoz: fordítsa le apád az egészet!

Engedtem a szónak. S legelől kezdve a vázlatkönyvet, sorban füzetenként lefordítottam azt, úgy hogy mult év végén³⁰ az egész fordítmányt bevégeztem, s az kiadhatóvá vált.

Ez évben Géza fiam tavaszkor arról tudósított, hogy Méltóságodtól hallotta, hogy a Vázlatkönyv Április végére ki lesz nyomva.

Az óta szerencsétlen szembaja miatt ő nem, csak neje szokott nagy ritkán írni.

Meg nem foghatom, hogy mi oknál fogva késik e fordítmányom kinyomatása? Én vagyok-e a hibás, s fordításom nem felelt meg Méltóságod reményének? Vagy talán valami akadály merült fel ellenem?

Ezer bocsánat az alkalmatlankodásért.

Maradok Méltóságodnak

Laskón 1890 September 23

alázatos szolgálja

Ács Zsigmond mk.
laskói reform pap.

²⁸ Irving WASHINGTON (1783-1859) kereskedő családból származó író. Jogi tanulmányai után Londonba költözött. Számára a sikert az amerikai irodalomban romantikus prózája hozta meg.

²⁹ OSZK Kt Levéltár, Ács Zsigmond Gyulai Pálhoz

³⁰ azaz 1889 végén

Fordítása már nem jelent meg életében. A lelkész-műfordító halála után még leánya levéllel kereste meg Gyulai Pált³¹, és elsősorban a fordításért járó tiszteletdíj ügyében érdeklődött, mivel édesatyja halála után erre körülményei nagyon is ráutalták, ahogy maga fogalmazott:

Méltóságos Úr!

A mint tudja Méltóságod, a most már febr. 14én elhunyt jó Atyám még ezelelt 9–10 évvel elküldött egy fordítványát Wasington Irvingtől »Vázlatkönyv« címűt (...)

Egész tisztelettel felkérem tehát Méltóságodat, hogy a még megillető honoráriumot nekem, ki még semmit nem kaptam Laskóra, megküldeni szíveskedjék, minthogy vagyontalanul elhalt jó Atyám után körülményeim erre nagyon is ráutálnak. Ha pedig nem volna hajlandó a műveket³² kiadni, úgy a kézirat visszaküldését kérem.

Vagyok méltóságodnak kiv. tiszteletem mellett

Lasko 1898 Apr. 2.

Ács Sarolta

boldogult Ács Zsigmond leánya.

Úgy látszik, amikor Ács tiszteletes utolsó, nagyobb lélegzetű prózafordításait készítette, végképp megfélekedtek róla. Személyesen talán nem is akart mutatkozni a pesti irodalmi központban. Ha kért, ha érdeklődött, azt inkább megkeseredett hangú levelekben tette. A szellemi határörvidék elhagyásának gondolatával már többé sohasem foglalkozott, még akkor sem, mikor már minden remény messze elkerülte.

Versfordításai

Ács Zsigmondnak az igazi próbatételt a drámai nyelv és a dagályosabb prózaművek, a regények jelentették. Ezért szólaltatott meg kevesebb idegen nyelven írt verset magyarul. Az alig fél tucatnyi versfordítását a korabeli lapok közölték. Jókai Délibábja (1853.), a Hölgyfutár (1855–58) – mely a kortársak közül Szász Károlytól, Arany Jánostól, Tompa Mihálytól, Lauka Gusztávtól és másoktól is közölt poémákat vagy fordításokat – Arany János Koszorúja (1864.) és a Fővá-

³¹ OSZK Kt Levelestár, Ács Sarolta Gyulai Pálhoz

³² Itt Shakespeare Hamletjére utal.

rosi Lapok oldalain jelentek meg neve alatt versfordítások. A költeményeket többnyire angolból és spanyol nyelvből fordította:

Zaida gyászok lakodalma
(*más románcz spanyolból*)³³

Ács Zsigmondtól

Kitekint a Venuscillag,
Nyugalomra szállt a nap le:
Ellensége jő elő,
Szétterülvén barna leple.

Medinából boszu-telve.
Egy vitéz mór ekkor indult;
Rodomente hősi mássa!
S Xerez síkján végig száguld.

Szivszakadva vágat utján;
Elhagyá hűtlen szerette, –
S bárha ősnemes családú,
Hogy szegény, őt megvetette.

S mátkaesküjét az éjjel
Egy silány s rút mórnak adja;
Mert Sevillában a várnak
És toronynak büszke nagyja.

Szörnyü sértve érzetében
A vitéz mélyen keserge:
Visszanyögte bús igéit
A határ mindegyik berke;
„Zaida, szólj, oh te bosszúsabb,
Mint a tenger, melly hajót fal;
Kérlelhetetlenb és keményebb,
Mint a márványkeblü bérczfal.

³³ A fordítás a Délibáb 1853. évfolyamának 527–529. lapján jelent meg.

Olly fölös kegyeid daczára,
Mint tehetd azt, oh kegyetlen,
Hogy szerelmem zálogaival
Idegen kéz diszelegjen?

Lehető-e, hogy egy agg tölgy
Durva rút kergét karolgasd:
És saját fádat gyümölcstől
És virágtól megrabolhasd?

Három évi hő szerelmed,
A nemes Gazult elhagytad:
S kezed a csak alig ismert
Várnagy Albenzaidnak adtad.

Dús szegényt dobsz el magadtól,
És szegény dúshoz kerültél;
Dőre észszel testi kincset
Lelkinél többre becsültél.

Allah adja, oh kegyetlen!
Hogy szeresd őt, s ő gyűlöljön:
Sírj, ha tőled messze vál el,
S lángoló féltés gyötörjön.

Nyugalom reád naponta,
S szender éjenként ne szálljon:
Asztalodnál únja hangod,
S nyoszolyádban megutáljon.

Ünnepélyek- s tánczkörökben
Ne viselje szined senki!
Azt se türje, hogy azokra
Ablakodból nézegess ki.

Fel ne öltse pályatéren –
– Hogy szegezzen mélyebb bú át! –
Általad varrott fejéket,
S tőled himzett köntös ujját.

S kedveséében ragyogjon,
S tüzze kedves nevét föl:
Néki adja foglyait mind,
Hogyha megjő csatatérről!

Nézd iszonynyal, ha keresztyén
Harcból őt megölve hozzák!
Allah adja rád a sorsot!
Hütlén ez méltó tehozzád.

Vágy ha tőle borzadoznál,
Véle tölts sok hosszú évet!
Legnagyobb, szörnyűbb ez átok,
Melly csak emberektől érhet!”

Igy jutott el szivvihar közt,
Éjközepén Xerezvárba:
A menyasszony palotáját
Látja úszni fény- s zajárba.

Szerte szét mórok futkosnak,
Már a nászvonalt vezetve,
Testökön dúsgazdag öltöny,
S lángoló fáklyák kezekbe.

Völegény előtt a bajnok
Kengyeleiben fölállott,
S dobogó keblén keresztül
Döfte át a lándzsaszálat.

Percz alatt fölzúdul a tér;
Kardot ránt Gazul haraggal,
Tágas útat vág a népen,
S Medinába visszanyargal.

Medina Sidonia és Xerez Spanyolországban Andalusiában városok. Redomonto Ariosto „Örjögő Roland”-jában saracen hős. Gazul mór hős, az Albencerage-ok vitéz törzséből.

*Hajnali búcsú*³⁴

(spanyolból)

Ács Zsigmondtól

Menj, szerelmem, menj el;
Nézd, közelg a reggel.
Szerte nép bolyong az utcán;
S a jövőmenők csapatja,
Jel, hogy a regg hattyu szárnya
Már a léget hasogatja.
És mivel szomszédainktól
Oly igen lehet remegnünk,
Ne talán tudokra essék
Kölcsönös hő gerjedelmünk,
Menj, szerlemem, menj el;
Nézd közelg a reggel.

Feljön a nap s gyöngyöket szed
A virágos rónaságon,
Tőlem is szint elrabolja
Gyöngyöm, édes drágaságom.
A mi másom fény sugar,
Én fölöttem gyászhomályja;
Ha korán pirul, reám
Jő a válás éjszakája.
Menj, szerelmem, menj el;
Nézd közelg a reggel.

Ha ohajtod, hogy gyökeret
Verjen üdvünk csemetéje,
S sanda irigyeink dühe
Ne leheljen vést főléje.
Ha ohajtod, hogy miként most
Össze még sokszor jöhessünk,
S tartozásom, tartozásod,
Látra mindent kifizessünk:
Menj, szerelmem, menj el;
Nézd közelg a reggel.

³⁴ A fordítás a Délibáb 1853. évfolyamának 752–753. lapján jelent meg.

Hagyd az édes csók s ölelgést;
Hogy ezek közt múlatozol,
Maglehet, hogy kurta kéjért
Hosszú bánattal adózol.
A vezeklény szent tűzében
Egy napot nem bán a lélek,
Mert az égi üdv reménye
Enyhet ad minden sebének.
Menj, szerelmem, menj el:
Nézd közel a reggel.

A fordítások a Délibáb XVII. sz. 527–529. oldalán, illetve a XXIV. sz. 752–753. lapján jelentek meg. A Koszorú 1864. évfolyama is hozott tőle műfordítást:

*Rab dala*³⁵

spanyolból – Ács Zsigmond

Ime most volna tavasz hó,
Mikor enyhe lég lehel,
Mikor a pacsirta dalt mond,
S rá a csattogány felel.

S szerelem szolgálatára
Visszatér az ifjú nép,
Ah! de engem börtönben
Árva kétség kínja tép.

Nem tudom, nappal mikor van?
Sem az éj ha száll alá? –
Egy madárka volt barátom,
S hajnalim megdalolá.

De megölte egy rossz íjász:
Verd meg, isten, tetteér! –
Fejtetőmről hosszú fűrtöm
Térdkalácsomig leér.

---

³⁵ A fordítás a Koszorú 1864. évfolyamának 420. lapján jelent meg.

Szerte ömledő szakállam
Mint egy abrosz szétterül;
S körmeim szolgálnak immár
Oh nyomor! metsző szerül.

Ám ha fejedelmem parancsa,
Legyen! éltem az övé! –
De a börtönőrre átok,
Ha e sok kint ő szövé.

Oh, csak adna bárki nékem
Repülő kicsiny futárt:
Csalogányt, rigót, pacsirtát,
S bármi más zengő madárt.

Volna képes nők körében
Egynéhány szót ejteni;
Mondaná meg Lenorának,
Hogy jegyesse izeni:

Küldjön egy sültet! s ne pisztráng
Vagy lazacz legyen bele:
Hanem egy csákány-kapácskát
S reszelőt rejtjen bele.

Vártoronynak a kapácskát,
A bilincznek reszelőt...
A király hallá keservét,
S szabadon bocsáttá őt.

Az 1850-es években az amerikai Henry Wodsworth Longfellow költő versei igen divatosak lettek; magyar irodalmi folyóiratokban, antológiákban, műfordítás gyűjteményekben közölték őket. Fordítói között szerepelt Szász Károly, Greguss és mások mellett Ács is. Népszerűsítésükből ő is kivette a részét. Műfordítása a Hölgyfutárban kapott helyet:

Indiánok serenadeja

Onaiweh!³⁶ ébredj szerelmem!
Te az erdő vad virága!
Te a rét szép repesője,
Kelj fel, ébredj őz-szemüm!

Ha csupán reám tekintesz,
Idvezülök, idveezülök,
Mint a rétek liljomai,
Ha a harmatot megérzik.

Lehed édes, mint korányban
A virágok illatárja;
Édes, mint illatjuk estve
A lehulló lomb³⁷ havában.

Nem szökell-e minden vérem,
Csak feléd, feléd eremben,
Mínd forrás ki a napra!
A legfényesb éj³⁸ havában?

Onaiweh! e szív feléd dall,
Dall, mikor hozzám közel vagy;
Mint sóhajtó, zenge ágak
A szamócák szép havában³⁹.

Kedvesem, ha kedvtelen vagy,
Szívem elborul, sötétül,
Mint a fénylő csermelye,
Ha a felleg árnyat ejt rá.

Kedvesem, ha mosolyogsz,
Felragyog háborgó szívem,
Mint a nap megaranyozza,
A hűvös szél verte habzást.

---

³⁶ Onaiweh annyi, mint ébredj.

³⁷ Lehulló lomb hava = október.

³⁸ Legfényesb éjek hónapja = április.

³⁹ Szamócák hónapja = június.

Föld mosolyog, vizek mosolyognak,
Föllegetlen ég mosolyg fenn;
De ha nem vagy közelemben,
Vére dobogó szívemnek!

Én magam, nézd, én magam,
A mosolyt is elfelejtem! –
Kelj fel, édes! Onaiweh!
Onaiweh! ébredj szerelmem!

Longfellow után Ács

Utóélete

Ha Ács Zsigmond munkásságának kései summázását kíséreljük meg, szám-
szerűleg fel kell sorolni teljesítményét, mivel az elárulhat valamit! Négy drámá-
val bírkózott meg. Shakespeare-től hármát, Dumas-tól egyet tett le a magyar ol-
vasó asztalára. Fordításirodalmunkat még két regénnyel és alig fél tucatnyi vers-
fordítással gazdagította. Nem lebecsülendő teljesítmény még akkor sem, ha
tudjuk, nyelvismeretét, irodalmi jártasságát nem önálló munkák megírására, ha-
nem idegen szerzők bemutatására használta. Igazi visszhangot csak a Shakespea-
re-művekkel váltott ki, de akkor is inkább polémiát, mint egyértelmű elismerést
robbantott ki, s velejároként régi barátokat veszített el. Halála után még két évig
szerepelt neve fordítóként a Velencei kalmár Nemzeti Színházbeli előadásainak
színlapján. Utána mások fordításában játszották.

Öröksége, könyvtára és művei szétszóródtak. Szerencsétlen maradékai pénz-
zé tették hagyatékát. Leánya, Sarolta levélben⁴⁰ kereste meg Szilágyi Sándort⁴¹,
hogyan segítséget kérjen atyja könyvtárának értékesítéséhez:

Laskó, 1898. nov. 19.

Méltóságos Úr!

A mikor Budapesten személyesen felkerestem, és meg kérdeztem boldogult
jó Atyám könyvtárát illetőleg becses tanácsát, annak értékesítésére nézve, a leg
szívesebben, a legmelegebb részvét jó akaratával megígérte Méltóságod ennek
elintézését.

⁴⁰ OSZK Kt Fond IX/28. Ács Sarolta Szilágyi Sándornak

⁴¹ Szilágyi Sándor (1827–1899), történetről, szerkesztő, a budapesti Egyetemi Könyvtár igazga-
tója, a Magyar Történelmi Társulat egyik megalapítója.

Most újólaj felkérem, ha becses idejéből áldozna rá, s egyszersmint biztosítom, hogy ebben eljárásában feltétlenül belényugszom, sőt örök hálára kötelezend. Én 4–5 hó múlva Laskoról elköltözöm alkalmasint Budapestre, ez idő alatt ohajtanám, ha ezen könyvtár ügyet elintézhethnök, mert a menyire fáj boldogult jó Atyám könyvtárától megválnom, be kell látnom, hogy ez csak akadályozná költözködésem, nehezítené létfenntartásom, a menyiben annak is helyről kellene gondoskodnom.

Most még bátorkodom itt megírni, hogy a katalógusba, úgy hiszem, a vasárnapi újságok nintsenek felvéve, ugyanis van kemény kötésbe 1856 évtől fogva 30 évfolyam, kötetlen pedig 1891-től 1895-ig kötetlen. Világkrónika pedig 1879, 1888, 1889, 1890, 1891, a mi pedig a teológiai könyveknél megvan jelezve, az már nincs meg.

Méltóságodnak jóakaró kegyébe ajánlva magamat, vagyok a legmélyebb tiszteletel.

Up. Bellye (Baranya m.)

Ács Sarolta

Ma már nem tudjuk, mi lett Ács tiszteletes könyveinek sorsa, aki idegen nyelvekből annyi sok értékkel kívánta megismertetni magyar olvasóit. A versek, a regények – mára kiderült – nem tartoznak a világirodalom örökbecsű darabjai közé, így e fordításait már csak az irodalomtörténet tartja számon. Mi lehetett elhallgatásnak az oka? Ács visszahúzódo természete? Kirekesztettsége az irodalom, a fordításirodalom fő áramából? A szellemi háttér hiánya? A fordított író rossz megválasztása? Legvalószínűbb, hogy e kérdések mindegyike tartogat némi igazságot. Ács Zsigmond a fordítók között közkatona volt, aki korán felismerte, hogy a magyar irodalomnak vérátömlesztésre, vérfrissítésre van szüksége, s erre csak úgy van lehetőség, hogy mások irodalmát is megismerteti. Legjobban a központokban nyílt volna rá mód. Élete és munkássága azonban a vidéki értelmiségi sorsát példázza. Élete delén a vidéket választotta azzal a kockázattal, hogy vállalta a későn értesültséget, a kirekesztettséget a napi irodalmi élet áramából, s egyik oka éppen ebben rejlett, hogy tehetségétől és szándékától messze elmaradt a teljesítménye. Laskón például egyszer tüzi fáért, máskor kályháért s egyéb kicsinyes dolgokért kellett perlekednie az előljárósággal. Hite és munkakedve a csüggedések ellenére is megmaradt: szellemi háttér nélkül folyamatosan alkotott, gondolkodott és adatokat gyűjtött a múltról, s közvetítette azt, amit Európában jónak és termékenyítőnek tartott.

Irodalom

ÁDÁM Gerzson

1904 Nagykőrösi Athenas. Nagykőrös

ARANY János

1982 Arany János leveleskönyve. Válogatta, szerkesztette, a bevezetőt és a mutatókat készítette Sáfrány Györgyi. Gondolat, Bp.

BAYER József

1909 Shakespeare drámái hazánkban. Bp.

Bernardin de SAINT-PIERRE

é. n. Pál és Virginia. Fordította Ács Zsigmond. Pest

1942 KISS Sándor

Kopács szellemi néprajza. Néphit és tudás, szokások stb. 500 p. (kézirat) In Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattár, Bp.

Értesítő

1907–1908 Nagykőrösi Református Gimnázium Értesítője

FELEKI József

1881 Foktó község és a ref. egyház múltja

GOLDSMITH Olivér

é. n. A wakefieldi pap. Angolból fordította Ács Zsigmond. Bp.

SZÁSZ Károly

1925 Kisebb csillagok. Budapesti Hírlap, 56. sz.

TIBORI JÁNOS:

Balla Árpád lelkipásztor Sényőn, 1953–1957.

(*Levelek a száműzetésből.*)

I.

Életrajzi adalékok a levelek keletkezésének éveiből

Balla Árpád Kispesten született 1910. február 7-én. Teológiai tanulmányait az I. lelkészképesítő vizsgával 1933. február 1-jén Budapesten, majd a II. lelkész-képesítő vizsgálattal Debrecenben tette be 1935. szeptember 21-én.

Égi áldásként végzett lelkészi szolgálatának kereteit behatárolóan érzékeltetik az alábbi táblázat szavai:

Szolgálatának minősége	helye	ideje	
Segédlelkész	Pécs	1933. II. 1.	– 1933. IX. 15.
Segédlelkész	Hajdúnánás	1933. IX. 15.	– 1934. II. 1.
Segédlelkész	Büdszentmihály	1934. II. 1.	– 1938. V. 1.
Vallásoktató lelkész	Orosháza	1938. V. 1.	– 1942. XI. 1.
Missziói lelkész	Budapest	1942. XI. 1.	– 1945. XII.31.
Lelkipásztor	Hajdúnánás	1946. I. 1.	– 1953. I.31.
Lelkipásztor	Sényő	1953. III. 29.	– 1957. III. 4.
Lelkipásztor	Hajdúnánás	1957. III. 4.	– 1970. V. 1.
Nyugdíjba vonult		1970. V. 1-jén ¹	
Lelkész	Szalonna	1970	– 1978
Lelkész	Szalonna	1978 őszén agyérgörcs Miskolcon	
Temetése	Hajdúnánáson	1982. XI. 12-én	

A törzslap adatainak esszenciális, lényeges alkotóit Balla Árpád maga tárta fel lelkészi szolgálatának 50 éves jubileumára készített elemző értékelésében.² A

¹ Balla Árpád törzslapja. TtREL I. 1. és 15. d.

² Balla Árpád: 1930–1980. április 1. In: BALLA Árpád: Jegyzetek. XII. kötet. 1980. március 4-től május 11-ig. Balla Árpád hagyatéka. Kézirat: 2. d. 126. sz. 42–43. p. TtREL I. 27. c.

Sényőn elszenvedett száműzetésében írott levelei háttérének meghatározó történéseit pedig felesége emlékiratának segítségével keltjük életre a következő töredékekben:

„... Jött a II. világháború. Kispestet kiürítették. Mányba, egy dunántúli faluba költözött a család négy apró gyermekkel. Sajnos, Mány a front színhelye lett. Egyik nap az oroszok, másik nap a németek vonultak be. Ez így ment heteken keresztül. A férfiakat elhurcolták és a legszörnyűbb harcokba vetették be. Az asszonyoknak is menni kellett kisgyermekükkel együtt. Majd kiürítették Mányt is. Tök községbe menekült a család. Itt szóródtak. Amikor egy kicsit csendesedett a harc, Biára menekültek, ahol csodálatos módon összetalálkoztak. Nem maradt semmijük, de megmaradt az egész család egészségesen, épen. Ez akkor több volt mindennél.

A fővárosban csendesült harci zajban hazaindultak. Budáig tehervonattal és gyalogosan csak eljutottak. Híd nem volt, komp sem. Az egyetlen lehetőség a pontonhíd volt, ezen kellett átkelni a Dunán. Csaknem olyan volt az, mintha egy szál deszkán kellett volna átmenni. Elöl remegve lépdelt az édesanya: ölében a kisfiú – 8 hónapos –, hátán a legkisebbik leány, Eszter, szoknyájába kapaszkodva a hat éves Jutka. Utánuk egyedül a 10 éves Ida, akinek annyira víziszonya lett, hogy soha többé nem tudott a víz mellett elmenni. A sor végén az apa, hátán a megmaradt élelmet cipelve. Lassan és nagyon nehezen hazaértek Kispestre, ahol édesanyjuk várta őket. Aránylag kevésbé kifosztva találták a lakást.

Másnap Balla Árpád Ida kezét fogva – ő volt a védelem a robotba vivés ellen – bement a Református Élet szerkesztőségébe, szétbombázva találta.³ Az utcán Bereczky Albert kiáltott utána: „Árpád! te élsz? Ha téged megmentett az Isten, te mented meg az éhező pesti gyermekeket!” Azonnal kétnyelvű írást kapott, amely felszólítja az orosz és a magyar hatóságokat, hogy Balla Árpádot minden munkájában segítsék: vigyék orosz és magyar járműveken – teherautón, vonaton, szekéren. – Elment az első segélyvonat Hajdúnánásra, benne Balla Árpád családja is. Ott volt ennivaló. Nagybátyja terménykereskedő volt, aki a többi kereskedővel összefogva ellátta terménnyel, élelemmel, cukorral, zöldséggel. Állandóan úton volt Budapest és Debrecen között, ezer veszedelemnek kitéve.

Egy alkalommal azt a megbízást kapta Ravasz László dunamelléki püspöktől, hogy „fontos iratokat” hozzon el Révész Imre püspökhöz Debrecenbe. Két napig tartott az utazás Pesttől Debrecenig – emlékezik vissza Balla Árpád -, gyalog, tehervonaton, végül egy mozdony szeneskocsija tetején. Ahogy leugrott a vonatból, sietett a püspöki hivatalba. Ott közölték vele, hogy Révész nem fogad senkit, mert rendkívüli képesítő vizsgán elnököl a kerületi tanácsteremben. A terem aj-

³ BALLA Árpádné emlékirata. Kelt Debrecenben, 1991. január havában. Kézirat TtREL I. 27. c. 3. p.

tajánál egy tanárnő örködött és mosdatlan csavargónak nevezte Ballát, amikor elmondta, hogy püspökkel azonnal találkoznia kell. Töprengés nélkül félretolta az ajtónálló tanárnőt és benyitott a terembe. Egy szempillantás elteltével Révész az ajtónál termett és átölelte a „szenes csavargót”, s bevitte a püspöki hivatalba, mosolyogva mondta: „Látod, adódik helyzet, amikor mégsem a ruha teszi az embert.” Azután kesergett a papok magatartása miatt. A Tiszántúlról sok pásztor hagyta faképnél a nyáját, s a pásztor nélküli nyáj abban az apokaliptikus időben kezdett már szétszéledni... Visszatérvén Pestre, Szabó Imre esperes könnyek között tanácsolta neki, hogy menjen le a Tiszántúlra gyülekezeti lelkipásztornak, hiszen semmit sem tud kezdeni a rom fővárosban négy kisgyermekkel. Újabb debreceni útján be is kopogtatott Révész Imréhez. „Kitörő örömmel fogadta kéresemet. Szabadon választhatsz magadnak ekléziát! – mondta -, s már sorolta is az elárvult gyülekezeteket. Ahogy mondta, egyre mondta az üres katedrákat, mindjobban komorodott az arca. Egyszer csak felugrott és emelt hangon kijelentette: hagyjuk most abba. Tudod, mit kell tenni! Legyen vége a gyémánt-papságoknak!”⁴

Balla Árpád a Vöröskereszt védelmével dolgozott, családját is a Vöröskereszt plakátja óvta anyósa házában Hajdúnánáson. A nánási gyülekezet lelkészének választotta. A beiktatás anyósáéknál történt kb. 30 személy részvételével. A megvendégléshez a tanyasi gondnok hozott egy nagy pulykát. A sütemény mellassal készült.⁵

Lakásuk nem volt. Az egyik paróchiát a párt foglalta el, a másikba az ostrom idején a tyúkpádláson bujkáló vallásoktató lelkész – Illyés Péter – fészkelte be magát, miután abból az orosz parancsnokság elment. Az új lelkész családjával együtt az anyósánál kapott szállást, de ott is csak egy szoba volt. Innen járt be minden napon az ideiglenes lelkészi irodába Balla Árpád. Ez volt az egeres, melyet előzőleg raktárnak használt az egyik iskola. Itt állt az előtérben az íróasztala, könyvesszekrénye, hátul az összes könyve, bútora. Minden az egerek martalékává lett. A paróchián a vallásoktató lelkész és egy vasutas család trónolt, akikhez a Balla Árpád iránti ellenszenv gerjesztésében csatlakozott a másik lelkész, Apostol Elek is. Ők tüntetőleg nem jelentek meg Balla Árpád beiktatásán sem, s távol maradtak az azt követő egy hétig tartó evangelizációs istentiszteletekről is, amelyeken Dobos Károly hirdette az ígét zsúfoltan belakott templomban.

---

⁴ BALLA Árpád: Emlékek, színek, képek Révész Imre tiszántúli püspökről. Balla Árpád hagyatéka. 2. d. 2. p. TtREL I. 27. c.

⁵ BALLA Árpád emlékirata. I.m. 4. p.

Illyés Péter vallásoktató lelkész – saját vallomása szerint – minden áron paróchus lelkész akart lenni.⁶ E cél elérése érdekében már 1945-ben, – amikor Balla Árpád még csupán a választás előtt állott, – „zsidó bérenc”-nek nevezte. 1946-ban a „kommunista párt besúgója” váddal hurcolta meg a Presbitériumban. Majd azzal rágalmazta, hogy sikkasztó, részeges gazember, a gyülekezet lelki életének megrontója lett az új lelkész. Illyés Péter megnyerte Apostol Elek lelkész-társa, Rösztler János egyházügyi főelőadó és a párt támogatását is.⁷ 1951 szeptemberében a politikai oldalról is megkezdődtek a támadások. A Tanács Végrehajtó Bizottsága követelte a gyülekezeti ház felajánlását, a főgondnok és a presbitérium lemondását. Balla Árpád e felszólításnak szilárdan ellenállt.⁸

Ilyen légkörben kellett dolgoznia Balla Árpádnak Nánáson, mégis gyönyörű munka folyt: vasárnapi iskola, ifjúsági leány és fiú munka, női és férfi bibliakörök.⁹ Megindult a bibliaiskola és minden este jöttek szorgalmasan 6 évestől 80 évesig.¹⁰ Megszületett a népfőiskola. Itthon csak Sárospatakon volt ilyen Szabó Zoltán vezetésével. Tanárok, orvosok, mezőgazdászok, kertészek és mások vállalták a tanítást. Innen kerültek ki védőnők, hivatali dolgozók, többen Pesten töltöttek be vezető állásokat. Sajnos a második év már csak néhány hónapig működhetett.¹¹

Amikor 1952-ben pünkösd másodnapját munkanapnak rendelték, a presbitérium a Városi Tanács VB 105/1952. sz. határozatát tudomásul vette és kifejezte azt a felismerését, hogy a mezőgazdasági munkák tervszerű elvégzése – főként a rendkívüli időjárásra tekintettel – a növényápolási munkák folytatása elsőrendű feladat, ezért egyhangúlag kimondja, hogy

---

⁶ ILLYÉS Péter: Újra meg újra előjövő problémák és azok megoldása a hajdúnánási református egyházköztségben. Felszólalás 1950. májuss 22-én a presbitéri gyűlésen. 3. p. In: Balla Árpád hagyatéka. Kézirat. 2. d. TtREL I. 27. c.

⁷ BALLA Árpád levele dr. Kállay Kálmán teológiai professzor, egyházkerületi bírósági előadónak. Kelt Hajdúnánás, 1952. november 19-én. In: Balla Árpád hagyatéka. Kézirat. 2. d. TtREL I. 27. c.

⁸ BALLA Árpád levele dr. Kállay Kálmán teológiai professzor, egyházkerületi bírósági előadónak. Kelt Hajdúnánás, 1951. március 17. In: Balla Árpád hagyatéka. Kézirat. 1. d. 1–4. p. TtREL I. 27. c.

⁹ A hajdúnánási református gyülekezeti munkások (presbiterek, pótpresbiterek, gyülekezeti tanácsosok, bibliaköri vezetők, bibliaiskolások) munkaközössége 1951. június 23–24-i csendesnapjain közösen felismert látások összefoglalása. In: Balla Árpád hagyatéka. Kézirat. 1. d. 1–4. p. TtREL I. 27. c.

¹⁰ Alapfokú bibliai tanfolyam tervezete. In: Balla Árpád hagyatéka. Kézirat. 1. d. 1. köteg. TtREL I. 27. c.

¹¹ Népfőiskolai napló, népfőiskolai iratok. In: Balla Árpád hagyatéka. Kézirat. 1. d. 1–3. köteg. TtREL I. 27. c.

- a) Pünkösöd második napján az istentiszteletet kivételesen nem ½ 10 órakor, hanem reggel 7 órakor tartják. A harangozás ¾ 7 órakor kezdődik és 7 óráig tart.
- b) Tekintettel arra, hogy az ünnep első napján két alkalommal lesz úrvacsora osztás, ezért a hétfő reggeli istentiszteleten az úrvacsorát nem szolgáltatják ki.
- c) A gyülekezeti házban a szokásos ünnep délelőtti istentiszteletet nem tartják meg.
- d) A presbitérium e határozatát az ünnep első napi istentiszteletek alkalmával kihirdetik a gyülekezetnek a templomban.
- e) Végül a presbitérium kimondja, hogy határozatát jegyzőkönyvi kivonatban azonnal közli az illetékes hatósággal.

Balla Árpád a presbiteri határozatot sietve elvitte a tanácsházára. Innen azonban csak annak kihirdetésére engedték vissza a templomba, így az igét Apostol Elek hirdette.¹²

Másnap Balla Árpád reggel hét órakor tartotta az istentiszteletet, s utána mentek ki a határba dolgozni a gyülekezet tagjai. Ezzel betelt a pohár. Nyomban hívták Ballát a tanácsra és megmondták neki, hogy ezt nem hagyják büntetés nélkül. Fel is függesztették 1952. június 28-án, s a püspöki hivatal e határozatát felterjesztette az Állami Egyházügyi Hivatalnak Budapestre, amely az államsegélyt megvonta tőle és javadalmának is csak a felét kaphatta a felfüggesztés időtartamára.¹³ Majd a Tiszántúli Egyházkerületi Bíróság – fellebbezés után – elmozdításra ítélte.¹⁴ Ez az állapot napról-napra komorult Nánáson egészen 1953. március 29-ig – Sényőn – egy eldugott szabolcsi kis faluban történt lelkészi beiktatásáig. A sényői presbitérium és gyülekezet Békefi Benő a nyírségi „fegyházmegye” esperesének fellebbezhetetlen határozatára már március 13-án egyhangúlag meghívta lelkipásztorának.

A beiktatás napjára így emlékezett Balla Árpád: „Izzó cserépdarab ez az akkori egyháztörténetünkéből.” Előzményként említette, hogy március 26-án, csütörtökön hivatalos levelezőlap érkezett Nánásra Békefi Benőtől, hogy 28-án, szombaton délután okvetlenül jelenjék meg a nyíregyházi esperesi hivatalban. Hogy miért, arról egyetlen betű sincs a lapon, legfeljebb sejthető, hogy a beiktatásról lesz szó. Ezt a felvetést megerősítette Fintor Béla nyírturai lelkipásztor le-

¹² Presbiteri határozat. 1952. pünkösöd első napján. In: Balla Árpád hagyatéka. Kézirat. 1. d. TtREL I. 27. c.

¹³ Állami Egyházügyi Hivatal 17573/1952. sz. határozata. Kelt Budapest, 1952. július 1. In: Balla Árpád hagyatéka. Kézirat. 2. d. TtREL I. 27. c.

¹⁴ Egyházkerületi bírósági ítélet hiteles kiadmánya. 10/1952. sz. Kelt Debrecen, 1952. november 25. In: Balla Árpád hagyatéka. Kézirat. 2. d. TtREL I. 27. c.

vele, amelyben megírta, hogy a sényői gyülekezet sem kapott semmiféle hivatalos értesítést a beiktatásról, sőt a környékbeli szomszédos gyülekezetek lelkészei sem. Így hát kevesen lesznek a templomban, de készüljön fel a szolgálatra. Március 27-én búcsúzott Nánás. Mindenki eljött, aki meghallotta, hogy talán virágvasárnapon lesz Sényőn a beiktatás. Szívszorító volt a búcsúzás, – idézi fel Balla Árpád: „Debreceni Zsuzsanna néni egy öt kilós nánási kenyeret hozott, Molnár Juliska lisztet, Helmeczi Lászlóné (temetőőr) kenyeret és a gyermekeknek 20,- Ft-ot, K. Szabó Sándorné presbiter feleség ugyancsak kenyeret hozott. Nánás 1945–1953. március 27-ig kenyeret adott. Akkor, március 27-én kenyérrel búcsúzott. Ez a kenyér zálog volt: hozta, küldte a kenyeret Sényőre is.”¹⁵

Sényőn az ÁEH megvonta Balla Árpádnétól a segédlelkészi kongruát, így a család havi jövedelme az államsegéllyel és a helyi javadalommal együtt 900,- Ft volt. Ebből kellett élniük úgy, hogy 4 gyermekük közül 3 házon kívül tanult. De a sátáni bérencek nem érték el céljukat. A gyermekek a nyári vakációban megkeresték az egész évi kenyeret. Mentek dolgozni a termelőszövetkezetbe, amelynek Eszter szabályos tagja is volt. A gyülekezet sem hagyta magára a lelkészét és családját. Pedig a gyülekezet is nagyon szegény volt, a termelőszövetkezet életrehívása előtt nagyobb részt urasági cseléd. Feltörték az elhanyagolt papkertet, csináltak ott melegágyat, valóságos paradicsomkertté varázsolták már az első évben. A gyermekek tartásdíját kifizették a nánásiak meg a teológiai tanárok. Erdős Károly professzor pénzzel is segített.¹⁶

Mégis az egymást követő években a gondfelhők sokasodtak és bár meg nem tört hittel hordozták továbbra is a számkivetés keresztjét, de előbukkantak események, amelyek elhárítása érdekében a valós körülményekre rá kellett mutatni. Megrázó látképet tár elénk Balla Árpád az egyházkerületi főjegyzőhöz írott levelében, megtörvén addigi némaságát:

„Pár hét múlva három esztendeje lesz, hogy sem szóban, sem írásban nem jelentkeztem, – írja. – Vállalva a sényői magányt, a paróchia kapuján is csak akkor léptem ki, amikor valahová hívtak, vagy hivatalos dolgom volt. A levelezési kapcsolatot is megszakítottam úgyszólván mindenkivel. Szabadjon mindezt elmondanom az eddig hallgatásomról. Ugyanakkor hálás szívvel köszönöm, hogy mindig tetszett érdeklődni sorsunk felől és Debrecenben tanuló gyermekeim is érezték szeretetét.

Most kényszerítve érzem magam a levél írásra, ugyanis beadtam a közalaphoz a tanítatási segély iránti kérésemet, amit Békefi esperes úr elutasított azzal, hogy a feleségem visszakarta a kongruáját, ami több mint a tanítatási segély.

¹⁵ BALLA Árpád: Beiktatás Sényőn 1953. március 29-én. In: Balla Árpád: Jegyzetek. 1980. március 4-től május 11-ig. XII. kötet. 37. p. Balla Árpád hagyatéka. Kézirat. 2. d. TtREL I. 27. c.

¹⁶ BALLA Árpádné emlékirata. I.m. 6. p.

Ezt a visszautasítást is tudomásul vettem volna, ha nem jutottunk volna a teljes fizetéseképtelenség állapotába...

Már fentebb vázoltam, hogy három esztendő óta itt ülök a Hallgatás forrásai mellett. Nem kiáltottam. Pedig sokszor lett volna arra okom és alkalmam. Minek beszéljek az egyházkerület egyik szétesettebb és legszegényebb gyülekezetéről, amely szeretetben mégis vetekszik a régi gyülekezetemmel. De kicsiny és képtelen többet nyújtani, mint amit nyújt. Jajgathattam volna, hogy a paróchián nincs egy ajtó, nincs egy ablak, amelyik rendesen becsukódna. Nincs egyetlen kályha, amely fűthető volna. A 11–12 fokok szobák dermesztő hidegéről. Arról, hogy a falunak nincs orvosa. Jelenleg például három hete nem láttuk a körorvost. Arról, hogy ide valóban „megsebzetten” érkeztem, súlyos testi nyomorúsággal. Arról, hogy az elmúlt év őszén kénytelen voltam kórházba menni gyógykezelés céljából, hogy a kórházi segély iránti kérésünket is a tanítási segélyhez hasonlóan utasították vissza. Arról, hogy lassan már teljesen tönkrementünk s már a felfokozott fizikai munkáért járó bevételünk sem tudja fedezni a kiadásainkat. Négy gyermek taníttatása, s közülük a jelen pillanatban háromé a házon kívül. A sényői paróchián már elhordozhatatlan a teher. Mit cselekedjünk? – kérdezem őszinte bizalommal és tisztelettel. Megoldás volna, hogy vegyük ki őket az iskolából, hiszen nem kell mindenkinek közép- vagy éppen főiskolát végezni. Ha rossz diákok lennének, egy percig sem haboznék és ezt a megoldást választanám. Igen, de mind a négy jó tanuló. Melyiknek törjem ketté az életét azzal, hogy nem engedem továbbtanulni? Nincs előttem más út, mint még egyszer megpróbálni kopogtatni az Egyház ajtaján.¹⁷ Kelt Sényő, 1956. február 29.

1956-ban már ajánlgatták Balla Árpádnak a nagyobbnál nagyobb paróchiákat. A nagydobosi lelkipásztori állásra történt meghívásra adott nemleges válaszában összegezte a sényői éveket s elsősorban lelki vonatkozásban elemezte. Teljes nyíltsággal megírta, hogy súlyos ítélettel, az egész ország egyházi közvéleménye előtt pellengére állítva érkezett 1953-ban a sényői gyülekezetbe. Ez a gyülekezet az első órától kezdve ragaszkodó szeretettel és megbecsüléssel vette körül és igyekezett elfeledtetni azokat a sebeket, amelyeket a Nagykunsági Egyházmegye 10. B./1952. számú ítélete ütött. Ennek az ítéletnek a jeleivel találták magukat szemben gyermekei az egyetemi felvételi vizsgáikon. Ida 1953-ban, Júlia 1956-ban állott az egyetemi felvételiztető vizsgabizottság előtt. Mindkettőjüktől először azt kérdezték meg, hogy édesapjuk hogyan került Hajdúnánásról Sényőre? E kérdésből arra lehet következtetni, hogy Balla Árpád ügye mögött súlyos politikai okok voltak és az ítélet az 1951–52. év forró légkörében született. Viszont olyan súlyos és kemény volt az ítélet, hogy egészségileg az egész család meg-

¹⁷ BALLA Árpád levele dr. Ferenczy Károly egyházkerületi főjegyzőhöz. Kelt Sényő, 1956. február 29. In: Balla Árpád hagyatéka. I. d. TtREL I. 27. c.

rokkant. Ő maga súlyos szívbajjal küszködött. A kenyérért való küzdelem kiskorú gyermekeit is arra kényszerítette, hogy nehéz fizikaimunkát vállaljanak iskolai tanulmányaikon kívül s ennek következménye, hogy három gyermeke szív- és ízületi betegséget szerzett.

A 10.B./1952. számú ítélettel kapcsolatban felsorakoztatta azokat a kényszerítő körülményeket, amelyek között az ítéletet tudomásul kellett vennie. Így például „a hajdúnánási tanácselnök több ízben fizikai kényszer alkalmazásával is megfenyegette. Arra is utalt, ha nem fogadja el az ítéletet, akkor Papp Béla karcagi lelkész sorsára juthat, aki – mint mondotta – a hívek szerint a börtönben meghalt. A közellátás érdekeit veszélyeztető bűncselekmény elkövetésével is vádolták és követelték az egyházi főhatóságtól, hogy őt távolítsák el Nánásról.”¹⁸

Az egyházmegyei bíróság a Sényőre való áthelyezést jogtalanul és törvényellenesen hajtotta végre, ezért Balla Árpád kijelentette, hogy ő csak Nánásra megy vissza. Ez meg is történt. Ez volt az ő rehabilitációja. Nánáson újra beiktatták.¹⁹ Folytatta azt a munkát, aminek abbahagyására erőszakkal kényszerítették. A nánási gyülekezet szeretete határtalan volt: kiházásították még a négy gyermeküket is. Megkaptak a gyülekezettől mindent, ami egy új háztartásban szükséges volt. Megbékélt boldogsággal írta Balla Árpád, hogy a „fegyházmegyéből” hazatért az „egyházmegyébe”.²⁰

A lelki munka megelégnült Nánáson és vidékén. Balla Árpád evangelizált sokszor egész heteken át. Egészségi állapota azonban egyre gyengült. 1970-ben betöltvén a 60. életévét, nyugdíjazását kérte, de elhivatását tovább folytatta a Tiszáninneri Egyházkerületben. Darányi Lajos püspök nyolc gyülekezetet ajánlott neki, ahol nem volt lelkész. Ő Szalonnát választotta, – úgy értesülvén, – hogy templomba járó kis gyülekezet van Árpád-kori műemlék templommal. Kiderült, hogy a templomot teljesen újjá kellett építeni. Lankadatlan munkával és sok-sok utánjárással ezt a feladatot is megoldotta és befejezi égi áldással.²¹

1978 őszén agyérgörcs támadta meg. El kellett mennie Szalonnáról. Fájó szívvel hagyta el kedves gyülekezetét. Sírva nézte, amint kocsira rakták a hol-

---

¹⁸ BALLA Árpád levele a Nyírségi Református Egyházmegye Elnökségének. Kelt Sényő, 1956. október 3. In: Balla Árpád hagyatéka. Kézirat. 2. d. 1–2. p. TtREL I. 27. c.

¹⁹ BALLA Árpád hajdúnánási lelkipásztor 1957. március 3-i beiktatása. Kiss József esperes és Balla Árpád igehirdetése. In: Balla Árpád hagyatéka. 1. d. TtREL I. 27. c.

²⁰ BALLA Árpád mottója Farkas Miklóshoz küldött levelének bal sarkában. Kelt Nagykálló, 1956. december 3. Balla Árpád hagyatéka. 2. d. TtREL I. 27. c.

²¹ Szalonna templomának felújítása 1971–1975. In: Balla Árpád hagyatéka. 2. d. 1–3. köteg. TtREL I. 27. c.

mijukat. Miskolcra költöztek. Írt mindaddig, amíg a szeme elhomályosult. Egy kiváló barcikai szemész megműtötte, de többet már nem tudott dolgozni.²²

1982. november 12-én – ragyogó napfényben – Hegedűs Loránt temette abba a sírba, amelyet a nánási gyülekezet csináltatott számára a sírkövel együtt. Ott áll a sír a temető közepén egykori hívei között. Még ma is friss virággal borítják állandóan, és megáll a temetési menet a sírjánál, ha éppen ott haladna el. Emléke, lelke örökké él – amint hisszük – az örökkévalóságban.²³

Balla Árpád küldetése tartalmának közreadandó egyik vonulata, a levelek igazolják, hogy mindenütt és mindenkor „minister verbi Divini”, Isten igéjének szolgája maradt. Levélhagyatékának pecsétjeit közel félévszázados zárolás után nyithatjuk most fel a hozzátartozók gondos – sok vészes napokat átélt – őrzésének igazmondó ajándékaként, amely a ma olvasójának sem lehet pusztába kiáltó szó csupán, hanem „a tükör által homályos látásban is” tanúság és tanulság egyben.

A levél a gondolatok megörökítésének és közlésének sajátos eszköze, amely az írásbeliség fejlődésével egyidejűleg alakult ki. Tulajdonképpen az emberek közötti beszélgetés egyik sajátos típusa, amely formája és tartalma szerint gazdag csoportosításra ad lehetőséget. Témánk szempontjából meghatározó, hogy Balla Árpád nem küldötte el zömmel sem Sényőből, – sem egy fiktív helyről: Péntekhegyről, – leveleit. Ismert személyekhez írja ugyan, azonban nem továbbítja a megszólítottakhoz, de általában számít azok olvasására. Így a sényői levelek mindkét klasszikus típusba – a missilis és az epistola kategóriába – besorolhatók, de a száműzetés mélységéből kiáltó lelkész szavára figyelmezve – egyházi műfajban gondolkodva – a legkifejezöbben „új jeremiádnak” nevezhetjük azokat.

Itt és most arról vallhatok, hogy olyan szellemi hagyaték pecsétjét törhettem fel, amelyből a tiszántúli református lelkészek „Gulag” paróchiája egyikének 201 leveléből – a megszabott keretek között – csupán hét láttelepet tehetek közkinccsé.

²² BALLA Árpádné emlékirata. I.m. 9. p. TIREL I. 27. c. 1. d. 9. p.

²³ Uo. 10. p.

II.

*Sényő-Péntekhegy keltezésű új jeremiádok a nyírségi egyházmegyéből.*²⁴

1954. év

Egy püspöki körlevél margójára.

A „tiszavidéki” egyházkerület püspöke körlevelet küldött újeszterendőre minden gyülekezethez. Nem tudni mi indította erre. Csupán annyi bizonyos, hogy a száraz, üres körlevelet fagyos közönnyel, unottan hallgatta a templomos gyülekezet. Már ismerik a „tiszavidéki” püspököt nagyon. Így aztán bármit ír, üzen, cselekszik, az mind visszapattan a hívő magyar református nép szívéből. Kialakult már egy olyan közvélemény a „tiszavidéki” püspök személye körül, amelyik tudomást sem akar venni róla. Annyit vétkezett már ez a püspök a magyar nép ellen, hogy róla majd csak akkor kíván hallani ez a nép, amikor majd bírái előtt felelni fog tetteiért!

Mindebben nincs semmi új és semmi érdekes. Ezek a megállapítások csupán száraz tényeket rögzítenek le.

Van azonban valami ebben a körlevélben, ami egészen megdöbbentő. Azzal fejezi be újévi írását a püspök, hogy ő magát „az Úr Jézus Krisztus által hűséges szolgátok”-nak vallja. A falsum: hazugság és a hybris: gátlott félelmetes keveréke ez a mondat. Vajon ki ne emlékezne még arra, hogy mi módon lett püspökké ez a Péter János nevű ember? Ki akarta őt? Talán az akkori – 1949-béli – Tiszántúl? Talán az egyházmegyék bizalma? Vagy a gyülekezetek egyöntetű szeretete? Az ősi tiszántúli eklézsia lelke? Ő nem. Nem! Más és kívülről való erőtlenyek által lett ő püspök azon az egyházi tájékon, amelyik minden ízében tiltakozott a megválasztása ellen. E sorok írója jól emlékszik, amikor Makkai Sándor, volt erdélyi püspök kétségbeesetten mondta: „értsétek meg, nem lehet mást püspökké választani!” Kell-e ehhez bármiféle kommentár? „Nem lehet mást.” Csak őt! És így is lett. Ha tetszett, ha nem, meg kellett választani püspökké! Persze nem ment simán a dolog. Volt ellenállás. Komoly és erős. Mégis győzött az, akit belülről senki, kívülről mindenki akart. (Azóta az akkori „ellenálló” mind egy szálig eltűntek már!) És most – alig pár év múlva – le merészeli írni, hogy ő az „Úr Jézus Krisztus által” lett azzá, ami lett. Beleborzong a lelkünk ennek a mondatnak az olvasásába. Hát megbízójának és küldőjének meri vallani az Úr Jézus Krisztust ez az ember? Mekkora falsum ez! Legfeljebb annyit jegyezhetünk meg e mondat mellé, hogy egy hazugság-birodalom hűséges

²⁴ „Fegyházmege”. In: DRASKÓCZY István: Szabó Imre a Budapesti Református Egyházmege első esperesének élete és munkái. Parakletos könyvek. Mezőszilas, 1968. 160. p.

uzsályhordozója merészelte leírni azt a mondatot. Nem tehetett másként. Ha a világ, amelyik őt püspökké izzadta, hazugságban él, ennek a világnak a gyermekei és hajtásai sem cselekedhetnek másképp.

Másik egészen megdöbbentő kitétele a körlevélnek, amikor „hűséges szolgátok”-nak írja magát. Ezzel a mondattal körülbelül elérkezett a „tiszavidéki” püspök a hybris, a gatzett Himalájára. Feljebb már nem ő fog juthatni annál. Nyílegyenesen vezetett idáig az útja. Az elmúlt évek során egyre ízléstelenebbül írt és szólt arról, hogy ő és társai mit cselekedtek. Kialakított maga körül egy magasztaló kórust, amelyik önfeledten dicsérte őt. Kórusának tagjai magatartásban, hangban, viselkedésben tökéletesen hasonultak „gazdájukhoz!” Nem volt nagyszámú ez a kar. Hát fel kellett erősíteni „az én dicsérlek téged, te dicsérsz engem” elv hitványságával. A papi és püspöki gög, mint valami megnehezedő levegő, mindenre elterpeszkedett egyházunkban. Megközelíthetetlenek és elutasítók, fölényesek és ridegebbek, elbizakodottak és gögösök voltak e kar tagjai. Köztük leginkább a mi „szeretett püspökünk”. És most – 1954 újesztendőre oda meri írni, hogy ő hűséges szolga!

Ha a gyülekezeteket nem is érdekelte ez az újesztendei körlevél, de erre az elbizakodott megállapításra egyhangú nem-mel válaszoltak az újévi gyülekezetek. Nem! Nem lehet hűséges szolga az, aki áruba bocsátotta egyházát és népét!

Mi tudjuk – bizonyosan tudjuk – eljön az idő és már csikorog annak az Időnek a kereke, amikor nem emberek, de az Úr mondja néki: „Gonosz és rest szolga...!” (Máté 25.26)

(Sényő, 1954. január 1.)

Sikertelen vasárnap-rontás

A mai vasárnap a mi mostani világunk naptára szerint: hétfő. Most ugyan nem közölték a lapok, hogy az olvasók kérésére határozott így a minisztertanács. Úgy vélték az illetékesek, erre már nincs szükség, mit törődik már azzal ez a jó nép, hogy vasárnapot írunk, vagy hétfőt mondunk erre a napra, – gondolták.

Így aztán csak kiadták a rendelkezést belkörüleg és minden üzem, gyár, bánya, hivatal ezt a napot hétfőnek tartozott megtartani.

Mégsem sikerült ez a mostani – 1954-es vasárnap-rontás! Mégiscsak vasárnap maradt ez a nap, még ha hivatalosan hétfőnek deklarálták is. Igaz, hogy a gyárakban, üzemekben megindult a munka. A lassan elgépiesedő ipari munkáság bizonyos százalékáa elkezdte a munkát. A hivatalokban is úgy tettek, mintha hétfő volna. A föld alatt – a bányákban – is nekiláttak a fejtésnek. Ámde ki kérészt statisztikárról, hogy hányan nem kezdték meg e napon a munkát? Valószínűleg az illetékesek riadtan nézegetik grafikonjaikat és kénytelenek megállapíta-

ni, hogy összeomlott ennek a népnek hangtalan ellenállásán a vasárnap-rontás? Mert a magyar falu – ez a csodálatos őstelevény – nem volt hajlandó tudomásul venni, hogy hivatalosék kettőt fordítottak a naptárban. Nem! A falunak vasárnapja volt ezen a napon! És ha nagy jó uraink megnézik a dolgozók grafikonját, meg a vasárnapot ünneplő magyar falut, akkor maguk is elmondhatják: Kár volt! Nem érdemes ezen a földön kísérletezgetni a vasárnap megrontásával. Nem megy az még városon sem. Hát még a falun! Kiderült megint, hogy a falu ennek a népnek a legerősebb védőbástyája. Úgy amint van, bűneivel és nyomorúságai-val együtt! Pedig nem sietett a falu segítségére ebben a kérdésben az egyház sem. Már t.i. a hivatalos egyház! Püspökeink nyilván beleegyeztek a vasárnap megrontásának kísérletébe. Valószínűleg teológiaiilag is igazolták azt önmaguk és az illetékesek előtt. És annak ellenére, hogy Állam és Egyház közös erővel igyekezett megrontania vasárnapot, mégsem sikerült ez a kísérlet!

Pedig a mi magyar népünkről nem lehet elmondani, hogy vasárnapos nép volna. – Egyáltalán nem az! Még az a réteg is, amelyiket mélyebben érintett az Ige, különösebb lelkiismeretfurdalás nélkül szánt, vet, arat, hord, csépel, szüretel vasárnap. Esetleg, ha kérdi ezektől valaki: miért, csöndes belső elpirulással próbálják megmagyarázni vasárnaptalan életüket. Olyanokat mondanak, hogy „Isten megáldotta a munkát, hát azt el kell végezni, még ha vasárnap van is”. Így „a nagy természet diplomában is lehet dicsérni az Urat”. A nagy többség előtt az utóbbi évekig nem jelentett problémát a vasárnapi munka, a vasárnapi mulatozás, vagy a vasárnapi káromkodás. A két háború vérszüretjén részt vett magyar lelkéből kivetszett a vasárnap szentsége, csöndje, imádsága és erőtgyűjtő békessége. Ahogy a Tízparancsolat egyes rendelkezései elhalványodtak a szívében, úgy vagy tán legjobban a IV. parancsolat iránti fogékonyság és érzékenység veszett ki az életéből.

És milyen csodálatosak az Úrnak útjai! Ez a vasárnaptalan magyar ma már kezdi félteni a vasárnapot! Isten megengedte, hogy megkíséreljék elvenni tőle a vasárnapot. Először érthetetlenül állt ezzel a kísérletezéssel szemben, mint annyi mással is. De aztán, amikor többszörös kísérlet történt, egyszeriben felderengett a magyarban valami arról, hogy itt egyik legszentebb jussáról van szó. Ez a szent örökség veszélyben forog! És ezzel a lelkéből törnek le egy darabot. A veszélyérzés megfényszerítette a hétköznappá szürkített vasárnapot. Kezdte újra érezni, hogy ez nem olyan nap, mint a többi: ez más. Ez több. Mégsem szenteli meg igazán. De már kezdi újra élni és gyakorolni a vasárnapot. Még nem mondja, hogy az Úré a vasárnap, de már nagyokat kortyol a vasárnap csöndjéből és jól esik neki.

Még egy-két ilyen vasárnap-rontási kísérlet és a magyar ráébred majd, hogy ez a nap az Úré! És nemcsak a magyar falu zsúfolásig szentelt templomai, de a füsttelen gyárkémények, a hallgató tárnák, az ünneplő hivatalok, mint egy nagy magyar kórus zengik: „a hetedik nap az Úrnak, a te Istenednek szombatja...”

(Sényő, 1954. január 3.)

Az egész világ jobbik része megdöbbsent csendben és imádkozó reménykedéssel tekint ezekben a napokban az osztrák és svájci Alpok felé. A rádió egészen szokatlan méretű lavina-omlásról ad hírt. Valahol a ködbevesző hegyorom tetején egy didergő kismadár vagy egy pajzánul ugráló mókus elindít egy maroknyi fehér havat. S mire leér a völgybe a hólavínává növekedett hógolyó, falvakat temet maga alá, fákat sodor el, utakat torlaszol, vasúti állomásokat dönt össze, vonatokat tesz tömegsírokká. – Egyszóval az Alpokban folyik ezekben a napokban a Természet csodavilágának hófehér és mégis véres háborúja.

Van néhány jeladás ebben a mostani rendkívüli lavina-omlásban. Bárcsak meglátnánk ezeket a jeleket!

Az első jel: Isten ma is Úr mindenütt és minden fölött! Ezt a jeladást különösen meg kellene látni a ma emberének. Valljuk be, hogy napjaink túlméretezték az embert. Már nem az ún. Übermensch, hanem Supermann lett az emberből. Az ember-istenítés, az antropológia sajtáságos korszakába érkezünk el. Ma már nemcsak egy-egy ún. „nagy embert” ismer a világ, hanem valósággal hemzseg az emberi társadalom a „nagyaságoktól”. – Ennek a kérdésnek is világnézeti alapjai vannak. Ott nőtetik az embert, ahol az Istent megkicsinyíteni vagy mellékesnek szeretnék. A vasfüggönyön innen egészen más az ember-értékelése, mint odatúl. Ott is vannak nagyságok, sztárok, kiemelkedő egyéniségek. Emitt azonban az emberistenítés egészen rendkívüli méreteket ölt. A munkában agyonhajszolt ember előtt ott csillog a nagyság lidércfénye. Sajtó, rádió, újabban a színház, mind az ember-nőtetés szolgálatába szegődik. S miközben így növekszik az ember, lassú, szerves, makacs erőlködés folyik, hogy Isten ne legyen Úr az ember, a természet és mindenek felett. Most elindul egy maroknyi hó a hegytetőről s amint zúgva, robogva, törve-zúzva leér a völgybe, még a süketek fülébe is belekiáltja: ímé az Isten! Isten: Úr égen és földön, vasfüggönyön innen és túl!

A másik jel: az ember tehetetlensége a lavínával szemben. Micsoda technikai csodákat alkotott az ember a XX. században! Jogosan nevezik a technokrácia idejének. De mennyire kicsiny dolgok is a technika csodái az Isten keze munkájával szemben! A világ egész atombomba készlete aligha volna elég a néhány száz hópihéből álló hógolyócskával szemben. Miközben ott az osztrák és svájci Alpokban egész falvak haldokolnak a hó alatt, jó ha arra gondol az ember, hogy mennyire tehetetlenek is vagyunk!

A harmadik jel: az emberi szolidaritás felébredése a lavina-omlás nyomán. Alig remegett szerteszét a megrendítő hír a halálos lavináról, máris megindultak a mentőcsapatok a veszélyeztetett vidékek felé. Halljuk, hogy különböző nemzetek katonái vállvetve küzdenek hóval, jéggel, elemekkel a hóbürtön lakói megmentéséért. Milyen csodálatos küzdelem ez! Nem a másik ellen! Hanem a

másik ember életéért folyik a küzdelem. Fénylő jeladás ez! Olykor-olykor súlyos katasztrófák, elemi csapások, nagy nemzeti nyomorúságok idején fel-felvillan az örök ember előtt az együvé tartozás tudata. Most ott az osztrák-svájci határvidék felett olvasható: „Nem egy atyánk van-e mindnyájunknak? Nem egy Isten teremtet-e minket?” (Malakiás 2.10)

Milyen félelmetes, hogy ezt a fénylő jelet majdnem egészen elborítja az emberi rosszakaratnak, a bűnnek a lavinája! Mert ezt is meg kell látnunk, miközben az Alpeselek vidékeire figyelünk. Van egy világ-lavina: a bűn, amely hafállal fenyeget mindeneket. Milyen jó, hogy van egy Megváltó, aki magára vette s hagyta magát eltemettetni ettől a lavinától, mert nagyon szeretett!

Sényő, 1954. január 12.)

Egy fogolytábor eltűnik...

A kettéosztott véráztatta Koreából a mai napon csodálatos fényjel sugárik a világ minden rab népe felé. 22 000 kínai és északkoreai hadifogoly ezen a napon visszanyeri teljes szabadságát. Egy fogolytábor – egy a megszámlálhatatlan közül – eltűnik. A még tegnapi foglyok boldogan dalolva menetelnek a szabad élet felé.

A világ népeinek borongós égboltján nagyon fénylik ez a jel. Igaz, huszonnégyezer fogoly: jelentéktelen szám. Mégis: az ő megszabadulásuk ígéret és biztatás minden rabságban levő számára. Aztán az ő szabadságuk arra is zálog, hogy ebben a világban mégsem a fogoly élet, a rabság az egyetlen és igazi életforma. Hanem van ennél egy hatalmasabb életforma is: a szabadság. Van még valami, amit különösen meg kell látnunk a koreai fényjelben: hogy vannak olyan magasabbrendű életetek, nemzetek, amelyek készek vért is áldozni más nemzetek szabadságáért.

A rabnépek ezen a napon még jobban érzik rabságuk keserveit. És miközben utána néznek a koreai huszonnégyezernek, belesajog a szívük önön rabságukba. Most érzik, mit jelent megmaradni a rabéletben. Abban a fogolytáborban, ahol bilincsbe van verve a gondolat és a szó, ahol nem szabad a tett és nem szárnyal szabadon az imádság. Megszabaduló foglyok vidám dalolásában nagyon fáj a bilincs! Mert a bilincs akkor is bilincs marad, ha bársonnyal vagy selyemmel bélelik ki. A rabság akkor is rabság marad, ha szabad életnek hirdeti a legélesebb szavú propaganda. Akkor is fogolytábor, ha abban mindenki harsányan köszön „szabadság”-ot!!

A koreai fényjel tüzeiben most egyszerre előállnak a rabnépek mind. Mi is itt vagyunk, – mondják Ázsia leigázott kisépei. Mi is itt vagyunk, – szólnak az észtek, a lettek és a litvánok. Mi már majdnem másfél évtizede benne élünk a népek nagy fogolytáborában. A szabadságszerető lengyelek is felzokognak ezen a napon: „Szent oltáridnál térdre hullva kérünk...” A románok is majd tíz esz-

tendeje kóstolgtják ezt az újszerű „szabadságot”, amely a szögesdrótnál kezdődik és a szögesdrótnál végződik. Bulgárok állanak népük fogolytáborának mesgyéjén és kérdik: meddig még? Meddig? Ott tolonganak a csehek és az albánok is, mert nagyon szorít a bilincs. És mi magyarok is nagyon megelégtünk már ezt a hosszú rabéletet! Meddig, meddig még a mi rabságunk?!

Itt hát nem huszonkétezerrel van szó, hanem milliókról. Népekről. Ősi nemzetekről. Népek, kultúrák vannak fogolytáborba kényszerítve. Népek senyednek el lassan, és népek, régi nemzetek sajátítanak el akarataik ellenére is – valami idegen barbár életformát, valami durva életstílust, valami realizmusnak csúfolt kultúrát. Itt a szögesdrótok mögött új nemzedék születik, amelyik teleszívja elméjét és lelkét ezzel a barbár-kultúrával. Egy pénzen megvásárolt sereg, amelyik eladta nemzetét és hitét – munkálkodik lázasan azon, hogy beleoltsa ebbe az új generációba ezt az idegen szellemiséget. Itt a szögesdrót mögött – az óvodáktól az egyetemig – egy láthatatlan karmester pálcájára minden ezt a szellemiséget sugározza. Az idősebb nemzedékeket letiporták, bebörtönözték, eltemették, megfélemlítették, összetörték. Úgyszólván megsemmisítették. Nem azonnali pusztulást okozó tarkólövést kapott ez a nemzedék, hanem hosszúlejárátút! De azt megkapta s most halálos sebét hordozva nézi, nézi a koreai fényjelet. Már nem kell sok idő: egy-két évtized és a régiek eltűnnek egy szálig a szögesdrót mögött. Akik már itt születtek – jaj! – azoknak már mindegy lesz. Akkor beköszönt majd a nemzethalál!

Most mégis reménységgel nézzük ezt a fényjelet. A huszonkétezer után hátha jönnek a milliók. Az eltűnt egyetlen fogolytábor után, hátha eltűnik a többi is?! És most ez a nemzedék tisztábban hallja mint valaha a Jézusi programot: „... hogy hirdessek a foglyoknak szabadulást...” (Ézs. 61.1) Bűneink bilincse alatt ránézünk nemzetünk fogolytáborának kapujára: hátha kinyílik! Hátha eljön hozzánk is a szabadulás napja? Hátha megérkezik nekünk is a szabadító!! Igen: a Szabadító, mert ő az, aki hiányzik ennek az egész rabságba kényszerített népnek az életéből. Valahogy így hangzik azért a szögesdrót mögötti magyarok éneke: Jövel Szabadító! Jövel Szabadító Jézusunk!

(Sényő, 1954. január 23.)

Bereczky Albert a népek békéjéről

Az újévi nyilatkozatok élén jelent meg a dunamelléki püspök megszólalása. Külföldi barátaihoz intézte nyilatkozatát, de a honi sajtó is örömmel harsonázta.

Valószínű, hogy sem külföldi, sem hazai barátai nem találtak semmi újat vagy meglepőt ebben az újévi nyilatkozatban. A réginek ismétlése volt csupán. Értethető is ez, hiszen már annyit beszélt Bereczky Albert a békéről, hogy arról újat

már nem tud mondani. Néhány szempont azonban megérdemli, hogy ráfigyeljünk. Akaratlanul is bemutatja a magyarországi református egyház – így szokták ők mondani – teológiai arcképét.

Az egyik vonás ezen az „arcképen” a világhormányzó Isten teljes félretétele. Annyira hangsúlyozza a püspök társasága, hogy mindent teológiailag kell az egyházban szemlélni, hogy a végén ő esik bele a teljes teológiátlanságba. Mert figyeljük csak ezt az újévi nyilatkozatot: „... milliók tekintenek vissza a béke-mozgalom addig megtett útjára. Szép és küzdelmes út van mögöttünk, megbecsülésre, hálaadásra indító eredményekkel.” Majd ezután megállapítja, „hogy annak oka, hogy ma nem ég a világ, hogy nincs új világháború, hogy a vitás nemzetközi kérdéseknek tárgyalások útján való megoldására előbb-utóbb rá kell térni, – ez mind elsősorban a békemozgalomnak köszönhető.” Riadtan kérdezzük – olvasgatva a nyilatkozatot – hát az Úr?! A Seregek Ura? Hát Ő hol van? Őneki mi köszönhető? Ő, a békesség Istene ma nem munkálkodik a világban? Talán kimúlt a világból vagy legalábbis a vasfüggönyön inneni világból? Vagy tán behúzódott a templomokba egészen, ahová a mai egyházi és politikai rendszer szeretné bekényszeríteni?! És az ő helyébe lépett a mindenható békemozgalom? És a magyarországi református püspök térdet-fejet hajt a szovjet bolsevizmus eme szelíd bálványa előtt? Ugyanakkor tán azt szeretné, ha a magyar reformátusok mindnyájan meghódolnának e propaganda-bálvány előtt? – Hát tudják meg Bereczky Albert és társasága, hogy ennek a szemléletnek, ennek a teológiai látásnak ellentmond az egész magyar református egyház! Ez az egyház beleharsonázza püspökeinek és espereseinek a fülébe, a belső elárúsítók lelkébe, de a kívülállók felé is: „Az Úrnak irgalmát örökké éneklek!” Békében és háborúban egyformán vallja ez a sokszor némának látszó sereg: az Úr a mi Istenünk! Akinek lelkéből jő minden! Minden! Napjaink békessége is!

A másik vonás, amelyik mindenáron azt igyekszik bizonyítani, hogy a vasfüggönyön inneni világ akar csak békét. De túl a vasfüggönyön mindenki háborút akar. Eleinte ez csak politikai propaganda volt. Aztán lassan átvették az egyházak is. Sőt: ezek szentesítették azt. Bizonyosak vagyunk abban, hogy Bereczky Albert, ha Isten el nem vette a látását, akkor látja, hogy nem így van. Látja, hogy ez az egész vasfüggöny mögötti Potemkin-világ lázasan készülődik a háborúra. Azért kell ez a felhangosított békejelszó, hogy ennek lármáján ne hatoljon át – ennek a hatalmas világ – hadiüzemnek halálos lihegése. Hiszen itt minden és mindenki háborúra készülődik. Ez a világ kétségbeesetten tudja, hogy napjai megvannak számlálva. Létének meghosszabbítását jelenti minden ellentét, háború, diplomáciai csatározás. Ez a világ tudja, hogy vagy sikerül az ötágú csillag imperializmusa vagy meghal! Ezért és csak ezért van szüksége ennek a világnak a Bereczky-féle meg a péterjánosi református egyházra. Ezért tűri meg a Dezséryek evangélikus és a keresztyének római katolikus egyházát. Amíg és

ameddig a különböző egyházak békehangszórók lesznek, addig van létük. Addig van felemelt és nem csökkentett kongrua. Amíg Nyugatot vádolják már a szószékek és addig nem ópium a vallás. De azután...!

Milyen kegyelem, hogy minden ilyen újévi nyilatkozat után áthallatszik az Úr szava: „Hazugságot prófétálnak a próféták az én nevemben.” (Jer. 14.14) És a magyar nép hallja még ezt a szót! Egyre tisztábban hallja...!

(Sényő, 1954. január 24.)

Az elnémitott harangok

(Fekete Sándor budapesti espereshez.)

Kedves Sándor!

Lehet, nagyon meglepődsz ezen a levélen. Lehet, végig sem olvasod azt. Az is lehet, hogy a nem fontos írások örök temetője: a papírkosár ennek a sorsa. De az is lehet, az történik veled, ami egykor Heródesssel történt. Írva van róla: „... zavarban volt...” (Lukács 9.7–9)

Miről is van hát szó? Arról a tegnapi temetésről, kedves Sándor. Szabó Imre budapesti esperes, most buji száműzetésben elhunyt atyánk és testvérünk temetéséről. A Fasori gyülekezet Istentől rendelt és ajándékozott lelkipásztorának temetéséről. Az ország fővárosába, – ha halottan is – de mégis visszatért ORLE és ORPSZ elnökének temetéséről. A budapesti templomok nagy építőjének, a Lónyai utcai gimnázium fundálójának a temetéséről. A Református Élet egyik oszlopának, a világvárossá lett Budapest prófétai lendületű, de a magyar falu szerelmesének mindig megmaradt Szabó Imre temetéséről. Arról, aki már akkor szociális ígéhirdetést szólt, amikor a bolsevizmus vörös óceánja nem borította el hazánkat. Annak a temetéséről, aki annyira szerette református egyházát és magyar fajtáját, hogy a szíve szakadt meg buji száműzetésében!

Mert tudod Sándor, nem a strúma és a szívgyengeség s az anyagszerezzavar oltotta el Szabó Imre életének fáklyáját. A buji magány! Az a kemény három esztendő, – az utolsó, – amikor egymásután szakadtak fel szívének sebei: Egyházáért és nemzetéért. Te nem láttad őt Bujban. Messze voltál nagyon – bár nem tudom, hogy érezted magad az ő szószékén, meg az ő otthonában? – Heródes is jól érezte magát, míg egyszer csak megzibzent körülötte a levegő és ... „zavarban volt”. (Ha megnézed a görög Bibliádat, meglátod, hogy „nagy zavarban”, a megzavarodottság határán.) De hát az most nem is fontos még, hogy te hogy érezted magad az ő helyében. – Erről majd bizonyosan számot fogsz adni egykor! Most csak az a szörnyű tény, hogy Szabó Imrének megszakadt a szíve. És halottan hazaérkezett Budapestre.

Már nem árthatott sem neked Sándor, sem azoknak, akik veled együtt, száműzték őt. Azt tudom rólad, – sokat beszélgettünk erről – a számonkérést és az ítéletet ő az Úrra bízta. Megvallom neked Sándor, hogy én sokkal irgalmatlanabbnak látszotam. Ő csendesített. Így: „majd azoktól fognak jóságot kapni, akiket bántottak, mert az ítélet az Úré!” Hallod ezt Sándor? Szabó Imre így beszélt és így írt rólad és rólatok. Ti szeretitek a „dokumentumot”. Nos, ennek a dokumentje, egy Krisztusnak igazán átadott szív forró vallomása, megtalálható a kezeim közt lévő leveleiben... Ezt jó tudnod és tudnotok. Most, amikor hazaérkezett Budapestre. Mert hát ugye Sándor elismered, hogy az volt az ő Istentől nyilván kijelölt otthona?!

Nem kért semmit tőled. A halottak már kérni sem tudnak. Csendesen aludt a koporsóban. Neki igazán mindegy volt, hogy a Fasorból temetik el, vagy a főváros periferiájáról engedi eltemettetni az egyházkormányzati bölcsesség. A buji temetőben éppúgy csak aludnék ő, mint az óbudaiban.

Egy harangszót! A temetés órájában egy harangszót mégis kértek a hátramaradtok. Igen a hátramaradtok. Ne érts félre Sándor! Nemcsak az özvegyről van szó, aki osztályostársa volt a budapesti esperesség sok örömeiben és dekorumában éppúgy, mint a buji exilium sötét gondjai közt is. Nemcsak Piroskáról van szó, akinek még ő szelt volna kenyeret, hiszen te tudod, hogy a fasori hívek ajnázották, miközben édesapja lassan elégett a nyírségi homokon. Nemcsak a többi gyermekéről, unokáiról, vérszerinti atyafiáról van szó! Egy harangszót! a Fasori harangok szavát kérték a fasori hívek ezrei, a budapesti reformátusság, a gimnázium kövei, a nagyon elárvult magyar református lelkipásztorok a Duna és a Tisza mentén. Az a negyvenezernyi presbiter, akiket úgy tudott Krisztus felé vezényelni igehirdetésével. Az üldözöttek, a száműzöttek, a megbélyegzettek, az internáltak, a börtön-lakók... Mind, mind. Csak egy harangszót kértünk Sándor! Ezzel a harangszóval jelt adtunk volna egyfelől az angyaloknak, másfelől ezzel, mint valami selyempalástartal, betakartuk volna a ravatalát annak, akit nagyon-nagyon szeretünk...!

És te megtagadtad ezt a kérésünket Sándor! Elnémítottad a fasori harangokat Szabó Imre temetésének órájában!

Nem kérdem, miért határozta így. – Indokolni tudnád, biztosan tudom. Az egyházkormányzat. A megcsúfolt és meggyalázott Múlt. A mindenható államérzékenysége. Uram, bocsásd meg: tán még a kongruák is! Ne szólj Sándor!

Csak annyit tudj meg, hogy 1955. február 1-én az elnémított fasori harangok helyett ezer meg ezer harang zúgott az óbudai ravatal körül. Ezer meg ezer baráti és testvéri szív kicsi piros harangja mondta, zúgta, sírta, zokogta, könyörögte az Úr felé: Te mondd el felette Urunk: „jól vagyon jó és hű szolgálóm, ... menj be a te uradnak örömébe!”

Mikor Jézus megjelent, Heródes összereszt: vajon nem Keresztelő János jött-e elő?

Legyen békességed, Sándor! Őrizd a fasori harangokat. Majd megszólalnak azok egyszer, ha az Úr angyali meghúzzák őket...

Szeretettel köszöntelek!

1955. február hó

„R.L.”

(D. Kádas Miklósnak)

Kedves Miklós!

Azóta is eszem kezem lábam, hogy azt a levelet elküldtem neked. Tudod azt, amelyikben azt mertem kérdezni, hogy ki temette Szabó Imrét? Meg hogy ki lesz majd a buji eklézsiában Imre bácsi utóda. Hogy is lehettem ilyen meggondolatlan! Dehát a szeretet sokszor ilyen meggondolatlanságokra ragadtatja az embert. S talán a szeretetnek éppen ez egyik jellegzetessége. Ezért és csak ezért kérdeztem tőled a fentieket. Most utólag ismét bocsánatot kérek tőled a kérdéseikért...

Egészen természetes, hogy megértette, miért nem válaszoltál a konvencionális időben és módon ezekre az egész egyházkormányzatot megmozgató kérdésekre. Értem én, hogyne érteném, hogy ilyen esetben nem számít a szokás, régi társadalmi csökevény a konvenció és még az udvariasság is lomtárba kerülő ócskaság csupán. A mélységben az ember nagyon megértő tud lenni. Azt mondhatnám: ott kezdődik a megértés művészete. Amíg az ember a csúcs felé kapaszkodik, könnyökkel, hajlongással vagy engedelmességgel – addig nagyon kevés benne a megértés. Odáig megy, hogy valami nyárspolgári erénynek ismeri a megértést. A mélyben aztán mindent másként lát. Nézz meg egy kórházi ambulanciát! Milyen csöndesen megértik ott egymást még a tegnapi törtetők is. Börtönben, internáló táborban, deportációban – egyszerre felfedezi az ember, mily nagy kincs a megértés! – Már igazán ne haragudj ezért a kitérésért. Némi magyarázatát akartam adni annak, hogy egy cseppet sem haragszom a nagyon megkésett válaszáért.

Mert a válaszod – ha ólomlábakon is – megérkezett. Igaz, valami hivatalos dolgot közöltél előbb a sokszorosított papíron. És csak úgy melleleg, csak úgy, hogy senki se értse, akire nem tartozik, oda írtad: „talán R.L.”

„Talán R.L.!”

Kedves Miklósom! Hadd írom meg neked, hogy ebben az odavetett mondatocskában a mai hivatalos egyház vallástételét mondtad el az 1944 előtti magyar református egyházzal! Valószínűleg nem így és nem ezt akartad. De látod, néha az ember éppen azt írja le, amit nem akar. Ezt tetted most te is.

Mi is van hát ebben a mondatban? Mindenekelőtt az, hogy Ravasz Lászlóról hivatalosan nem szabad – s minthogy te engedelmisségből élsz a mai egyházkormányzat iránt – nem illik tudni. Neked csak talán – szabad órára írni: beszélni meg? Minden valószínűség szerint megnyernéd a teljes kiátkozást. És nem csak te vagy így. Van egy egész sereg már, amelyik így ír, így gondolkodik, így cselekszik., Sajnos az általatok oly gúnyosan emlegetett „agymosás” nálatok a gyakorlatban ezt jelenti: Ravasz László csak talán, talán, talán! – brrr! Még kiejteni is ítéletes, hogy netán valóságosan él, dolgozik, alkot és – eltemette Szabó Imrét!

Van mégis valami kedves fény ebben a mondatban: „Talán R.L.!” Mi ez a fény? Hát az, – kedvesem, – hogy te is tudod, meg ti mindnyájan tudjátok, hogy elég csak ennyit leírni: R.L. – és minden magyar református ember tudja, hogy ez Ravasz Lászlót jelenti. Nem lehet elhomályosítani annak a nevét, aki nemzetének prédikátora és két lelkipásztori generációnak tanítója volt! Micsoda hálára indító ok, hogy Isten éppen ennek az időszaknak ajándékozta Ravasz Lászlót. Csöndesen megkérdezem: vajon nem gondoljátok, hogy Isten elleni vétek az, amit elkövettek, amikor Ravaszt is elűztétek katedrájából? Nem az egész nemzet és az egész magyar református egyház elleni bűn-e az, hogy őt elnémítottátok? Gondolkozzatok ezen, Miklós!

Hogy fordult az idő kereke? Hogy más szelek járnak tíz esztendő óta, hogy valami új következett el népünk és egyházunk életében? Így van Miklós, valami új érkezett el ehhez a néphez. Mindössze annyi, hogy nem a germán szél csipkézi a magyar lelket, hanem a keleti orkán pusztítja el ezt a lelket. Ez az az „új és jó” – ahogy ti mondjátok. Ámde a Ravasz László által hirdetett Ige nem változott! „Ég és föld elmúlnak...!” Az Ige örök. És Ravasz ennek az örök Igének volt Istentől megáldott kürtje, csatornája, szószólója, követe és szolgálja!

Két Igét jegyzek végül ide. Az egyiket a mai nagyságok számára így: „Emlékezete elvész a földről, még az utcákon sem marad fel a neve.” (Jób 18.17). – Ravasz Lászlóról pedig bizonyosan hiszem, azok közé tartozik: „akik be vannak írva a mennyekbe...” (Zsid. 12–23). Ezért egészen mindegy, hogy miként írtátok az ő nevét...

Világosságot és bölcsességet kívánok neked Istentől, sok szeretettel:
(1955. február hó)

A megsebzettek nevében

(Békefi Benőnek)

Kedves Benő!

Nem volna teljes a „berekfürdői képeskönyv”, ha elhallgatnánk az általatok „megsebzettek”-nek nevezett lelkipásztorok dolgát. Időszerű erről beszélni, mert a

bereki átképzőn ezidén, különleges figyelemben részesültek az ún. megsebzettek. A figyelem kifejezés természetesen a ti, mármint egyházkormányzati értelemben értendő. Lényege az volt, ennek a „figyelem”-nek, hogy a szemmeltartás feléjük fokozottabb volt, mint a tanfolyam többi résztvevője felé Megszólalásukat vagy némaságukat külön kiértékelték a „vezérkari” megbeszéléseken. És kifejeztétek ama reményeteket is, hogy meggyógyíthatók lesznek ezek a megsebzettek. A meggyógyítást persze ti úgy értettétek, hogy meggyógyulnak majd az egyházkormányzathoz. A megsebzettek nevében néhány nagyon egyszerű dolgot hadd közölök veled és rajtad keresztül az egyházkormányzattal.

A megsebzettek: gyógyulnak! Mindnyájan irtózatossá sebeket kaptak és hordoznak. Az egyházkormányzat kíméletlenül és irgalmatlanul bánt el velük. Mintha rajtuk akarta volna megmutatni, hogy a magyarországi református egyház teljes mértékben vállalja és magáévá teszi a kommunista a jogalkotás minden tételét és módszerét. Sőt: azokat túl is teljesíti! Pál apostol a II.Kor. 11.24–29-ben mondja el szenvedéseit. Mi – röviden – csak annyit mondunk: mindent végigszenvedtünk, amit magyar népünk ezekben az esztendőkhöz megpróbált. Lelki gyötörtetés, testi bántalmazás, nyilvános megszégyenítés, anyagi tönkretétel, megbecstelenítés, éhezés és nyomorúság, – mind-mind osztályrészünk volt! És most: gyógyulnak! Nem emberektől. Nem töletek és nem reátok nézve. Nagyon megismertük mindnyájan, hogy „ő megsebez, de be is kötöz, összezúz, de kezei meg is gyógyítanak.” (Jób 5.18)

Azt is megmondjuk nektek, hogy ezek a gyógyuló sebzettek: szolgálnak! Mégpedig: örömmel szolgálnak! Munkaterületük leszűkül egészen. Egy-egy kicsi falusi gyülekezetre korlátozódik. Rendszerint sok bajjal-bajjal küszködő ekléziába kerültek. Ez is hozzátartozott a gyötörtetésükhöz. Mégis: ezek a megsebzettek hálaadással ismerték fel, hogy Isten rajtuk keresztül szereti ezeket a kicsi, névtelen, ismeretlen gyülekezeteket. Az evangélium ígérete teljesedik be szemünk láttára: „Ne félj te kicsiny nyáj; mert tetszett a ti Atyátnak, hogy néktek adja az országot.” (Luk. 12.32) Nos, ennek az országnak a szolgálatában, Urukért, az Ő követésében járnak és szolgálnak a jelenlegi egyházkormányzat megsebzettjei. Az a kiváltságuk, hogy hirdethetik az Igét, tisztán, elegyítetlenül, emberi és egyházkormányzati rontás mentesen. És az örömük, hogy az Ige befogadatra talál!

Elmondjuk nektek azt is, hogy a megsebzettek: igen komolyan és sokat tanulnak. A Hallgatás-kertjében, meg a Csönd-patakja mentén, van alkalmuk és idejük a tanulásra. Nem a ti általatok egyedül idvezítőnek hirdetett új teológiát tanulják. Erre nincs egyáltalán szükségük. Tudják, hogy olyan az, mint szérűn a polyva. Tanulják ellenben az imádkozás tudományát. Gyakorolják a Máté 5:44 utolsó mondatát: „... és imádkozzatok azokért, akik háborgatnak és kergetnek titeket.” Aztán tanulják a Szentírást. Ugye milyen egyszerű dolog! De rájöttek, hogy még sok megtanulatlan van a Bibliájukban. Mohón fálnak egy-egy külföldi

szakmunkát. Egész szívvel fogadják az Igét: „vegyétek a tudományt inkább, mint a választott aranyat.” (Péld. 8:10) Ha meg azt is elmondom, hogy megtanulták a földművelést, a jószágtartást, a kertészkedés tudományát is, – akkor közöltem veled a megsebzettek „tanrendjét”.

Befejezésül azt is vegyétek tudomásul, hogy a megsebzettek: készülnek. Ne riadj meg! Nem bosszúra, megfizetésre! Mi nagyon jól tudjuk, hogy az Ige: „Ímé én elbánok minden te nyomorgatóddal abban az időben...” (Sofóniás 3.19) – megáll, még a mai egyházkormányzattal szemben is! A megsebzettek: tanúk akarnak lenni ma és egy eljövendő megtisztult időben! Tanúbizonyosságok, akik látták az Úrnak dicsőségét. És tanúbizonyosságok, akik benne éltek magyar református egyházunk legszomorúbb és letragikusabb idejében. Tanúk, akik szívünkben sebeinkben, ezekben az általatos oly sokszor feltépett sebekben, – hordozzuk napjaink történetét. És egyszer majd ezek a sebek beszélni kezdenek... Jó, ha mindezeket tudjátok a megsebzettekről, akik sebeikben is ezt vallják: „Tiéd a hódolat, a dicséret óh Isten.” (Zsolt. 65:2)

Péntekhegy, 1955. aug. 31.

Az evangélizáció, missziói munka megindulása a magyarországi református egyházban 1945-ben, és alakulása 1956-ig

(Előadás a Dunamelléki Református Egyházkerület lelkésztovábbképző konferenciáján, Tahiban, 1999. június 8-án)

Az I. világháború és annak elvesztésének következményei: a forradalmak, az ország és benne az egyháztest feldarabolása-megcsonkítása okozta sokkból ocsúdó magyar reformátusság is a missziói munka fontosságában kereste és látta a kibontakozás, a talpraállás legfontosabb eszközét, éppen ezért ezt a szolgálatot-munkát (munkaágot)-tevékenységet tartotta kiemelten elsőrendűnek. – A II. világháború megrázkódtatásai még nagyobb kárt okoztak, nyomorúságot hagytak maguk után. A református egyház felelős vezetőit ugyancsak a missziói szolgálat újraindítása-folytatása foglalkoztatta, elsősorban a „hogyan tovább” kérdéskörben.¹

Még alig csitultak el a harcok, alig takarították el a romokat, még csak alig indult meg az élet, 1945. október 9–11 között a Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konvent Missziói Bizottsága ülést tartott Budapesten, a Kálvin téren, az evangélizáció kérdésének és az evangélizáló szolgálat megbeszélésére.²

---

¹ Az egyházszerkezeti, egyházpolitikai próbálkozásokról most nem szólunk – nem mintha ez érdektelen téma lenne, hanem mert megadott főtémánkat félrevinné. Úgyisintén ezúttal el kell tekintenünk a „bűnbánat”, illetőleg a bűnbánatra való felhívás kérdésének taglalásától – hasonló okok miatt – noha a későbbi években, apróbb-nagyobb csúsztatásokkal, sikerült annak eredeti tartalmát teljesen átalakítani, meghírdetőit teljesen mellőzni. E témát valamivel részletesebben tárgyalja a „Vázlatos történelmi áttekintés a magyarországi református egyház közelebbi múltjának alakulásáról” című rövid összefoglalásom a *Valóság* című folyóirat 1994/4. számában, amely újabban „A Magyarországi Református Egyház története 1918–1990” című tanulmánykötetben is megjelent, Sárospatak, 1999.

² Ennek az ülésnek az anyagát – előadásait, jegyzőkönyvét – sajnos, ezideig nem sikerült megtalálnom, sőt a sajtóban sem leltem nyomát, – a reformáció szükséges-ségének kérdésével, témájával néhány cikk foglalkozik csupán az *Élet és Jövő* című hetilap hasábjain; – ezért sem *Muraközy Gyula*, sem mások ekkor és itt elhangzott előadásait, terveit részleteiben felvázolni most nem tudom (talán előbb-utóbb előkerül majd az anyag valahonnan) – így másodlagos – mégpedig bizonyos fokig ezzel szemben álló körökből eredő – forrásra kell támaszkodnunk: *Békefi Benő* és köre az 1946. évi nyíregyházi Országos Református Szabad Tanács előzményeit tárgyaló írására. Eszerint: „Ezen a konferencián bizonyos mértékig elterelődött a figyelem[!] az

A református egyház missziói munkája újjászervezésének kérdése, gondolata többeket foglalkoztatott, országszerte. Egyebek között *Békefi Benő* (1909–1964) nyíregyházi lelkész, a Középszabolcsi Református Egyházmegye tanácsbírája az egyházmegye 1945 őszi közgyűlésén, az esperesi jelentéshez „*Egyházunk legsürgetőbb reformációs teendői*” címen határozati javaslatot terjesztett elő, amelyet a közgyűlés el is fogadott, a tiszántúli egyházkerület elé terjeszteni és valamennyi egyházmegyének megküldeni rendelt. (Csak később derült ki, hogy sem a felterjesztés, sem a szétküldés nem történt meg.)

Ez az előterjesztés bevezetésében kimondja, hogy „A magyarságunk felett beteljesedett isteni ítélet okait, népünk bűneit keresve, alázatosan megvallani kívánjuk az egyház bűneit is. Az igehirdetés és nevelés nagy szolgálatát hordozva, Isten színe előtt alázatosan bevalljuk és elismerjük, hogy ezekben a szolgálatainkban nem bizonyultunk mindenben hű és jó szolgáltnak.”

Az *Igehirdetés-ről* elmondja, hogy „Igehirdetésünk általánosságban nem volt Krisztus élő és ható beszédének életet gyógyító és életet támasztó, bátor hirdetése. ... Az igehirdetésről vallott általános felfogásunk, homiletikai elméletünk, maga az igehirdetés módja, nyelve, előadási stílusa, sőt igehirdetésünk tartalma is sokkal több idegen elemet tartalmazott, sem hogy eredményezhette volna a valódi igehirdetés számára Istentől beígért gyümölcsöket. Mi prédikáltunk, gyülekezeteink közben elaludtak, szétszéledtek, életük megoldását másfelé keresték. A magyarság világnézeti eltévelyedésének kétségtelenül egyik – a mi szempontunkból legfontosabb – oka reformátor őseink teológiájától eltávolodott, a bibliakritika sátáni áltudományával megterhelt, hitvallásaink kellő ismeretével nem rendelkező, a dialektika teológia tetszetős merevségével megbénított, Isten üzenetének időszerűségét erőteljesen szólni nem tudó frazeológiával teletűzdelt igehirdetésünk volt.³ Ezeknek alázatos, bűnbánatos elismerése után szükségesnek tartjuk, igehirdetésünknek valódi igehirdetéssé való tételét, egész homiletikai rendszerünknek a retorika gyámságától való felszabadítását, teológianknak a bibliakritika, az antropocentrikus nézőpont, a filozófiai (a Kant-

---

evangélizációról a reformáció felé”. Nézzünk azon-ban egy kissé korábbra is, hogy a következőket jobban megérthessük.

³ Ha az ezt követő időkben jórészt éppen ennek a körnek gyakorlatában nem lett volna sokkal súlyosabb az eltérés a tiszta Ígétől, a reformátorok tanításaitól és a hitvallásainktól, éppen „aktuális” politikai szövegek, kívánságok irányába – még el is fogadható lenne ez az állítás. – Az igehirdetés szolgálatának megerőtlenedését Ravasz László is megállapítja-megvallja az 1945. február 11-én, a Budapest Kálvin-téri templomban elhangzott igehirdetésében. Túlhangsúlyozása, az erre való koncentráció azonban csak arra való, hogy a református egyház prófétai szavának eljátszásáról való elgondolást, egy fals „teológiát”, a „szolgálat [»kiszolgálás«] teológiáját” és a „keskeny út”, valamint a „hitben való engedelmesség” téves elméletét, ideológiáját előkésztse.

Schleiermacher-Böhm) befolyás és a világ felé való jófiúskodás börtönéből való kiszabadítását.” – A *Teológiáról* kijelenti, hogy „... teológiának csak azt a bibliai tudományt fogadjuk el, melyet kellő alázattal és Isten szent dicsősége iránt való teljes hódolattal művel az Isten Szent Lelkének uralma alatt élő teológus”.⁴ – A *Misszió és gyülekezeti munka* kapcsán megállapítja, hogy „*Missziói egyesületeink* nem tudtak gyülekezetépítően beépülni a gyülekezetekbe. ... Missziói vonatkozásban telve voltunk kritikával, ellenszenvvel, anélkül, hogy engedelmesen kerestük volna az Egyház dicsőséges Ura missziói akaratát és terveit... Sürgősnek tartjuk az egyház egész belmissziói programjának, terveinek, s magának a *belmisszió elméletének alapos átgondolását*, bibliai alapon való becsületes lemérsét.” – Az *Énekügyünkről* szólva a jugoszláviai énekeskönyvet ajánlja mintául és javasolja a zsoltárok genfi dallamokkal való ritmikus éneklését. – Az *Egyházfegyelem*-ről kijelenti, hogy „A krisztusi egyházfegyelmet nem mertük gyakorolni...” – Az *Egyházszervezetről* pedig megállapítja, hogy „Egyházunk szervezete sem volt becsületesen és következetesen zsinatpresbiteri. ... Egyházszervezetünk a püspöki és zsinatpresbiteri rendszer egészségesnek semmi képpen nem mondható keveréke. A világi elemnek az egyházi közigazgatásba való bevonása nem bibliai és nem kizárólag egyházi szempontok szerint történt. Gyülekezeteink a maguk presbitereit, az egyházmegyei, egyházkerületi tanácsbírákat, a zsinati és koventi tagokat nem a hit mértéke és az egyedüli egyházi szempont szerint, hanem vagyon, közéleti, – óh jaj! – igen gyakran politikai szempont és érdekek szerint választottuk.⁵ ... szükségesnek és sorsdöntőnek tartjuk a becsületes és gyors intézkedéseket a zsinatpresbiteri elvek érvényesítésére és a választásoknál kizárólag az egyházi szempont szem előtt tartására...” – Az *Egyház pénzügyeiről* szólva rámutat arra, hogy az egyház „... a világi hatóságoknak, az állami, községi és egyéb segélyek igénybevétele által túlságosan kiszolgáltatatta magát...” Megoldásként követeli, hogy az egyház „... a hitbeni fenntartói alapra rendeződjék át anyagilag, vagyis a hívek önkéntes áldozathozatalára.” – Végül az *Iskoláink*-ről szólva állítja, hogy „A magyar református egyház testéhez szorosán hozzátartozik az iskolaügy. ... Református iskoláinknak újra világosan, tisztán és engedelmesen református bibliai alapon álló iskolákká kell lenniök. Egyházunk semmi körülmények között nem mondhat le a reábízott nevelési feladatok megoldásáról, sőt bizonyos új nevelési tervek, látások és indítások megoldása is öreá vár. ... Vissza kell térnünk a XVI-XVII. század magyar iskola-

⁴ Jó lett volna, ha chhez az elgondoláshoz néhány év múlva is szilárdan tartják magukat!

⁵ Ez – sajnos – előfordult, de rövidezen ez sokkal világosabban, nagyobb mértékben jelenik meg (Kiss Roland, Erdei Ferenc, stb. főgondnokok, de még lelkészi vezetők – püspökök, esperesek – esetében is!, akik az államhatalom érdekeit képviselték az egyházban, az egyház érdekeivel szemben, ahelyett, hogy éppen fordítva tették volna.

rendszeréhez, hogy atyáinktól megtanuljuk újra, hogyan kell iskoláinkat minden körülmények között fenntartani. Iskoláink és gyülekezeteink között újra ki kell épülnie az áldozatos kapcsolatoknak. Nem az intézményes egyházaknak és gyülekezeteknek, hanem a gyülekezetek tagjainak, a gyülekezetek társadalmának kell az iskoláink hóna alá nyúlnia.”⁶

Ezzel a kész programmal mentek a középszabolcsiak a Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventjének Missziói Bizottsága által 1945. október 9–11-én a Budapest-Kálvin téri egyházközségben tartott lelkészkonferenciájára. Ott meghallgatták, s mivel elégedetlenek voltak vele, éles kritika alá vetették a négy egyházkerület előjáróinak tájékoztatását az adott helyzetről, s Muraközy Gyula elgondolását, programjavaslatát. Békefi Benő jórészt fiatal lelkészekből álló bibliaköre és a hozzájuk csatlakozó más fiatal lelkészek Bereczky Alberthez és Victor Jánoshoz fordultak problémájukkal. Ők az elégedetlenséggel részben egyetértettek. A harmadik napon a konferencia programja már fel is bomlott és a fiatal lelkészek abban állapodtak meg, hogy még abban a hónapban összeülnek az aktuális egyházi és teológiai kérdések megbeszélésére. Az eszmecsere alapjául Békefi Benő „Egyházunk legsürgősebb reformációs teendői” elaboratuma szolgált. Erre az értekezletre november 27–29 között került sor Budapesten, a Pasaréti egyházközség tanácstermében. A megbeszélésről „Az egyház reformálásának kérdései” címen összeállítás, feljegyzés készült Békefi Benő tollából, amelyet Bereczky Albert, Draskóczy László és Victor János nézett át. Ez az összeállítás természetesen a fentebb már tárgyalt előterjesztés menetét követte. Az összeállítást számosan aláírták.⁷

A pasaréti megbeszélés után az ott jelen voltak társaságában a bomlás bizonyos jelei mutatkoztak: A Bethánia is, a „Református Élet” köre is erőteljesen, de önállóan kezdett működni. A „Magyar Református Ébredés” szerkesztősége (Bereczky Albert, Békefi Benő, Draskóczy László, Fekete Sándor, Karácsony Sándor, Mézáros Gábor, Nagy Gyula és Victor János) elhatározta, hogy országos lelkészkonferenciát hív össze az evangélikáció, a reformáció és az ébredés kérdéseinek őszinte megbeszélésére. Erre az összejövetelre 1946. augusztus 14–17. napjain Nyíregyházán került sor Országos Református Szabad Tanács néven. Elnöke Bereczky Albert, főtítkára Békefi Benő volt. Céljuk az volt, hogy a tanácskozás eredményeit az egyház közkincsévé tegyék, s legfőképpen odatárják az általuk szükségesnek tartott megoldási javaslatokat az egyház hivatalos vezetői elé. A „Magyar Református Ébredés” szerkesztősége és a RGYEBT 1946. november 1–3.

---

⁶ Szövegét teljes terjedelmében közölte a Magyar Református Ébredés, az Országos Ref. Szabad Tanács meghívója, és hírt adott róla, részleteket hozott belőle az Élet és Jövő 1945. október 13-i száma.

⁷ Ezt is az Országos Református Szabad Tanács meghívója tette közzé.

napjain Budapesten Országos Református Nagygyűlést rendezett, amelynek fő témája: „Hit útján a magyar jövő felé” volt. Itt Békefi Benő több előadást is tartott. („Mit kínál Krisztus a magyar ifjúságnak?”, „A férfiú feje Krisztus”, „A gyülekezeti munka helye Isten országában” Fekete Sándorral, „Református jelleg a nevelőben és a nevelésben” és „Krisztus a megoldás ma is”.)

Az Országos Református Szabad Tanács még egy ízben tartott ülést, egyet pedig tervezett, mindkettőt Nyíregyházán, 1947. március 26–28-án és 1947. augusztus 19–21-én. Programjából – amely lényegében az 1945-ös középszabolcsi előterjesztésen alapszik – több tételt, – amelyeket szintén meg kell vizsgálni és a nyíregyházi előterjesztés fényében kiértékelni, – meg tudott valósítani az ebből a közösségből az 1940-es évek végén, az 1950-es évek elején (esetleg még később is) magasabb egyházi vezetővé emelkedett, vagy nagyobb befolyáshoz jutott személyek révén, – azonban számos javaslata, követelése máig aktuális. -

Az Országos Református Szabad Tanács III. ülésére Békefi Benő azt javasolta fő témául, hogy egyértelműen foglaljanak állást a Szovjetunióval kapcsolatban és indítsanak akciót a társadalom erkölcsi megtisztítására. Bereczky Albert ezt nem fogadta el, helyette Makkai Sándor javaslatát tüzték ki, a „Keresztység és marxizmus” témát. Békefi ezt ellenezte, mert sem a konfrontációt, sem a párhuzamot nem tartotta helyesnek. Az ülés így nem is jött létre. Ettől kezdve eltávolodott egymástól Bereczky Albert és Békefi Benő. Bereczky Albert, Fekete Sándor és Finta István, és még sokan mások kiléptek a RGYEBT-ből, amelyet aztán 1948 tavaszán fel is oszlattak.

Ezt a vonalat most elhagyva-félretéve, térjünk vissza kiindulási pontunkhoz:

A II. világháború után az a döbbenetes élmény, hogy ezt a borzalmat túléltek, az efölötti öröm és hálaadás, az evangélizációs sorozatok hatására egy igen jelentős lelki ébredési hullám vonult végig az országon.⁸

Az emberek egy része, főként a reformátusok felismerték, hogy az egyéni életük és a nemzet sorsa, megmaradása ugyanazon az egyedüli alapon képzelhető el, lehetséges, mint az 1526-os mohácsi katasztrófa után: a tiszta evangélium hirdetése, a bűnbánat és megtérés, a Krisztus megváltásába, szeretetébe belekapaszkodó hit útján. – Ennek az ébredésnek jelentős szerepe volt aztán abban, hogy a következő évek-évtizedek kemény elnyomatása, felszámolási kísérletei-törekvései közepette is megmaradt-fennmaradt az egyház, „túlélte” a „nehéz időket”.

Sokan azt gondolták, hogy elérkezett az újrakezdés-újatkezdés lehetősége, egy felszabadult, szabad államban szabad egyházként élhet és szolgálhat most már végre egyházunk. – Azonban ebből az eufóriából hamar ki kellett jőzanodniuk, fel kellett ébredniük, rá kellett döbenniük az egyházak felelős vezetőnek

---

⁸ Az ébredéstörténet kérdéseivel itt most nem tudunk foglalkozni. E témát külön tanulmány(ok) dolgozzák fel.

és nyitott szemmel járó tagjainak, hogy korántsem „felszabadulás” történt. A hatalom kizárólagos birtoklására – szovjet katonai támogatással is – gátlástalanul törő Magyar Kommunista Párt tevékenysége nem sok kétséget hagyott e téren. Az 1945. november 4-én tartott országgyűlési választások eredményei megváltoztatására a balratolódás – szovjet és magyar belügyi erők fokozott felhasználásával – felgyorsult.⁹

A baloldal tevékenysége – az általuk fő ellenségnek kikiáltott – Kisgazdapárt és a köréje csoportosuló polgári irányzatok, valamint az *egyházak* erejének visszaszorítására, majd szétzúzására irányultak. (Az egyházellenesség alapja a „materialista világnézet” és a szovjet példa mellett az is lehetett, hogy az egyházak ebben a régióban, így hazánkban is, nemzeti alapon szerveződtek. A római katolikus „világegyház” emlékeztet ugyan az „internacionalizmus”-ra, azonban a Vatikán a kommunizmussal szemben foglalt állást. A reformátusság pedig – a „legnagyobb” „magyar” egyházi szervezet tömegei – jórészt a Kisgazdapárttal és a Parasztszövetséggel szimpatizáltak. Az is szerepelt az egyházellenes propagandában, hogy az egyházak többé-kevésbé „összefonódtak” a régi társadalmi renddel és állammal. A fő ok azonban minden bizonnyal a kizárólagos uralomra való törekvés: a hatalom totális birtoklására törő kommunisták a legcsekélyebb területen, a legszűkebb körben sem tűrték olyan erők jelenlétét-létezését, amelyek nem az ő irányvonalukban hatottak. (Sőt később még a baloldalon, majd magán a párton belül is megindult a követendő irányvonalba bele nem illő erők és személyek félretétele, számos esetben fizikai likvidálásának folyamata.)

Már 1946 nyarán közvetett támadás indult az egyházak ellen, amely intézkedés akkor még elsősorban a római katolikus egyházat érintette, de a következő év(ek)ben annak következetes végrehajtása már a protestáns egyházakat is, sőt 1950-re – mint látni fogjuk – a *missziói munkát teljesen megbénította*. – Arról van ugyanis szó, hogy Rajk László belügyminiszter – a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SzEB) *fasiszta szervezetek feloszlátását* követelő jegyzékére hivatkozva – 1946. július 4-én rendeleti úton feloszlatta a Magyar Cserkész Szövetséget, a Katolikus Agrárfjúsági Legényegyesületek Országos Testületét (KALOT), valamint a következő hetekben mintegy másfélezer társadalmi egyesületet, köztük számos egyházi és vallásos – elsősorban római katolikus, de (akkor még) elvétve protestáns, sőt izraelita ifjúsági, nő-, temetkezési egyesület-szervezetet is – feloszlattott, vagy működésének felülvizsgálatát rendelte el. Ezzel egyfelől már az ifjúságért való harc indult meg, másrészt a pártok mellett (vagy azok hiányában) társadalmi és ifjúsági egyesületekben szervezkedő politi-

---

⁹ Ennek részleteivel más tanulmányokban foglalkoztunk. Itt a magyar református egyház belső életére, elsősorban a missziói tevékenységére, lehetőségeire gyakorolt hatásának vizsgálatára szorítkozunk.

kai erők megsemmisítésére, a baloldali szervezetek uralkodó, majd monopolhelyzetbe juttatásáért folyt a küzdelem. – A belügyminiszternek ez az intézkedése országszerte óriási felháborodást váltott ki.

1948-at a magyar marxista történetírás a „fordulat évé”-nek nevezi, – nem alaptalanul. Átalakulnak a pártok vezetőségei, a kormány, megtörténik az „örésváltás” a református egyház élén, az iskolák államosítása, lényegében befejeződik az ipar államosítása, június 12–14-én a Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt egyesítésével létrejön a Magyar Dolgozók Pártja, stb. – Az október 7-én aláírt „Egyezményel” (az unitárius egyház még aznap köt hasonló megállapodást; az evangélikus egyház csak december 14-én, – ott előbb Ordass Lajos püspököt kellett félreállítani –; a római katolikus egyházban pedig 1950. augusztus 30-án került sor erre) a magyar református egyház életében is lezárult egy korszak, és egy merőben új kezdődött.

1949. június 26-án közzétették a 4105/1949. számú kormányrendeletet az egri (római katolikus), a kecskeméti (református) és a miskolci (evangélikus) jogakadémiai megszüntetéséről. – Szeptember 5-én az Elnöki Tanács 1949:5. számú törvényerejű rendelete eltörli az iskolai kötelező vallásoktatást; és megindul, majd egyre intenzívebbé válik az iskolai hitoktatás akadályozása, elsorvasztására és teljes megszüntetésére való törekvés. – Az 1950. évi 23. számú törvényerejű rendelet a hittudományi karokat az 1949–1950. tanév végével leválasztja az egyetemek szervezetéről és az illetékes „egyházak részére való visszaadás tárgyában” intézkedik. Így az 1950–1951. tanévtől Debrecenben is Teológiai Akadémia kezdi meg működését. – 1950. január 13-án a református és evangélikus egyház püspökei le tették az esküt a Magyar Népköztársaságra és az Alkotmányra.

1950. május 31-én a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége határozatot hozott a mezőgazdaság fejlesztéséről és a klerikális reakció elleni harcról. Már valamivel korábban, az év januárjának végén, február elején megindult a Termelőszövetkezeti Csoportok (TSzCs) szervezésére az első kampány, ami az 1945-ös földosztás visszavonása, meg a már régen magántulajdonban volt földdarabok „tagosítása”, lényegében a földmagántulajdon elleni akció, ugyanakkor a református egyház tagjainak zöme, fenntartó rétege egzisztenciális érdeke elleni támadásról van szó. A református egyház (más egyházakkal együtt) hivatalosan mégis kivette részét a szervezésből, pl. „mintaprédikációkkal”, s egyéb módon. A gyakorlat azonban már nem volt olyan egyszerű és egyértelmű. A lelkipásztorok zöme világosan látta, hogy a paraszti tömegeknek, egyháztagjainak, gerincének az un. „középparazságnak” ezeket a „prédikációkat” nem mondhatja el, egyrészt és főként, mert nem az Isten üzenete, másrészt, mert azok még jobban elidegenítenék őket az egyháztól, pedig még sokan támaszt remélnek, vigasztalást keresnek Isten Ígéjében, különösen is az ébredés által érintett vidé-

keken. Természetesen a megtagadók ellen kegyetlenül megindult az eljárás mind az egyházhatósági, mind a világi, állambiztonsági és rendőri szervek részéről.

1950-re lényegében befejeződött az egyházi missziói, hitbuzgalmi, ifjúsági egyesületek felszámolása, „önkéntes” feloszlása. A Belügyminisztérium 1949. október 5-én „hagyja jóvá” a Református Egyetemes Konvent Elnökségének előterjesztését a 14 legfontosabb egyesület – a Bethánia Egyesület; az International Hebrew Christian Alliance Magyarországi Szövetsége; a Kecskeméti Református Egyesület; a Keresztyén Ifjúsági Egyesület (KIE); a Külmissziói Szövetség; a Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség (MEKDESz); a Magyar Evangéliumi Szövetség (Alliance); a Magyar Keresztyén Leányegyesületek Nemzeti Szövetsége; a Magyar Református Diákok Soli Deo Gloria Szövetsége (SDG); az Országos Protestáns Patronázs Egyesület; a Vakok Világossága Társaság; az Országos Református Lelkészegegyesület (ORLE); az Országos Református Szeretetszövetség (ORSz); és az Országos Református Tanáregyesület – szervezetét. Ennek szerves folytatásaként 1950. december 12-én „az Egyetemes Konvent elnökségi tanácsa, és a benne képviselt négy egyházkerület püspökei és főgondnokai »Testvéri Izenet« gyülekezeteink lelkipásztoraihoz és presbitériumaihoz, egyházmegyéink espereseihez és missziói bizottságaihoz, egyházunk minden szolgájához és tagjához” által igyekszik eleget tenni és végére járni annak a folyamatnak, amely 1946. július 4-én kiadott belügyminiszteri rendelettel indult a társadalmi és egyházi egyesületek és mozgalmak felszámolására. Az egyházi, kegyességi, evangélizációs és ébredési mozgalmak, amelyek „az egyházon félig belül, félig kívül, önálló életet éltek – külön egyesületi szervezetben” időközben „önként” jórészt már feladták önállóságukat, feloszlatták önmagukat – a belügyminisztériumi „jóváhagyás” „szellemének” megfelelően: „az alapszabályokban lefektetett elvek szerint [...] az egyesületek megszüntetését az egyesületi közgyűléseknek kell kimondani...” – beolvadtak az egyházba (amelytől teljesen és formálisan soha nem is szakadtak el). A „Testvéri Izenet”¹⁰ (amely a Zsinati Tanács 1950. május 13-i ülésén jóváhagyott és megerősített missziói szabályrendelet „pontos és lelkiismeretes végrehajtására” való felhívás) minden missziói tevékenységet az egyház irányítása és ellenőrzése alá rendel, tehát egyfelől megszünteti az egyesületek önálló missziói munkáit, de ugyanakkor egyelőre átmenti a missziói munka lehetőségeit. Egyelőre minden missziói munkát az 1948. július 14–16-i sárospataki konferencián, dr. Makkai Sándor vezetésével megalakult *Országos Missziói Munkaközösség* (amely kiterjedt valamennyi missziói munkaágra és összefogott valamennyi missziói munkást) irányította. Rövidesen azonban mindenfajta missziói tevékenység lehetetlenné vált, vagy legjobb esetben is igen szűk korlátok közé szorult. Már ennek az egyházi

¹⁰ Megjelent a Református Egyház című hivatalos lap II(1950/24)3–6. oldalain.

életet zsugorító koncepciónak felelt meg az 1952. február 29-én hozott és március 1-jén hatályba léptetett 16. számú egyetemes konventi határozat, az ún. „*Missziói Szabályrendelet*”, (amely 1989. augusztus 31-ig, hatályon kívül helyezéséig „szabályozta” a református egyház erősen leszűkített missziói tevékenységét). A kegyes formulázás igen szigorú feltételeket takar, pl. teljesen lehetetlenné tette az un. „laikus” missziói munkások szolgálatát. Elegendő, ha a 3., 4. és az 5. paragrafusokat idézzük:

3. §. A missziói munka – mint az egyház lényegéből folyó szolgálat – egyházi, elsősorban gyülekezeti feladat. A missziói munkát tehát a gyülekezetek végzik, az egyházmegyék, az egyházkerületek és az egyetemes konvent megfelelő segítségével, illetve *ellenőrzésével*.

4. §. A missziói szolgálat eredményes végzése, jó rendje, a benne elhangzó tanítás tartalma felett féltő szeretettel és éber felelősséggel tartozik örködni az egyház minden tagja és szolgálója, kiváltképpen minden kormányzó testület: presbitérium, egyházmegyei, egyházkerületi közgyűlés, egyetemes konvent és országos zsinat. A szolgálat végzésének és *felügyeletének* elősegítésére a kormányzó egyházi testületek missziói bizottságokat létesítenek.

5. §. Rendszeres missziói munkára az egyháznak olyan tagja kaphat megbízást, aki az egyház rendtartásában megállapított *kiképzésben részesült*, és akin a szolgálatra való belső és külső elhívás jeleit az egyház felismeri. Minden missziói munkás egyúttal tagja is valamely gyülekezetnek, és mint ilyen gyülekezeti, *egyházi fegyelem alatt áll.*”

A többször hangsúlyozott felügyelet és fegyelem alatt állás, az elhangzó tanítás tartalma feletti féltő szeretet és éber felelősség nem a tanítás teológiai tartalmára, konfesszionális tisztaságára vonatkoztak, hanem sokkal inkább a politikai mondánivalóra; hiszen ha az isteni üzenet, az evangélium tisztaságán örködték volna ennyire, nem lett volna TSz-szervezési „mintaprédikáció” kötelező elmondása, vagy egyéb „béke”-prédikáció (aminek szintúgy semmi köze sem volt az isteni békesség hirdetéséhez). – Az azonban tény, hogy még így, felemás formájában is az egyházi élet valamilyen szintjét biztosította, lehetővé tette. 1949–1950-re az egyházi sajtó is zsugorodik. Sorra szűnnek meg mind a regionális, mind az országos református lapok. Egyedül „Az Út” című hetilap marad, valamint a „Református Egyház” hivatalos lap egy ideig félhavi, majd havi lapként.

A Magyar Dolgozók Pártja Titkársága 1951. május 4-én d.u. 5 órakor tartott ülésén, Révai József előadásában foglalkozott a párt egyházpolitikai kérdésével, és határozatot hozott az Állami Egyházügyi Hivatal felállításáról, s döntött, hogy az erre vonatkozó törvényt a Parlament fogadja el, s az ÁEH elnöke Kossa István legyen. (Ugyanekkor, ugyanezen határozatban dolgozták ki Gröz József kalocsai érsek – akivel alig egy esztendővel korábban fogadtatták el a római katolikus egyházzal kötött „megyegeyzést” – és több társának letartóztatását, perének menetét,

valamint, hogy a Minisztertanács és az Elnöki Tanács hozzon olyan rendelkezést, hogy a magasabb egyházi tisztségekre való kinevezésekhez, felmentésekhez, nyugdíjazáshoz, előléptetéshez az ÁEH előzetes hozzájárulása szükséges.) Az Állami Egyházügyi Hivatalt az országgyűlés 1951. május 18-án, az 1951. évi I. sz. törvénnyel állította fel (és az 1989. évi 14. számú törvényerejű rendelet szüntette meg). Július 3-án pedig megszületett az Elnöki Tanács 1951:20. számú törvényerejű rendelete a főbb egyházi állások betöltésének módjáról.

Július 17-én az ÁEH elnöke hivatali szobájában „bizalmas” megbeszélést folytatott Péter János püspökkel és dr. Finta István konventi főtanácsossal, amelyen jelen volt még az ÁEH részéről Horváth János elnökhelyettes és Veres Pál előadó is. Kossa István tudomására hozta az egyház vezetőinek, hogy „a református egyház a következő feladatok elé került:

1. Diakonissza szervezetek megszüntetése.
2. Egyházi földek felajánlása.
3. A kislétszámú gyülekezetek csoportosítása.
4. A teológiai akadémiák összevonása.
5. Egyházkerületek összevonása.”

Július 24-én a négy egyházkerület püspökei és főgondnokai az első négy sorszám alatt felsorolt kérdésről tárgyaltak, másnap, 25-én az előző (17-i) tárgyaláson jelen voltak között újabb megbeszélés történt, amelynek értelmében a konventi főtanácsos már konkrét „ütemtervet” dolgozott ki az „egyházszugorításra”.

A diakonissza szervezeteket 1951. augusztus 1-től számított négy hónap alatt, tehát november 30-ig bezáróan megszüntetik. A volt diakonisszákat részben egyházi szolgálatban, részben egyéb munkaterületeken helyezik el, illetőleg a már nyugdíjban lévők mellé továbbiakat is nyugdíjba helyeznek. (Az állam vállalta az újabban nyugdíjazott 26 diakonissza részére is a havi 108.- Ft nyugdíj folyósítását, mint a már korábbi 11 esetében is tette.) Az egyházi vezetés ígéretet tett arra, hogy a diakonisszák elhelyezésénél figyelemmel lesz arra, hogy egy munkahelyen háromnál többen ne legyenek, kivéve az olyan helyeket, ahol eddig is többen dolgoztak (pl. Bethesda kórház, a dunaalmási, tiszafüredi, őrszentmiklósi szeretetház), létszámukat azonban itt sem fogják emelni. Munkások szaporítása esetén ezeknél az intézményeknél nem diakonisszákat fognak alkalmazni. Azokról a diakonisszákról, akik az adott időpontban egyházi intézményeknél működnek, két héten belül névjegyzéket terjeszt fel a Konvent az ÁEH-hoz a későbbi *ellenőrizhetés céljára*.

A konventi elnökség azonnal felszólít valamennyi presbitériumot, egyházi intézményt, testületet és hivatalt, hogy mindennemű egyházi földet azonnal, de legkésőbb szeptember 1-ig bezárólag ajánljanak fel az államnak úgy, hogy azokat a termény betakarítása után azonnal birtokba lehessen venni. Fel kell ajánlani az olyan földeket is, amelyeken a termés betakarítása csak szeptember 1-e után

végezhető el. ... Viszont nem kell felajánlani az egyházi tulajdonban lévő háztelkeket, az azokkal összefüggő, vagy nem összefüggő, de azokhoz tartozó, és háztáji gazdálkodás keretébe esőnek tekinthető, legfeljebb 800 négyszögöl területű földet. A konventi elnökség tudomásul veszi és helyesnek tartja, hogy azokban az egyházközségekben, amelyeknek a presbitériuma esetleg nem ajánlaná fel az egyházközség tulajdonában lévő földeket, az ebből a tényből eredő minden jog-következmény egyetemlegesen a presbitériumokat terhelje. Viszont az állam garantálja, hogy ahol a föld-felajánlás – a háztelkek és háztáji gazdaságok területének kivételével – az ingatlan tulajdon *teljes* mennyiségére nézve megtörtént, ott az egyházközség, a lekipásztor és azok a többi egyházi alkalmazottak, akik eddig egyházi javadalmi föld használati jogát élvezték, – mentesülnek azon terhek alól, amelyek az úgynevezett kulákokat terhelik. Ezeknek a kedvezményeknek a megszerzéséhez elegendő, ha a föld felajánlása szeptember hó 1-ig megtörténik a helyi tanácsoknál, amelyek a felajánlásról igazolást adnak. A felajánlott földbirtok átvételéhez szükséges eljárás e mellett folytatandó, és ennek szeptember 1. után való befejezése nem érinti azokat a kedvezményeket, amelyek az időben történt felajánlásoknál járnak. Ezzel kapcsolatban a konventi elnökség köszönettel tudomásul vette, hogy az így időben felajánlott földeket az egyház és állam között a föld felajánlásra és föld átvételre kötött egyezmény erre vonatkozó rendelkezésétől eltérően mindenütt átveszik.

Az egyház részéről a tárgyalók kijelentették, hogy maguk is felismerték már, nem indokolt kislétszámú gyülekezetek önálló anyaegyházközségekként való fenntartása. Vállalták, hogy 5 év alatt igyekeznek a kislétszámú gyülekezeteket a szükséglet és célszerűség szempontjainak megfelelően összevonni olyképpen, hogy ennek *az időszaknak a végére a magyar református anyaegyházközségek száma 20–25 %-kal csökkenjen*. Erre nézve a részletes tervezetet előterjesztik két hónapon belül.

A teológiai akadémiák összevonása tekintetében is azt állították az egyház részéről tárgyaló személyek, hogy eljutottak arra a felismerésre, hogy nem indokolt a négy teológiai akadémia további fenntartása. Intézkedett a konventi elnökség, hogy a tiszáninneri egyházkerület a sárospataki, a dunántúli pedig a pápai teológiai akadémián 1951. szeptember 1-én már ne nyisson meg új tanévet, s az őszi egyházkerületi közgyűlések erre vonatkozóan *alkotmányos módon* ilyen értelmű határozatot hozzanak. Az egyházkerületi elnökségektől a július 24-én tartott rendkívüli konventi elnökségi tanácsi ülésen ígéretet is kaptak. A szeptemberben meg nem nyíló két teológiai akadémia hallgatóit részben Budapestre, részben Debrecenbe irányítják.

Az egyházkerületek összevonása tekintetében szintén eljutott az egyházi vezetés arra a felismerésre, hogy az indokolt és időszerű. Mivel azonban ennek a kérdésnek az adott körülmények között való felvetése zavarná a teológiák össze-

vonásának lebonyolítását, másrészt ennek lebonyolítása csak fennálló *egyházi törvények megtartásával, alkotmányos úton valósítható meg*, ezt a témát egyelőre nem hozták elő a konventi elnökségi tanács ülésén, de gondoskodnak arról, hogy az őszi egyházkerületi közgyűlések foglalkozzanak ezzel a kérdéssel, s hogy állásfoglalásuk után még az év folyamán összeülő Zsinat elé kerülhessen az végső döntés végett.

Roppant jellemző az új egyházi vezetés stílusára, de az adott kor hangulatára, elvárására a Kossa Istvánhoz küldött jelentés befejező szakasza: „Népünk, Államunk és Egyházunk jól látott érdekében szívesen vállaljuk, hogy a fent ismertetett feladatok legjobb megoldása érdekében minden tőlünk telhetőt el fogunk követni, és kérjük, hogy ebben a Kormányzat, és közelebről az Állami Egyházügyi Hivatal is segíteni szíveskedjék bennünket. Őszinte örömünkre szolgálna, ha ezeknek a feladatoknak a megoldása is újabb bizonyágokkal erősítené azt a jóviszonyt, amely egyházunk és a Népköztársaság között fenn áll.”

Az egyház életének visszaszorítása azonban nem csak kényszerítésekkel folyt, hanem – és főleg azáltal –, hogy az államhatalomnak sikerült olyan személyeket az egyházi vezetésbe beültetni, akik – jóhiszeműen, vagy karrierből, esetleg más okból – készek voltak engedni az állam nyomásának, esetleg túl is teljesítve azt, s ezáltal belülről bomlasztották az egyházat. Ez „eredményezte” az 1952-es „Missziói Szabályrendeletet”¹¹, az új „teológiai felismeréseket”, amelyek feltétel nélkül helyeselték a kommunista-ateista államhatalom minden politikai tevékenységét, nem emeltek szót a kilengések, a kitelepítettek, a megaláztatottak, az egyház gerincét képező birtokos középparaszttság tönkretétele, „kuláklistára” tétele ellen. Ebbe a kategóriába tartozik az 1952-es cikkek és hódoló nyilatkozatok sora Rákosi Mátyás 60. születésnapja alkalmából. Az egyetemes konvent elnöksége – Bereczky Albert és Kiss Roland aláírásával – Rákosi Mátyás 60. születésnapja alkalmából táviratban¹² köszöntötte „igaz tisztelettel” fejezte ki „nemzetünk bölcs vezetőjének a magyar református egyház őszinte hála-ját és nagyrebcsülését”. [...] „Köszönjük, – mondja a távirat szövege –, hogy a Magyar Népköztársaság biztosította vallásunk szabad gyakorlását, hogy gyülekezeteinkben szabadon szól az evangélium, s hogy kormányunk bőkezű anyagi támogatást nyújt egyházunknak. Kifejezésre juttatjuk szívbeli készségünket, hogy mi is igyekszünk hozzájárulni a magunk szolgálatával a béke erősítéséhez.” – Bereczky Albert ezenkívül a Magyar Nemzet március 8-i számában¹³

¹¹ Megjelent a Református Egyház című hivatalos lap IV(1952/3)6–8. oldalain.

¹² A táviratot – egyéb beszédekkel együtt – közölte a Református Egyház című hivatalos lap III(1951/5)1. oldalán.

¹³ „Rákosi Mátyás születésnapjára”, Magyar Nemzet 1952. március 8. szám.

cikket is ír „Rákosi Mátyás születésnapjára”, amelyet felvett „A keskeny úton”¹⁴ című kötetébe is. – Czigány Lóránt a hollandiai Mikes Kelemen Kör 1977. szeptember 16-án tartott konferenciáján elmondott „Neved ki diccsel ejtené, személyi kultusz Ferenc József és Rákosi Mátyás korában” előadásában¹⁵ kétségbe vonja, hogy valakit is kényszerítettek volna ilyen tetre, még 60. születésnap kapcsán is. Bereczky Albert esetében tényleg nem beszélhetünk kényszerítésről. 1953. július 19-én kelt feljegyzésében ezt írta: „Egyházunk útját – ahogy többször cikkekben, előadásokban igekeztem leírni (ld. A keskeny út című könyvet) – lényegében jó és engedelmes útnak tartottam. Annak tartom ma is. Nem »kényszerből« járjuk ezt az utat (»a te helyedben más se csinálhatna mást« – mondotta egyszer néhai Sz[entpéteri] K[un] B[éla]), és nem »egyházmentő« opportunizmustól. Nem is gyávaságból – ezt »félelemmel és rettegéssel« mondom, mert Jeremiás régóta és sokszor tanított arra, »csalárdabb a szív mindennél...« Hiszem, hogy a »hit engedelmességének« útján jártunk és járunk valóban, mint magyar, református egyház.”¹⁶

A gyülekezetek lelkipásztorai közül egyre többen, akik hűséges lelkipásztori munkát végeztek, ismerték fel, hogy az egyházi vezetés „keskeny útja” nem azonos a Krisztus által megjelölt „keskeny úttal”, a Krisztustól reánk bízott békéltetés szolgálata nem azonos az egyház „békeszolgálatával”, stb. Mivel egyre többen ismerték fel lelkipásztorok és gyülekezeti tagok egyaránt, a bizalmatlanság egyre nőtt az egyház felső vezetése és tagjai között (ami tulajdonképpen megfelelt a pártvezetés szándékainak). Néhányan hangot is próbáltak adni annak, hogy a felsőbb vezetés nem az egyház érdekeinek megfelelően cselekszik, részben névvel, részben névtelenül. Akiket lehetett igyekeztek elnémítani, félreállítani (pl. Papp Gábor csepeli, vagy a tragikus sorsú Pap Béla karcagi lelkipásztor esete is mutatja).

1953. március 5-én meghalt J.V. Sztálin. Június 4-én megalakult az (első) Nagy Imre-kormány. A miniszterelnök expozéjában az egyházakkal szembeni adminisztratív korlátozások enyhítését helyezte kilátásba. Majd – ezzel ellentétben – a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége az 1955. március 1–4-i ülésén hozott határozatában „túlzottnak és jobboldalinak” minősítette Nagy Imre egyházpolitikáját. A június 11-én tartott központi vezetőségi ülés pedig úgy határozott, hogy „ki kell dolgozni és végre kell hajtani azokat az adminisztratív intézkedéseket,

¹⁴ Bereczky Albert „A keskeny út” Bp. 1953. 297–300 p.

¹⁵ Eredetileg a hollandiai Mikes Kelemen Kör kiadásában megjelent „Mérlegen” című kötet (Szerk.: Piri Zoltán, Utrecht, 1978. 35–68.) közölte, majd Czigány Loránd felvette a „Nézz vissza haraggal” című kötetébe is (Bp. 1990. 70–98.).

¹⁶ Bereczky Albert: Önvizsgálatunk – főleg hiányai és hibái. Közzétette Victorné Bereczky Piroška a Rádáy Gyűjtemény Évkönyve III. 1983. kötetében. (Budapest, 1984. 306–310. p.)

amelyek alkalmasak az egyházak fokozottabb ellenállását visszaszorítani”. – 1956. február 14–25. között azonban a Szovjetunió Kommunista Pártja XX. Kongresszusa feltárta, elemezte és elmarasztalta a „személyi kultusz káros következményeit”, aminek bizonyos konzekvenciái érvényesültek Magyarországon is.

Ezalatt a lelkipásztorok nagyobb része – mindentől függetlenül, vagy éppen mindennek ellenére – végezte munkáját, szolgálatát „ahogy lehet”-ett (Reményik Sándor), s a gyülekezetek is éltek a maguk megszokott, a lehetőségek keretei közötti életüket. – A lelkipásztorok a már korábban bevezetett, megszokott, egyházkerületi, egyházmegyei lelkészkonferenciákon, lelkészköri értekezleteken, nyári továbbképző tanfolyamokon („fejtágítókon”), „missziói bizottsági” üléseken 1954 nyaratól egyre inkább eltértek a „hivatalos”, kiadott programtól, és heves vitákban, csatározások közepette tárgyalták a gyülekezeti életet és a lelkipásztori munkát, szolgálatot leginkább érintő kérdéseket, elsősorban a misszió ügyét, lehetőségeinek hiányát. Ezeknek az összejöveteleknek, értekezleteknek, elhatározásoknak, határozatoknak írásbeli lecsapódásai is keletkeztek, amelyek részben gépirásos formában terjedtek, járták be az országot, némelyikük a külföldet is. Az irományok egy részét megküldték az Egyetemes Konventhez és az Állami Egyházügyi Hivatalhoz (vagy más úton jutottak el oda). Közülük néhány komoly egyházkritikát is tartalmazott, ugyanakkor a kibontakozás útját is kereste, segítette. (Jó példa erre már korábról Kovács Tibor és Fekete Péter tiszántúli segédlelkészek – talán közismert – esete¹⁷, majd Gulyás Lajos levéli lelkipász-

---

¹⁷ Ennek egyik, bár nem egyetlen, de talán legjellemzőbb példája Fekete Péter és Kovács Tibor esete, még 1954-ben(!) is. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek szervezése a politikai program. Ehhez kell segítséget nyújtani az egyháznak, és pedig – a maga sajátos módján, az igehirdetés által. Ehhez „segítséget” – előadást, tájékoztatást, körlevelet kaptak a lelkészek az egyház felső és középvezetőitől. A körlevél textusokat „ajánlott” (kötelező felhasználás végett!) a prédikációkhoz. 1954. március 12-én a debreceni lelkészi kör gyűlésén a nevezett két segédlelkész hozzászólt a hajdúvidéki esperesnek a mezőgazdasági fejlesztésről való előadásához, s elmondták, hogy miért nem engedelmeskedtek a felsőbb utasításnak: Kovács Tibor – egyebek között a következőket mondta: „Magatartásomat nem valami »csak azért is« dac, vagy minden áron való ellenállás motiválta. Az előbb említett ok mellett másik fontos lelkiismereti tényezőm az volt, hogy debreceni szolgálatom idejének végéhez közeledve Isten különösen rám helyezte a lélekmentés ezideig elhanyagolt felelősségét. Mikor szolgálatom alapigéje előtt elcsendesedtem, akkor annak a dokornak a felesége volt előttem, aki néhány nappal ezelőtt kísérelt meg öngyilkosságot és most a templomba vágyott. Azt az asszonyt láttam, akinek sikerült végre keményszívű férjét sok imádkozás után rábírn arra, hogy eljőjön a templomba. Azért a fáradt tisztviselőért imádkoztam, aki egy héten legfeljebb csak egyszer tud eljönni a templomba, hogy egész hétre nyerjen erőt Isten igéjéből nehéz munkájához.

Én nem tartom magam pietistának. Kinőttünk már ebből a gyermekcipőből. Sorozatos Bibliamagyarázatomban az élet minden kérdése helyet kap, amikor sorra kerül; amikor az ige veti fel; nem kerülöm ki egyáltalán. Pásztori beszélgetéseimben pedig különösen nem. Vasárnapi

igehirdetésemre viszont – merem így mondani: – olyan ígét »kaptam«, melyben az alapigén való erőszaktétel nélkül nem férhetett bele a körlevél mondanivalója.

Leikiismereti okok után hadd említsek még most néhány teológiai motívumot is, mely magatartásomat meghatározta:

Legfájóbban az érintett az esperes úr által előterjesztett igehirdetési vázlatok hallatán, hogy ezekben ugyanaz történt, mint amit Barth Károly kéziratában ismeretes nyílt levele kifogásolt mai magyar ref. egyházunk sajtószolgálatával kapcsolatban, hogy ti. a mai modern emberi megoldások igenlését a keresztyén üdvüzenet részévé tesszük.

Hálátlanok volnánk, ha nem örülnénk Istennek a mában nyújtott ajándékain, de ezeket nem állíthatjuk Istennek páratlan üdv történeti eseményeivel egy polcra, nem nivellálhatjuk az általános és különös kegyelem tényeit! Az igehirdetésnek erre az elhajlására jellemző illusztrációk voltak a most felolvasott igehirdetési vázlatok. Nem hiszem, hogy egyházunk felelős vezetői, akik teológiai alapon állnak, ismerik és engednék ezeket a racionalista, elallegorizált (jobban mondva reallegorizált), a teológiai tisztánlátás legparányibb szikráit is nélkülöző prédikációvázlatokat ajánlani lelkipásztoroknak. Ennél már csak az az ígéértelmezés lenne elretentőbb, ha történetesen Afrikában élnek és a tevehajcsárok felé azt az ígét tartanánk alkalmas textusnak, hogy »adá Jézus a kenyeret a tanítványainak ... és azok a sokaság elé *tevék*«...

Ismétlem, hogy nem az ügy lényege, hanem kiviteli módja ellen vannak súlyos kifogásaim. Komoly meggyőződéselem, hogy az ügy őszintébb és mélyebb teológiai szemléletével és szolgálatával több áldására lehetnének mind egyházunknak, mind népünknek és a kormányprogramnak.

A körlevelet fölolvastam engedelmességből, becsületesen, számot vetve azzal, hogy ennek az egyháznak vagyok segédlelkésze, leszek és akarok segédlelkészi, és ha Isten engedi lelkésze is lenni, melynek felelős vezetői a körlevelet kibocsátották. Annak is jelét és bizonyosságát akartam adni ezzel az engedelmisséggel, hogy szeretem egyházunkat mostani állapotában is, bűneit, mint a magamét is látom és hordozom. Szégyenlek ugyan több mondatot benne, mint ahogy szégyelltem a múlt pénteki egyházmegyei gyűlést is sértő hozzászólásainak nagy részét.”

Valamint Fekete Péter hozzászólásából:

„A körlevelet én sem olvastam fel a Tégláskertben és a prédikációban sem szoltam egy szót sem a mezőgazdaságfejlesztésről, nem mint a mezőgazdaságfejlesztésnek ellensége lennék, hiszen én is földműves szülők gyermeke vagyok, s tudom mit jelent a könnyítés a paraszt emberen, látom szüleim, testvéreim és sógoraim életében. Nyomatékosan hangsúlyozom tehát, hogy nem a mezőgazdaság fejlesztése iránti ellenséges magatartásból, hanem lelkiismereti és teológiai okokból nem prédikáltam a mezőgazdaság fejlesztéséről és nem olvastam fel a körlevelet. (Nem is kaptam a Tégláskert részére külön körlevelet, de Az Útból felolvashattam volna egyébként, mint Nagy József tette Nyulason.) Nálunk is úrvacsoraosztás volt és én is ugyanazon lelkiismereti és teológiai indokok alapján nem tudtam vállalni a körlevelet, mint Kovács Tibor. Egyébként nem tudom elfogadni a püspök úrnak az egyházmegyei gyűlésen mondott beszédének azt a teológiai indoklását sem, hogy a több kenyérért folytatott munkában ugyanaz az ügy történik, mint az úrvacsorában. – Esperes úr ideterjesztett prédikációvázlataival pedig azt javaslom, hogy adjuk át a homiletika és dogmatika szakprofesszorának, hogy ők ítéljék meg, hogy lehet és szabad-e így prédikálni ezeknek a textusoknak az alapján?! Én sem tudom semmiképpen így elfogadni.”

Mint kortörténeti dokumentumokat iktattam ide ezeket a részleteket. Az egész kérdés, jelenség külön alapos tanulmány érdemelne. Itt – véleményem szerint – ezért van helye, lássuk mik moti-

tor előadása a lelkésztovábbképzőn – amelyet Kövy Zsolt közelmúltban megjelent könyve részletesen tárgyal¹⁸ -, valamint az ócsai presbitérium határozata. A példákat sorolhatnánk még tovább.

Ilyen körülmények között, ilyen háttérrel alakult a Református Megújulási Mozgalom, született meg a Hitvalló Nyilatkozat¹⁹.

A feszültségek növekedésével közeledett az 1956-os év nyara, amikor az Egyházak Világtanácsa Központi Vezetősége ülését – elfogadva a magyar meghívást – Magyarországon, Galyatetőn tartotta. Nyilvánvaló volt, hogy a külföldi delegátusok közül sokan fogják keresni a kapcsolatot, a találkozási lehetőséget Ravasz Lászlóval. Ezért Pap László javaslatára – nem könnyen ugyan, de végülis – Ravasz meghívást kapott a galyatetői ülésre. Ez ügyben 1956. július 24-én Bereczky Albert és Pap László felkereste Ravasz Lászlót. Ravasz elmondta, hogy mit szándékozik a delegátusok esetleges kérdéseire válaszolni. Bereczkyvel és Pap Lászlóval történt megbeszélés után Ravasz mondanivalóját Memorandum-ban foglalta össze, (amit megküldött az ÁEH-nak és az Egyetemes Konventnek is). Ebben reális, pontos felmérését adja a magyar református egyház 1945 utáni helyzetének, életének, körülményeinek, anélkül azonban, hogy ebben egyes konkrét részletekre, személyekre kitért volna, ami nem is tartozott a plénum elé.

1956 nyarán a lelkészértekezletek, egyházmegyei gyűlések, presbiteri határozatok foglalkoztak a református egyház helyzetével. Összeállították a Református Megújulási Mozgalom Hitvallási Tétéleit, amelyet 160 lelkész aláírásával felküldtek az Egyetemes Konventre. A Konvent elnöksége október 27-re tűzte ki ennek tárgyalását. Ezt azonban az események már elsodorták²⁰.

1956. október 31-én a Református Megújulási Mozgalom nevében felkérték Ravasz Lászlót, hogy vállalja a megújulás lelki irányítását. Ravasz előbb hallani sem akart a neki szánt szerepről, majd a rábeszéléseknek engedve Budapestre utazott. November 1-jén a református egyház lelki és szervezeti újjáépítésére Országos Intézőbizottság alakult. Ez mindjárt megalakulásakor kijelentette, „... a magyar református egyház zsinata és egyetemes konventje törvényes elnökének

---

válták, foglalkoztatták a lekipászorokat a „nehéz években”, nem „ellenforradalmi” erők, egyáltalán nem „az Ige elleni lázadás”; – pontosan az ellenkezője. – A két segédlelkészt a szolgálatvégzéstől az egyházkormányzat eltiltotta, Kovács Tibor gyógypedagógus tanár lett, Fekete Péter később más egyházkerületben szolgált ugyan, de doktorátusát pl. megakadályozták.

¹⁸ Kövy Zsolt: „Hazádnak rendületlenül...” Gulyás Lajos emlékezete. Budapest, 1999.

¹⁹ Magyarországon teljes szövegét először a Confessio, 1989/2. száma 118–121. oldalain tették közzé.

²⁰ Az aláírók nevei nélkül, csak a benyújtókat említve, a kiadványt közölte Az Út 1956. október 21–27. (utolsó) száma.

ma is dr. Ravasz László püspököt tartja, aki ezekről a tisztségekről csak politikai kényszer hatására volt kénytelen lemondani. Az Intézöbizottság ugyanígy megállapította, hogy a dunamelléki református egyházkerület törvényesen megválasztott főgondnoka dr. Kardos János, aki annak idején a szavazatok abszolút többségét elnyerte, de akit tisztségének gyakorlásában azon a címen akadályozott meg a politikai hatóság, hogy dr. Ordass Lajos evangélikus püspök védője nem lehet református egyházkerületi főgondnok.” Az Intézöbizottság ezután felkérte Ravasz László püspököt, hogy Kardos János főgondnokkal együtt a magyar református egyház legfelsőbb irányítását vegye át. *Ravasz László vállalkozott arra, hogy addig is, amíg a Zsinat és a Konvent törvényes elnökei Budapesten a vezetést törvényesen gyakorolhatják, a református egyház lelki irányítását átveszi Kardos Jánossal és Pap Lászlóval együtt.*

Az Országos Intézöbizottság felhívására egymás után adták be lemondólevelüket a korábbi egyházi vezetők. (Ezek igen sok részletre világítanak rá a korábbi évtized történetéből. – Közzétételük folyamatban van, részben már meg is történt.)

1956. november 1-jén Ravasz László rádiószózatban („A magyar reformátusok szava”) fordult az ország népéhez, rendre, higgadságra, nyugalomra intette a lakosságot. November 13-án körlevelet intézett a presbitériumokhoz és a lelkipásztorokhoz. Ebben kifejtette, hogy miért volt szükség az Országos Intézöbizottság létrehozására, mit akar a Megújulási Mozgalom, és azzal kapcsolatos állásfoglalásra kérte a presbitériumokat és óva intett mindenkit; „óvakodjunk minden indulatosságtól”. A Református Megújulási Mozgalom tételeit Ravasz átdolgozta, ami „A Magyarországi Református Egyház Útja – a Református Megújulási Mozgalom programja” címen vált ismertté, s amelyet 1956 karácsonyán egy körlevél kíséretében terveztek szétküldeni. A Megújulási Mozgalom egyetlen ponton sem kérdőjelezte meg az 1948. október 7-én aláírt „Egyezmény” pontjait, azokat tényként fogadta el, hanem annak megtartásához akart visszatérni, az attól való eltéréseket akarta korrigálni (pl. az iskola-kérdésben). – A presbitériumok állásfoglalásai, a Megújulási Mozgalomhoz való csatlakozásuk rendre érkeztek az Intézöbizottsághoz még 1957 elején is, amikor – 1957 januárjában – az államhatalom felfüggesztette a gyülekezési szabadságot. Az Állami Egyházügyi Hivatal (akkor szervezetileg a Művelődésügyi Minisztérium része) rendeletet adott ki arról, hogy minden egyházi gyűléshez és rendkívüli összejövetelhez, valamint sokszorosítványhoz, körlevélhez ezen túl az ÁEH előzetes engedélye szükséges. Majd március 24-én közzétették az Elnöki Tanács 1957:22. számú törvényerejű rendeletét „az egyes egyházi állások betöltéséhez szükséges hozzájárulásról”. – A Megújulási Mozgalom működése lehetetlenné vált, intézkedéseit, eredményeit felszámolták, egyes exponensei ellen eljárást indítottak, megkezdődtek a felelősségrevonások (némelyeket letartóztattak, bebörtönöztek, Gulyás Lajos levéli református lelkipásztort 1957. december 31-én

Győrben kivégezték), az 1956 október végi-november eleji lemondásokat sem misnek tekintették, a korábbi vezetők egy részét visszahelyezték előbbi tisztségébe (néhányan, pl. Péter János püspök nem fogadta el a visszahívást, az ő helyét később Bartha Tibor foglalta el; Kiss Roland dunamelléki főgondnok szintén nem tért vissza tisztségébe, helyébe Esze Tamás került, stb.). – 1957. december 30-án a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa „az ellenforradalom alatt a népi hatalom mellett tanúsított bátor helyállásáért és az azóta eltelt egy év alatt szocializmust építő hazánk és népünk érdekében a békemozgalom területén, valamint az állam és az egyház jó viszonyának érdekében kifejtett áldozatos munkásságáért több egyházi személyt (köztük protestánsokat is) – a Magyar Népköztársaság Zászlórendjével tüntetett ki”. A kitüntetett egyházi személyek nevében Bereczky Albert református püspök mondott köszönetet a kitüntetés alkalmából, amelyet „Szeretjük szocialista hazánkat úgy, hogy látjuk és szeretjük benne a népet” címmel a Reformátusok Lapja teljes terjedelmében leközzölte²¹.

Megindultak a visszavonások, öngazolások, támadások is – mindez azonban már külön téma, amelynek tárgyalásába most nem mehetünk bele, ugyanúgy, mint az 1955–1956-os folyamatok, megnyilatkozások és az oda vezető út, időszak szereplői cselekedeteinek értékelésébe sem. Természetesen, ezt is el kell végezni – egy más alkalommal, legkésőbb a már említett nagyobb feldolgozás keretében.

Annyit azonban már most is meg kell állapítanunk, hogy „a megújulási mozgalom időileg egybeesett a nemzeti forradalommal, de érzelmi egybehangzásokon kívül más kapcsolat nem volt köztük”. A megújulási mozgalom egyetlen ponton sem kérdőjelezte meg az 1948. október 7-én aláírt „egyezmény” tételeit, azokat tényként fogadta el, azoknak megtartásához akart visszatérni, az attól való eltéréseket (pl. az iskola-kérdésben) akarta korrigálni. Az egyház belső megújulását, az igehirdetés megtisztítását akarta, nem akart semmiféle restaurációt, sem társadalmi visszalépést, nem volt tehát „lázadás”, még kevésbé az „Íge elleni lázadás”, ahogyan később igyekeztek beállítani. A Megújulási Mozgalom egyáltalán nem egy-két ember (Ravasz László, Pap László, stb.) egyéni akciója, vagy külföldről irányított, szervezett megmozdulás volt. Hosszú évek keserves tapasztalatai érlelték, több irányból indulva találkozott a változás, megújulás óhaja és néhány, az egyházban, lelkészek és nem-lelkészek körében is nagy tekintélynek örvendő személyek, felkérésre álltak a mozgalom élére.

---

²¹ Reformátusok Lapja, II(1958/2)1.

Raguzai misszionáriusok levelei Rómába a magyarországi hódoltságról (1571–1627)

Néhány levelet szeretnénk közreadni, amelyeket a magyarországi török hódoltságot járó raguzai misszionáriusok írtak Rómába a török hódítás és a trentói zsinat utáni időszakban, a magyarországi török hódoltságban meginduló katolikus missziók kezdetén.

A hódoltságban élő magyar katolikusoknak a 16. század második felében igen nagy szükségük volt misszionáriusokra. Az oszmán uralom alá került egyházmegyék püspökei, akiket a császár nevezett ki tiszttükre, nem keresték fel a török uralom alatt élő híveiket, – igaz, ha rászánták volna magukat e veszélyes feladatra, a pasák akkor sem engedték volna meg, hogy a Habsburgok által kinevezett megyéspüspökök a székhelyükön tartózkodjanak, mert a császár embereit látták bennük. Emiatt a reformáció hódítása nyomán amúgy is igen meggyengült hódoltsági katolikus egyház számára a Róma által küldött misszionáriusok életbevágóan fontosak voltak.

Raguza, ez az önálló, de a szultánnak hűbéradót fizető kis városállam ekkor – mintegy balkáni Hongkongként – a fénykorát érte, mert a kereskedői mind a keresztény világban, mind az oszmán birodalom területén akadálytalanul járhattak. A városállam messzemenő kiváltságokat kapott a törököktől, és az oszmán hódítás nyomán egységes, a raguzaiak előtt nyitott területté vált a Balkán-félsziget Isztambultól Budáig. Ezért Raguza polgárai a pápaság számára különösen alkalmasaknak tűntek arra, hogy az oszmán birodalom európai tartományaiban ellássák a misszionáriusi és apostoli vizitatori feladatokat. A raguzaiak buzgó katolikusok voltak, jól kiismerték magukat a török uralom alatt álló Balkánon, tudták, hogyan kell bánni a török hatóságokkal, és az olasz mellett második anyanyelvüként beszélték az „illír”, azaz a délszláv (szerbhorvát) nyelvet, továbbá mint a töröknek adózó városállam polgárai, szabadon mozoghattak az oszmán birodalom területén.¹

---

¹ Zdenko Zlatař: Our Kingdom come. The Counter-Reformation, the Republic of Dubrovnik, and the liberation of the Balkan Slavs. Boulder 1992. 225–251. Zdenko Zlatař: Between the double eagle and the crescent. The republic of Dubrovnik and the origins of the Eastern question. New York. 1992. 37–45. Istorija Beograda. 1. Beograd 1974. 452–456. Francis W.

A raguzai kereskedőtelepek katolikus papjai Belgrádtól Szófiáig biztos támaszai lettek a katolikus hittedjesztésnek, és működtek raguzai káplánok a török uralom alatt álló Budán is.² Nem csoda, ha Róma a trentói zsinat után a Balkánon és a hódolt Magyarországon is meginduló missziós munkára kezdetben főként raguzai papokat küldött. Beszámolók az oszmán uralom alatt élő keresztények életéről, a délszláv, magyar és román lakosság mindennapjairól, a török hatóságokkal való viszonyáról, a protestánsok, katolikusok, görögkeletiek és mohamedánok kényszerű és ritkán békés együttéléséről éppenúgy fontos forrásai a művelődés- és egyháztörténetnek, mint ahogy a leveleikből megismerhetjük az azonos nyelvet beszélő boszniai és raguzai katolikus papok, szerzetesek közti elszánt konkurenciaharcot, a jezsuiták és ferencesek néha a törököket is meglepő ádáz küzdelmeit.

A raguzai misszionáriusok közül, akiknek leveleit itt közöljük, Raguzai Bonifác stagnoi püspök obszerváns ferences volt, kísérője és társa a misszióban, a magyarországi hódoltságban megbolondult Bartolomeo Sfondrato pedig jezsuita, Domenice Giorgi raguzai domonkos, míg Domenico Giorgi raguzai domonkos, Antonio Velislavi és Ignazio Alegretti a Ragusa melletti Mljet szigeten működő kolostorból származó bencések. Paolo Torelli bár címzetes bácsi apát volt, valószínűleg nem szerzetes volt, hanem raguzai világi pap, míg Alberto Rengjich, aki a magyarországi missziók felügyeletére újjáélesztett szendrői (valójában belgrádi) püspök címét viselte, Bonifáchoz hasonlóan raguzai obszerváns ferences szerzetes. Leveleikből Dalmácia és Magyarország történetének egy eddig ismeretlen fejezete bontakozik ki.

Az első misszionárius, akinek a leveleit közöljük, Bonifác stagnoi püspök, a Ragusa melletti Lopud szigeten (olaszul Isola del Mezzon) született. A raguzai olasz-délszláv környezetben azonban a 16. századi szokásoknak megfelelően többféle családnévvel is illették. Hívták a horvát Bonifacije Stefanović vagy Stivanić latinositott formájával Bonifacius de Stephanisnak, olaszul Bonifacio Stefaninak, és Bonifacio Drakolicának, Bonifacio Crassának is. Sokféle neve volt, emiatt a horvát kutatás a mai napig két külön személyként tartotta számon

---

Carter: Dubrovnik (Ragusa). A classic city-state. London-New York 1972. 327–381., Barisa Krešić: Dubrovnik: A Mediterranean urban society, 1300–1600. Los Angeles 1997. István György Tóth: Raguzai Ulászló más néven Szulejmán janicsár laikus ferences barát levele Budáról. In: Ráday Gyűjtemény Évkönyve VII. Budapest 1994. 191–193. A hódoltsági egyháztörténetre: Szakály Ferenc: A hódoltsági katolikus egyháztörténet távlatairól. In: Katolikus egyháztörténeti konferencia, Keszthely 1987. Szerk. Hölvényi György. Bp. é. n. 16–32. Itt mondok köszönetet Fazekas István (Bécs) és Zoran Velagić (Zagreb) baráti tanácsaiért.

² Fekete Lajos: Budapest a törökkorban. Bp. 1944. 157–161. 168. Gárdonyi Albert: Buda és Pest keresztény lakossága a török hódoltság alatt. Tanulmányok Budapest Múltjából V. Bp. 1936. 17–21., Jankovich Miklós: Buda város keresztény tanácsa a török hódoltság korában. Tanulmányok Budapest Múltjából. XIV. Bp. 1961. 151–154.

az 1572-ben Boszniában térítő Bonifacio Stivanićot és az 1582-ben vizitáló Bonifacije Drakolicát.³

Bonifác párizsi egyetemi tanulmányok után a trentói zsinat tudós részvevőjeként, a Szentföld ferences biztosaként, Bosznia vizitátoraként és a pápa II. Fülöp spanyol királyhoz küldött követeként tűnt ki, mielőtt 1581-ben a magyarországi török hódoltság területére lépett volna.⁴ A püspök-vizitátor bejárta Boszniát,

³ Bonifác püspök sokféle neve tévesztette meg a hódoltsági szlavóniai egyháztörténet kitűnő horvát monográfusát, aki az 1572-ben vizitáló Bonifacije Stivanićot és az 1581-ben vizitáló Bonifacije Drakolicát két különböző személynek gondolta. Josip Buturac: *Katolicka crkva u Slavoniji za turskoga vladanja*. Zagreb 1970. 58. 61. 165. 223. 226. Raguzai Bonifác útjáról részletesebben írtam: Tóth István György: *Raguzai Bonifác, a hódoltság első pápai vizitátora*. *Történelmi Szemle* 1997. 3–4. 447–472. Újabb római kutatásaim után e cikkem több kisebb tévedését szeretném itt kiigazítani: Alessandro Comulovich pápai vizitátor nem sebenicói, hanem spalato-i kanonok volt (462.), a raguzai bencés misszionáriusok nem Málta (463.), hanem a Ragusa mellett fekvő Mljet sziget kolostorából származtak – latinul mindkettőt Melitensisek mondták –, mint ez a raguzai pápai vizitátor, Gianfrancesco Sormano di Milano montefeltroi püspök jelentéséből kitűnik. Augustinus Theiner: *Vetera monumenta Slavorum Meridionalium historiam illustrantia*. II. Zagreb 1875. 330–336. különösen 331. Bonifác püspök pedig nem Bács mezővárosban tartotta a plébánosok zsinatát, ahogy feltételeztem, hanem a Szerémségben egy faluban, valószínűleg Babskán. (456–457.) Vö. Eusebius Fermendžin: *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica*. Zagrabiae 1892. 318., itt a levelet elsőként aláíró, mert helybeli, plébános aláírását Fermendžin így közölte: „Ego predicator et bresbiter (!) atque oppidi plebanus Caspar”. A számomra döntő és Bács mezővárosra utaló szó: „oppidi” azonban nincs az eredetiben, (Archivio Segreto Vaticano, Roma Archivum Arcis I-XVIII. 1853.), mert a kitűnő horvát ferences történétíró a valóban nagyon rossz állapotban lévő és nehezen olvasható levélen az atque szót, melyet így írtak: at+q +rövidítés, így oldotta fel: atque oppidi – azaz a q betűt és a rövidítésjelet az op betűknek és rövidítésjelnek vélte: „oppidi”. A helyes olvasat: „Ego predicator et bresbyter atque plebanus Gaspar in provintia Vngaria (=Vngariae) ducatus propria manu”, a ducatus alatt pedig általában a Szerémséget értették ebben az időben.

⁴ Miroslav Vanino: *Bartol Sfondrati u Temesvaru g. 1582. Vrela i prinosi* (Sarajevo) 1934. 150–153. *Monumenta Antiquae Hungariae*. Editio: Ladislaus Lukács. II. Romae 1976. 158. 209–226. 267–277. 305. Agustín Arce OFM: *Bonifacio de Stephanis* (c. 1504–1582). *Último guardián de Monte Sión y obispo de Ston*. *Archivum Historicum Franciscanum* 1983. 296–341. Miroslav Premrou: *Serie dei vescovi romano-cattolici di Beograd*. *Archivum Franciscanum Historicum*. 1924. 492–493. Dominik Mandić: *Franjevacica Bosna*. Roma 1968. 164–165. Emanuel F. Hoško: *Djelovanje franjevaca Bosne Srebrenice u Slavoniji, Srijemu, Ugarskoj i Transilvaniji tijekom XVI i XVII stoljeca*. In: *Povijesno-teoloski simpozij u povodu 500. obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine*. Sarajevo 1979. (*Analecta Croatica Christiana* XVI.) 112–114. Simeone Gliubich: *Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia*. Vienna 1856. 98. 89. Daniel Farlatus: *Illyricum Sacrum*. VI. Venetiis 1800. 353–354. *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*. IX. Paris 1937. 972–973. Sebastianus Dolce (Slade): *Fasti litterario-ragusini sive virorum litteratorum qui usque ad annum MDCCLXVI in Ragusina claruerunt ditone prospectus*. Venetiis 1768. 13. *Bonifatius Stephanus Ragusinus: Liber de perenni cultu Terrae Sanctae et de fructuoso eius peregrinatione*. Venetiis 1573. *Necrologium fratrum minorum de observantia provinciae S.P.*

majd Pozsegába, Pécsre, onnan pedig Temesvárra ment, több zsinatot tartott a hódoltsági plébánosoknak. Itt közzét, utolsó levelében arról írt, hogy Temesvárról tovább megy, Erdélyt, Moldvát, és Havasalföldet akarta vizitálni. Nagyratörő terveit azonban megakadályozta a betegsége, majd a halála: a Raguzából jött vizitátor 1582 elején Temesváron, egy raguzai kereskedő házában meghalt.⁵

Halála után missziójának társa, Bartolomeo Sfondrato raguzai jezsuita Temesváron maradt, ahol az elméje elborult. A temesvári plébános, Fra Domenico Giorgi raguzai domonkos szerzetes már azt javasolta, hogy ha Sfondrato a jezsuita rend generálisának parancsára sem hagyja el a várost, akkor XIII. Gergely pápa maga utasítsa a távozásra. Santorio bíboros valóban írt a beteges kényszerképzetektől gyötört jezsuita páternek, ám Sfondrato nem akart útnak indulni: 1583. november 10-én őt is egy temesvári raguzai kereskedő házában érte a halál.⁶

XIII. Gergely pápa 1582. június 29-én, alig pár hónappal azután, hogy Bonifác meghalt, egy másik dél-dalmáciai főpap, Agostino Quintio korčulai püspök, domonkos szerzetes személyében új vizitátort nevezett ki a magyarországi török hódoltságba. (A Raguzával határos Korčula szigete a Velencei Köztársasághoz tartozott.) Quintio a khioszi domonkos kolostor priorjaként a sziget elfoglalásakor, 1566-ban török fogságba esett, három évet rabszolgaként sinylődött, és emiatt akárcsak a korábbi jeruzsálemi gvárdián, Bonifacio de Stephanis, ő is jól tudott tö-

---

fratrum minorum de observantia provinciae S.P. Francisci Ragusii. *Analecta Franciscana* VI. Ad Claras Aquas (Quaracchi) 1917. 423–424. Hierarchia catholica medii et recentioris aevi. III. Ed. Guilelmus Van Gulik-Conradus Eubel. *Monasterii* 1923. 304. Girolamo Golubovich: *Serie chronologica dei reverendissimi superiori di Terra Santa. Gerusalemme* 1898. 52. 54. *Annales minorum seu trium ordinum a Sancto Francisco institutorum.* Ed. Caietanus Michelesius. Ad Claras Aquas (Quaracchi) 1933. XIX. 332. 652. XX. 223. 352. 371. XXI. 294. XXII. 462–463. Krunoslav Draganović: *Le diocesi croate.* In: *Croazia Sacra.* Roma 1943. 207. *Archivio storico di Sacra Congregazione de Propaganda Fide, Roma (=APF) Miscellanea varie.* Vol. I/a. Fol. 53. , 67. John Krajcar: *Cardinal Giulio Antonio Santoro and the Christian East.* Roma 1966. 38–42.

⁵ Raguzai Bonifác hódoltsági útjára: *Archivio Segreto Vaticano, Roma Archivum Arcis I-XVIII.* 1851–1854. Augustinus Theiner: *Annales ecclesiastici.* III. Romae 1856. 271–276. Eusebius Fermendžin: *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica.* Zagrabiae 1892. 310–337. Eusebius Fermendžin: *Chronicon observantis provinciae Bosnae Argentinae ordinis Sancti Francisci Seraphici.* Starine (Zagreb) 1890. 29–30. Veress Endre: *A kolozsvári Báthory-egyetem története lerombolásáig, 1603-ig.* In: *Erdélyi Múzeum* 1906. 169–193., 249–263., 319–320., Endre Veress: *Epistolae et acta Iesuitarum Transylvaniae temporibus principum Báthory.* I-II. Kolozsvár 1911.-Budapest 1913.

⁶ Miroslav Vanino: *Prvi hrvati Isusvci. Vrela i prinosi* 1934. 48–49. Miroslav Vanino: *Isusovci i hrvatski narod.* I. Zagreb 1979. 3. 9–13. 34–35. 50. Georgius Bašić: *Elogia Ragusinorum Iesuitarum. Vrela i prinosi* 1933. 8–10. Mijo Korade: *Hrvatski Isusovci XVI stoljeca (1553–1584) Vrela i prinosi* 1983. 109. *Monumenta Antiquae Hungariae* ... . III. 163. 272.

rökül. XIII. Gergely elrendelte, hogy Quintio folytassa Bonifác munkáját, azonban semmi jele annak, hogy Quintio valaha is eljutott volna Magyarországra.⁷

A magyarországi hódoltság Raguzából jött első pápai vizitátora, Bonifác stagnoi püspök körútja rendkívül nagy hatású volt, az elhagyatott hódoltsági hívek látták-éreztek: maga a római pápa törődik a pasák földjén élő, pap nélkül szűkölködő híveivel. Alig pár nappal Bonifác halála után, 1582. február 6-án, a temesvári raguzai kereskedők levelet írtak Rómába a pápának. Cirill betűkkel, horvát nyelven írt levelükben leírták a hódoltsági katolikusok szomorú helyzetét, és elmondták, hogy milyen határtalan örömet okozott nekik Bonifác látogatása, olyan volt számukra a pápa küldöttének érkezése, mint a sötétben tévelygőknek a fény. 1584-ben azután a Temesvártól északra fekvő Simánd katolikusai fordultak XIII. Gergely pápához, a vidéken élő „számtalan” katolikus nevében. Megköszönték, hogy a vigasztalásukra ideküldte Bonifác püspököt, de ő, az itteni keresztények nagy bánatára, meghalt, mielőtt elvégezhette volna a feladatát. Azt mondták nekik, hogy a pápa egy új püspököt – nyilván Agostino Quintiora céloztak – küld majd Bonifác helyett, de őt hiába várták, árvák maradtak, még papjuk sincs.⁸

1587-ben egy raguzai obszerváns ferences, Raguzai Bernárdin (Bernardino da Ragusa) beszámolt V. Sixtus pápának arról, hogy „Pozsega és Temesvár tartományokban és a magyar királyság ... török zsarnokságnak alá vetett részeiben majd száz mezővárosban és faluban igen sok ... keresztény nép pap nélkül szűkölködik.” A pápa engedélyt adott arra, hogy Raguzai Bernárdin, két másik társával, egy raguzai bencéssel és egy szintén raguzai domonkossal a magyarországi török hódoltságba utazzon és ott térítsen. A szűkszavú rendi krónikák szerint két évvel később, 1589-ben Raguzai Bernárdin misszionáriusként halt meg Erdélyben.⁹

Raguzai bencés volt az a két vizitátor is, akik 1607-ben járták be a magyarországi török hódoltságot. Antonio Velislavi és Ignazio Alegretti a Ragusa melletti Mljet sziget bencés kolostorának szerzetesei voltak, Velislavi az albániai San Sergio és Bacco kolostor apátja címét viselte¹⁰, és V. Pál pápa és a Szent Hivatal,

---

⁷ E. Fermendžin: *Acta Bosnae...* 335–337. Stephanus Krašić: *Congregatio Ragusina Ordinis Praedicatorum (1487–1550)*. Roma 1972. 124–128., Daniel Farlatus: *Illyricum Sacrum. Venetiis 1751–1819*. VI. 395–397.

⁸ E. Fermendžin: *Acta Bosnae...* 320–321. 336–337.

⁹ *Annales minorum i. m. XXII*. 462–463. (no. LXXIII.), *Necrologium ...* 426. A Mljet szigeti bencésekre: *Enciklopedija Jugoslavije* 6. Zagreb 1965. 146–147. Ivan Ostojić: *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim nasim krajevima*. Split 1963–1965. II. 435–443. különösen 436. Augustinus Theiner: *Vetera monumenta Slavorum Meridionalium historiam illustrantia*. II. Zagreb 1875. 330–336. különösen 331.

¹⁰ A San Sergio e Bacco kolostor Albániában Bojan közelében volt. *APF SC Albania* Vol. 5. Fol. 457–458. 562. Ivan Ostojić: *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim nasim krajevima*. Split 1963–1965. II. 522–527. Daniel Farlatus: *Illyricum Sacrum. Venetiis 1751–1819*. VII. 309–313. 331.

az inkvizíció parancsára jöttek apostoli vizitátorként Magyarországra. E vidéken sokezer katolikust találtak, – írták, – akik igen áhitatosak és hűek a hitükhöz, régi szokás szerint böjtölnek, de a papok hiánya miatt teljes tudatlanságban élnek, még a miatyánkot sem tudják. A diplomok fedél nélkül, harang, oltár, szentképek nélkül állnak, a papok a házaknál vagy a mezőn keresztelnek. Temesvár vidékén azonban egy pap sincs, és ezért sok gyerek kereszttség nélkül hal meg. A miseruhák piszkosak, rongyosak, több mint harminc éve – azaz Bonifacio di Ragusa 1581. évi körútja óta – nem bértált erre senki. A két bencés vizitátor beszámolt arról is, hogy sok boszorkányt is találtak, akik a török asszonyoktól tanulták a bűbájosságot. Pozsega környékén pedig egy elhagyott helyen álló csodatévő hársfát tiszteltek az emberek, újhholdkor vasárnap gyertyákkal köré gyűltek, törökök és keresztények vegyesen, a plébános pedig itt mondott misét és alamizsnát gyűjtött. Úgy csókolják és imádják a fát, mintha egy szent teste volna, azt állítják, hogy csodat tesz és gyógyít – írták elborzadva a bencés misszionáriusok.

A két raguzai bencést honfitársaik, a raguzai kereskedők szabadították ki a török fogságából, amikor konkurensaik: a bosnyák obszerváns ferencesek bevádolták őket az oszmán hatóságok előtt, hogy a pápa kémjei. A két bencés viszont látható elégtétellel számolt be arról, hogy több bosnyák ferences iszlám hitre tért, és a törökök lovagokká tették őket, azaz nyilván szpáhi javadalmat kaptak. Mivel ilyen megtiszteltetés a török katonák közül sem mindenkit ért, a törökök nyilván ezzel is hangsúlyozni akarták a helyi katolikus közösségek vezetői, a bosnyák ferences plébánosok látványos áttérését az iszlám hitre. Velislavi azt kérte V. Pál pápától, hogy mivel a hódoltsági katolikusoknak nincs püspökük, nevezze ki a társát, Alegrettit, (aki már húsz éve szolgálja az itteni katolikusokat és többször bejárta a hódoltságot, tudós ember, és akit nemcsak a keresztények, de még a törökök is szeretnek!), a – korábban nem létező – pozsegai püspöki címre.¹¹ Ez a hódoltság déli részét átfogó missziópüspökség azonban csak később, Belgrád székhellyel valósult meg: az egyik raguzai misszionárius, Alberto Rengjich obszerváns ferences szendrői püspöki címmel a hódoltsági katolikusok Belgrádban székelő missziópüspöke lett.

Raguzai Bonifác, a magyarországi első pápai vizitátor unokaöccse volt az a Paolo Torelli, aki a bácsi apát fiktív címét viselte, és a kalocsai érsek és a prizreni (belgrádi) püspök vikáriusaként a Duna-Tisza közének déli részét járta jezsuiták és janicsárok társaságában. Sokakat megtérített, és újjáépített két le-

---

Peter Bartl: Quellen und Materialien zur albanischen Geschichte im 17. und 18. Jh. München 1979. 25.

¹¹ Biblioteca Casanatense, Roma, Ms. Cod. No. 2672. X, VI, 20. Fol. 205–206/v. Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók. Ed. Balázs Mihály-Fricsy Ádám-Lukács László-Monok István. Szeged 1990. I/1. 66. 183. 193.

rombolt templomot, ahová egy-egy papot helyezett, mint írta, a pap, templom és mise nélkül élő katolikusok végtelen öröme. Torelli a délvidéki missziós püspök tisztét, amelyről Bonifác is tett javaslatot a pápának, majd Velislavi bencés javasolta erre Alegrettit, minden bizonnyal maga szerette volna betölteni, ezért utazott Rómába, ahol nemcsak felszerelést kért a két üres templomnak, de „illír” nyelvű könyveket is az itt élő horvát katolikusok számára. 1623-ban azután Torelli apát a török hódoltság központjára, Budára ment, hogy elhunyt fivére, egy gazdag raguzai kereskedő hagyatékát megszerezze. A hagyatékot időközben széthordták, de Torelli útja mégis igen hasznos volt: Budán Nagyboldogasszony ünnepén az egyik keresztény házában titokban, nagy veszélyek között misét mondott. Ezen 135 katolikus gyűlt össze, akik már sok éve nem gyóntak, nem áldoztak, mert nem volt papjuk.¹²

Miután 1622-ben a dalmát Pietro Catich, aki a szerbiai Prizren püspökeként Belgrádban tartotta székhelyét, meghalt, VIII. Orbán pápa 1625-ben egy raguzai obszerváns ferencset, Alberto Rengjichet nevezte ki a középkori Szendrő (Samandria, Smederevo) püspöke címmel belgrádi püspöknek. Rengjich korábban a raguzai obszerváns ferences provinciában a definitör, vizitátor és a provinciális tisztét is betöltötte, majd a római lateráni székesegyház „illír”, azaz horvát nyelvű gyóntatója volt.¹³

Rengjich 1625 őszén érkezett meg Raguzából Belgrádba, és a következő évben több részletben vizitálta a magyarországi török hódoltság déli részét. Leve-

---

¹² APF SC Dalmazia Misc. Vol. 3. Fol. 159. Erdélyi és hódoltsági ... 1/2. 356–357. Krunoslav Draganović: Izvješće apostolskog vizitatora Petra Masarechija o prilikama katol. naroda u Bugarskoj, Srbij, Srijemu, Slavoniji i Bosni g. 1623 i 1624. Starine (Zagreb) 1938. 35. APF SOCG Vol. 382. Fol. 228. 229. Djuro Kokša: L'organizzazione periferica delle missioni in Ungheria e in Croazia. In: Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Memoria rerum. Ed. Joseph Metzler. Rom-Wien-Freiburg 1972. 274–285. Molnár Antal: Pietro Massarecchi antivari érsek és szendrői apostoli adminisztrátor egyházlátogatási jelentése a hódolt Dél-Magyarországról. Fons 1995. 175–220. Tóth István György: Egy albán érsek a magyarországi török hódoltságban. Pietro Massarecchi belgrádi apostoli adminisztrátor levelei a Hitterjesztés Szent Kongregációjához. In: Borsa Iván Emlékkönyv. Szerk. Csukovits Enikő. Budapest 1998. 245–282.

¹³ Miroslav Premrou: Serie dei vescovi romano-cattolici di Beograd. Archivum Franciscanum Historicum 1924. 507. Molnár Antal: Scardonai püspökök „ad limina” jelentései (1624–1648). Fons 1994. 275–314. Tóth István György: A spy's report about Turkish-occupied Hungary and Bosnia in 1626. The journey of the Dalmatian humanist Athanasio Georgiceo. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. 1998. 185–218. Az itt közölt jelentés egy korábbi kiadása, igen sok olvasati hibával, a helynevek elferdítésével, és azok azonosítása nélkül: Mijo Batinić: Njekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj poviesti. Starine 1885. 77–150. E kiadásból nem világos, hogy a kiadója honnan közli ezt a szöveget, mert a Hitterjesztés Szent Kongregációja levéltárában abban a 218. sz. kötetben, amelyet forrásként megad, és amely a boszniai misszió alapvető iratait tartalmazza, sem most nincs, sem korábban nem volt.

leiben beszámolt a Belgrád és Temesvár környéki vidékek elhagyatottságáról: Húszéves felnőtteket kereszteltek a falvakban, mert addig nem járt arra katolikus pap. Temesvár környékén a paphiány miatt egy cigány, „aki négy betűt ismer az ábécéből,” és nem tudni, milyen hitű, kinevezte magát papnak, és keresztel, minden egyházi előírás figyelmen kívül hagyásával, – írta a katolikus Dalmáciából jött Rengjich döbbszent.

A bosnyák obszerváns ferencesek az azonos nyelvet beszélő és szintén az obszerváns ferences rendhez tartozó raguzai szerzetest jogtalan betolakodónak tartották a saját területeknek tekintett magyar hódoltságban, és a helyi török hatóságokra támaszkodva (!) állandóan akadályozták Alberto Rengjich püspöki működését. Rengjichnek a belgrádi raguzai kereskedők Szent János-kápolnája miatt is harcolnia kellett a bosnyák barátokkal. Tommaso Ivkovich bosnyák ferences pedig, aki a dalmáciai Scardona püspökeként Bosznia felett gyakorolt joghatóságot, elvitatta a szendrői (belgrádi) püspök egyházmegyéjének határait – Rengjich itt közölt leveleiben mind a két kérdésről bőven és igen elkeseredetten szólt. Rengjich leveleiben arról is írt, hogy a mostantól számított negyedik nemzedék már fölszabadul a török alól, – ritka bizonyítéka ez annak, hogy a hódoltságot nem tekintették véglegesnek a 17. században sem. Egyházlátogatásában pedig, jelentette az elkeseredett szendrői püspök Rómába, a bosnyák ferencesek és személy szerint Fra Andrea da Camengrado állandóan akadályozzák, ez utóbbi egyenesen azzal fenyegette meg Rengjich püspököt, hogy mohamedán rokonai segítségével karóba húzatja – és ezt korántsem tréfának szánta!

Rengjich e küzdelmek miatt 1627-ben elkeseredetten elhagyta Belgrádot és az egyházmegyéjét, és visszatért Raguzába, majd Rómába. Maga helyett a hódoltsági, nem pontosan körülhatárolt egyházmegyéjében püspöki helynökeként a boszniai királyok családjából származó világi papot, Don Simone Matkovich mohácsi plébánost hagyta, akinek leveleit a Ráday Gyűjtemény Évkönyve VIII. kötetében adtuk közre.¹⁴ Rengjich a következő években az uszkokok vizitálására kapott megbízást a Hitterjesztés Szent Kongregációja bíborosaitól, Belgrád környéki egyházmegyéjébe többé már nem is tért vissza, 1630 márciusában Bécsben halt meg.¹⁵

---

¹⁴ Tóth István György: A mohácsi plébános, a budai pasa és a kálvinista konstaninápolyi pátriárka. Don Simone Matkovich levelei a Hitterjesztés Szent Kongregációjához (1622–1635) In: Ráday Gyűjtemény Évkönyve VIII. Budapest. 1997. 185–252. István György Tóth: The introduction of the Gregorian calendar and the Turks. (The investigation of the bishop of Scardona in 1628). In: Kubinyi András Emlékkönyv. Szerk. Laszlovszky József. Bp. 1999. s. a.

¹⁵ Josip Buturac: Katolicka ... 72–78. 110–111. 145. APF SC Dalmazia Miscellanea Vol. 3. Fol. 21–23. 32. 46. 92. 170. APF SOCG Vol. 146. Fol. 218–220. Vol. 67. Fol. 269. 287–297. lásd még Alberto Rengjich itt közölt leveleit.

Az 1622-ben Rómában megalapított Hitterjesztés Szent Kongregációja irányításával nagyszabású missziós térítőmunka bontakozott ki a hódoltságban.¹⁶ A raguzai misszionáriusok, akikre a katolikus missziók kezdetén elengedhetetlen szükség volt, már nem voltak nélkülözhetetlenek, ugyanakkor lehanyaglottak a bázisukat adó raguzai kereskedőtelepek, ezért a helyüket a hódoltsági missziókban mind inkább a bosnyákok, az olaszok és a század közepétől pedig a magyarok vették át.¹⁷

I. sz.

1572. december 18., Ragusa

Raguzai Bonifác stagnoi püspök levele XIII. Gergely pápához

AZ IRAT: Archivio Storico della Sacra Congregazione de Propaganda Fide, Róma (=APF) Miscellanee varie. Vol. I/a. Fol. 53/r-v.+56/v. , eredeti, sk. aláírással.

TARTALMA: *V. Piusz pápa rendeletére az előző évben vizitálta Bosna Argentina ferences rendtartományt, ahol helyreállította a fegyelmet. Az oroszslán módjára tomboló törökök és a pestis miatt az előző évben többet nem tehetett. Ebben az évben azonban a Dunán és a Száván túl lakó keresztény népeket felkerestette, és némelyeket magához hivatva, megvizsgálta és. katolikusnak találta őket, és csodás módon a katolikus hithez ragaszkodóknak. Sötétségben élnek azonban, mert csalárd papjaik eltakarják előlük a fényt, és a hitet prédikálók hitetlen módon élnek. Ezeket, amikor a közelükben volt, megróttá, hogy térjenek vissza az igazság fényéhez. Tévedéseiket részletesen feljegyezte és megküldte Crivelli bíborosnak, azzal, hogy adja a pápának és az inkvizíciónak. Lelkipásztro-*

¹⁶ A Kongregáció és Magyarország kapcsolatára Djuro Kokša: L'organizzazione periferica ... 274–285. Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627–1707). Ed. István György Tóth. Roma-Budapest. 1994. 5–28. István György Tóth: Les missionnaires franciscains venant de l'étranger en Hongrie au XVIIe siècle avant la période de reconquête catholique. XVIIe siècle. (Paris) 1998. No. 2. 219–232. István György Tóth: Un missionario italiano in Ungheria ai tempi dei Turchi. In: Annuario. Studi e documenti italo-ungheresi. Accademia d'Ungheria in Roma. Ed. József Pál. Roma 1997. 201–218.

¹⁷ Az erdélyi bosnyák ferences misszionáriusokra ld. cikkeimet: Tóth István György: Jelentés a székelyföldi ferences szerzetességről 1655-ből. In.: Mélanges Lajos Demény. Ed. Violeta Barbu-Kinga Tüdös. București 1999. s. a. uő: Az első székelyföldi katolikus népszámlálás (Szalainai István bosnyák ferences jelentése 1638-ból). Történelmi Szemle 1998. 61–85. uő: Bethlen Gábor mókás temetési menete (Francisci András pálos szerzetes levele 1630-ból). Történelmi Szemle 1997. 123–129., uő: Bosnyák ferencesek a Székelyföldön 1638-ban. In: Székely Nemzeti Múzeum Évkönyve, Odorheiu Secuiesc, 1999. s. a. további irodalommal.

rokat kér ezeknek a népeknek, amit V. Piusz pápa megígért neki, de halála miatt ígéretét teljesíteni nem tudta. A pápa erősítse a keresztények szövetségét, és üzze ki a keleti kigyót a keresztények országaiból, – ha ellenállnak neki, hangya lesz az oroszlánból, mint az előző év eseményei (=lepantoi csata) bebizonyították.

Néhány ferences Alexandriából Raguzába jött, ők a húsvéti ünnepeket Jeruzsálemben töltötték, és beszámoltak a jeruzsálemi ferencesek nyomorúságáról.

Visita di Bosna¹⁸

Beatissimo patrum patri papae Gregorio ejus nominis XIII. Bonifatius Stagni Ragusini episcopus aeternam exoptat salutem.

Motu proprio felicitis recordationis papae Pii V¹⁹ praecessoris Sanctitatis Vestrae pater sanctissime, superiori anno fratres provinciae Bosnae Argentinae,²⁰ tam in capite, quam in membris visitavi, et ea, quae reformatione indigere cognovi, juxta canonicas sanctiones et regularia ordinis instituta sacrique Tridentini Concilii decreta reformavi, correxí ad regularemque ordinis reduxi observantiam, altercationes vero, controversias et dissensiones inter fratres repertas pro mea virili componere et extinguere studui. Ministrum²¹ quippe ab eis canonice electum, guardianos et vicarios confirmatos omnes in pacem et spiritus unitatem, ut unum in Christo sentiant, adduxi, delinquentes autem repertos juxta excessuum qualitatem, servato ordinis splendore, ne macula culpae sine decore justitiae remaneat, paena affectus castigavi, apostatas ad cor reversos, curam animarum habentes propter legitimorum defectum pastorum, salutari injuncta paenitentia ab apostasia absolutos, ut ministro pareant, subjugavi, eisque sicut et caeteris illius provinciae fratribus, ne more effrenatorum (ut caeperant) equorum consternati, amplius efferantur, statuta legesque apostolicae confirmatas comprobatasque auctae, ut frenis salutis frenatos, ita compositos Deo, a quo omne bonum et Sancti Spiritus gratiae commendatos reliqui. Caetera Turcharum causa, in nos leonum modo saevientium, pestisque hinc inde furentis, eo anno²² explere non potui, hoc vero

¹⁸ A lap tetejére ragasztott kis papírlapon, egykorú írással

¹⁹ V. (Szent) Piusz pápa (1566–1572)

²⁰ Ezüstbányái miatt így, „bányavidékinek” nevezték a boszniai obszerváns ferences rendtartományt.

²¹ Antonio Matkovich másként Antonio Poli vagy Polo, Antonio da Suttiesca, 1571-től boszniai provinciális, később Bonifác javaslatára boszniai püspök, 1581-ben Bonifác útitársa a vizitációs körútján

²² azaz 1571-ben

anno ultra fluvios Danubium Sauamque populos christianos ex primoribus visere curavi, et quosdam ad me accitos ad visendum perrexi), quos catholicos repperi, mirumque in modum catholicae veritati addictos. Proh dolor, eorum ministri pleni omni dolo maloque eis lumen ostendentes, ipsi in tenebris remanent, praedicantes fidem ipsi infideliter vivunt, hos monitos per exemplum et per ipsummet in locis cum fuerimus vicinioribus obsecrando reprehendi, ut excussa (Fol. 53/v.) umbrarum caligine ad lumen redeat veritatis. Horum errores diligenter et distincte adnotatos reverendissimo et illustrissimo cardinali Criuello²³, ut Vestrae Sanctitati pioque inquisitionis officin²⁴ ostendat, misi. Rogo Pater Beatissime per necessarium nostrae salutis decus, ut populis his catholici dentur pastores, id quippe mihi praecessor Beatitudinis Vestrae²⁵ promiserat, sed morte praeventus efficere non potuit, efficiat, suppleatque Beatitudo Vestra (potest nam), ut grex Christi Vestra Beatitudine auctore per virtutem Evangelii in odorem suavissimum fiat hostia viva sancta, Deo placens. Caeterum Beatitudo Vestra foveat foedus et unitatis inter christifideles vinculum, dona certe de coelo mundo data, e orientalem serpentem ab christiana haereditate expellere satagat. Sathanas nam, cujus membrum iste est, tertiam stellarum partem sua traxit cauda, ipse tres mundi paucis exceptis partes tyrannico suo supeditavit imperio, ut leo fortis, cum ei non resistitur, est, sed ut formica quando²⁶ resistitur debilis, quod rei eventus elapso monstravit anno,²⁷ siquidem in hoc foedere Christus dei virtus deique sapientia est virtus ad resistendum sapientia ad disponendum. Quidam ex fratribus huc ad nos Alexandria venerunt, qui sacratissimum Pascha hoc anno²⁸ Hierosolimis²⁹ peregerunt, narrantes illos pauperculos fratres Hierosolimam incolentes ministros Christi et cultores famem et extremam (ultra verbera, carceres, minas, extorsiones) nuditatem pro Christi nomine pati quos Sanctitati Vestrae quam maxime commendo, Deus qui nunc sibi³⁰ virtutis materiam illustrandae paratam

---

²³ Alessandro Crivelli (+ 1574. dec.22., Róma), 1561-től Cerenza és Cariati püspöke, 1561 és 1565 között spanyolországi nuncius, 1565-től bíboros.

²⁴ A Szent Officium, az inkvizíció.

²⁵ IV. Piusz pápa (1559–1565)

²⁶ kihúzva: non

²⁷ A lepantói csatára utal, 1571. október 7-én a keresztény flotta nagy győzelmet aratott a török gályák fölött. Raguzai Bonifác, mint dalmáciai, érthetően érdeklődött a török flotta mozgása iránt, 1573. szeptember 4-i levelében pl. részletesen beszámolt Como bíborosnak az oszmán flotta visszavonulásáról Lepanto kikötőjébe. APF Misc. Varie Vol. I/a. Fol. 70.

²⁸ 1572. április 6. húsvétvasárnap.

²⁹ Jeruzsálem

³⁰ Eredetiben így.

praebet, Vestram Beatitudinem insplendenti catholico apostolicoque throno diu sospitem servet, Ecclesiae suae custodem, cui ut Christi vicario magna cum reverentia pareo, simulque cum tota Stagni³¹ ecclesia (ut prius promisi) me fidelem promitto et quantus³² sum ad Vestrae obsequium Beatitudinis offero. Vale Pater Sancte, et cultori tuo³³ cum grege bene precare.

Datum Ragusii sub die XVIII. Decembris 1572.

Vestrae Sanctitatis³⁴
humilis servus et cultor
Bonifacius episcopus Stagni Ragusini

(hátlapja:) Fol. 56/v.

Beatissimo Patri et Domino Nostro papae Gregorio XIII.

L.S. (vörös viaszpecsét halvány nyoma)

Ragusii, (15)72, episcopus Stagni Ragusini, die XVIII. Decembris.

2. sz.

1573. június 12., Ragusa

Raguzai Bonifác stagnoi püspök levele Como bíborosnak

AZ IRAT: APF Miscellanea varie. Vol. I/a. Fol. 67–68/v. végig sk. eredeti. vörös viaszpecsét nyomával

TARTALMA: *A levélíró három éve V. Piusz pápa rendeletére vizitálta Bosna Argentina ferences rendtartományt, és helyreállította a fegyelmet. Ekkor nem tudta vizitálni a háború és a pestis miatt a Dunán és a Száván túl lakó népeket és lelki vezetőiket, ezt a tavalyi évben megtette, és a jelentést az egyházlátogatásról Crivelli bíboros útján megküldte a pápának, de a pápától sohasem kapott választ.*

V. Piusz pápa püspököt ígért a fent említett népeknek és ferenceseknek. A papság és a nép a tartományfőnököt, Fra Antonio di Mathei-t szeretné püspöknek, aki 42 éves, tanult ember, jó prédikátor. A török birodalomban a ferenceseknek fizetniük kell a kolostoraik templomaiért, és emiatt elzáróztatották a templomi edényeket és a miseruhákat.

³¹ Stagno, horvátul Ston, dalmáciai kikötőváros Ragusa közelében, ennek püspöke volt a levélíró

³² quantus szó tévedésből kétszer

³³ a levélíró

³⁴ innentől sk. aláírás

Petitione acciò sia eletto in vescovo di alcuni paesi di Leuante Frat' Antonio de Matthei Franciscano molto letterata et divota persona.³⁵

Reverendissimo et Illustrissimo Signor Padron Clementissimo.

L' Vostra Illustrissima Signoria se ricorderà di uno affettuosissimo servitor, Fra Bonifatio Raguseo il quale stette in Leuante al governo di Terra Santa anni undeci,³⁶ hora si trova in queste parti di Ragusa vescovo di Stagno, tre anni³⁷ sono che per ordine della felice memoria di papa Pio V visitai la provincia di Bosna Argentina in capite et in membris, et compose³⁸ tutte le differentie, le quali da lunghi tempi erano nate tra questi padri con dargli statuti necessarii alla riformatione del che et di tutte le altre actioni esso santo padre molto se contentò et confermò ciò che haveva operato in esecuzione del suo moto proprio.

Restava visitar li populi et li capi spiritual' loro habitanti oltre li fiumi Danubio et Sava, la qual cosa agevolmente non si poteva far per la guerra et gran peste, che tra in queste parti l'anno passato si ha esequito et la visita fu mandata per mezzo dello reverendissimo et illustrissimo padron mio cardinal Criuelli et scrisse ancho al Nostro Signore³⁹ che in questo se⁴⁰ potevano consolar quelli poveri populi destituti da ogni consolation' spirituale et privi della libertà corporale, né mai se havuta risposta alcuna a questa pia, santa et catholica dimanda. (Fol. 67/v.)

Alli sudetti popoli tanto copiosi et alli frati fu promesso per spiritual contento loro l' vescovo dallo sudetto santo padre Pio V come Vostra Illustrissima Signoria può esser ben informata dal reverendissimo et illustrissimo cardinal Criuelli et li fu mandata una lista di molti padri di questa lingua,⁴¹ atti a tal officio hora tuti aspetano, clero et populo, che li sia mandato pastore et vescovo in salute⁴² delle anime loro et molto se cometon et dimandano padre ministro di

³⁵ A lap tetejére ragasztott kis papírlapon, egykorú írással. A levélíró azonban valójában azt kérte, hogy Fra Antonio boszniai püspökséget kapjon, azt is kapott.

³⁶ Raguzai Bonifác a jeruzsálemi ferences kolostor gárdiánja és a szentföldi ferences provincia előljárója (custos), valamint apostoli biztos (commisarius) volt, az első alkalommal 1551-től 1560-ig.

³⁷ eredetiben: anno

³⁸ eredetiben így

³⁹ XIII. Gergely pápa (1572–1585)

⁴⁰ következetesen se-t ír si helyett

⁴¹ délszláv (szerbhorvát) nyelv

⁴² in salute-sor fölött beszúrva

quella provincia padre Fra Antonio di Mathei detto Polo⁴³ homo di età di quaranta duoi anni et più litterato predicatore et da molti anni versato in governo di questi populi, prego la Vostra Illustrissima Signoria sia servita favorire questa petitione mia et del populo presso al Nostro Signore, de tutte le altre cose questa sua pienamente informata dal padre custode di questa provincia aportatore della presente et in tutto procurarò siano consolati masime se l' si puole in amministrare lo santissimo sacramento della chrisma, et se io de qua vaglio et posso questa mi comanda.

Da Ragusa, il di 12 di giugno 1573

Di Vostra Reverendissima et Illustrissima Signoria
servitor

il vescovo di Stagno

Tutte le chiese sono in Turchia⁴⁴ con gli monasterii sono state vendute alli proprii possessori suoi dalli immemorabili tempi, non per altro che extorquere quelli danari da essi, li frati della provincia di Bosna hano impegnato tutti gli vasi et veste sacri per non privarsi dalle loro chiese, questo affirmo per conscientia esser vero, pregato da loro, et la Signoria Vostra Illustrissima fare saper, piacendoli, a Nostro Signore.

(*hátlapja*:) Fol. 68/v.

Al Reverendissimo et Illustrissimo Signor Padron clementissimo cardinal di Como⁴⁵. Roma.

L.S. (vörös viaszpecsét halvány nyoma)

Ragusa (1573), vescovo di Stagno, 12 giugno

⁴³ Antonio Matkovich, Mathei, Polo vagy Poli, máskor Antonio da Sutiesca, bosnyák obszerváns ferences szerzetes, boszniai provinciális, 1573-tól boszniai püspök

⁴⁴ eredetiben: Turchi

⁴⁵ Como bíboros, Bartolomeo Galli, Gallius (+ 1607) 1565 óta bíboros, 1560–1562 Martorano püspöke, 1562–1573 Manfredonia érseke.

3. sz.

1580. április 23., Stagno

*Bartolomeo Sfondrato jezsuita levele Everardo Mercuriano
jezsuita generálisnak*

AZ IRAT: Archivum Romanum Societatis Iesu, Roma (=ARSI) Italia Vol. 156. Fol. 90 /r-v. + 91/ v. végig sk. eredeti.

TARTALMA: Leveleit a raguzai érseken keresztül kéri. A vizitátor (Raguzai Bonifác) hamarosan indulni akar Boszniába, a levélíró nem tudja, mit hoz ez a misszió. A raguzaiak nemcsak ajánlólevelet nem adtak a levélírónak, de a törököktől félve még arról sem adtak igazolást, hogy ő raguzai. A raguzaiak a vizitátorral sem értik meg egymást. Como bíboros azt írta a vizitátornak, hogy 150 aranyscudot küld neki, és még ötvenet a levélírónak, de ő csak 150 számolási pénzt kapott Anconában váltóval, és további 50-t San Severina bíborostól úti-költségre. Fra Antonio ferences, aki az útitársa volt, részesedni akar az útiköltségből. A vizitátor kijelentette, hogy amint Boszniába ér, az első faluban megáll, ha Rómában azt akarják, hogy folytassa azt útját, küldjenek neki pénzt – úgy tűnik, hogy Bonifác inkább vissza akar fordulni. A vizitátor öreg és nagyon kövér ember, nem alkalmas erre a feladatra. A levélíró nem sok jót vár az úttól, de kész akár az életét is feláldozni. Szeretne eljutni abba az országba és megtudni, hogy áll ott a kereszténység ügye. Ha szükséges, visszavonulhat Kolozsvárra az ottani jezsuitákhoz. Rómában két láda könyvet kapott a misszió céljára, azzal, hogy útközben osztogassa azokat a szükség és a vizitátor véleménye szerint. A (bosnyák ferencesek) azonban elvették a könyveket, mondván, hogy ezeket az ő kolostoraiknak küldték. Erre a véleményre hajlik a vizitátor is. Ha San Severina bíboros úgy gondolja, hogy ezeket a könyveket a török birodalomban élő (világi) papoknak is szánták, írjon a vizitátornak.

Molto Reverendo in Christo padre.

Pax Christi.

Ho scritto a questi giorni a Vostra Reverendissima Paternità di Ragusi⁴⁶ raccomandando dette mie al reverendissimo arcivescovo di quella città⁴⁷ che

⁴⁶ Ragusa, Dubrovnik (Horvátország), ekkor önálló városállam és a töröknek hódolt Balkán „kapuja”.

⁴⁷ Girolamo Matteucci raguzai érsek

anco Vostra Reverendissima Paternità potrà rescrivere per tal via indirizzando le sue a detto reverendissimo monsignor visitatore⁴⁸ sta con animo (per quanto m' ha detto) che presto si partiamo per la Bossina⁴⁹ non so quello seguirà di questa nostra missione, perché vedo le cose assai male incaminate. Li signori Ragusei non pur non ci hanno voluto favorir o farci lettere di raccomandatione, ma né io ho potuto ottenere da loro una fede di essere Raguseo, et questo si per tema, che non seguisse a loro qualche garbuglio da Turchi, sì anche che male s'intendono con monsignor visitatore. Il cardinale di Como⁵⁰ scrive a monsignor visitatore che li manda per mano mia scudi d'oro in oro 150 et che a me ne ha fatti consignar altri 50 pur d'oro in oro, et io con la lettera di cambio ho ricevuti in Ancona solamente 150 di moneta,⁵¹ et altri 50 pur di moneta mi furono consignati per viatico del cardinale di San Seuerina⁵² et questo appare per la ricevuta fatta da mia mano al detto cardinale et anco delli 150 si vede la ricevuta fatta a maestro meo Neri in Ancona, onde viene a essere differenza di 40 scudi non dimeno tutto ciò può essere che quel illustrissimo cardinale così si havesse pensato che mi fossero detti d'oro in oro.

Il padre Fra Antonio Bosnese⁵³ qual fu mio compagno nel viaggio hebbe da me in prestito scudi 24 et poi gionto in Ancona volse altri 25 dicendomi che il viatico delli 50 scudi si deve dividere fra noi et che il cardinale di Como li havea detto che li danari del viatico erano communi, ciò io ancor consultai con il padre provinciale in Loreto⁵⁴ qual giudicò piöché le cose erano in questo termine io procurassi di contentar in quanto fosse possibile detto padre, sì che con altri danari havuti o spesi per conto suo si trova haver havuti scudi 52 oltre di ciò fuori di questi pagatoli il viatico per la strada promettendo di restituirli poi

---

⁴⁸ Raguzai Bonifác

⁴⁹ Bosznia

⁵⁰ Como bíboros, Bartolomeo Galli, Gallius (+ 1607) 1565 óta bíboros, 1560–1562 Martorano püspöke, 1562–1573 Manfredonia érseke

⁵¹ A scudo római pénz volt. A scudo d'oro, azaz a vert aranypénz 100 baiocchit írt még 1540 körül, de amikor e levelet írták, azaz 1580 körül a számolási pénz, scudo di moneta továbbra is 100 baiocchit ért, de a váltópénz romlása miatt a valóban vert aranypénz, a scudo d'oro már 120 baiocchit, ezért nem volt mindegy, hogy melyik fajta pénzben számolták az útiköltséget. Peter Blastenbrei: Krimináltaet in Rom 1560–1585. Tübingen 1995. 306.

⁵² San Severina bíboros, Giulio Santorio (Sanctorius) 1566-tól a dél-itáliai Santa Severina város érseke, általában ezért Santa Severina vagy San Severina kardinálisnak nevezik. 1570-től bíboros, meghalt Rómában 1602. május 9-én.

⁵³ Fra Antonio de Matheis, más néven Poli vagy Matkovich da Suttiesca, 1571-től boszniai provinciális és 1573-tól boszniai püspök

⁵⁴ Loreto, a közép-itáliai Marche tartományban, itt volt a Casa Sacra penitenciáriusa Bartolomeo Sfondrato

eccetto li 25 che è la metà del viatico a monsignor visitatore, onde gionto a Ragusi ho consignato a detto monsignor scudi 86 et quanto alla spesa per me et il fratello che fu provedersi di veste grossa camise et altri bisogni et pagato il viatico che presi in Recanati⁵⁵ per venir a Roma havero speso circa 48 scudi di moneta come ho tenuto d'ogni cosa minutamente conto et posto in lista con quella parsimonia che a poveri religiosi si conviene et il cardinale di San Seuerina mi disse che a quel padre non havessi a dar cosa alcuna, (Fol. 90/v.) ma solo farli le spese del viaggio.

Hora monsignor visitatore mi dice che scriverà della quantità che da me ha ricevuta et che gionto nella Bossina si fermerà alla prima terra, et se vogliono in Roma che segua il suo viaggio li mandino danari, tal che vedo che fa pensiero tosto di ritornarsene et mi pareno alcuni disegni particolari solo di accomodar le cose de frati, tal che non so che dirmi che da molti particolari amici etiam religiosi et molto spirituali son stato quasi ripreso a lassarmi persuadere che ne avesse a succedere bene di questa visita et monsignor visitatore come vecchio et molto grasso non mi pare sia molto atto a questa impresa, con tutto ciò non mancarò quanto s'aspetta a me d'andar dovunque sarò mandato et ch'io fossi certissimo di perdere la vita, ma certo mi pare che questi religiosi vengono a Roma, et dano ad intendere molte cose più tosto con disegni particolari che per alcun zelo, sa Nostro Signore Dio ch'io le scrivo con quella pura et semplice verità ch'io son obligato mi sarà almeno caro entrar nel paese, et vedere in qual termine stiano le cose di quella christianità, et per ogni bisogno potrei procurar di ritirarmi a Colosuar⁵⁶ con gli nostri in Transilvania che anco spero nel Signore in quelli christiani ritroveremo ogni charità (per quanto mi vien detto) né mancarò a gloria di Dio Nostro Signore affaticarmi in quanto potro. Mi furono in Roma consignate doi casse de libri per questa missione, quali ho consignate a monsignor visitatore, et mi pare che la intentione di cotesti illustrissimi cardinali fosse che si distribuissero per tutto il viaggio secondo il bisogno et parere di monsignor visitatore, nondimeno questi padri se li hanno presi con dire che sono particolarmente dati per gli monasterii de frati della Bossina, et vedendo io che monsignor visitatore fa quanto pare a questi padri, perciò non ho voluto travagliarmene più et se pare al Illustrissimo di San Severina siano anco a poveri preti (che sono nella Turchia) distribuiti, potrà scriverlo a monsignor visitatore. Né altro occorendomi pregando Vostra Reverendissima Paternità faci far oratione per noi alli santi sacrificii suoi et orationi molto mi raccomando.

Di Stagno, alli 23 aprile 1580

Di Vostra Reverendissima Paternità

---

⁵⁵ város Közép-Itáliában, Anconától délre

⁵⁶ Kolozsvár (Cluj), ahol nem sokkal korábban jezsuiták (gli nostri) kezdték meg működésüket.

minimo figliuolo et servo in Christo

Bartholomeo Sfondrato

(*hátlapja:*) Fol. 91/v.

Al molto reverendo in Christo padre il padre Euerardo Mercuriano preposito generale della⁵⁷ Compagnia di Giesù. Roma.

L.S. (vörös viaszpecsét halvány nyoma)

1580. Stagno Padre Sfondrati 23 di aprile.

(*más kézzel:*) de denari del viatico

4. sz.

1580. november 22. Ragusa

*Bartolomeo Sfondrato jezsuita levele Oliverio Mansareonak,
a jezsuita rend generális vikáriusának*

AZ IRAT: APF Miscellaneae varie Vol. I/a. Fol. 132–133/v. végig sk. eredeti, vörös viaszpecsét nyomával.

TARTALMA: *Anconából Sebenicoba ment, de a vizitátor (Raguzai Bonifác) a stagnoi püspökségében volt, ezért a levélíró utánaindult. Korčulában az ottani püspöktől megtudta, hogy a vizitátor Boszniába indult, hogy Olovoban tartson zsinatot, azzal a szándékkal, hogy onnan Erdélybe megy. A levélíró egy gályán utánaindult, tegnap érkezett, holnap folytatja útját. Rómából idáig két hónapot utazott rossz időben. Sebenicoból elindulva elfogták az uszkok kalózok. Vele elég emberségesen bántak, megelégedtek azzal, hogy mindegyiknek kiosztott egy-egy Agnus Dei viaszmedált és (a pápa által) megáldott Üdvözlégyet. Azt a két társát azonban, akik el akartak szökni, az uszkokok elfogták és megbotozták.*

(*Ezután raguzai ügyekről ír.*)

A levélíró a vizitátorhoz indul, és utána vagy Boszniában marad, vagy Erdélybe megy. Rómában San Severina bíboros azt parancsolta neki, hogy ha a vizitátor nem akarja folytatni az egyházlátogató útját, akkor a levélíró további parancsig maradjon ott.

---

⁵⁷ A pecsét felnyitásakor két szó kiszakadt, kiegészítettem

Molto Reverendo in Christo Padre.
Pax Christi.

Io mi parti d'Ancona alli 18 del passato, andai a Sebenico⁵⁸ per passar a Vissouaz,⁵⁹ dentro fra terra, luogo, dove monsignor visitatore havea scritto che havrebbe fatto il capitolo de frati, perché mandai uno a cercar se vi fosse, et hebbi nova, che non era stato in quelle parti, ma che si trovava al suo vescovato a Stagno, così mi parti de li per andar a Stagno, et in Corzola⁶⁰ intesi dal vescovo di quella città, qualmente detto visitatore quindeci giorni prima si era andato a Sastrug⁶¹ per andar in Bossina a far quella sinodo alla Madonna del Piombo⁶², con animo poi di passar in Transilvania, perché trovando la occasione d'una galera, non essend'io di qui lontano più che 70 miglia, me ne veni per andar poi a Nasenta⁶³ et de li intendendo dove si fosse seguirlo, così essendo heri gionto qua, dimane con l'aiuto del Signore di novo mi ponerò in viaggio che da Roma sino qui son stato doi mesi per gli tempi tanto tristi a continove piogge et fortune, che mai feci viaggio più piena di fatiche et disaggi di questo, oltre che al partirmi da Sebenico fui preso da gli Vschochi,⁶⁴ quali benché ladroni di mare, et soliti al mal fare, per gratia del Signore mi trattorono assai humanamente, restando contenti di un Agnus Dei⁶⁵ et un'Ave Maria benedetta per uno, non ostante che havendo noi procurato di fuggirsi da loro, quando da un scoglio ci chiamavano et havendoci presi con la lor barca, malamente trattorono gli doi che vagavano nella barchetta, dov'io era, dando lor molte bastonate et quanto alla visita, io non ne posso dar altra relatione di questa succederà né darò.

{ a következő bekezdésekben raguzai ügyekről ír } (Fol. 132/v.)

Io come costi dissi a Vostra Reverentia andarò dal visitatore et in ogni occasione o mi fermerò nel paese, o vero mi potrò ridur in Transilvania, perché stando le cose in questo termine per molti rispetti, non é espediente in conto

⁵⁸ Sebenico, Šibenik, dalmáciai kikötőváros, itt a bosnyák ferenceseknek kolostoruk működött

⁵⁹ Visovac, ferences kolostor Boszniában, Sebenicotól 30 kilométerre északkeletre a hegyek között

⁶⁰ Corzula, Korčula, sziget és város, püspöki székhely Dalmáciában

⁶¹ eredetiben így

⁶² A boszniai ferencesek központja, Olovo, ahol híres csodatévő Mária-kegykép volt. Olovo horvátul ólmet jelent, az ottani bányákról kapta a nevét, ezt lefordítva lesz az olasz neve Piombo.

⁶³ Nasenta boszniai város

⁶⁴ uszkokok, délszláv nyelvű, a szabad hajdúkhoz hasonló helyzetű, hegyekbe menekült, illetve a tengerparton kalózkodó fegyveresek. Az uszkokok a 16. században görögkeletiek voltak, ezért figyelemre méltó, hogy a jezsuita elmondása szerint cnnyire megörültek a római pápa által megáldott kegytárgyaknak.

⁶⁵ Agnus Dei, a kor kedvelt kegytárgya, ovális viaszmedál pápai áldással.

alcuno, mi resti qua procurando prima di sodisfar quanto mi fu ordinato in Roma dal cardinal di San Seuerina, ciò è che non volendo seguir la visita il visitatore⁶⁶ mi resti in queste parti sino ad altro ordine di Sua Signoria Reverendissima⁶⁷.

Questo è quanto mi ocore al presente dir a Vostra Reverentia non mancarò (Fol.133.) con ogni occasione scrivere a Vostra Reverentia così le piacerà indrizzar le sue al reverendissimo arcivescovo di qui⁶⁸ che haveranno buonissimo recapito, et con questo racommandandomi molto alli santi sacrificii et orationi di Vostra Reverentia et di tutti gli padri, et fratelli farò fine.

Di Ragusi, alli 22 Novembre 1580

Di Vostra Reverentia

minimo figliuolo et servo in Christo

Bartholomeo Sfondrato

(*hátlapja:*) Fol.133/v.

Al molto reverendo in Christo padre il padre Oliuero Manareo⁶⁹ vicario ge(nerale della) Compagnia di Giesù. Roma.

L.S. (vörös viaszpecsét halvány nyoma)

(15)80/ 22 Novembris

Lettera del padre Bartolomeo Sfondrato al vicario dela Compagnia nela quale gli da conto del suo viaggio et dissuade l'andata de li padri a Ragusa.

5. sz.

(1581. augusztus) 17., Pozsega

Raguzai Bonifác stagnoi püspök levele Girolamo Matteucci raguzai érsekhez

AZ IRAT: APF Miscellaneae varie Vol. I/a. Fol. 269/r-v.+ Fol. 272/v. végig sk. eredeti, vörös viaszpecsét halvány nyomával. (Igen rossz állapotban lévő, szakadozott levél, a lap alja a dátum nagy részével és az aláírással letört, de segít azonosítani a levélíró, hogy a szöveget végig Bonifác püspök jellegzetes betűivel írták. A lap sok helyen kitört, az írás gyakran átüt, a szavakat tintafoltok takarják.)

⁶⁶ A szó utólag beszúrva

⁶⁷ Illustrissima-ból átvéve

⁶⁸ Girolamo Matteucci raguzai érsek

⁶⁹ Olivier Manare jezsuita (1523–1614) a franciaországi tartomány előjárója, a jezsuita rend generális vikáriusa Claudio Acquaviva generális megválasztásáig

TARTALMA: *Most a pécsi püspökségben van, jó egészségben, és a szegény keresztények nagy hasznára, akik katolikus szájból akarnak hallani Krisztus életéről. Végtelen számú eretnokségeket hintettek el az itteni szegény keresztények között a tudatlan és hitehagyott emberek. Ezek az eretnokségek azonban erejüket veszítik a krisztusi eucharistia igazságával szemben. Életük veszélyeztetésével prédikálnak, és gondoskodnak a hívek lelki üdvéről.*

(Ezután a levélíró a stagnoi házában hagyott ingóságairól intézkedik.)

Kéri a címzettet, hogy üdvözölje patrónusait Rómában, Raguzában pedig az ottani templomok papjait.

Reverendissimo Monsignor Padrone Osservandissimo.

Sano et spiritualmente consolato me ritrovo nel vescovato delle Cinque Chiese⁷⁰ con molto profito spirituale in questi poveri tanto desiderosi veder et udir dalla bocha catholica Christi vita. Iddio signor mio condura a desiderato fine l'opera sua, noi non manchamo ogni uno far la parte sua alegramente in servizio di Christo et aumento catholico, né si mancherà in tutto eseguir gli ordini delle pie et sante menti⁷¹ delli maggiori. Sono infinite heresie seminate et incolmate nelle menti di questi poveri christiani, dalli apostati, ignoranti et animali⁷² homini, le quali⁷³ se smorziano con favor della eucharistica verità nella quale è involto Christo, Signor Nostro, qui praedicam dei⁷⁴ ...et dei sapienti, non manchando con periculo delle vite nostre procurar la salute et gratia di Christo nelle anime delli fideli lasciando il mondo immundo dir la parte sua, sapendo con Paulo che nostrum vivere Christo est et mors luchri in eo, et pro eo est mihi.

(A levél további, igen töredékesen olvasható részében Bonifác püspök stagnoi házában hagyott ingóságairól intézkedik)

Non manchi prego per Christo che con la sua solita diligenza requisca tutto questo⁷⁵ et in nomine mio salutara i miei padroni in Roma, et costì in Ragusa con gli reverendi del suo clero, Santo Jacobo, Santo Francesco et Sancto Dominico,⁷⁶ con questo fin a lei senza fine mando⁷⁷ et saluto tutti della sua famiglia⁷⁸ ...

---

⁷⁰ Pécs

⁷¹ A szó jórészt kitört, csak a körvonala olvasható.

⁷² eredetiben így

⁷³ A szó jórészt kitört, csak a körvonala olvasható

⁷⁴ egy szó kitört

⁷⁵ az ingóságait

⁷⁶ Raguzai templomok

⁷⁷ A szó teljesen kitört, csak a körvonalai sejtethetők.

Da Poscega il di 17 ...⁷⁹

di Vostra Signoria Reverendissima servitor⁸⁰ ...

(hátlapja:) Fol. 272/v.

Al Reverendissimo Signor Padron Osservandissimo arcivescovo di Ragusa.
Ragusa.

L.S. (vörös viaszpecsét halvány nyoma)

6. sz.

1581. szeptember 18., Temesvár

Raguzai Bonifác stagnoi püspök levele XIII. Gergely pápához

AZ IRAT: APF Miscellaneae. varie Vol. 1/a. Fol. 277.+ 280/v. végig sk. eredeti, vörös viaszpecsét halvány nyomával.

TARTALMA: Temesváron vannak, Erdély határán. Mindenfelé végtelen számú eretnekséget találtak, és több mint hetven faluban keresztleletlen embereket, akik nem akarták a keresztséget eretnekekről felvenni. Sok papot nem szenteltek fel, és mégis sok éven át kiszolgáltatták a szentségeket. Ezeket a papokat a levélíró felfüggesztette, akárcsak az ilyen katolikus papok által felszenteltek. Ez ügyben a pápa döntését várja, mert a nép katolikus papokat akar, de nincsenek. A pápa döntse el, újra fel kell-e szentelnie az ilyen papokat. Itt az embereknek, ahogy állítják, harminc éve nem szolgáltatták ki a keresztséget, mindannyiukat feltételesen megkeresztelte, mert lehetetlennek tűnik, hogy ne lettek volna itt katolikus papok. Igen jó keresztények ezek, de nincs lelki vezetőjük. Erről hazatérése után többet mond a pápának., most Erdélybe indul a katolikusok megsegítésére, majd onnan, ha béke lesz, Havasalföldre és Moldvába.

Szent Jakab napján és a két következő nap zsinatot tartott, (ennek határozatait) megküldte a pápának, kéri, hogy a pápa hagyja jóvá és fordíttassa le szláv nyelvre szerb betűkkel, mert az az itteni nagyszámú pannón és horvát részére készült.

⁷⁸ Az utolsó három szó teljesen kitért, csak a körvonalai sejthetőek

⁷⁹ A levél többi része, a dátum végével és az aláírással kitért.

⁸⁰ A további szavak kitértek

Siamo qui in Themisuario, città di Ongaria⁸¹ alli confini di Transilvania posta, dove per tutti gli contorni troviamo infinite heresie, et populi non baptizzati, non havendo voluto recever baptismo santo dalli trinitarii⁸² et heretici, et sono in numero più di setanta ville. Iddio sia quello, che ci dia vigore compir gli pii desiderii di Vostra Santità, et le nostre fatiche non siano vane, ho scritto all'eminentissimo Santa Severina, di molti preti sono per queste ragioni non ordinati et molti anni hano ministrato, li quali ho suspeso insieme con quelli, li quali sono post hoc nefandum factum a catholicis ordinati. La Santità Vostra ordinarà, quod de eis sit agendum, populus clamat et sacerdotem petit catholicum, non habemus, si isti sint reconciliandi et reordinandi an non, Sanctitas Vestra ordinet et praecipiat, quod agendum, sono questi populi, li quali da trenta anni in giù, ut aiunt, non sono baptizzati, tutti sub conditione baptizaremo, perché mi par impossibile che non siano stati sacerdoti catholici, loro sono ottimi christiani, ma senza la guida spirituale. Di questo al mio salvo ritorno a Lucha⁸³ ragionarò con Sua Santità, passerò in Transilvania in agiuto delli pii et catholici, di puoi al Valacho et a Moldauo, se signor Pietro⁸⁴ sarà posto in possesso et se in pace sarà il (Fol. 277/v.) paise, mi trasferirò al Valacho, et Moldauo, con gran favore de questi principi.⁸⁵ Abbiamo celebrato la santa synodo il di Santo Jacobo di luio⁸⁶ et altri dua sequenti giorni, la copia della quale ho mandato a Vostra Beatitudine per mano dell'Illustrissimo Santa Seuerina, prego con la sua summa authorità lo confirmi et lo faccia tradure in lingua Slava in carathere Serviano⁸⁷ perché è fatto per questi Pannoni, et Crovati, populi copiogi.⁸⁸ Io sotto la mia vechiaia servo con gran prontezza⁸⁹ di animo et prego che si facino le orationi per tutti noi, aciò Iddio ci liberi da ogni mal in caso, tutti insieme con me prostrati in terra dimandiamo la sua santa beneditione

⁸¹ Érdekes, hogy míg az előbb még Turchiát irt, most úgy tudja, hogy Magyarországon vannak.

⁸² nyilván antitrinitáriust akart írni

⁸³ sic!

⁸⁴ Sánta Péter (Petre Schiopul) moldvai vajda, először 1574 júniusától 1577 novemberéig, másodsor 1578 januárjától 1579 novemberéig, majd 1582 szeptemberétől 1591 augusztusáig harmadszor is.

⁸⁵ Havasalföld fejedelme ekkor Mihnea Turcitul (1577 szeptemberétől 1583 augusztusáig)

⁸⁶ Eredetiben így, luglio helyett. Szent Jakab napja : július 25.

⁸⁷ Szerbhorvát nyelvre cirill betűkkel

⁸⁸ Eredetiben így, copiosi helyett

⁸⁹ írva, rövidítésjel nélkül: promza

et baggiamo gli suoi santi piedi con che faccio fine, senza fine chino terra a Sua Beatitudine manendo,

da Themisuario, il di 18 settembre 1581.

Di Vostra Beatitudine
humile servo et visitatore

il vescovo di Ragusa⁹⁰

(Hátlapja:) Fol. 280/v.

Sanctissimo Patri Domino Domino Nostro Gregorio papae XIII Christi vicario et Sancti Petri apostoli successor⁹¹ dignissimo.

(15)81/ 18 di settembre, vescovo di Stagno

L. S. (vörös viaszpecsét halvány nyoma)

7. sz.

1582. október 30. Temesvár

*Frater Domenico Giorgi raguzai domonkos, temesvári plébános levele
Thorni Tamás karánsebesi-lugosi bánnak*

AZ IRAT: ARSI Germania Vol. 160. Fol. 221/r.+ 222/v. eredeti, sk. aláírással és vörös viaszpecsét halvány nyomával

TARTALMA: *Megkapta a címzett levelét, de amire kéri, azt nem teheti meg. Ágyban fekvő beteg, szúr az oldala. Azért az ágyából is intézkedett: Azt a tanácsolta a híveinek, hogy ne ők menjenek Sfondratohoz, mert őket az ellenségeinek tartja, hanem egy olyan paraszt, akit Sfondrato nem ismer. Ez a paraszt majd azt állítja, hogy falujába kisgyerekek megkeresztelésére és betegek meggyógytatására a plébánost (azaz a levélíró) akarta elhívni, de az beteg, ezért Isten nevében Sfondratot hívja, és ezzel az ürüggyel szekerével elviszi a városból.*

Hívei azonban ezt a tanácsát nem fogadták meg és maguk beszéltek Sfondratoval, aki összevissza beszélt. Most várnak, míg jó alkalom lesz arra, hogy innen Sfondratot békésen eltávolítsák, és a címzetthez szállítsák.

---

⁹⁰ Az il vescovo di Ragusa szavakat Bonifác püspök utólag, széljegyzetként írta be, amikor látta, hogy nem tüntette fel a nevét. Nem azt akarta mondani, hogy raguzai püspök (Raguzának érseke volt), hanem azt, hogy Raguzai (Bonifác nevű stagnoi) püspök.

⁹¹ A szó a pecsét felnyitásakor jórészt kiszakadt.

Illustrissime ac mihi semper Colendissime Domine et Patrone etc.

VI Calendas Octumbris⁹² gratissime littere sue dominationis mihi oblate fuerunt, a Gudenda⁹³ suo serulo quas admodum allacri corde suscepi et leto animo iterum ac iterum perlegi, que litere ex una parte multum mihi jocunde fuere, maxime quia dignata es suo minimo famullo comitere negotia sua ex allia autem parte non minori tristitia me afficiunt postque video tale negotium quale a me Dominus meus exquirat, non esse in mea facultate et primum volo me ipsum⁹⁴ habere pro excusato maxime quia lecto decumbentem me habeo, non parvi momenti egrotacinne teneor, videlicet punturis, que vulgariter⁹⁵ dicuntur bodesi⁹⁶ attamen ita egrotus non pretermisi tentare media quibus satis potuisset fieri voluntati, et desiderio suo, et jam dederam consilium istis nostratibus, ne compareant ante patrem Bartholomeum Suondratam, quia ipsos omnes habet pro inimicos sibi capitales, sed ut reperissent quendam rusticum sibi ignotum et ut ipse rusticus fingat venire⁹⁷ cum plastro causa requirendi dominum curatum pro baptisandis non nulis infantibus et confitendis aliquibus infirmis in sua villa et cum dominus plebanus sit infirmus et nequit hoc negotium per agere,⁹⁸ rogo Te Domine mi, ut amare⁹⁹ Dei et zello salutis animarum Christi amplectes tu hoc opus tam necessarium in laudem Dei, et salutem animarum Christi sanguine aquisitarum attamen hoc meo consilio relicto allio cale progressi sunt, et ipsum alocuti sunt, nesciñ quo ordine, ne quo modo, tantummodo mihi relatam est, quod ipse Bartholomeus multa inordinata et absque ratione protulit contra hujuscemodi quos (ut dixi) pro inimicos sibi habet, ideo ac vice oportet desistere a jam ceptis usque aliquod tempus in quo non habuerit has presentes ideas que modo habet, et nos una omnes invigilemus expectantes modum et tempus oportunum ut eum quiete ac pacifice amoveri valebimus ab hoc loco, et transferi usque Suam Dominationem quam Deus conservet et defendat ab omni malo et ego cum omni reverentia ipsi me exhibeo hic et ubique ad sua mandata exequenda, valeat Dominatio Sua quam oro, ut me sibi acceptum nec non comendatum habeat.

Datum Themisuari, anno Domini 1582. die vero 30. octumbris

---

⁹² 1582. szeptember 26.

⁹³ A szolga neve

⁹⁴ eredetiben: ipsam

⁹⁵ eredetiben: ulgariter

⁹⁶ oldalszűrás, nyilalás (punctura latinul, vulgo, azaz szerbhorvátul bodez)

⁹⁷ eredetiben: venise

⁹⁸ eredetiben így

⁹⁹ így, nyilván amore helyett

devotissimus¹⁰⁰ Suae Illustrissimae Dominationis servus

Frater Dominicus Gergius plebanus et predicator Themisuariensis

(hátlapja:) Fol. 222/v.

L.S. (vörös viaszpecsét halvány nyoma)

Illustrissimo Domino Domino Tornei Thome¹⁰¹ Ban dignissimo Karan Sebesi et Lugasi patron osservandissimo.

8. sz.

1582. október 30., Temesvár

Cristoforo di Giovanni temesvári raguzai kereskedő levele

Thorni Tamás karánsebes-lugosi bánhoz

AZ IRAT: ARSI Vol. Germania 160. Fol. 223/r.+ 224/v. végig sk. eredeti, vörös viaszpecsét halvány nyomával

KIADÁSA: Miroslav Vanino: Bartol Sfondrati u Temesvaru g. 1582. Vrela e Prinosi (Sarajevo) 4 (1934) 150–153. (A horvát jezsuiták nagy történetírója kiadásában egy sort átugrott, nem hozza a hátlapot a címmel, a címzett a feltételezése szerint Jakub Wujek kolozsvári lengyel jezsuita lett volna – Vanino valószínűleg fényképmásolat alapján dolgozott, így tévedhetett.)

TARTALMA: *Megkapta a címzett levelét, amely felszólítja, hogy az elméháborodott Sfondrato jezsuitát távolítsák el Temesvárról, és küldjék hozzá, hogy azután az erdélyi jezsuitákhoz küldhesse, ahol talán meggyógyul. Itt is mindenki ezt szeretné, de nem lehetséges. Sfondrato ugyanis, aki már egy éve beteg, senkit sem hallgat meg, hanem csak magában beszél mindenféle illetlen dolgot, ahogy ez a bolondok szokása. Ha egy rövid időre eszénél lesz, valamilyen csellel odaviszik. Nagyon félnek, nehogy örültségében olyan szavakat mondjon, hogy a törökök körülmetéljék.*

Illustrissime ac nobis admodum Osservandissime Patrone ac Domine.

Per fratrem Suae Illustrissimae Dominationis dellate nobis fuere, quas libenter ac alacriter legi, iterum perlegi, in quibus reperio esse voluntati Suae Dominationis, ut si aliquo modo quiete ac pacifice, si possibile est, amoveri ab isto loco dominum patrem Bartollomeum Suondrata, qui, ut sibi jam notum est, reperitur mente captus, et sic amotum disiderat Sua Dominatio sibi ipsum presentem fieri, ut post ea ipsa in suum comodum provideret locum aptum et ita

¹⁰⁰ inentől sk. aláírás

¹⁰¹ Tornyi (Thorni) Tamás 1578-tól 1585-ig karánsebesi és lugosi bán volt.

dispositum apud suos fratres reverendos patres Yesujtas¹⁰² modo comorantes Transilvanie, ubi forsán Deus ex sua pietate et misericordia etiam pristinam sibi valletudinem donare velit. Ac¹⁰³ opus, quod Dominatio Sua requirit¹⁰⁴ et optat, comune voluntatis est suae e nostrae, sed quia res utique valde est difficilis, eo quod ipse Bartolomeus infirmitate multum affligitur¹⁰⁵, in presentiarum quod tempus aniversarium est sue egritudinis, non posimus cum ipso neque loqui, quanto minus rem aliquo modo ordire et bene disponere, eo quod nerrinem audit, cum se ipso loquitur et multa, imo omnia impertinentia,¹⁰⁶ ut moris est dementibus, nichilominus, Illustrissime Domine, nos expectabimus clara intervala e tunc totis conatibus nostris operam dabimus, si aliquo modo ipsum calide et fraudulenter potuerimus habere¹⁰⁷ in plaustro, e tunc si Deus favebit, satisfactum erit sue voluntati, quia modo non reperitur via ex nula arte. Timemus sibi,¹⁰⁸ ne ita demens protulerit aliqua verba, per que ista natio, in quorum moeniis habitamus,¹⁰⁹ potuisset ipsum etiam Turcam facere, quod esset eror pejor priore. Nec plura.

Suae Dominationi omnes et singuli nostre nationis reverenter manus deosculamus, et comendatos nos sibi petimus, quam Deus conservet felicem ad annos nestorianos.

Datum Temiscuari, ano Domini milesimo¹¹⁰ 1582 die vero 30. Octumbris.

Suae Illustrissime Dominationis deditissimus et fidelissimus servus

Cristoforus Joanis filius Ragusinus marcatör Temiscuari.

(hátlapja:) Fol. 224/v.

Illustrissimo Domino Domino Tornei Thomas ban dignissimo Caransebis et Lugosci, suo patron osservandissimo.

L. S. (vörös viaszpecsét halvány nyoma)

---

¹⁰² eredetiben így

¹⁰³ eredetiben: Oc

¹⁰⁴ eredetiben: cquirit

¹⁰⁵ ezután egy sor Vanino kiadásából kimaradt

¹⁰⁶ eredetiben: multa imoominia in partinentia

¹⁰⁷ eredetiben: abere

¹⁰⁸ eredetiben: sybii

¹⁰⁹ frva: meniis abitamus. A levélíró ezzel a kifejezéssel a törököket írja körül, nyilván óvatosságból.

¹¹⁰ eredetiben így

*Antonio Velislavi és Ignazio Alegretti raguzai bencés szerzetesek levele
a Szent Officiumnak*

AZ IRAT: Biblioteca Casanatense, Roma, Ms 2672. No. 20. Fol. 205–206/v. egykorú másolat

KIADÁSA: Eusebius Fermendžin: *Acta Bosnae potissimum ecclesiasica. Zagrabiae 1892. No. MCCLXXIV. pp. 390–391.*

(A jelentés másolata egy vegyes iratokat tartalmazó *convolutum* kötetben maradt fenn, a többi iratnak ehhez semmi köze. Eusebius Fermendžin a jelzetet is rosszul adta meg, és az iratot 1629–30-ra keltezte, de ennek semmi alapja, a jelentés szerzőjeként pedig, a szöveggel kiáltó ellentétben, a két bencés szerzetes helyett „Quidam anonymus”-t jelölt meg. Mivel a kötetben a többi irat Scipio Borghese bíboros, V. Pál unokaöccse 1610 körüli iratait tartalmazza, minden bizonnyal ekkor készült ez a másolat is. Eusebius Fermendžin, a ferences rend nagy történetírója, az egyébként kitűnő okmánytárában, a szövegben is rendkívül sok hibával tette közzé ezt az igen fontos jelentést, a kiadásból még az lemaradt, hogy a két vizitátort a pápa küldte: „furno mandati dalla Santità di Nostro Signore”.)

TARTALMA: 1607-ben Antonio Velislavi és Ignatio Alegretti a pápa és a Szent Hivatal megbízásából vizitálták Magyarországon a Duna, Pozsega, Szerémség és Temesvár környéki területeket. Itt sok ezer keresztény (=katolikus) él, akik igen hűségesek és engedelmesek, de nagyon tudatlanok, mert nincsenek papjaik, évente csak egyszer gyónnak és áldoznak, sokan nem tudják a hiszekegyet, a miatyánkot, az üdvözlégyet. Sok boszorkány él erre felé, akiket a török asszonyok tanítanak. A régi szokást, hogy péntekenként böjtöljenek, még a gyerekek is betartják. Nincs itt semmiféle kolostor, alig van pap, csak néhány világi plébános és pár ferences szolgál, mint plébános. A bosnyák ferenceseket (a hívek) szabados életük miatt gyűlölik, ezek a ferencesek ellenálltak az egyházlátogatásnak, és a két vizitátort megvádolták, hogy a pápa kémjei, emiatt török fogságba kerültek, és a (raguzai) kereskedőknek kellett kiváltaniuk őket. Két plébánosként szolgáló ferences pedig mohamedán hitre tért, az egyik Szendrőn, a másik Pozsega tartományban, a törökök lovaggá (szpáhivá) nevezték ki őket. A ferences és világi plébánosok feloldoznak fenntartott esetekben is, nagyon tudatlanok, csak egy misekönyvük van és egy rossz könyvecskéjük, abból keresztelnek. A templomok nagy része fedetlen, nincsenek oltárok, harangok, szentek szobrai, se keresztelőkutak, a házaknál vagy a mezőn keresztelnek. Több mint harminc éve nem járt erre püspök, a plébánosok nem jegyzik fel a keresztségeket és házasságkötéseket. Temesvár környékén a nép nagy része katolikus, de nincs

egy pap sem, ezért a hívek keresztség és szentségek nélkül élnek és hálnak meg. Pozsega környékén egy hársfát tisztelnek, újhold vasárnap sok keresztény és török gyűlik össze gyertyákkal és a plébános misét mond és alamizsnát gyűjt. Úgy imádják ezt a fát, úgy csókolgatják, mintha egy szent teste volna, mondják, hogy csodát tesz és gyógyít.

Ez azért van, mert nincs püspök. Ezért Pozsega vidékének népe Antonio Velislavi apát révén azt kéri a pápától, hogy nevezze ki püspöküknek a mintegy 45 éves Ignatio Alegrettit, aki már sokszor járt apostoli vizitátorként e vidéken, és már 20 éve szolgálja e lelkeket, és akit még a törökök is szeretnek. Akkor nem kellene a Szentszéknek nagy veszélyek közepette ilyen gyakran vizitátorokat küldenie. A raguzai urak követeik révén szerezzenek kiváltságlevelet a szultántól e püspöknek.

Copia.

Illustrissimi et Reverendissimi Signori.

Nel 1607. Don Antonio Velislavi, abbate di Santi Sergio e Bacco in Albania¹¹¹ et Don Ignatio Alegretti¹¹² furno mandati dalla Santità di Nostro Signore¹¹³ et dal Santo Offitio nel regno di Vngaria nelle provincie intorno al Danubio, di Possega¹¹⁴, Lrien¹¹⁵ e Temisuari¹¹⁶ et altri luoghi circonvicini, a visitare quelli religiosi e popoli cattolici con autorità di assolverli et procurarli di bisogni spirituali dalla Sede Apostolica, nelli quali luoghi si trovano molte migliara di christiani et per la maggior parte fidelissimi e devotissimi et obedientissimi alli comandamenti apostolici, ma per lo più ignoranti delle cose pertinenti al christiano, et non haver chi loro insegni, li quali si confessanno et comunicano una volta l'anno, et molti non sanno né Pater Noster, né Ave Maria, né Credo. Vi sono molte donne streghe¹¹⁷, le quali imparano dalle Turche, ancorche siano in quella soggettione di Turchi, sono però constantissimi nella fede. Hanno costumi antichi di digiunare ogni venerdì et tutte le vigilie della Madona sino alli putti. In tutti li detti luoghi non vi è alcun monasterio

¹¹¹ A San Sergio e Bacco kolostor Albániában Bojan közelében volt. APF SC Albania Vol. 5. Fol. 457. 562.

¹¹² A két raguzai bencés vizitátorra lásd: Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók 1609–1625. Ed. Balázs Mihály- Fricsy Ádám- Lukács László-Monok István. Szeged 1990. 66–67., 183., 193.

¹¹³ V. Pál pápa (1605–1621)

¹¹⁴ Pozsega, Pozega (Horvátország)

¹¹⁵ Eredetiben így, de pár sorral lejjebb: Srieno, i.e. Sirmio

¹¹⁶ Temesvár, Timisoara (Roumania)

¹¹⁷ boszorkányok

di sorte nesuna, né vi son sacerdoti, se non pochi parocchiani preti, et alcuni fratri minori osservanti pure parocchiani, venuti dal regno di Bosna, li frati sono odiati per essere dissoluti, et per ciò desiderano più tosto preti, li detti frati non si volsero lasciar visitare, ma accusarono detti visitatori come spioni del Papa, quali visitatori furono per ciò presi da Turchi, et fatti prigionieri, et co l' grande aiuto che hebbero da mercanti christiani, scamporno la vita. Dui di detti frati parrochiani // (Fol. 205/v.) si sono fatti Turchi, uno in Samandria¹¹⁸ nella provintia di Srien¹¹⁹, et l'altro al Barcariccio¹²⁰ nella provincia di Possega per la libertà del vivere, li quali da Turchi sono stati fatti cavalieri. Li detti frati parrochiani danno ad intendere a quelli popoli d'haver maggior autorità di preti, et nelle feste solenni concedono indulgenze di 500 et 600 anni a chi vede la messa loro. Tanto li detti frati, quanto li preti assolvono delle casi tanto riservati al vescovo, quanto alla Sede Apostolica. Detti parrochiani sono persone ignoranti, quali non tengono sacerdotale, solo tengono il missale et un libretto da battezzare molto mal fatto. Adoperano l'oglio santo di tre e quattro anni per rispetto, che li bisogna mandarlo a pigliare da Ragusa¹²¹ o Dalmatia, quali luoghi per essere 25 e 30 giornate lontani, costa molto la portatura.

La maggior parte delle chiese sono scoperte, tutte con mura vecchie e antiche, senza campane, senza altari et senza figure, non tengono fonti battismali, né sacrarii. Battezzano li putti con l'acqua benedetta la Domenica, o vero la benedicono all' hora, li battezzano tutti per le case, et per le campagne, per non haver commodità delle chiese. Sono trenta anni e più che in quelli luoghi non vi è stata chresima per non esservi vescovo¹²², né persona che habbia havuta tale autorità. Li parrochiani non tengono né libro, né nota di battesimo, né di matrimonii. Li calici et le patene sono di stagno e di rame, li corporali // (Fol. 206.) et paramenti tutti stracciati et sporchi. Il sacramento di estrema unzione non si usa, o per negligenza o per ignoranza di parrochiani. Il giovedì et venerdì santo non si dicono messe, né si ripone il santissimo sacramento, né fanno altre solennità eccetto in alcuni luoghi nel venerdì santo dicono la messa della croce o vero dello spirito santo. Nella provincia di¹²³ Temisuar, dove è la maggior parte cattolici, non vi è nessun sacerdote et perù vivono e muorono senza sacramenti, et li figliuoli senza battesimo. Nella provintia di Possega nel ducato Zerni¹²⁴ vi è

¹¹⁸ Szendrő, Smederevo

¹¹⁹ Sirmio, Szerémség

¹²⁰ vlsz. Pakrác (Pozsega vm.)

¹²¹ Ragusa, Dubrovnik

¹²² Raguzai Bonifác stagnoi püspök 1581-ben járt erre.

¹²³ kihuzva: Possega

¹²⁴ Vlsz. a Zrínyi grófok birtokán.

un arbore chiamato Lippa¹²⁵ in un luogo deserto dove ogni prima domenica della luna nova concorre gran numero di Turchi et christiani con viti et candeles et altre cose et il parrochiano ivi vicino per l'elemosine che vi raccoglie, vi dice la messa, et adorano quell'arbore basciandolo come fosse un corpo santo con dire che fa miracoli, et sana quelli, che fanno voto a detto arbore, et alcuni ne sanano, et ad alcuni ritorna il male con progresso di tempo et a molti non li torna più, li detti disordini parte nascono per tirannie di Turchi, parte per ignoranza di rettori, ma per lo più perché non hanno vescovo, che gl'indirizzi qualche poco, onde la chiesa di Santo Spirito di Possega insieme con tutt' i popoli di quelle provincie hanno fatto procura in persona del detto abbate a procurare da Nostro Signore a darli per vescovo il detto Don Ignatio Alegretti, il quale è stato molte volte visitatore apostolico in quelle parti¹²⁶, et sono 20 // (Fol. 206/v.) anni che sta al servizio di quell'anime senza nessuna provisione, quale è homo di 45 anni in circa, letterato, di vita buona et esemplare et molto amato, conosciuto et ben voluto da detti popoli e sin da Turchi, come appare per molte fedi della sua bontà, il che oltre che sarebbe di gran consolatione di quell'anime, risulta anco in utile della Sede Apostolica, poiché non vi sarebbe bisogno mandar così spesso visitatori con pericolo della lor vita. Et anco sarà bene trattare con li signori di Ragusa, che con mezzo di loro imbasciadori et mercanti ottenghino dal Gran Turco¹²⁷ un privilegio al vescovo di poter essercitare il suo offitio et visitare quelle provincie senza travaglio et impedimento. Et questo è quanto riferisce alle Signorie Vostre Illustrissime per ordine di Nostro Signore. Quas Deus etc.

10. sz.

1622., Róma

Paolo Torelli bácsi apát levele a Hitterjesztés Szent Kongregációjához

AZ IRAT: APF SOCG Vol. 382. Memoriali dell'anno 1622. Fol. 229/r. + 234/v. (Egy másik, szinte szó szerint egyező példány Uo. Fol. 282/r.+235/v. mindkettő eredeti.)

¹²⁵ hársfa. A horvát hársfa szót összekeverte a Lippa városnévvel.

¹²⁶ Don Ignazio Alegretti tehát már 20 éve szolgált itt és többször bejárta a hódoltságot mint pápai vizitátor, – vlsz. azonos azzal a „szent emlékezetű” Don Ignatioval, akinek a környékbeliek által tisztelt testét (értsd: sírját) 1614-ben Színi István jezsuita Temesvár környékén látta. Erdélyi és hódoltsági jezsuita ... I/1. 193. „al corpo di santa memoria di Don Ignatio”.

¹²⁷ I. Ahmed szultán (1603–1617)

TARTALMA: *A levélíró az unokaöccse annak a Bonifác stagnoi püspöknek, egykori apostoli vizitátornak, aki e vidéken halt meg. Torelli a kalocsai egyházmegyében a bácsi Szent Mária-apátságot (monostor és jövedelmek nélkül) kapta V. Pál pápa 1615. május 11-i brevéjével. Nagy fáradsággal törődött az apátsággal, kiszolgáltatta a szentségeket, a szakadárokat és az eretnekeket térített. Élete veszélyeztetésével vizitálta az apátságot és más helyeket a hitetlenek földjén, jezsuitákat, más papokat és öröket (janicsárokat) vitt magával. Engedélyt szerzett és újjáépített két lerombolt templomot, a papok, mise és szentségek nélkül szűkölködő végtelen számú hívő nagy öröme. Két papot hagyott ott maga helyett, mikor Rómába jött, hogy elmondja a pápának: mennyire vágnak e népek az Isten szavára és katolikus papokra. A kalocsai érsek, a belgrádi püspök, a szultán és a császár követe, a boszniai ferences provinciális, a jezsuita misszió és a helybeli katolikus papok, valamint a raguzai kereskedők adtak neki tanúsítványokat.*

A kalocsai érsek és a belgrádi püspök vikáriusaként működött. A Kongregáció figyelmébe ajánlja a végtelen számú hívőt, a papok hiánya miatt itt a katolikus vallás lassanként megszűnik az eretnekekkel és szakadárokkal való érintkezés miatt. Ezeket a katolikusokat a hitetlenek súlyos adókkal gyötrik, így nem tudják a papokat eltartani. Ezért a most ott működő és oda küldendő papoknak a Szent-szék anyagi támogatására, szilárd évi ellátmányra van szükségük, nemcsak azért, hogy megéljenek, hanem azért is, hogy a török hatóságok jóindulatát is megszerezzék. Szükségük van könyvekre is a saját nyelvükön.

A levélíró felajánlja a hit szolgálatára saját személyét, és ehhez segílyt kér. Az újjáépített két templom üres, felszerelésre van szüksége. Engedélyt kér, hogy gyóntathasson és feloldozhasson fenntartott esetekben is a hitetleneknek alávetett illír nyelvű hívek között. Ha szükséges, hogy illír nyelvű helyeken gyóntasson, legyen elég, hogy a püspököknek engedélyét bemutatja.

Illustrissimi et Reverendissimi Signori.

Paulo abbate Torelli Raguseo nipote della beata memoria di monsignor Bonifacio vescovo di Stagno visitatore olim apostolico delli oriente¹²⁸ in partibus infidelium mandato dalla santa memoria di Gregorio XIII dove in servizio di Dio e della Santa Sede Apostolica in dette parti passò alla miglior vita, come consta per la fede del monsignor moderno vescovo di Stagno,¹²⁹ sotto li 26 di agosto

¹²⁸ mindkét példányban így

¹²⁹ Ambrosio Gozzeio stagnoi püspök (+1632.július 13.)

1619 provisto dell'abbatia di Santa Maria di Baac¹³⁰ appresso Danubio nella diocesi Colocense¹³¹ sottoposto a infideli senza monasterio et frutto alcuno, come appare per il breve della felice memoria di Paulo papa V¹³² sotto XI di maggio 1615 e fu approvato qui in Roma dai soliti esaminatori alla cura annessa delle anime a detta abbatia, alla quale ha atteso con molto sudore fatiche e travaglio tanto nel ministrare li sacramenti, quanto nel ridurre li scismatici et heretici alla obediencia della Santa Chiesa e levare gl'abusi senza alcun'interesse con refutare ancora l'elemosine sponte oblate et con andar in visita con pericolo della vita per detta abbatia et altri luoghi delli infideli col menare seco li Giesuiti et altri sacerdoti e le guardie a spese proprie dove ancora con licenza procurata ha edificate due chiese già destrutte con infinita allegrezza e consolatione di quelle povere anime che sono innumerabili che erano stati tanti anni senza sacerdoti, sacrificii et sacramenti alla quale cura in sua assenza ha lasciato doi sacerdoti in luogo suo per presentarsi egli ai santissimi piedi di Nostro Signore¹³³ et esporli la necessità et desiderio che hanno quei popoli della parola di Dio, et delli sacerdoti cattolici et esemplari, come di tutto questo rispettivamente sono fedì authentiche dei vescovi cattolici et in particolare di monsignor arcivescovo Colocense¹³⁴ dell'anno 1617 Domenica proxima post Assumptionem¹³⁵ e di monsignor vescovo di Belgradi¹³⁶ sotto li 22 di maggio 1620 e dell'ambasciatore dell'imperatore al Gran Turco¹³⁷ sotto li 15 di marzo 1617 e dell'ambasciatore dell'istesso Gran Turco all'imperatore¹³⁸ sotto li 14 marzo 1617, del ministro di zoccolanti di Bosna¹³⁹ sotto li 26 di luglio 1619 delli padri della Compagnia di Giesù della missione sotto li 23 di marzo 1617, dei sacerdoti cattolici di quelli

---

¹³⁰ Bács mezőváros, itt Mohácsig mariánus ferences kolostor működött, amelynek Szűz Mária volt a titulusa, ez a kolostor romokban hevert, de ez szolgált a fiktív apáti (!) cím bázisául.

¹³¹ kalocsai egyházmegyében

¹³² V. Pál pápa (1605–1621)

¹³³ XV. Gergely pápa (1621–1623)

¹³⁴ Lépes Bálint kalocsai érsek

¹³⁵ 1617. augusztus 19.

¹³⁶ Ekkor még nem volt belgrádi püspök, hanem Pietro Cacich prizreni püspök tartotta Belgrádon a székhelyét (1618–1622)

¹³⁷ II. Oszmán török szultán (1618–1622)

¹³⁸ Casparo Gratiani a szultán követe a császárnál. 1615-ben I. Ahmed szultán nevében aláírta a zsitvatoroki béke meghosszabbítását, 1619–20-ban moldvai vajda, majd a lengyelekkel szövetségbe fellázadt a szultán ellen, 1620-ban meggyilkolták. A hódoltsági katolikusok pártfogója.

¹³⁹ Toma Ivkovich (Jankovich, Hinkovich) da Foinica obszerváns ferences szerzetes, boszniai provinciális 1617-től, majd 1626-tól, 1625-től scardonai címmel Bosznia püspöke (+1633. június 17.).

paesi sotto li 7 d'aprile 1617 et delli mercanti Ragusei residenti in quelle parti sotto li 24 marzo 1617.

Ha servito ancora per vicario foraneo del monsignor arcivescovo sudetto¹⁴⁰ come per la sopradetta fede et per generale¹⁴¹ del detto monsignor vescovo di Belgrado come per la patenta sotto li 6 di dicembre 1618, li quali tiene appreso di se tutte in forma autentica per essibirle ad ogni commandamento delle Signorie Vostre Illustrissime. E ricorda con ogni riverenza alle Signorie Vostre Illustrissime primo la moltitudine infinita e necessità delli aiuti spirituali servendosi senza sacerdoti e sacramenti per mancamento dei quali a poco a poco s'estingue la religione cattolica per il commercio con l'infideli heretici et scismatici. Secondariamente la povertà di detti popoli essendo tutti sottoposti alli infideli et aggravati dai tributi e soggetti alle continue estorsioni e non vivono d'altro che delle quotidiane fatiche delle mani loro, però non ponno mantenere, né provisionare li sacerdoti né manco è espediente gravarli in spese di sorte alcuna per non metter in difficoltà il frutto dell'anime, anzi per esser loro poveri hanno maggior bisogno di ricevere, che facultà di fare l'elemosine la quale quelli che c'andaranno et al presente sono non ponno fare né loro sostentarsi col proprio senza l'aiuto della Santa Sede Apostolica et una annua e ferma provisione non solo per vitto de loro stessi, ma anco per mantenere li superiori di quei infideli amorevoli. Hanno parimente di bisogno di libri in quella lingua.¹⁴²

L'oratore offerisce la sua persona e l'industria e tutto quel poco che ha e sa, per servitio di Dio e della salute di quelle anime e propagatione della santa fede e per poter fare quel frutto che desidera con sodisfattione e consolatione de quei popoli. La supplica di quello aiuto et assignamento che parerà congruo all'infinità prudenza delle Vostre Signorie Illustrissime a tanti bisogni.

Ricorda parimente con l'istessa humiltà che le chiese da lui reedificate sono nude et hanno bisogno d'ogni ornamento sacro per il culto divino.

Li mette ancora in consideratione il bisogno della licenza particolare che desidera per quiete della sua coscienza et salute dell'anime di potere sentire le confessioni di tutti quelli popoli sottoposti alli infideli per li quali l'occorrerà passare con darli facultà di assolvere dei casi riservati non potendo loro venire per la lontananza e povertà e d'altri etiam sottoposti ai fideli¹⁴³ della lingua Illirica.

Di più anco supplica esso oratore essendo già approvato qui a Roma ad curam animarum che quando gl'occorresse confessare nei luochi della lingua Illirica

¹⁴⁰ Lépes Bálint kalocsai érsek

¹⁴¹ mindkét példányban így, ti. vicario generale

¹⁴² másik példányban betoldás: di parati et altre cose sacre per il colto divino, ez azután utólag kihúzva. A híveknek nyilván szerbhorvát nyelvű könyvekre volt szükségük.

¹⁴³ eredetiben így, helyesen nyilván: sottoposti ai infideli i fideli della lingua Illirica

che col mostrare solamente la facultà ai ordinarii cattolici quando vi fossero possi ascoltare le loro confessioni. Che il tutto ricevera per gratia singularissima delle Signorie Vostre Illustrissime.

Quas Deus etc.

(hátlapja.) Fol. 234/v.

All'Illustrissimi¹⁴⁴ et Reverendissimi Signori li Signori cardinali della Sacra Congregazione della Propagatione della Fede per l'abate Paolo Torelli in partibus infidelium.

Lectum die 6. Decembris 1622. Nihil.¹⁴⁵

II. sz.

1623. szeptember 20., Belgrád

Paolo Torelli apát levele Francesco Ingolinak,
a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkárának

AZ IRAT: APF SC Dalmazia Miscellanea Vol. 3. Fol. 159–160/v. eredeti. sk. aláírással.

TARTALMA: *A testvére Budán meghalt, az örökségét keresve Budára ment, de azt már széthordták, bár több mint kétezer scudot vitt magával. Néhány napig Budán időzött. Nagyboldogasszony ünnepén az egyik keresztény házában titokban, nagy veszélyek között misét mondott. 135 katolikus gyűlt össze, akik sok éve nem gyóntak, nem áldoztak, mert nem volt papjuk, ugyanis igen veszélyes idejönni. Mindet meggyóntatta, megáldoztatta, és öt szent búcsúját hirdette ki. Belgrádba visszatérve megtalálta a címzett levelét, amelyben az itteni hívek segítségére rendeli, és tájékoztatást kér tőle. V. Pál pápa, amikor prizreni püspököt nevezett ki, akkor ez azt kérte, hogy hét évig Belgrádban tarthassa a székhelyét. Amikor ez a püspök Belgrádba jött, a raguzai kereskedők nagy tisztelettel fogadták, és sok pénzzel segítették. A raguzai kereskedők nagy költséggel és fáradtsággal engedélyt szereztek a töröktől a kápolnájuk számára, azzal a feltétellel, hogy nem nevezik templomnak, csak raktárnak. A püspök keresztelőkápolnát akart építeni, ahogy ez Itáliában szokás, de a raguzai kereskedők ezt mint újítást elleneztek, mert eddig a főoltár mögött kereszteltek. A püspök erre egyházi tilalom alá vetette a kápolnát, és Itáliába indult, de útközben meghalt. Intézkedést kér ez ügyben, mert most az ördög sugallatára többen azt suttoják, hogy a ká-*

¹⁴⁴ A hátlapon a feljegyzések Francesco Ingoli, a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkárának kezével.

¹⁴⁵ Nihil szó kihúzva.

polna tilalom alatt áll, és ünnepnap sem mennek oda, félő, hogy így a nyáj idegen akolba téved.

Molto Illustre et Reverendissimo mio Signore et Padrone sempre
Osservandissimo.

Con la occasione della morte del mio pover fratello morto a Buda fui a forzato d'andarmene e recuperare le cose sue, ma tutto in vano, perché sendo morto, ogni uno ha preso, quel che ha voluto, havendo portato seco più di dua milla scudi,¹⁴⁶ sia lodato il Signore, vada ogni cosa purché l'anima sia riceuta in gratia di Dio. Mi son fermato alcun giorno a Buda, specialmente nella festività della Asunta,¹⁴⁷ dove nascostamente e con gran pericolo in una casa di christiani ho celebrato in quel sacro giorno, dove furono cento trenta cinque cattolici, li qualli per molti anni non si erano né confessati, né comunicati, non havendo hauto comodità di sacerdote, sendo passi pericolossi di venirsene. Io per alcuni giorni mi son tratenuto, e confessati e comunicati tutti, e datoli indulgenza di cinque santi, per li qualli Vostra Signoria Reverendissima mi fece ottenere indulgenza. Nel mio ritorno a Belgradi trovai le gratissime di Vostra Signoria Reverendissima piena di benignità e cortese affetto, nella qualle mi comanda che debba impiegarmi in aiuto di queste povere anime, il che Dio sa quanto habbi fatto, mi comanda ancho che debbe informarlo del stato et di necessità di questi paessi, non gli dico altro, vinea quidem magna, et operarii pauci¹⁴⁸, son certo quanto Vostra Signoria volentieri (Fol. 159/v.) abraçia le cose che ridondano in servizio di Dio et augumento della santa religione. Vostra Signoria Reverendissima deve sapere che la felice memoria di Paolo V. creò un vescovo di Prisrena in Macedonia,¹⁴⁹ qualle suplicò dalla Sua Santità (che ad septennium posset residere Albae Graeciae, ibique pontificalia exercere), il qualle venuto a Belgradi da i signori mercanti Ragusei con somma riverenza fu acarezzato, e nelli suoi bisogni di grossa soma di denaro aiutato, detti mercanti hanno una cappella, la qualle con grandissima spesa e sudor di sangue le fu dal Turcho concessa tal facultà, ma però con patti che non si nominase chiesa,¹⁵⁰

---

¹⁴⁶ Scudo, római pénz nem. Nem tudjuk, mekkora volt a vásárlóértéke a hódoltságban, de Rómában ekkoriban kétezer scudoért mintegy 12 ezer liter főzésre használt olajat vagy 600 hektoliter búzát lehetett kapni.

¹⁴⁷ Nagyboldogasszony, augusztus 15.

¹⁴⁸ Máté 9, 37 és Lukács 10,2

¹⁴⁹ Pietro Catich prizreni püspök Belgrádban tartotta a székhelyét.

¹⁵⁰ Az iszlám vallásjog nem engedte meg, hogy a keresztények új templomokat emeljenek a muszlimok földjén, ezért kellett más névvel illetni.

ma un loco o vero botega dove facessero oratione, detto monsignor volse che si fabricasse il battistero, confforme si fa in Italia e nela christianità, alla qual cosa gli rispossero i signori mercanti, che non si assicuravano di inovar cosa alcuna sendo loco dietro al altare grande, dove mentre si batezava il figliuolo, si getava l'aqua in quel bucho, havendolo fatto dalla eretion di quella cappela. Detto monsignor non essendo ubidito, di subito si partì verso Italia, interdicensi la chiesa et per strada morse. Vostra Signoria Reverendissima vedrà se tal interdetto era giusto, e se lo poteva fare non essendo vescovo di quel loco. Vengo con ogni maggior affetto supplicare Vostra Signoria Reverendissima per amor di Dio, che vogli procurare (Fol. 160/r.) quanto prima di vedere circa questo negotio, perché alcuni ispirati dal Demonio vano susurando, con dire che la chiesa sia interdetta, e molti vano scacciandossi¹⁵¹, neanche nei giorni festivi si fanno vedere. Ripari Vostra Signoria Reverendissima con la presteza e prudenza sua acciò che questo grege non vadi nel alieno ovile,¹⁵² e tal volta si stentarebe di ridurli nel grenbo della Santa Chiesa sendo gente semplici. Aspetarò quanto prima da Vostra Signoria Reverendissima risposta per il che questo populo di Belgradi et io ancor insieme non cesaremo di pregare il sommo Iddio per ogni maggior felicità di Vostra Signoria Reverendissima con mutatione di miglior fortuna con che fine con ogni riverente affetto vengo a baciare le mani, con pregarle dal cielo colmo d'ogni felicità.

Di Belgradi li 20 di settembre 1623.

Di Vostra Signoria molto Illustre et Reverendissima
divotissimo servitore

Abbate¹⁵³ Torelli

(*hátlapja:*) Fol. 160/v.

Belgrado¹⁵⁴ 20 settembre 1623.

L'Abate Torrelli. Lecta die 12. Decembris 1623.

Sacra Congregatio jussit expectari Petrum Massarechum¹⁵⁵ visitatorem apostolicum, qui non diu tardabit suum ad urbem adventum.

---

¹⁵¹ eredetiben: scciandossi

¹⁵² eredetiben: o vile

¹⁵³ innentől sk. aláírás

¹⁵⁴ A hátoldal feljegyzései Francesco Ingoli titkár kezétől

¹⁵⁵ Pietro Massarecchi (1585 k.-1634) prizreni születésű albán pap, az antivari érsek és a szófiai püspök vikáriusa, később maga is antivari érsek és Belgrád székhellyel szendrői vikárius, 1623-ban mint apostoli vizitátor a Hitterjesztés Szent Kongregációja megbízásából körutat tesz a Balkánon.

Si scriva in mio nome che ho procurato che sia levato l'interditto etc. ma che la Sacra Congregatione ha risoluto d'aspetar Don Pietro Massarecho visitator apostolico per far poi quanto bisognerà.

12. sz.

1626. május 13., Újlak
Alberto Rengjich szerémi püspök levele
a Hitterjesztés Szent Kongregációja bíborosainak

AZ IRAT: APF SOCG Vol. 56. Fol. 222–223/v. végig sk. eredeti

TARTALMA: *A húsvéti ünnepek után elindult, hogy befejezze a börtben elkezdett vizitációját a magyarországi hódoltságban. Tommaso (Ivkovich) ferences, az új boszniai és scardonai püspök azonban a plébánosokat és a híveket arra bujtogatja, hogy ne ismerjék el püspöküknek a levélíró. Azért, hogy elkerülje a botrányt, a levélíró felkereste Ivkovichot a nasicei kolostorban. Ivkovich nem tudott megfelelő pápai brévért felmutatni, de azt mondta, hogy nem akarja, hogy más felügyelete alá tartozzon ez a vidék. Sok bosnyák ferencset és sok ezer keresztényt állított a maga pártjára. Ivkovich magával hord néhány török oklevélet, amelyek szerint engedélye van, hogy akármely püspököt, papot vagy szerzetest elűzzön. A levélíró megmondta, hogy ez az igazán súlyos dolog, nem az, hogy a ferenceseket és a híveket fellázította, hanem az, hogy a török hatóságoktól szerzett ellene iratokat. Amint a levélíró megérkezett egy plébániára, hogy néhány veszedelmes zűrzavart elhárítson, Ivkovich két ferencset küldött, hogy a plébánost és a híveket ellene lázítsák, mondván, hogy hamis püspök. Megfenyegették, hogy ha nem hagyja abba a püspöki feladatait, a törököt küldik rá. Kénytelen volt távozni. Ivkovich saját kénye szerint kiterjeszti Boszniát minden térképész ellenére a Száván túl egészen a Dráváig és a Dunáig. Ivkovich azt mondta, egy ferencset Rómába küldött, hogy ebben az értelemben kapjon püspöki engedélyt. A törököktől pár éve kapott engedély birtokában elűzte a levélíró elődjét is.*

E vidéken, ahol most vizitál, sok ariánus, kálvinista, lutheránus és szakadár él, és sok katolikus, akik a régi naptárhoz ragaszkodnak.

Sok dologról beszámolhatna, így pl. Ivkovich sok szerzetes előtt azt mondta, amikor a levélíró felolvasta a brévéjét, hogy aki azt adta, rosszul adta. Ez az eredménye, hogy ismeretlenül neveznek ki sohasem látott püspököket.

Vizitációjában társa Marino Drago jezsuita, aki mindenről tanúskodhat.

Illustrissimi e Reverendissimi Signori, Padroni miei Colendissimi.

Fatta Pascha son uscito fuori per il restate della visita, che mi è rimasta di quella che ho fatto questa quaresima prossima passata per osservare il breve dell'amministrazione comessami da Nostro Signore¹⁵⁶ e dalle Signorie Vostre Illustrissime nelle parti dell'Vngheria soggetta al dominio del Turcho, sopra quelli christiani, che in dette parti si trovano. E perché havevo inteso che il padre frate Tomaso de Foiniza di minori osservanti, nuovo vescovo di Scardona e Bosna¹⁵⁷, haveva sollevato anco prima che si consegrasse¹⁵⁸ una quantità di parocchi e christiani della mia cura e amministrazione, di non dovermi riconoscere per loro pastore e superiore sotto titolo di esser lui loro pastore, senza mostrargli né breve, né facultà della chiesa. Per non dar scandalo e ammiratione a quei popoli, mi risolsi di andare di presenza a trovare il detto padre Tomaso vescovo, per aggiustare con lui quanto era per servizio di Dio e per beneficio delle anime, alla cura delle quali siamo destinati. E trovandolo nel monasterio di Nasciza¹⁵⁹ di frati minori osservanti di Bosna Argentina, con molta sommissione e humiltà l'addimandai, con che authorità haveva amministrato la cresma, et altri exercitii pontificali nelli luoghi della mia cura e amministrazione. Altra risposta non hebbi da lui, né mi seppe mostrar altro breve, eccetto che perché lui non vuole che altri habbino facultà in quei luoghi, chiamando per parte sua una gran quantità di frati della provincia di Bosna, e molti migliaia di christiani da lui sollevati contra l'obediencia della chiesa, ma non ...¹⁶⁰ questo li detti christiani dovunque gli ho trovato, hanno proceduto con ogni rispetto e riverenza, dimandando la mia beneditione. Ma quel magis ...¹⁶¹ porta seco alcuni embri¹⁶², cioè brevi e facultà de Turchi di¹⁶³ (Fol. 222/v.) cacciar a suo arbitrio ogni altro vescovo, prete e religioso, che non haverà facultà e dependenza da lui nella funtioni ecclesiastiche. Dissi che questo è quello, che più importa e offende, perché l'haver lui sollevato una quantità di frati e una multitudine di christiani, a non obedirmi, era facile a rimediare, ma l'haver pigliato (come dissi) la facultà del braccio Turchesco per bramarmi sopra la vita è punto di qualche consideratione. E per ciò giogendo io in una parrocchia di quelle della

¹⁵⁶ VIII. Orbán pápa (1623–1644)

¹⁵⁷ Tommaso Ivkovich da Foiniza (+ 1633) obszerváns ferences szerzetes, 1617-től 1620-ig, majd 1626-tól ismét boszniai provinciális, scardonai püspöki címmel Bosznia püspöke.

¹⁵⁸ A szó jórészt kiszakadt.

¹⁵⁹ Nasic, Nasice, Nekse (Našice, Horvátország)

¹⁶⁰ Egy szó kiszakadt.

¹⁶¹ Egy szó kiszakadt.

¹⁶² emre, török oklevél

¹⁶³ kihúzva: non di

mia cura, per rimediare ad alcuni disordini gravissimi e perniciosi, esso imediate dopo che seppe il mio arrivo in quel luogo, li mandato dui frati di suoi per sollevare il paroccho e quei popoli, e persuaderli che io sono vescovo falso e finto, protestandoli che in nessuna maniera mi debbano rivever e rivoscer per loro pastore e prelato, minacciando di più che se io mettesso mano ad esercitare li officii pontificali, che mi haverebbe fatto venir adosso li Turchi, e perciò mi ha bisognato dar luogo, e ceder alla furia, per non impedire qualche maggior bene, contentandomi col friggio di finto vescovo, partirmi e andarmene per il fatto mio, sperando rimendio presto e opportuno dalla Santa Sedia. Tutta questa sua pretensione è perchè lui a suo beneplacito dilata li termini di Bosna contra tutti li ortograffi¹⁶⁴ oltre il fiume Sava per insino al fiume Draua e Danubio, che sono luoghi del regno d'Vngheria conosciuti insino da i contadini di questi contorni fuori di Bosna, la quale ẽ terminata e divisa dalli luoghi della corona d'Vngheria dal fiume Sava, soggiogendo di haver in tanto scritto e mandato a Roma uno di suoi frati per ottenere¹⁶⁵ facoltà in virtù della quale anticipatamente con tanto orgoglio (Fol. 223.) ha fatto e va facendo, quanto di sopra ho narrato, anzi con la sopradetta facoltà ottenuta da Turchi alcuni anni sono lui, con alcuni altri hanno preteso di scacciare da queste parti il mio antecessore¹⁶⁶ e qualsivoglia religioso et ecclesiastico, il quale non fosse soggetto a loro, la copia della qual facoltà, la quale al presente non posso mandargli, trovandomi in una villa in visita, farà chiaro e manifesto alle Signorie Vostre Illustrissime, quando gli la mandarò solo, al presente ho voluto accennare questo per ogni buon rispetto, riservandomi a darli compita informatione del tutto quando prima. Tra tanto con ogni debita reverenza supplico alle Signorie Illustrissime restino servite di porre remedio, e di reprimer questa sperata violenza, se desiderano in queste parti la propagatione della fede, che con l'ultima lettera scrittami tanto mi raccomandano, imponendomi che io gli avisi di quanto è necessario per propagarla in queste parti. Che perciò per risposta le dico, che trovandosi in queste parti molte scisme, cioè di Ariani, di Caluini, di Lutherani, di scismatici¹⁶⁷ e de chatolici che osservano e ritengono il calendario antico, non è bene che¹⁶⁸ si susciti un altro scisma de parrochi e christiani, sopra di chi hanno di riconoscer per vero vescovo, e perciò facciò sapere alle Signorie Vostre Illustrissime, che io né posso, né devo sopportare questo affronto fatto alla Santa Chiesa, e questo friggio posto sopra la faccia mia con infamia di vescovo

¹⁶⁴ sic! cosmografi helyett

¹⁶⁵ utána kihúzva egy szó

¹⁶⁶ Pietro Catich (Petar Katić) prizreni püspök 1618-tól haláláig 1622-ig, aki Belgrádon tartotta a székhelyét.

¹⁶⁷ unitáriusok, reformátusok, evangélikusok és görögkeletiek (ortodoxok)

¹⁶⁸ utána kihúzva: ri-

falso e finto, con tanti brevi chiari e manifesti, che appresso di me tengo. Inoltre¹⁶⁹ molte cose indegne di lui si potriano esporre, e de alcuni delli suoi, delli quali uno in presenza di¹⁷⁰ tanti religiosi disse (mentre io legevo il mio breve), chi l'ha dato¹⁷¹, l'ha male dato. Ma non comporta ne la carta, ne l'occasione, // (Fol. 223/v.) solo le dico, che questi sono li frutti di vescovi fatti senza esser visti in faccia, e senza esser riconosciuti. Io in tutta questa mia visita ho menato in mia compagnia, e meno il padre Marino Dragho gesuita¹⁷², il quale potrà, douneque sarà necessario, esser testimonio delle mie attioni, come è compagno delle fatiche, e anco altri religiosi honorati. Né occorendomi altro, per fine li raccomando insieme con l'honore della Chiesa anco la mia reputatione, e le bacio le sacre vesti.

Di Illoch, il di 13 di maggio 1626

Delle Signorie Vostre Illustrissime e Reverendissime
devotissimo servo

Frat' Alberto vescovo di Samandria

F. 223/v. *margón*:

Belgrado¹⁷³

13 maggio 1626.

il vescovo di Samandria.

13. sz.

1626. június 14., Belgrád

Alberto Rengjich szendrői (belgrádi) püspök levele VIII. Orbán pápának

AZ IRAT: APF SC Dalmazia Misc. Vol. 3. Fol. 69–70/v. végig sk.

TARTALMA: *A pápa brevéje rábízta a Száva, Dráva, Duna és Tisza folyók között az összes keresztényt, és húsvét után elindult, hogy vizitálja híveit. A scardonai püspök és Bosznia adminisztrátora (Tommaso Ivkovich) azonban ellenállt neki, mondván, hogy nincs ehhez joga. Nincs brevéje, de a török hatósá-*

¹⁶⁹ kihúзва: cose

¹⁷⁰ jórészt kiszakadt, kiegészítettem

¹⁷¹ A szó jórészt kiszakadt, kiegészítettem. A püspök szerint a pápa rosszul adta ki a bérét.

¹⁷² Marino Drago a rend római provinciájához tartozó dalmát jezsuita 1618-tól haláláig a belgrádi misszióban szolgált.

¹⁷³ A jegyzetek ezúttal nem a hátlapon voltak, hanem a *margón*.

gokkal fenyegetődzve a Száva környékén mintegy 30 plébániát bitorol, és megakadályozza, hogy a levélíró odamenjen. Azt állítja, hogy a levélíró álpüspök, akit nem szabad elismerni. Marino Drago jezsuita minderről tanúskodhat. A levélíró brévėje és a világtérképek szerint Pozsega és Diakóvár és környéke Magyarországon és így a levélíró egyházmegyéjében van, a scardonai püspök azonban Bosznia határát a Száva folyón túlra is ki akarja terjeszteni.

Beatissimo Padre.

Col breve nel quale la Santità Vostra mi commette la cura e amministrazione di tutti li christiani habitanti inter quatuor flumina Saua, Draua, Danubio e Tibisco in regno Vngariae sub dominio Turcarum son andato doppo Pascha prossima passata in visita in detti luoghi, dove ho trovato oppositione gagliardissima suscitata da monsignor vescovo di Scardona e amministratore di Bosna¹⁷⁴, il quale insino da questo mese di novembre innanzi che si congregasse havea fatto pubblicare in una parte delli sopradetti luoghi che per nessun modo quei parrochi mi debbano ricevere, né riconoscer per loro vescovo pretendendo lui senza breve e senza facultà, ma con sola violenza e minacce di braccio Turchesco il possesso di 30 parrocchie in circa in detti luoghi di Saua e così è seguito di fatto perché essendo andato io di¹⁷⁵ presenza per abboarmi con detto monsignor a persuaderlo che debba riconoscer¹⁷⁶ l'authorità della Santa Chiesa apertamente si ha fatto intender di non volermi lasciare entrare in detti luoghi e pregandolo io che mi dovesse mostrare la facultà in virtù della quale ciò pretendeva non mi ha saputo, né potuto mostrare cosa alcuna e ad altri ha detto che havea scritto a Roma e che con speranza di ottenere la facultà amministrava la crisma e altre funzioni vescovali e prima che si congregasse ha fatto pubblicare a quei parrochi e quei popoli che io son vescovo finto e falso, protestandoli con molte minacce che non mi debbano riconoscer per superiore, né per loro vescovo e così è seguito in fatto, perché essendo io andato in alcune parrocchie con il mio breve subornati li parrochi per opera di detto monsignor di Scardona, non mi hanno voluto accettare e perciò prevedendo io qualche gran rumore mi son ritirato indietro.

Di tutto questo e di molti altri gravi eccessi che per hora si tacciono restando servita la Santità Vostra potrà far pigliare informatione da persone degne di fede che meco sono andate in visita et in particolare dal padre Marino Drago

¹⁷⁴ Tommaso Ivkovich obszerváns ferences szerzetes, scardonai püspök

¹⁷⁵ áthúzva: in , föléírva: di

¹⁷⁶ sic!

Giesuita¹⁷⁷ che in tutti questi frangenti¹⁷⁸ si è trovato sempre presente con altri religiosi. (Fol. 69/v.)

Hora intendo che detto monsignore con false informazioni che ha dato a quella corte dilatando li termini del regno di Bosna oltra il fiume di Saua (cosa mai più sentita) ha ottenuto la facultà di havere l'aministratione di Possegha e Diacouo e suoi contorni che in virtù del mio breve e per raggione del mappa mundi sono del regno d'Vngheria, e sono della cura e aministratione mia e senza esser state sentite le mie raggioni, né in voce, né in scritto, esso monsignore ha ottenuto quanto ha desiderato con biasmo e grandissimo dishonore mio, perché con tale terminatione il popolo si conferma nell'opinione che con falsità e con fintione io habbi voluto amministrare quei luoghi e christiani, come esso monsignore m'ha fatto pubblicare. Consideri hora la Santità Vostra con che faccia io posso comparire innanzi a quelli popoli e se questi sono buon mezzi e modi di propagar la fede in queste parti. Non posso più attediare l'orecchie della Santità Vostra restandomi molte cose gravi e pregiudiciali al'honore di Dio e alla reputatione della Santa Chiesa. Solo la supplico resti servita a dare opportuno rimedio a questi inconvenienti. Resti anco servita di ricordarsi che io non cercai nè questo vescovato, nè tanta cura, che molto bene mi contentavo restare nel stato religioso che mi ritrovavo ma così giudicò per espediente la Santità Vostra e a me bisognò obedire, non è hora raggione che io resti con questo friggio¹⁷⁹ in faccia doppo tante altre miserie che patisco in questo paese. Iddio prosperi la Santità Sua in gratia sua.

Da Belgrado il dì 14 di giugno 1626

Della Santità Vostra

humilissimo e obedientissimo servo prostrato alli santi piedi

Frat'Alberto vescovo di Samandria

hátlapja: Fol. 70/v.

(summarium)

die XI. Septembris 1625. Cong. 63.

---

¹⁷⁷ Marino Drago dalmát jezuita

¹⁷⁸ sic!

¹⁷⁹ sfreggio, seb, sértés, vágás

1626. augusztus 31., Belgrád
 Alberto Rengjich szendrői püspök levele
 a Hitterjesztés Szent Kongregációja bíborosainak

AZ IRAT: APF SOCG Vol. 56. Fol. 236. + 237/v. végig sk. eredeti

TARTALMA: *A Hitterjesztés Szent Kongregációja az elmúlt hónapokban küldött levelével jelentést kér tőle e vidékről. A háborús idők miatt azonban még nem fejezte be az egész rábizott terület vizitálását. Egyelőre azt jelentheti, hogy Temesvár környékén – amely szintén egyházmegyéjéhez tartozik- és Erdély határán tizenkét falu van. Római katolikusok a lakóik, és büszkék erre a névre, de sok-sok éve nincs egy papjuk sem. Ott keresztelkednek ezért, ahol tudnak, az eretnekeknél vagy a szakadóroknál, vagy bárhol. Egy cigány, aki az ábécé négy betűjét ismeri, szerb papnak nevezi magát, és így jár keresztelni. A hívőkkel eszik és iszik, mert az itteniek nagyon szeretnek lakomázni, reggeltől estig tivornyáznak. Az itteni lakosok azt tartják, hogy a papok és szerzetesek csak azért kérnek adományt, hogy ne kelljen dolgozniuk. Kellene néhány világi vagy szerzetespapot küldeni közéjük, akik úgy szolgáltathák ki a szentségeket, hogy még egy pohár vizet sem kérnek a helyiektől. Az elmúlt napokban a levélíró egy kiváló szerzetest küldött oda, aki sokakat megkeresztelt, elkezdte a keresztény tanítást oktatni a gyerekeknek, (az öregekkel már nem sokat lehet kezdeni). Nem tudott azonban miből megélni, ezért visszatért. A hittérítéshez azonban néhány évre néhány papot kellene odaküldeni, elég lenne számukra két évre évi 60 scudo. Két év után bizonyára már a hívek is adnának nekik valamit, így mintegy háromezer lelket lehetne megnyerni. Nehéz lesz megfelelő papot találni erre a feladatra. Legalább kétezer szentképre és ugyanannyi rózsafüzérre volna szükség, hogy a szentek tiszteletére vezessék e népeket, mert nagyon szívesen nézik a szentképeket.*

Illustrissimi e Reverendissimi Signori, Padroni miei Colendissimi.

Con una lettera delle Signorie Vostre Illustrissime ricevuta li mesi passati, mi comettono che gli debba dar qualche raguaglio da queste parti, a me commesse in quello che bisognesse ad propagandam fidem. In risposta le dico che io ancora non ho finito la visita di tutta la mia cura, non per carestia di tempo, ma per difficoltà di poter andare e praticare il paese a tutti tempi, dove bisogna andare con piedi di piombo per le turbulenze, che alla giornata risorgono, le guerre, e altri disaggi che soporta questo paese dall'inimica mano. Tuttavia per obedire a

quando mi comandano per hora le dico che nel dominio¹⁸⁰ temporale¹⁸¹ di Temesuar¹⁸² (che è pur cura mia spirituale) e nelli confini di Transilvania si trovano insino a dodici villaggi di (popoli)¹⁸³ non si sa sotto che vescovo sono, ma si crede piuttosto che siano sono ...¹⁸⁴ vescovi heretici della Transilvania. Li detti popoli sono christiani catholici Romani, et gloriantur¹⁸⁵ de hoc nomine, ma non havendo havuto cura, né soprintendenza di loro nessun sacerdote da molti e molti anni, si battezano, dove possono, cioè o dalli eretici, o dalli scismatici o da chi si voglia. Ultimamente trovandosi tra di loro un Zingaro che sa quatro lettere del alfabetto, si ha pigliato nome (di)¹⁸⁶ prete Seruiano, e così si è andato battezzando non si sà in che ...¹⁸⁷ né con che materia, né con che intentione, e così si è andato mantenendo¹⁸⁸ mangiando e bevendo con loro perchè a questo sono [estremamente]¹⁸⁹ // (Fol. 236/v.) dediti, et non finiscono a crapolare dalla mattina insino alla sera. Li detti popoli tengono per una massima che li preti e li frati o altri sacerdoti per altro non si fanno tali, se non per non travagliare e faticare e per questo (come loro dicono) vengono da loro a cercar elemosine per viver senza fatica, intanto che non bisogna dimandargli niente, e per tirarli alla strada buona e per disinganarli dalli loro capricii, il miglior rimedio sarebbe a rissolversi di mandare tra di loro un paro di sacerdoti, o secolari, o regolari, li quali spogliandosi di ogni interesse, li aministrassero li sacramenti senza dimandargli ne anco un bichiere d'acqua ma procurare il viver da se, che così in spatio di poco tempo si adornariano e spogliariano della mal vestita spoglia. Io li giorni passati ho mandato un religioso buono et esemplare, il quale senza dimandarli niente è stato alcuni giorni con loro, ha battezzato molti che non erano battezzati, ha cominciato instruire li figli la dottrina christiana (perché è con li vecchi poco si può fare, e così è andato trattenendosi. Ma per non haver con che se mantenersi è ritornato a casa. Per tanto dico alle Signorie Vostre Illustrissime che il rimedio efficacissimo per ridurre li detti popoli alla buona via, sarrebbe a dar provisione ad un paro di sacerdoti, qualli siano almeno per un paro di anni accioché vadino // (Fol. 237.) ad propagandam fidem nel mondo che gli ho detto

¹⁸⁰ Az utolsó két betű tollban maradt.

¹⁸¹ A Temesköz

¹⁸² Temesvár, Timișoara (România)

¹⁸³ A szó jórészt kiszakadt.

¹⁸⁴ Szakadás.

¹⁸⁵ kihúzva: in hoc

¹⁸⁶ A szó kiszakadt.

¹⁸⁷ Egy szó, vlsz. forma, kiszakadt.

¹⁸⁸ A szó jórészt kiszakadt.

¹⁸⁹ A szó jórészt kiszakadt.

di sopra la provisione, loro sarebbe sufficiente qualche sessanta scudi all'anno, che durasse per qualche doi anni che poi alla giornata anco loro si moverebbono a darli qualche cosa, e così si farebbe aquisto di qualche tre millia d'anime che sono in detti luoghi. La spesa è poca, e il guadagno è grande. Per tanto supplico alle Signorie Vostre Illustrissime a volersi disporre a dare questa provisione che a loro sarà facile, la difficoltà sarà a trovare sacerdoti a proposito, con tutto ciò spero di farlo con buona maniera e con aiuto di Dio, perché desidero a giovare a quei poveri popoli. Bisognerà ancora far provisione per adesso almeno di dui migliara di corone¹⁹⁰, di prezzo di un baioccho¹⁹¹ l'una, e anco di altrettante di figurette di diversi santi, di prezzo di uno o doi quattrini l'una, per incitarli con queste a divotione delli santi che questo è necessarissimo, perché godono assai a veder le figure sante. Altro con questa non mi occorre, supplico alle Signorie Vostre Illustrissime la risposta acciò che io possa andar provvedendo li sacramenti necessari, che non mi sara piccola fatica. E con ogni debita reverenza le baccio le sacre vesti.

Da Belgrado il die ultimo di agosto 1626.

Della Signorie Vostre Illustrissime e Reverendissime
devotissimo servo

Frat' Alberto vescovo di Samandria

Fol. 237/c.

(summarium)

Die 20. Nov. 1626. Cong. 66.¹⁹²

15. sz.

1626. december 20., Belgrád

*Alberto Rengjich szendrői püspök levele
a Hitterjesztés Szent Kongregációja bíborosainak*

AZ IRAT: APF SOCG Vol. 67. Fol. 262–263/v. végig sk. eredeti

TARTALMA: *Egyszerre kapta meg a Hitterjesztés Szent Kongregációja három, egyaránt szeptember 29-én keltezett levelét. Köszöni a pápa által az erdélyi*

¹⁹⁰ a misszionáriusok szentképeket és rózsafüzéreket osztogattak

¹⁹¹ baioccho, kisértékű római számítási pénz, 5 quattrini értékben a giulio tizedrésze

¹⁹² Francesco Ingoli a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkárának írásával.

nép számára engedélyezett búcsút. Megkapta a dekrétumot a raguzai kereskedők (belgrádi) kápolnájáról. A raguzai kereskedőké a kápolna kegyurasága, ezt a Hitterjesztés Szent Kongregációja bíborosai sem vehetik el tőlük. Néhány lelkiismeretlen ferences fordult ez ügyben külső (=török) bírósághoz.

A scardonai püspökkel folytatott vitájáról megkapta a Kongregáció levelét. A döntés addig érvényes, amíg Isten meg nem változtatja e vidék politikai helyzetét, (visszaadja a keresztényeknek), adja az Úr, hogy legalább a negyedik nemzedék megláthassa ezt a változást. Értesült arról, hogy most Rómában van egy bizonyos Giovanni da Cinque Chiese ferences, korábbi belgrádi káplán, akinek távozása után megtalálták egy sajátkezűleg írt levelét, amelyben felbújtatta a bosnyákokat, hogy ne ismerjék el a levélíró püspöküknek.

Illustrissimi e Reverendissimi Signori, Padroni miei Colendissimi.

In un istesso giorno mi trovo con tre lettere di quella Sacra Congregazione date tutte tre sotto li 29 di settembre in diversi propositi. In risposta delle quali:

Alla prima rengratio infinitamente alla gratia del giubileo procurato da Nostro Signore per quelli popoli di Transilvania della quale starò aspettando il breve, come mi offeriscono, e all' hora procuraro di servirmi al possibile.

Alla seconda che è col decreto della dichiarazione del uso della capella delli mercanti Ragusei, le dico, che io non studio in altro continuamente se non come m' habbi a governare per concordare queste discordie, e posso dire che *Raucae factae sunt fauces meae*¹⁹³ e mi vado invecchiando e consumando, sicut cera a facie ignis, ma trovo alcuni di loro tanto tenaci nel proprio interesse, che pare vogliano dire a bocca aperta. Volo et sit pro ratione voluntas, alli quali in parte compatisco havendoli risguardo al genio, ma credan me pure le Signorie, le Signorie Vostre Illustrissime, che io non mi inchino più ad una che all' altra parte e con tutto ciò a quelli che hanno o nulla o poco raggie, me le dimostro favorevole in molte cose per tenirli in buona e per non imbarzarigli¹⁹⁴ più, se bene scorgo molta incapacità ma l' essenziale della capella che è il jus patronatus di questi mercanti Ragusei, io non gli lo posso togliere, come non gli lo levano nè anco le Signorie Vostre Illustrissime.

Il ricorso che ha fatto una parte al tribunale ad estra¹⁹⁵ rifiutando il mio, è stato per opera e instigatione di alcuni frati di poca conscientia, e di gran pretensione de quali mi riservo a suo tempo, quando sarò provocato. L' altre

¹⁹³ Laboravi clemens, raucae factae sunt fauces meae. Ps 68,4.

¹⁹⁴ feldühit

¹⁹⁵ sic!

parte havendo protestato di non fare il ricorso al tribunale ad extra se non per difesa alla fine è stata chiamata e astretta dall'istesso tribunale per difesa (Fol. 262/v.) e le cose sono passate molto innanzi, né io le posso ovviare, perché si tratta de impedita auctoritate che è termine di gran gelosia appresso alli Turchi, e si gioga di pericolo della vita aggiogendosi l'avanie¹⁹⁶ che la parte adversa per compiere il loro capriccio va adinventando.

In risposta della terza. Poiché toccha a risponder a me, le dico che la rissoluzione fatta per le cose che vertono tra me e il vescovo di Scardona¹⁹⁷, sia per modum provisionis, sin che Iddio muti lo stato politico di questi paesi, sono giambelle¹⁹⁸ che si danno a quelli che non hanno buoni denti, per masticare il biscotto, piacesse a Iddio, che tale mutatione si vedesse almeno dalla nostra quarta generatione¹⁹⁹, che noi ci contenteremo a roder, come rodiamo il duro biscotto, perché come stanno disposte le cose, noi non l' vederemo e quando anco io ciò vedessimo, noi haveressimo l'interdetto in questi vescovati perché non sunt pisces pro Lombardis²⁰⁰ e tocchi a chi si sia la nominatione di questi vescovati perché noi siamo conosciuti per buoni a portar la somma e siamo pasciuti con li confortini²⁰¹ di buona patientia. Mi perdonino le Signorie Vostre Illustrissime a questa risposta così sciolta, poiché non si può dire in questa lontananza. Se Iddio mi concederà un giorno di poter esser più d'appresso, molto più (e con ragione) mi bisognerà dire e tra tanto sopporti la conscientia di chi può portare li discordini che succedono, e che da altri gli sarrano detti, che io non son per contrastare con un huomo tanto mal inclinato come è il detto vescovo di Scardona, e si pigli, quello che vuole, che io non son né per andare (perché non posso) né per mandar da lui, per le raggioni che già gli ho significate alle Signorie Vostre Illustrissime, (Fol. 263.) e molte altre che tralascio nella penna per non fastidire da grand delle²⁰² Signorie Vostre Illustrissime. Intendo che sarà a quest' hora costi un certo Fra Giovanni di Cinque Chiese²⁰³ che fu capellano qui in Belgrado, doppo la sua partenza si è trovata qui una polizza²⁰⁴ scritta di sua mano, nella quale²⁰⁵ ha sobornato e sollevato una parte

---

¹⁹⁶ török adó

¹⁹⁷ Tommaso Ivkovich obszerváns ferences szerzetes, scardonai püspök

¹⁹⁸ ciambella: karika alakú cukros fánk

¹⁹⁹ a mostanítól számított negyedik nemzedék – ritka alkalom, amikor a hódoltságban a 17. század elején a török alóli felszabadulás távoli, de biztos reményéről írnak

²⁰⁰ Lombardia Itália szinte egyetlen tengertől távoli tartománya

²⁰¹ mézeskaláccsal táplál

²⁰² delle szó tévedésből kétszer, sor elején, sor végén

²⁰³ Giovanni da Cinquechiese bosnyák obszerváns ferences szerzetes belgrádi káplán.

²⁰⁴ polizza = cédula

²⁰⁵ kihúзва: va

di questi christiani Bosnesi a non dovermi riconoscer per vescovo come vederanno. Ma questo è niente a rispetto dell'altre cose che lui con altri hanno fatto qui, il che io per hora converto in silentio, e per fine con ogni debita reverenza le bacio le sacre vesti.

Da Belgrado, il di 20 di dicembre 1626

Delle Signorie Vostre Illustrissime e Reverendissime

devotissimo servo

Frat' Alberto vescovo di Samandria

hátlapja: Fol. 263/v.

die 8. marzo 1627. Cong. 72.²⁰⁶

20 dicembre 1626

Il vescovo di Samandria

(summarium)²⁰⁷

Acta SC PF Vol. 4. Fol. 196.

Cong. 72. No. 18.

8. Martii 1627.

Quia archiepiscopus Strigoniensis²⁰⁸ nuncio Germaniae²⁰⁹ scripsit missionem ad loca prope Themisuar dirigi melius posse ab episcopo Samandriensi, Sacra Congregatio curam (Fol. 196/v.) institutionis et directionis illius dicto episcopo commisit, et provisionem 60 scutorum ad triennium duobus sacerdotibus ab eodem episcopo deputandis assignavit.

---

²⁰⁶ Francesco Ingolinak, a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkárának írásával. Ezt nem tárgyalták, ezért is nem írt Ingoli napirendi pontot rá. A 18. pontban volt szó a magyarországi török hódoltságról, ezt közöljük.

²⁰⁷ Francesco Ingoli Hitterjesztés Szent Kongregációja titkárának írásával.

²⁰⁸ Pázmány Péter esztergomi érsek

²⁰⁹ Carlo Caraffa avversai püspök, bécsi nuncius 1621–1628 között

16. sz.

1626. december 20., Belgrád

Alberto Rengjich szendrői püspök levele

a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkárának Francesco Ingolinak

AZ IRAT: APF SOCG Vol. 67. Fol. 265–266/v. végig sk. eredeti vörös viaszpecséttel

TARTALMA: *A címzett augusztus 1-i levelére azt válaszolja, hogy a Hitterjesztés Szent Kongregációja felszólította, hogy a scardonai püspökkel közösen jelöljék ki területeik határát. Azt írta a scardonai püspöknek, hogy ott a határ, ameddig az ő étvágya terjed, de tudja jól, hogy határtalan az étvágya.*

A scardonai püspök két ferencest küldött, akik a levélíró hamis püspöknek, kémnek és árulónak nevezik, mert nem akarják, hogy másnak legyen itt hatalma, mint nekik (a bosnyák ferenceseknek).

Látott e vidéken olyan falvakat és népeket, akik leginkább magyar nyelven beszélnek, és egész falvak vannak, ahol más nyelvet nem is beszélnek, mint a magyart, de (a bosnyák ferencesek) mégis ki akarják terjeszteni Boszniát a Száván túlra is, a levélíró azonban nem akarja kijavítani a világtérképet.

Pozsega és Diakovár vidékét a scardonai püspöknek adták, de ott a pécsi püspökség alá tartozó tizenkét plébánia van, ezek is a levélíróhoz tartoznak.

Azt hallotta, hogy Andrea da Camengrad ferences ismét Rómába ment, Fra Giovanni da Cinque Chiese belgrádi káplán társaságában, inkább nem szól azonban ezek (viselt) dolgairól. Giovanni da Cinque Chiese fiatalos hóbortból kiközösítette azt a ferencset, akit a levélíró küldött a falvakba hittérítésre, és aki húszéves és még ennél is idősebb embereket kellett, hogy megkereszteljen, mert arrafelé nem szolgáltatták ki a szentségeket. Ez a ferences a (belgrádi) kereskedők viszályát is szította. A levélírónak küldött száz scudo ellátmány még a bankban van, erről is írt Acchile Verusio ágensnek.

Reverendissime Signore Padrone mio Colendissimo.

In risposta della lettera di Vostra Signoria Reverendissima del primo d'agosto le dico che la Sacra Congregatione mi scrive d'haver dato ordine e a me e al vescovo di Scardona che siamo insieme per assegnarci li confini havendo dato a lui la cura di Possega e di Diacou²¹⁰. In nomine Domini io ho dato risposta a quelli illustrissimi signori che non so come io possa esser insieme con lui per tale

²¹⁰ Pozsega (Pozsega vm., Požega, Horváto..) Diakovár, (Verőce vm., Dakovo, H.)

assignatione per le ragioni che già gli ho esposto, ma al detto monsignore ho scritto, che dove terminerà la sua volontà, quello sarà confine. Sapendo io molto bene essere la sua volontà insaziabile, e perciò ironice gli ho scritto, l'ho ben pregato che mi mandi una copia del breve della assignatione, acciò che io non mi intrometta in lui e nelli fatti suoi, ma lui fa il sordo, perché sa molto bene d'haver trasgredito li termini, plus ultra, e perciò staro a vedere il fine, e io procurarò per quello che sarà espediente per salute mia et haec dicta sufficient.

Rispondo hora al particolare della lettera di Vostra Signoria Reverendissima dove mi²¹¹ dice che io non devo presupporre che vadi dell'honore mio in obedire alli miei maggiori, io gli dico esser vero, quanto dice, ma va bene qualche cosa in dishonore di Dio e dell'authorità della Santa Chiesa di pubblicarmi per vescovo falso e finto e per spione e traditore e altri simili nomi, con li gli mi hanno lasciato in opinione del popolo la publicatione. Di due frati mandati da esso monsignore, quali ancora si sono andati avanzando di quello che non hanno fatto (ma forse per impossibilità) cioè di haverci cacciato a forza di bastonate da quelli luoghi per adiritare maggiormente quella gente contro di me, e questo non sono favole, né mie inventioni, Signore mio, perché questi tali non vogliono che sia altra authorità in queste parti se non quella che a loro è concessa, e un giorno si²¹² sentiranno cose horribili, ma io starò a vedere da lontano, né mi curo che mi sia creduto, perché non mi si dia nome de interessato e forse all'ora cercaranno rimedio e non lo potranno trovare perché sarà putrida la piagha²¹³ (Fol. 265/v.) la pianta fatta da prachissimi di Bosna e di Vngheria, come dice Vostra Signoria Reverendissima, è più speculativa che pratica, e la nostra è tutta pratica, che habbiamo visto e li luoghi e le genti, dove si parla in lingua Ungarica, ut plurimum, e vi sono casali intieri, che non sanno, né parlano in altra lingua,²¹⁴ ma se questo par poco, è verissimo, che sempre fu Bosna e sarà insino al fiume Saua²¹⁵ et non plus ultra, ma poiché loro la vogliono estender ultra sia ben fatto che io non voglio star a corregger il mappa mundi, e mi si da poco e questo è altro.

Signor Francesco²¹⁶ mio padrone, è cosa facile stando a sedere a far correzione a quelli che stanno ingenochiati²¹⁷ e che non gli possono così facilmente replicare dove bisogna ancor io saperei correggere quando fosse sentito. Signor mio non sono puntigli gli miei, non, ma sono cose necessarie per

---

²¹¹ mi szó sor fölött beszúrva

²¹² szó sor fölött beszúrva

²¹³ értsd: gennyes seb

²¹⁴ értsd: mivel ezekben a falvakban csak magyarul beszélnek, nem tartozhattak Boszniához

²¹⁵ Száva folyó

²¹⁶ A címzett: Francesco Ingoli, a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkára

²¹⁷ Az ülő oktatja a térdeplöket: a scardonai püspök birtokon belül van, vannak püspöki jövedelmei

fare il servitio di Dio senza havere a scropolare. In quelle parti²¹⁸ di Posceggha e Diacouo che gli hanno assegnato, vi sono da 12 parocchie del vescovato di Cinque Chiese²¹⁹ che pure è sotto la mia cura, come havemo a fare in questa particolare con²²⁰ un huomo tanto ingordo?

Io non voglio dir altro, perché spero d'haver un giorno per me, nel quale sarò sentito con buone raggioni. Intendo (non so se sia vero) che Frat'Andrea de Camengrad²²¹ della provincia di Bosna sia di nuovo venuto in Roma con nuove instructioni e buggie, in compagnia di un certo Fra Giovanni de Cinque Chiese²²² che fu capellano qui in Belgrado, Frat'Andrea sopradetto fu qui l'estate passata col suo ministro e con la loro venuta occorsero molte cose, le quali io taccio per mantenere la promessa da homo da bene, né dirò altro insino a tanto che non sarò provocato, in difesa solo dico che havendo io mandato uno di questi frati che servono qui per capelani e parochiani, in certi villaggi ad propagandam fidem, a christiani quali hanno gran bisogno d'indirizzo nella fede (delli quali già ho scritto alla Sacra Congregazione) che per mancamento di sacramenti si vanno scordando del debito loro, dove il detto frate ha battezzato (Fol. 266.) huomini di 20 anni e più. Il detto Fra Giovanni venendoli un giorno bizzaria giovenile (per non dire da fraschetta e da imprudenze) in capo ha preteso di escomunicare e di dechiarare per apostata il detto frate, hora consideri Vostra Signoria Reverendissima il zelo di questo frate e la sua ambitione per la quale l'ho anco levato dalla cura di capellani che teneva qui, perché manteneva le discordie e le seditioni tra questi mercanti che del resto io non toccho nel honore suo, non sapendo cosa dishonesta di lui, ma non potevo sopportare più li quotidiani lamenti delle sue legerezze. Esso Fra Giovanni darà il negando per esser sua proprietà a negare il vero in faccia, ma questo è vero, come gli farò tochar con mano, quando bisognerà. Se sarà costi Vostra Signoria reverendissima, habbi per raccordo e consideri come sarremo in aiuto ad propagandam fidem con simili cervellini che si oppongono alli vescovi nelle cose pertinenti al offitio loro, questo ho saputo doppo la partenza sua di qui, che se prima l'havesse saputo, gli facevo acquistar un poco di cervello. Altro non mi occorre, per fine di questa le baccio le mani,

---

²¹⁸ írva: parte

²¹⁹ A pécsi püspökség, melynek területe a középkorban átnyúlt a Dráván, hozzátartozott a Dráva-Száva köze keleti fele.

²²⁰ kihúzva: huo

²²¹ Andrea Tomanovich da Camengrado bosnyák obszerváns ferences szerzetes, 1580-ban született Kamengradon, Perugiában tanult, Tommaso Ivkovich titkára, belgrádi káplán, boszniai defínitor, majd 1629–1632 között boszniai provinciális.

²²² A neve ellenére bosnyák obszerváns ferences szerzetes, belgrádi káplán

Da Belgrado il di 7 di dicembre 1626.

Perdoni alla prolissa lettera, perché siamo lontano, né si può scriver ognidì, per non havere le poste a nostro modo. Di gratia mi faccia favore di darmi qualche raguaglio di quella che si fa delle mie provisioni perché non ho li miei reccapiti, e mi trovo in bisogno grande.

Con che le baciò le sacre mani.

Da Belgrado il di 20 di dicembre 1626.²²³

Di Vostra Signoria Reverendissima
affettuosissimo servo

Frat'Alberto vescovo di Samandria

Doppo²²⁴ scritta questa ho saputo che li scudi cento della provisione scorsa il mese di giugno sino nel banco a nome mio e proprio ho scritto al signor Achile²²⁵ che gli dia a dispositione e ordine delli signori judici Judisi e Seturani²²⁶ d'Ancona.

L'istesso ho fatto di questi altri di questo mese.

(Fol. 266/v.)

Al Reverendissimo Signore Padrone mio Colendissimo signor Francesco Ingoli segretario della Congregazione de Propaganda Fide.
Roma.

L.S. (papírfelzetes vörös viaszpecsét)

Belgrado 20 dicembre 1626.

(summarium)²²⁷

die 8. Martii 1627. Cong. 72.

²²³ Két hétig nem küldte el a már megírt levelet, nyilván valamely kereskedőkaravánra várt, amellyel továbbította.

²²⁴ utóirat

²²⁵ Achile Verusio, a Hitterjesztés Szent Kongregációja ágense, aki a misszionáriusoknak kiutalt pénzek továbbításáról gondoskodott.

²²⁶ minden bizonnyal anconai kereskedők

²²⁷ Francesco Ingoli írásával

1627. január 12., Belgrád

Alberto Rengjich szendrői püspök levele
a Hitterjesztés Szent Kongregációja bíborosainak

AZ IRAT: APF SOCG Vol. 67. Fol. 270/r-v. + 273/v. végig sk. eredeti

TARTALMA: *Megkapta a Hitterjesztés Szent Kongregációja november 27-i levelét, miszerint a Temesvár és Erdély között élő katolikusok számára a segélyért forduljon a bécsi nunciushoz és az esztergomi érsekhez. Nincs madár, amelyik oda repülne, és elvinné a levélíró leveleit, mert a földön minden utat a katonák tartanak megszállva, és ha elfogják a levelét, ki tudja, mit magyaráznak bele. Egy cigány, nem tudni milyen hitű, kinevezte magát ezen népek papjának, és keresztel, minden egyházi előírás figyelmen kívül hagyásával. A szerzetesek, akikkel a levélíró rendelkezett, visszamennek a kolostoraikba, mert nem tudják tovább elviselni ezt a kemény kenyeret.*

A Kongregáció a pozsegai és diakóvári népeket a scardonai püspök alá rendelte, és a kijelölt határ Tovarnik és Eszék, és a Bossut folyó. A levélírónak megmaradt vidéket a szerbek és a szakadárok lakják, ezekkel foglalkozzon saját püspökük, a kálvinistákkal meg a prédikátoraik, bár szeretné ezeket mind megtéríteni, de a Kongregáció másként döntött. Nem tudott a kozmográfusokkal személyesen beszélni, akik Magyarországról és Boszniáról ilyen tájékoztatást adtak, inkább hallgat, hogy senkit se sértsen meg. Sajnálja, hogy az egyházlátogatását nem tudja befejezni, a katonák miatt és Andrea da Camengrad ferences fenyegetései miatt, aki megígérte, hogy mohamedán rokonaival karóba húzattatja a levélíró, és ezt korántsem tréfának szánta.

Illustrissimi e Reverendissimi Signori, Padroni miei Colendissimi.

Di quanto mi avisano le Signorie Vostre Illustrissime con lettere delli 27 di novembre passato, haver terminato che per subventione delli sacramenti per quei popoli quasi spersi tra Temesuar e Transilvania, io facci capo per la provisione del danaro al nuntio di Germania²²⁸, e al arcivescovo di Strigonia²²⁹. Le dico, va bene Signori miei Illustrissimi, ma per esser tra me e loro, magnum caos, e non trovo ucello che voli per aria, che li porti le mie lettere, poi che la terra è tutta occupata in queste parti da eserciti, e le strade piene di soldati né sono sicure le lettere oltre che capitando in nemica mano, altra interpretatione gli potrebbe esser data, che a trattare de salute animarum e stando le cose in questi termini, potrà in questo mentre quel Zingaro (non so di che fede si sia) che da se si ha

²²⁸ Carlo Caraffa aversai püspök, bécsi nuncius 1621–28 között

²²⁹ Pázmány Péter esztergomi érsek

nominato prete tra di loro, dico potrà andar batezando, (per non dire biastemando) senza materia, senza forma, e senza intentione e sarà bel propagare la fede e questi religiosi, uno o dui, che io havevo per le mani, andaranno alle loro habitationi non potendo in più sostentarli a pane duro.

In risposta dell'altra parte pure delli 27 di novembre, le dico che non si pigliano fastidio in persuadermi che io mi debbo contentare della rresolutione fatta in assignare li popoli di Possega e Diacouo²³⁰ alla cura del vescovo di Scardona²³¹ e della nuova²³² giunta che hora le faran delle terre di Touarnich e Ossiech²³³, con altro intorno al fiume Drauo e Bossuto²³⁴ perché io gli cedo e quello e altro e quanto può capire nel suo ingordo desiderio e quanto con lettere portate da Frat'Andrea da Camengrad²³⁵ (consultore di ogni mal fare) ha saputo esprimere e restando a me il paese posseduto da Seruiani e scismatici, lassarò la cura (Fol. 270/v.) d'esso a chi si conviene, cioè a preti scismatici, e al lor vescovo e l'altra a Caluini, e alli loro predicanti²³⁶ che in ciò non gli posso impedire, se bene sarebbe grande il mio desiderio a ridurli tutti al seno della santa fede e fra tanto farò una ritirata in un cantone, poichè chi bene pensi prima a cometter la cura di quei popoli a me, meglio ha poi giudicato a levarmeli, e darne la cura al detto vescovo di Scardona, e convenendo mi²³⁷ di restare tra li rumori di questi pochi christiani tirrorò quanto potrò al termine, e spezandosi il lacciò, procurarò di non dare con la testa al muro. E non potendo parlare io con quelli cosmograffi, che gli hanno dato tale informazione dell'Vngheria e di Bosna, dico²³⁸ non potendo parlargli di presenza, tacerò, per non dire qualche verità che per esser di natura o di essa²³⁹ molto gli offenderebbe. In conclusione Signori miei Illustrissimi io sto più che contento perché ho manco briga e oblige solo mi dispiace a non poter finire il restante della visita parte per timore delli eserciti, che sono fuori, e parte per le minaccie di Frat'Andrea da Camengrad che si ha offerto di farmi amazzare e inpalare da Turchi suoi parenti e amici e

---

²³⁰ Pozsega (Pozsega vm., Požega, Horvátó.,) Diakovár, (Veróce vm., Dakovo, H.)

²³¹ Tommaso Ivkovich obszerváns ferences szerzetes, scardonai püspök

²³² ti. risoluzione

²³³ Eszék (Veróce vm., Osijek, H.), Tovarnik mezőváros Szlavóniában

²³⁴ Dráva és Bossut folyók Horvátországban

²³⁵ Andrea Tomanovich da Camengrado bosnyák obszerváns ferences szerzetes, 1629–1632 között boszniai provinciális.

²³⁶ A református lelkészek, a Kálvinok: a református hívek.

²³⁷ mi szó sor fölött beszúrva

²³⁸ szó sor fölött beszúrva

²³⁹ írva: o diesa

queste non sono burle, né inventioni, come potranno informarsi da chi lo sa. Né occorendomi altro per fine con ogni debita reverenza le bacio le sacre vesti.

Da Belgrado, il di 12²⁴⁰ di gennaio 1627

Delle Signorie Vostre Illustrissime e Reverendissime
devotissimo servo

Frat'Alberto vescovo di Samandria

hátlapja: Fol. 273/v.

Belgrad 12 gennaio 1627

vescovo di Samandria

die 16. Aprilis 1627.

Cong. 74.

18. sz.

1627. május 24., Belgrád

Alberto Rengjich szendrői püspök levele
a Hitterjesztés Szent Kongregációja bíborosainak

AZ IRAT: APF SOCG Vol. 67. Fol. 286/r-v. + 289/v. végig sk. eredeti, vörös viaszpecséttel

TARTALMA: *A Erdély és Temesvár közti falvak missziójába gondoskodott papokról. Az egyikük már több hónapja odament, elkezdte építeni a templomot, mert az itteni népek hozzászoktak, hogy nem gyónnak, nem hallgatnak misét, mindván, hogy nincs templomuk. Az itteniek megkeresztelkednek, az egyházi szertartások szerint kötnek házasságot, de alig gyóntak most húsvétkor. Türelmes papok kellenek ide. Krassóvár a misszió legjobb pontja, itt nincsenek se szerbek, se kálvinisták, se más szekta, van azonban 1500 keresztény (katolikus), remélhetőleg a számuk idővel növekszik. A scardonai püspökkel való határvitájában óvakodjon a Hitterjesztés Szent Kongregációja Andrea da Camengrad és mások hamis információitól, akik Boszniát úgy megnagyobbították, hogy szinte Belgrád kapujáig ér. A scardonai püspök sok száz scudoért vett hamis tanúbizonyságokat a törököktől. Ha egy nap megváltozik a politikai helyzet, mit tesznek majd a scardonai püspök új világtérképével és annak kinyomatóival, ha Magyarország helységeit Bosznia helységeinek hívják. Ha csak egy tizedével rendelkezne a levélíró a scardonai püs-*

²⁴⁰ 10-ből 12-re javítva

pök jövedelmeinek, akkor elérmé, hogy Bosznia Konstantinápoly kapujáig érjen, mert az ilyen (=török) bíróságokon az nyer, aki többet ígér.

Temesvár és Erdély határán a misszióban 36 faluban mintegy 4000 lélek él.

Illustrissimi e Reverendissimi Signori, Padroni miei Colendissimi.

Già sono provisti li sacerdoti per quella missione di quei villaggi tra Temesuar e Transilvania, e uno²⁴¹ da alcuni mesi in qua è andato e procura si facci un poco di fabrica per la chiesa acciñ habbia migliore principio, perché quei popoli come hanno gir fatto il callo²⁴² di non confessarsi e di non vedere e sentire le messe, cosè si rendono molto difficili a ridursi a quest'opera e si vanno escusando che ciñ non possono fare insino a tanto che non haverano la chiesa si battezzano, fanno li matrimonii secondo il rito della chiesa ma molto pochi si sono confessati questa Pascha, e ci vuol gran flemma e patientia per ridurreli tutto. Non di meno si ridurra con l'aiuto del Signore, quia ad huc radix non est vitata. Il più forte è di trovar soggetti che habbian patientia. Il miglio punto è che in Carasseuo²⁴³ che è luogo principale non ci sono né Seruiani, né Caluini²⁴⁴, né altra setta, con chi possano partecipare e pur ci sono da 1500 di questi christiani, come gli ho detto di sopra si spera con tempo miglioramento e accrescimento. Il gusto che sentono le Signorie Vostre Illustrissime che io habbi ceduto al vescovo di Scardona²⁴⁵ nelle sue ingorde pretensioni sia con nome di Dio, ma stiano le Signorie Vostre Illustrissime alla veduta, quanto importa a seguire le false informazioni di Frat'Andrea da Camengrad²⁴⁶ e altri, che hanno ampliato il regno di Bosna quasi insino alle porte di Belgrado. E l'istesso vescovo di Scardona ha speso parecchi centinaia di scudi per cavare false testimonianze da Turchi a tale effetto. Ma permetendo Iddio che un giorno questo dominio muti il stato

²⁴¹ Fra Marco Bandini (Bandulovich) szkopjei születésű obszerváns ferences szerzetes (+ Bákó, 1655. január 27.), az 1620-as években Belgrádon és a bosnyák ferencesek krassóvári missziójában szolgál. 1644-től marcianapolisi (Bulgária) érsek, Moldva apostoli adminisztrátora.

²⁴² hozzászoktak

²⁴³ Krassóvár (Krassó-Szörény vm., Caraşova, Románia)

²⁴⁴ Sem ortodoxok, sem reformátusok – a korabeli szóhasználat a népneveket gyakran használta vallást jelentő értelemben és a protestánsokat gyakran emlegették a reformátorok nevével, mint a Luthereket, a Kálvinokat.

²⁴⁵ Tommaso Ivkovich bosnyák obszerváns ferences szerzetes scardonai püspök

²⁴⁶ Andrea Tomanovich da Camengrado bosnyák obszerváns ferences szerzetes 1629–1632 között boszniai provinciális

politico²⁴⁷, non so come si contenterà il proprio padrone, di questa stampa del nuovo mappa mundi del vescovo di Scardona, e suoi stampatori, (Fol. 286/v.) e se haverà per bene che li luoghi d'Vngheria siano chiamati luoghi di Bosna, e che da Bosnesi, e loro vescovi siano posseduti che a me si dà poco per quanto sanno fare falsamente. Ma se io havessi la decima parte della borsa del vescovo di Scardona, mi basterebbe d'animo di cavar fede che Bosna s'intende insino alle porte di Constantinopoli, perché in simili tribunali²⁴⁸ al plus offerente si concede, quanto sa e può dimandare e tra tanto l'honore mio è posto in favola²⁴⁹ appresso a questi popoli, vedendomi alla giornata scacciato hora dall'uno, hora dall'altro luogo, soportarò con pacientia mentre potrò, e Iddio agiutarà a tutti, ma sono sfrigi²⁵⁰ questi che non troppo volentieri si portano in faccia. Né occorendomi altro con questa per fine²⁵¹ con ogni debita reverenza le baccio le mani e le sacre vesti.

Da Belgrado il di 24 di maggio 1627

Nelli sopradetti luoghi della missione di Temesuar e Transilvania sono da 36 villaggi, nelli quali sarrano incirca quatro millia anime.

Delle Signorie Vostre Illustrissime e Reverendissime
devotissimo servo

Frat'Alberto vescovo di Samandria

Hátlapja: Fol. 289/v.

Alli Illustrissimi e Reverendissimi Signori Padroni miei Colendissimi li signori cardinali della Congregatione de Propaganda Fide.

Roma.²⁵²

L. S. (papírfelzetes vörös viaszpecsét).

Belgrad 24 maggio 1627.

(summarium)

Die 28. Augusti 1627. Cong. 80

²⁴⁷ Ha a keresztények visszafoglalják e vidéket a töröktől – fontos és ritka tanúsága annak, hogy a katolikus misszionáriusok nem tekintették véglegesnek a török hódoltságot.

²⁴⁸ A török kádik.

²⁴⁹ kigúnyolják

²⁵⁰ sfrisi, karmolás

²⁵¹ ezután négy kihúzott szó

²⁵² sk. címzés

Károlyi Árpád iratgyűjteménye a protestáns egyháztörténethez a Haus-, Hof- und Staatsarchivban

A Haus-, Hof- und Staatsarchiv, egykorú magyar nevén, a Házi-, Udvari és Állami Levéltár igazgatói széke a levéltár alapítása óta (1749) bizalmi állásnak számított. Az Államkancellária, majd 1848 után a Külügyminisztérium alárendeltségében álló intézmény őrizte az osztrák hercegek legfontosabb okleveleit, a Habsburg-birodalom megszűnt, vagy átalakított központi szerveinek irathagyatékát, magának az uralkodócsaládnak magánlevéltárait, illetőleg az udvartartás működése során keletkezett iratokat. Az Osztrák-Magyar Monarchia Lajtán-túli részéről, Magyarországról egyetlen ember volt, aki ezt a becses igazgatói széket elfoglalhatta, a református Károlyi Árpád (1853–1942).

Károlyi Árpád egész hivatali pályafutását a Haus-, Hof- und Staatsarchiv szolgálatában töltötte le. Budapesti jogi tanulmányok után a magyar kultuszminisztérium ösztöndíjával került a Theodor Sickel alapította Institut für österreichische Geschichtsforschungba (1875), ahol öt félévet töltött el. A Bécsben szerzett történeti ismereteket a budapesti egyetemen egészítette ki¹. A Sickel-féle Institut végleges abszolválása után (1877) a Haus-, Hof- und Staatsarchiv alkalmazta, amelynek „szolgálatában állottam – azon félév leszámításával, amelyet 1878-ban a bosnyák harctéren töltöttem – 37 esztendőn keresztül”, mint azt egy később keletkezett önéletrajzában írja². 1898-ban a levéltár (első) magyar aligazgatójának nevezték ki, majd 1909-ben megkapta az igazgatói kinevezést is. 1913 decemberében mint császári és kir. osztályfőnök vonult nyugalomba. Nem feladatunk pályájának nyomon követése, a pályaképhez azonban hozzátartozik, hogy a Monarchia széthullása (1918) után mint a levéltári felszámoló bizottság vezetője (1918–1926) szerzett nagy érdemeket a mindig működőképesnek bizonyult bádeni szerződés tető alá hozásában, illetőleg

¹ Alphons LHOTSKY: Geschichte des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 1854–1954. Graz-Köln 1954, 172.

² „Curriculum vitae”. Károlyi Árpád hagyatéka. MTA Kézirattára MS 5356/8.

mint igazgatónak, majd kurátornak döntő szerepe volt a Bécsi Magyar Történeti Intézet megalapításában, profilja kidolgozásában (1922–1931)³.

Károlyit historikusként a korájkor, illetőleg a XIX. század fel nem dolgozott kérdései izgatták. Mintaszerű tanulmányai, forráskiadásai ma is alapvetőek mindkét korszak kutatói számára⁴. Levéltárosi működése hasonlóképpen eredményes és igen kiterjedt volt⁵. A Haus-, Hof- und Staatsarchiv nagy, Ludwig Bittner nevével fémjelzett ismertető leltárát előkészítő munkálatok megindulásának kezdetei Károlyi igazgatóságára esnek, de referensi tevékenységének nyomait is több állag hordja mindmáig magán⁶, köztük a levéltár korai Magyarországra vonatkozó anyagainak jó részét magában tömörítő Ungarische Akten mai szerkezete is részben Károlyi tevékenységének köszönheti létrejöttét. A négy alsorozatra oszló (Allgemeine Akten, Spezialia, Comitalia, Miscellanea) állag utolsó alsorozatában, a Miscelláneában található több olyan levéltári csomó, amelyeket ő állított össze, és az általa kiemelt iratok a későbbiek során valamilyen ok miatt nem kerültek visszahelyezésre (Fasc. 425–427, 432–433.). Közülük a legértékesebb az ún. Milleneumi iratgyűjtemény, amely a budapesti nagy milleneumi kiállításra a Haus-, Hof- und Staatsarchiv anyagából összeállított iratokat foglalja magában (Fasc. 425–427.), de nem megvetendő iratokat tartalmaz az a fascikulus sem, amelynek jegyzékét a következőkben kívánjuk közzétenni. Az Ungarische Akten Fasc. 432. jelzetű csomója olyan iratokat tartalmaz, amelyek valamilyen módon a magyarországi protestantizmushoz kapcsolódnak. Az igen széles időbeli intervallumot átfofó együttes (1564–1812) összegyűjtésének célja ismeretlen. Esetleg az összeállító Károlyi a Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattárban készült volna bécsi anyagból egy kötetet közzétenni? Nem tudjuk a választ. A csomó elején Károlyi kézírásával az alábbi szöveg olvasható: „Ein Fascikel aus den Hungaricis des H. H. u. Staatsarchives von mir ausgehobener bzw. ausgewählter Akten, betreffend die Protestanten in Ungarn 1564--1812”. Szöveg alatt az aláírás: „Károlyi”. Úgy véljük a fasciculus tartalmának rövid kivonatokban történő ismertetése hozzájárulhat ahhoz, hogy nem érdektelen tartalma jobban bekerüljön a történeti kutatás áramába. A 432-es fasciculust, mint a Hungarika minden csomóját, az 1970-es években két alkalommal is mikrofilmre vették, ilyen formán a Magyar Országos

³ UJVÁRY Gábor: Tudományszervezés-történetkutatás- forráskritika. Klebelsberg Kunó és a Bécsi Magyar Történeti Intézet. Győr 1996, 110–112.

⁴ Művei: KOZOCSA Sándor: Károlyi Árpád-bibliográfia. A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. Bp. 1933, 393–397.

⁵ Erről részletesen BITTNER Lajos. Károlyi Árpád a levéltárnok. Levéltári Közlemények 11 (1933) 173–207.

⁶ Általa készített levéltári segédleteket részletesen felsorolja a Gesamtinventar des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchivs. Hrsg. von Ludwig Bittner. Bd. I–5. Wien, 1936–1940., itt Bd. I. 66.

Levéltár Mikrofilmtárában is elérhető (W 1305–1306, W 538–539). Bízunk benne, hogy az alábbi kivonatok kurtaságuk ellenére megkönnyítik a mikrofilm használatát, még úgy is, hogy időközben a csomón belül új foliószámozás került alkalmazásra. Ahol lehetőség volt, igyekeztünk további az ügyhöz kapcsolódó bécsi levéltári anyagot is megadni, ill. ha már az irat kiadásra került, a publikálás helyét közölni.

Österreichisches Staatsarchiv
Haus-, Hof- und Staatsarchiv
Ungarische Akten, Miscellanea
Fasc.432.

Konvolut A. 1564–1680

fol.1–2.

Oláh Miklós Ferdinánd királyhoz 1564. III. 4. Pozsony

Örül, hogy az uralkodó nem támogatja a hozzáfolyamodó megfenyített papokat, könyvizitációit mint főpásztor, nem mint helytartó rendelte el. A holnapi püspökkari konferencián csak arról lesz szó, hogy mikor és hol kerül sor a tridentini zsinat végzéseinek kihirdetésére.

eredeti, Istvánffy Miklós kézírásával

Kiadva: Fazekas István: Kísérlet a trentói zsinat határozatainak kihirdetésére Magyarországon 1564-ben. In: R Várkonyi Ágnes Emlékkönyv. Szerk. Tusor Péter. Bp. 1998, 159–161.

fol.3–4.

Magyar püspökök konferenciájának jegyzőkönyve. Pozsony, 1564. III. 6.

December 1-re Pozsonyba tartományi zsinatot szándékoznak egybehívni a tridentini zsinat határozatainak kihirdetésére, a püspökök előkészítő egyházmegyei zsinatokat fognak tartani.

eredeti

Kiadva: Fazekas i.m. 161–162.

fol.5–6.

Magyar püspökök I. Ferdinándhoz. Pozsony, 1564. III. 9.

December 1-jén tartományi zsinatot akarnak tartani, mellékelve felterjesztik a jegyzőkönyvet. Követük az uralkodóhoz Dudith András.

eredeti

Kiadva. Fazekas i.m. 163–164.

fol.7–10., 11–14.

Magyar püspökök replikája Ferdinándhoz 1564 (?)

Kéri a protesztáns tanokhoz húzók megbüntetését, engedély nélküli nyomdák felszámolását, kiadandó művek előzetes cenzúrázását, katolikus munkák magyar nyelvre fordítását, ingyenes pápai megerősítésüket, rezidencia kötelezettség megtartására készek, de kettő közülük felváltva az uralkodó mellett maradna, kéri az egyházi rend ellen prédikálók megbüntetését.

Fol.11–14. alatt az eredeti példány töredéke található, amelynek eleje és vége hiányzik, a replika kivonata fol.7–10. között.

fol.15–16.

A hét bányaváros folyamodványa az uralkodóhoz, amelyben kéri Dobó István védelme alatt Báton (Frauenmarkt, Hont m.) zsinatot tartott és szuperintendst választott reformátusok (itt: szakramentáriusok) megbüntetését.

é.n. (1568.X.14. előtt)

eredeti

fol.17–18.

I. Miksa rendelete a Magyarországon terjedő református (itt: szakramentárius) tanok ellen⁷. Bécs, 1568.X.14.

fogalmazvány

fol.19–26.

I. Miksa Károly főherceghez. Regensburg, 1576.VII.13.

Megküldi az esztergomi káptalan vallási újítók és prédikátoraik ellen benyújtott panaszát. Tanácskozzon és döntsön szükség szerint az ügyben. A levélhez mellékelve az esztergomi káptalan 20 pontos panasz, az erre adott protesztáns válasz, káptalani replika, és a káptalan 1576.V.26-án biztosok előtt tett tiltakozása (fol.20–25.)

a levél eredeti, a melléklet másolat

fol.27–30.

Radéczy István egri püspök, királyi helytartó Rudolf királyhoz. Pozsony, 1577.XII.30.

Helyesli az uralkodó eljárását a nagyszombati polgárok elzárása ügyében. Hivatkozik Szokolca 1556-os esetére, ahol a protestáns lelkészt hozató polgárok számüzetéssel bűnhődtek, javasolja most is királyi biztosok kiküldését. A hat fo-

⁷ A rendelet Dobó Istvánhoz intézett példánya: Ungarische Akten Fasc. 426. Konv. C. fol.43.

goly átviendő Bécsújhelyre. Több polgárt száműzetésre javasol. A magisztrátust katolikusokkal kell feltölteni. Kéri Salm gróf figyelmeztetését, aki engedi Bornemissza Péter tevékenységét⁸.

eredeti

fol.31.

Rudolf Ernő főherceghez az újvári prédikátor ügyében. Prága, 1578. IX. 8.

fogalmazvány

fol.32–33⁹.

Rudolf Ernő főherceghez. Prága, 1579.I.30.

Draskovich György győri püspök panaszkodott egy bizonyos Mátéra¹⁰, akit miután Nádasdy Ferenc gróf elbocsátott, a győri katonák magukhoz hívtak, Győrben nemcsak prédikál, de püspöki funkciókat is végez. Intézkedést kér az ügyben.

fogalmazvány

fol.34.

Rudolf Ernő főherceghez. Prága, 1579.II.25.

A győri katonák prédikátorának elbocsátása ügyében.

fogalmazvány

fol.35.

Rudolf Ernő főherceghez, Prága 1579.V.5.

Információt kér Draskovich György győri püspök magyaróvári, kismartoni és fraknoi prédikátorok ellen benyújtott beadványához.

fogalmazvány

fol.36.

Rudolf Ernő főherceghez. Prága, 1579.IX.7.

Hans Ruber felsőmagyarországi főkapitány jelentette, hogy mintegy 40 prédikátor kolloquiumot vagy disputációt tartott. Információt kér az ügyről tapintatos eljárással.

fogalmazvány

⁸ A nagyszombati eseményekhez további adalék található Ungarische Akten Fasc.111. Konv. B. fol.52–53., ahol a nagyszombati polgárok supplikálnak a császárhoz, ill. összefüggőbb anyagegyüttes uo. Fasc. 110. Konv. B. 1576.X-XII.fol.81–112. között. Az események megértéséhez J. UJVÁRY Zsuzsanna: Katolikus papot vagy prédikátort? (Nagyszombat város küzdelme a protestáns hitért az 1570-es években). In: A Ráday Gyűjtemény Évkönyve VII (1994) 101–111.

⁹ fol.31–37. közötti iratok külön palliumban vannak egybefogatva, fent Károlyi kezével „1578–1579”, lap közepén „Protestáns lelkészekről” felirat.

¹⁰ Valószínűleg Szegedy Máté (+1585) dunántúli evangélikus püspökkel azonos.

fol.37.

Rudolf Ernő főherceghez. Prága, 1579.XII.26.

Információt kér az újvári templom ügyében.

fogalmazvány

fol.38–39.

Draskovich György győri püspök replikája az uralkodói válaszra, amelyet a győri protestáns lelkész, a fraknoi, kismartoni és magyaróvári papok ügyében kapott. Hely nélkül, 1582.III.21.

fogalmazvány

fol.40–41.

Draskovich György folyamodványa Győr, 1584.IV.24.

Kéri a soproni evangélikus lelkészek elbocsátását, legutóbb Pápai Lőrinc (Laurentius Papensis) kálvinista lelkész prédikált nagy hallgatóság előtt Sopronban. Hiába tartanak fogva Bécsben hat polgárt (fogságuk különben tisztességes, Erasmus Braun bécsi városi kapitány házában)¹¹. Évek óta kéri a győri protestáns lelkész elbocsátását, ráaadásul most Andreas Teuffel főkapitány kizárta Mathésy István csanádi püspököt, győri nagyprépostot a városból.

eredeti

fol.42–43.

Győri magyar és német katonaság folyamodványa Mathésy István csanádi püspök, győri nagyprépost ellen. Győr, 1587.IX.12.

eredeti

fol.44–45. és 46–47.

Ferrante Gonzaga felsőmagyarországi főkapitány levele Rudolf császárhoz. Kassa, 1601.XI.14.

Felsőmagyarországi katolikus nemesek panaszára, hogy nincs sem templomuk, sem iskolájuk, és az egri káptalan is otthon nélkül hanyódik, javasolja a nagytemplom elvételét és egy szeminárium felállítását.

két eredeti példányban. az egyik hátán ceruzás megjegyzések

Kiadva Bitskey István: Humanista erudíció és barokk világgép. Pázmány Péter prédikációi. Bp. 1979, 173–174.

¹¹ A soproni polgárok letartóztatása PAYR Sándor szerint 1584.IV.14-én történt. Payr Sándor: A soproni ágostai egyházközség története I. Sopron 1917, 154–166.

fol.48.

Rudolf Mátyás főherceghez. Prága, 1601.XII.7.

Gonzaga javaslata alapján kéri, hogy a magyar tanácsosokkal tanácskozzon a kassai templom megszerzéséről, a katolikus vallásgyakorlat Kassán és más végvároknál történő bevezetéséről.

fogalmazvány

fol.49–50.

Magyar Tanács véleménye a pozsonyi polgárok Récsére történő kijárájáról (szigorú tiltás, pénzbüntetési intézkedésbe helyezése). Év nélkül, 1602.

másolat ?

fol.51.

Himmelreich Tiborc királyi titkár nem javasolja, hogy a szóbanforgó egyháztartományt a helytartónak adják át, akinek van elég tennivalója a maga győri egyházmegyéjében is¹². Év nélkül (1602–1605 k.)

eredeti ?

fol.52–53.

Szakmárdi (Zakmardi) János protonotarius, a horvát-szlavón rendek követe Rudolfhoz, arra kéri az uralkodót, hogy deklarálja, a vallásszabadság nem érvényes Horvátországban és Szlavóniában. Év nélkül (1608/1609)

fol.54–56.

Fraknoi grófság és kismartoni uradalom katolikus papsága Kutassy János választott győri püspökhöz.

Fenyegetettségében támogatást kér a protestáns érzelmű lakossággal és az uradalmak tisztartójával, Seyfried Kollonichal szemben. Év nélkül (1592)

eredeti, 21 s.k. aláírással és pecséttel, amelyek sajnos nagyrészt már elvesztek.

fol.57–60.

Pázmány Péter esztergomi érsek tájékoztatása a pozsonyi szenátus magatartásáról. É.n., 1627.II.15. másolat

Az első lapon fent: „39 Litt. Archiepiscop/orum/ 1627”)

Kiadva Hanuy Ferenc: Pázmány Péter összegyűjtött levelei I-II. Budapest 1910–1911. I. 575–580.

---

¹² Nyilván hetesi Pethe Mártonról van szó, aki a helytartói tiszteletet 1602.II.12.-1605.X.5. között töltötte be.

fol.61–62.

Bánffy Kristóf levele Révay Judithhoz, Nádasdy Pál özvegyéhez. „Ex castello Belatincz”, 1635.IX.2.

Terbócz Miklós felsőlindvai iskolamestert Révay Judit kérésére sem engedheti el, mert az neki örökös jobbágya, és úgy engedte el tanulni, hogy majd neki fog szolgálni.

eredeti

fol.63.

III. Ferdinánd parancsa ismeretlen személyhez. Bécs, 1646.III.26.

Kéri, hogy az Alsó-Ausztriából Gutenstein, Hohenberg és Strinstein¹³ helységeken át Magyarországra protestáns istentiszteletre utazó személyről készítessen listát és azt a tartományi kormányhoz küldje fel, az átutazókat tiltott napokon hússal ellátó vendéglőst pedig büntesse meg¹⁴.

másolat

fol.64–65., 66–67.

Katolikus teológusok (Joannes Gans, Joannes Schega, Bernardus Geyer, Didacus a Quiroga) véleménye az erdélyi fejedelemmel kötendő béke vallásügyi cikkelyeiről. Hely nélkül, 1646.XII.26.

eredeti, fol.66–67. alatt ugyanezen beadvány kivonata

fol.68–69.

Didacus a Quiroga és Fr. Georgius de Herberstein O.P. véleménye a templomvisszadásról. Év nélkül (1647–48 ?)

eredeti

fol.70–83.

Ismeretlen személytől magyar vallásügyet, főleg a templom-kérdést érintő opinio. Év nélkül, (1648?)

eredeti

---

¹³ Gutenstein ma Wiener-Neustadt-i kerületben, Hohenberg lilienfeldi kerületben, Stirnsteint nem sikerült azonosítani.

¹⁴ Hasonló mandátumot közöl kivonatban 1644. december 20-ról Jedlicska Pál (Eredeti részletek gróf Pálffy-család okmánytárához. 1401–1651. s gróf Pálffyak életrajzi vázlatai. Bp. 1910, 390.), ahol az átjárás felszámolására törekcszenek, az engedély nélkül átjárókat össze kell írni és az alsó-ausztriai kamarához felterjeszteni.

fol.84–85.

Rövid diskurzus vallásügyben, szerző nélkül, elsősorban a protestáns vallás-
gyakorlat korlátozásának lehetőségét vizsgálja. Év nélkül (1681?)
eredeti ?

fol.86–87¹⁵.

Kassai ferences konvent folyamodványa az uralkodóhoz, amelyben kéri a
lázadást szító protestáns prédikátorok eltávolítását a városból. Év nélkül (1670?)
eredeti, a ferences konvent pecsétjével a hátlapon

fol.88–89.

Fodor János kassai főbíró és más kassai szenátorok folyamodványa, amely-
ben érvekkel alátámasztva kéri a kassai protestáns prédikátorok eltávolítását a
városból. Év nélkül (1670/1671)

eredeti, Fodor aláírásán kívül további nyolc személy kézjegyével és pecsétjé-
vel ellátva.

fol.91–92.

Millei István jezsuita Philipp Miller jezsuitához, császári gyóntatóhoz. Kassa,
1671.XI.18.

Fájlalja, hogy a kassai dóm elvételét nem engedték, ez meggátolja a Felső-
Magyarországon megindult templom visszavételi folyamatot. Kassa, 1671. XI.18.
eredeti

fol.93–95.

Szegedy Ferenc egri püspök levele Szelepcsényi György esztergomi érsek-
hez. Kassa, 1671.XI.19.

Kéri támogatását a kassai nagytemplom elvételéhez. Mellékelten küld egy
kontroverz munkát, amelyet most adott ki, hasonló mű magyar nyelven eddig
nem volt¹⁶.

eredeti, a magyar nyelvű levél mellett latin fordítás

---

¹⁵ fol.86–106. közötti iratok egy konvolutumban összefogatva „1671 A kassai dómnak a protes-
tánsok kezéből való kivétele” felirattal ellátva.

¹⁶ Ez a jellemzés Szinyei művében Szegedi neve alatt fordításként jelzett Credo in Deum. Hi-
szek egy Istenben, Keresztyeni Tudománynak Első Része a Hitről és a tizenkét Ágazatról.
Mellyet Deákul irt... Wítfelt Péter... Kassa 1671. illik. SZINNYEI József: Magyar írók élete
és munkái. I–14. Bp. 1891–1914., itt 13.kötet 545.

fol.96–98.

Az egri káptalan levele Szelepcsényi György esztergomi érsekhez. Kassa, 1671.XI.19.

Támogatást kérnek a kassai nagytemplom elvétele ügyében.
eredeti, a magyar levél mellett latin fordítással

fol.99–101.

Bársony György váradi püspök levele Szelepcsényi György esztergomi érsekhez. Kassa, 1671.XI.19.

A kassai nagy templom elvételének fontosságáról ír, amely jogtalanul van protestáns kézen.

eredeti ?

fol.101a-102.

Szegedy Ferenc egri püspök levele Szelepcsényi György esztergomi érsekhez. Kassa, 1671.XI.25.

Spankau tábornokkal való titkos egyeztetés után hajdúival elfoglalta a kassai nagytemplomot, plébániát és iskolát november 24-én, 25-én rekonciliálta, Szt. Katalin nyolcadát már a templomban fogja ünnepelni. Kéri az uralkodónál az érsek közbenjárását, maga nem mer jelentkezni, bár úgy tudja, hogy az uralkodó sincs a dolog ellen. A prédikátorok mindennek az okai, ők buzdítottak az uralkodói parancsok elvetésére.

latin fordítás

fol.103–104.

Bársony György váradi püspök levele Szelepcsényi György esztergomi érsekhez. Kassa, 1671.XI.25.

Tudósít a kassai nagytemplom Szegedy egri püspök által történt elfoglalásáról. A levél keltezésének napján már misét is mondott a templomban, azután Sámbar Mátyás hosszú prédikációt tartott. A klenódiák között van egy csodálatos, hozzáfogható Európában sincs, Lajos király insígniája található rajta és az 1400-as év.

latin fordítás

fol.105–106.

Szelepcsényi György levele ismeretlenhez (Esterházy Pál ?). Pozsony, 1671. XI.25.

Mellékelten küldi tájékoztatásul Szegedy, Bársony püspök és az egri káptalan leveleit. Kiáll a kassai templom elvétele mellett.

eredeti

fol.107–108.

Szelepcsényi György levele Lipót császárhoz. Pozsony, 1672.I.5.

A két pozsonyi prédikátort (David Titius, Antonius Reyser) és a szenátorokat illetően javasolja az elzárást és vattatásukat.

eredeti

fol.109–112.

Haditanács Lipóthoz. Bécs, 1672.I.25.

Instrukciót kérnek Johann Andrea, Árva várában fogva tartott trisztinai prédikátor ügyében, aki elengedéséért és elkobzott javainak visszaadásáért folyamodott. Mellékelve a prédikátor eredeti folyamodványa.

eredeti

fol.113–114.

Haditanács Lipót császárhoz. Bécs, 1672.VIII.26.

Balassa Bálint korponai kapitány jelenti, hogy Korpona város nem akar katolikusokat a városi tanácsba bevenni. Mit tegyenek? Hasonló esetért Sopron bűntétést szenvedett¹⁷.

eredeti

fol.115–122.

Korabeli index rövid kivonatokkal magyar vallásügyben keletkezett iratokhoz Nr.1–41.1672–1676. Részben a Károlyi-féle fasciculusban található a jegyzékben szereplő iratok.

eredeti

fol.123–125.

Szepesi Kamara br. Wolfgang Friedrich Cobb altábornagyhoz. Kassa, 1673.I.3.

Mellékelve küldik a templom és kolostor átadásának ellenálló eperjesi polgárokhoz intézett levelüket. Az elfoglalásra utazó egri püspök mellé adják társukat, Holló Zsigmond tanácsost. Ellenállás esetére katonai segítséget kérnek.

eredeti

Mellékelve másolatban a Szepesi Kamara Eperjes városához intézett levele (1673.I.3. Kassa), amelyben felszólítják a várost a templom és a kolostor átadására.

---

¹⁷ Korponához lásd még több bejegyzést 1673 nyaráról SZABÓ István regesztagyűjteményében, *Protestáns egyháztörténeti adatok az 1670–1681. évekből a bécsi hadilevéltárból*. 1–3. közlemény, *Egyháztörténet I.* (IV.) – II. (V.) (1958–1959), itt 2. közlemény II (1959) 289–290.sz. regeszta.

fol.126–127.

Szegedy Ferenc egri püspök Lipót császárhoz. Eperjes, 1673.I.3. Beszámol a január 3-i eperjesi eseményekről. Kéri az uralkodó támogatását a templom viszszeépítésére.

eredeti

fol.128–129.

Haditanács Lipót császárhoz. Bécs, 1673. III. 11.

Cobb altábornagy kérése ügyében, aki azután érdeklődött, hogy mit tegyen a fogságban tartott prédikátorokkal, mert az uralkodó jóváhagyta, hogy a tanács fele evangélikus legyen, a prédikátorok pedig szabadon bocsáthatók. Mi a teendő a vidéki prédikátorokkal? Hazatérhetnek?

eredeti

fol.130–131.

Szelepcsényi György az uralkodóhoz. Pozsony, 1673.X.6.

A söptei és körmöci prédikátorok önként elfogadták bűnösségüket, és kötelezték magukat az ország elhagyására. Összesen 44 prédikátor jelent meg a bíróság előtt.

másolat

Orbán István királyi titkár feljegyzése szerint 1673.X.30-án a magyar kancellária átküldte az osztrák kancelláriára „pro notitia officiae”.

fol.132–133.

Frivaldszky Simon tótlipcei lelkésznek és másik 23 társának kötelezvénye, hogy többé nem viselnek prédikatori tisztet és a katolikus vallás és az uralkodó ellen nem tesznek semmit. Pozsony, 1673. X. 6.

másolat

fol.134–135.

Daniel Nobel és másik 18 lelkész kötelezvénye, hogy a ki nem hirdetett ítéletért cserébe önkéntes száműzetésbe mennek harminc napon belül családotul. Pozsony, 1673. X. 6.

másolat

fol.136–139.

Kálniki Joachim, Tarnóczy Márton és Sinopius János kötelezvénye, hogy hasonló módon öt héten belül száműzetésbe mennek. Pozsony, 1673.X.6.

másolat, két példányban

fol.140.

Osztrák udvari kancellária átírata a cseh udvari kancelláriához a Sziléziában végbemenő reformációról (értsd: a vallási állapotok megváltoztatása) információt kér. Grác, 1673. X. 30.
másolat

fol.141–142.

Johann Frh. von Goess berlini követ levele Lipót császárhoz, amelyben nyugtázza a tisztükről lemondó prédikátorok reverzálásának kézhezvételét. Berlin, 1673. XII. 29.
eredeti

fol.142–143.

Szelepcsényi György esztergomi érsek Lipót császárhoz. Pozsony, 1674. XI. 13.
Megkapta a pápai, füleki, veszprémi, tihanyi és vázsonyi protestáns katonák kérelmét prédikátoraik elengedése és szabad vallásgyakorlatuk megtartása érdekében. A kérés teljesítését ellenzi, mert a lázadás szítói és az engedetlenség kút-fői a prédikátorok¹⁸.
eredeti

fol.144–149.

Jelentés votummal a titkos konferencia üléséről, amely a lévai, füleki, pápai, veszprémi, tihanyi és a vázsonyi őrségek kérését tárgyalta. Résztevők: br. Hocher, Königseck gr., Pálffy Tamás magyar kancellár és Abele Kristóf). Bécs, 1674. XII. 13.

A jegyzőkönyv tartalmazza a supplikációk és Szelepcsényi XI.13-i levelének legfontosabb kitételeit. A válasz elutasítás.
eredeti

---

¹⁸ A Haditanács 1674. VII.6-án küldi át a Guberniumhoz a katonák kérvényét. SZABÓ István i.m., 2. közlemény 356–357.sz., 370.sz., 390.sz. regeszta. A katonák kérvényét közli egy másolatról THURY Etele: Adatok a magyar protestáns gályarab lelkészek történetéhez. Történelmi Tár 1909–1910, és külön is. A Történelmi Tár-féle feldolgozás állt rendelkezésünkre, ott 1910. évfolyam 438–439.

fol.154–171.

Jelentés votummal a titkos konferencia üléséről a soproni evangélikus vallásgyakorlat Kismartonba való átvitele ügyében¹⁹. Résztevők: Hocher br., Kömígysegg gr., Pálffy kancellár és Abele Kristóf). Bécs, 1674.XII.19. du. 4 és 9 óra között.

fol.172–177.

A bécsi udvarhoz delelegált evangélikus követek és ágensek folyamodványa a soproni evangélikus vallásgyakorlat ügyében. Év nélkül (1674)
eredeti, fenti jegyzőkönyv melléklete

fol.178–179.

A bécsi udvarhoz delegált evangélikus követek és ágensek folyamodványa, ismételten kéri a soproni evangélikus vallásgyakorlat állandósítását, és a Schubert-féle ház részükre történő megnyitását. Év nélkül (1674–1675)
eredeti

fol.180–181.

A bécsi udvarhoz delegált evangélikus követek és ágensek folyamodványa, ismételten kéri a soproni evangélikus vallásgyakorlat helyreállítását, ahol pillanatnyilag csak az özv. Eggenberg hercegné házában tudnak istentiszteleten résztvenni. Év nélkül (1674)
eredeti

fol.182–183. és 184–191., 192–195.

Két referátum és egy votum az evangélikus követek és ágensek beadványairól. Év nélkül (1674/1675)
eredeti

fol.196–199.

Rendelet a magyar udvari kancelláriához a fenti ügyben. Bécs, 1675.I.13.

A követek számára engedélyezte, hogy ameddig Eggenberg hercegné Sopronban tartózkodik az ő házát látogassák istentisztelet céljából, azután pedig menjenek Kismartonba.

másolat

---

¹⁹ 1674.II.28.-án került sor a soproni evangélikus templom elvételére, amelyet követett a két lelkész elűzése, ill. a pótlék gyanánt Johann Andreas Schubert házában tartott istentiszteletek betiltása. Birodalmi evangélikus uralkodók nyomására, akiknek követeik Sopronba jártak istentiszteletre, előbb az uralkodó engedélyezi, hogy a követek Eggenberg hercegné házába járjanak (1675.I.13.), majd 1675.XII.20-án ismét megnyilhatott a Schubert-ház a soproni gyülekezet és a bécsi evangélikus követek előtt. PAYR Sándor. A soproni evangélikus egyházközség története. I. Sopron, 1917, 448–465.

fol.200–201.

Rendelet a magyar udvari kancelláriához, amelyben az uralkodó a lévai, füleki, pápai, veszprémi, tihanyi és vázsonyi katonák kérését, amely prédikátorok elengedésére vonatkozott elutasítja, de vallásgyakorlatukat védelmébe veszi²⁰. Bécs, 1675.I.13.

másolat

fol.202–206.

János György szász választófejedelem Lipót császárhoz, közbenjár a vallásuk miatt bebörtönzött tescheniekért és támogatja a Bécsbe delegált evangélikus rezidensek és ágensek kérelmét. Bécs, 1675.II.19. Mellette Lipót válaszában fogalmazványa (Bécs 1675.IV.6.)

eredeti

fol.207–208.

Uralkodói rendelet a magyar kancelláriához, hogy a Kismartonba száműzött két soproni prédikátor visszatérhet Sopron városába. Bécs, 1675.IV.6.

fogalmazvány

fol.209–210.

János György szász választó Lipót császárhoz, közbenjár a magyarországi evangélikusokért²¹. Bécs, 1675.VIII.12.

eredeti

fol.211–217.

Lipót válasza a szász választóhoz. Bécs, 1675.IX.6.

A magyarországi protestánsok nem vallásuk, hanem lázadás miatt szenvednek üldözést. Válaszfogalmazványhoz mellékelve Hocher javaslata a levél érveléséhez.

fogalmazvány

---

²⁰ I. Lipót az őrségeknak adott válaszában vallásgyakorlatot illetően oltalmat ígér, de a prédikátor és iskolamester elengedéséről nem intézkedik. Közli Thury i.m. Történelmi Tár 1910, 439–441. A vázsonyiaknak adott védelevelet hozza PAYR Sándor: Egyháztörténeti emlékek. Sopron 1910, 206–208.

²¹ A szövegben Magyarországot mint „Vormauer des Heiligen Römischen Reiches” említik.

fol.218–223.

János György szász választófejedelem Lipót császárhoz, ismételten közbenjár a magyarországi evangélikusok ügyéért. Dresden, 1675.XI.16.

Eredeti

A háton igen részletes tartalmi kivonat, továbbá a következő megjegyzés: „ist weiter nichts darauf geantwortet worden. Wien 29. febr. 1676”

fol.224–225.

Uralkodói dekrétum a magyar udvari kancelláriához, A Schubert-féle ház Sopronban a Bécsbe delegált evangélikus rezidensek és ágensek vallásgyakorlata számára bizonyos feltételekkel megnyitható. Bécs, 1675.XII.20.

fogalmazvány

fol.226–229.

Sopron megyei evangélikus nemesek folyamodványa az uralkodóhoz vallásgyakorlatukban elszenvedett sérelmeik miatt: Egyházásfalu, Szergény, Vásárosfalu, Nemeskér evangélikus templomának elvétele és lelkészek elűzése miatt. Év nélkül (1675–1676)

fol.230.

Lipót a belső-ausztriai titkostanácsához. Bécs, 1676.I.24. A gályára ítélt magyar prédikátorok reverzális ellenében szabadon bocsáthatók.

fogalmazvány

fol.231.

Lipót válasza János György szász választónak, a gályára ítélt magyar prédikátorok érdekében írt a belső-ausztriai titkostanácsához. Bécs, 1676.II.29.

fogalmazvány

fol.232–233.

Vid László kassai jezsuita rektor beadványa az uralkodóhoz, Kassai evangélikus prédikátorok bebörtönzésének jogosságát bizonyítja, a prédikátorok elűzése Kassáról nagy haszonnal fog járni. Év nélkül (1671–1680)

eredeti

Konv. B. 1681–1723

fol.1–2.

Dunántúli megyék és városok evangélikusainak megbízólevele²² az uralkodóhoz küldendő Hericz Mihály számára. Év nélkül (1681–1687)./eredeti

fol.3–11.

„Brevis relatio eorum, quae Hungari et alii circa negotium religionis hodie sentiunt et discussunt” Sopron, 1681.VIII.29.

másolat, két példányban

Az 1681-es országgyűlésen katolikus részről keletkezett irat.

fol. 12–146.

Erdődy György országbíró által vezetett a Felvidék nyugati részén (Pozsony megyétől Liptóig) tevékeny vallásügyi bizottság iratai: feljegyzések, beadványok, jelentések, részben eredeti fogalmazványok, részben másolatok. 1688. III. 22.-VIII. 26.²³

fol.28–35. Erdődy György első jelentése az uralkodóhoz (ennek fogalmazványa fol.12–27.)

fol.36–41. Pozsony városi vallásgyakorlathoz kapcsolódó iratok

fol.43–48. és fol.76–83. Modor város vallásgyakorlatához kapcsolódó iratok

fol.50–51. Erdődy György jelentése az uralkodóhoz 1688. V. 17. Kistapolcsány

fol.55–58. Erdődy György újabb jelentése az uralkodóhoz 1688. V. 25. Selmecebánya

fol.59. Feljegyzés Újbánya ügyében 1688. V. 21.

fol.60–61. Selmecebánya vallásügye 1688. V. 24.

fol.64–67. Feljegyzés Besztercebánya ügyében 1688. V. 27.

fol.68–70. Korponai vallásgyakorlat

fol.74–75. A vallásügyi bizottság Stubnyán tartott ülésének jegyzőkönyve 1688. V. 31.

fol.84–85. A vallásügyi bizottság Trencsénben tartott ülésének jegyzőkönyve 1688. VI. 3.

fol.95–96. Erdődy Györgynek adott instrukció 1688. III. 22.

²² Az aláírók között Franczicz Ferenc, Sankó Mihály, Csuzy Ádám, Bellavicz Gábor és mintegy 30 további név

²³ fol.91–146. közötti rész egybe fogva és a következő felirattal ellátva „Durch Vermittlung des k. Hofrat Birk dem Archive von dem Herrn I.M. Wagner, Official in der Bibliothek des k.k. Reichsfinanzministeriums, geschenkt (april 1875).”

- fol.97–118, 119. Erdődy jelentésének fogalmazványa
- fol.132–135. Árva megyei ügyekben (Velicsna, Rózsahegy) kelt iratok 1688. VI. 21. és év nélkül
- fol.138–139. Bars megyei ügyekben készült jegyzőkönyv 1688. V–VI., másolat
- fol.140–143. jegyzőkönyv Breznóbánya ügyében
- fol.144–145.
- fol.147–148. jegyzőkönyv Túróc megye vallásügyében 1688. VIII. 26.
- Konferenciajegyzőkönyv a magyarországi protestáns vallásgyakorlatról a lévai protestáns templom elvétele kapcsán. Bécs, 1719. XII. 5. eredeti
- fol.149–156.
- Egybefűzött jegyzőkönyvek a titkos konferencia üléseiről az alábbi ügyekben:
1. magyarországi főpapok hagyatéka (spolia ecclesiastica). Bécs, 1701. VIII. 30.
  2. magyarországi protestánsok sérelmei (Szakállas, Trencsén), Bécs 1701. X. 7.
  3. magyarországi adóügy 1702. I. 11. eredeti
- fol.157–205. Komáromi Csipkés György bibliájának az ügye²⁴
- fol.160–161. Konferenciajegyzőkönyv magyar egyházi ügyekben, 2. pontként Komáromi bibliája. Bécs, 1720. VII. 12.
- fol.161–165. Debrecen város bizonyosága, 1720. VII. 29.
- fol.163–164. VI. Károly Erdődy Gábor egri püspökhöz, elrendeli 2884 db Biblia kiadását Debrecen városának, kisebb korrekciók elvégzése után. 1723. VI. 12.
- fol.166–167. Erdődy Gábor egri püspök beadványa az uralkodóhoz. É.n. 1723. X. 7.
- fol.168–169. Melléklet Erdődy beadványához Debrecen város reverzálisa és az uralkodó 1723. VI. 12-i rendelete.
- fol.175–204. Komáromi és a Molnár-féle Biblia összevetése (két példányban) Konv. C. 1681–1723
- fol.1.
- Pálffy Miklós nádor Péterffy Károlyhoz, a magyar udvari kancellária tanácsosához. Pozsony, 1728.V.6.

²⁴ Összefogatva egy palliumba az alábbi felirattal „Komáromi reform. bibliája ügye 1720–1723”. Az ügyszöveghez lásd. SZIMONIDESZ Lajos: A debreceni biblia sorsa. Magyar Könyvszemle 1940, és ugyancsak tőle A debreceni biblia viszontagságai és elnyomása. Egyháztörténet 1947.

Esterházy Imre esztergomi érsek kérésére beszámolót kér az 1722–23-ban Pozsonyban történt tisztújításról és az előírt eskü letételének módjáról. A háton Péterffy tanácsos 1728.V.9.-én Pozsonban kelt válasza.

eredeti

fol.2–9.

A Helytartótanács által kiküldött bizottság jelentése Bogárd, Tinord, Gárdony, Bodmér, Doboz, Baracska, Csabdi prédiomok, valamint Felcsút és Pákozd falvakban (mind Fejér megye) protestáns közbirtokosok panasza nyomán megejtett vizsgálatról. A Helytartótanács opiniója a törvénytelennek nyilvánított protestáns vallásgyakorlat letételét rendeli el. Év nélkül (1749)

másolat

fol.10–25.

Dekretális eskü ügyében országgyűlés elé terjesztett észrevételek („Observationes et opinio in puncto formulae juramenti per Augustanae et Helveticae Confessionis addictos, in Regno Hungariae stante diaeta in controversiam sumptae”). Év nélkül (1723–1729)

másolat

fol.26–51.

Magyar Kancellária előterjesztése az evangélikus és református egyház vallási sérelmek ügyében együttesen beadott folyamodványáról (tárgya: dekretális eskü, templomfoglalások, cenzúra, katolikus vizitáció, stóladíj stb.). Bécs, 1736.VII.17.

eredeti

fol.52–53.

Votum arról, hogy a céhartikusokba felvételre kerüljön a katolikus körme-
neteken való részvétel is büntetés terhe alatt. Év nélkül (1730 k.)

másolat

fol.54–57.

Miniszteri konferenciára a Magyar Udvari Kancellária előterjesztése (fol.26–51.) alapján készített referada. Bécs, 1736

eredeti ?

fol.58–66.

Ministeriális konferencia előterjesztése a nem katolikusok által leteendő hivatali eskü ügyében. Bécs, 1737.I.17.

eredeti

fol.67–72.

Votum az 1737.I.17-én tartott miniszteriális konferencián megtárgyalt ügyekről.
eredeti

fol.73–77.

Pálffy Miklós nádor tanúvallatása Pozsony város 1723-as tisztújítása alkal-
mával történekről. Pozsony, 1728.V.8.

eredeti

fol.78–79.

Mérey Imre, a királyi tábla jegyzőjének tanúvallatása az 1723.IV.24-én a sop-
roni tisztújítás alkalmával történekről. Pozsony, 1738.V.9.

eredeti

fol.81.

Az 1712-es országgyűlésen benyújtott rendi beadvány 47. cikkelye a
dekrétális esküről.

másolat

fol.83–96.

A zágrábi püspök pere Márcsa kapcsán a márcsai görögkeleti püspökkel. Év
nélkül (1738).

másolat

A szövegbeli oklevélmásolatok kora: 1607–1738.

fol.97–106.

A magyarországi evangélikus és református egyház együttes beadványa sé-
relmeikről. Év nélkül (1744–1749).

másolat

fol.107–110.

Győri evangélikus és református hívők folyamodványa az uralkodóhoz isko-
lájuk és templomuk visszaadásáért, és vallásgyakorlatuk helyreállításáért. Év
nélkül (1749. április)²⁵.

eredeti

---

²⁵ A győri evangélikus és református vallásgyakorlat megszüntetését, amelynek az alapját a vég-
vári katonaságnak biztosított vallásszabadság adta, a Helytartótanács 1749.III.-14-én rendelte
el, végrehajtására már III.17-én sor került. PATAKI László: A győri ref. egyház története.
Győr, 1985, 137–141. A győri portestások 1749. áprilisában beadott kérvényét kivonatolva
hozza ugyanő, uo. 143.

fol.111–112.

Összeállítás az okokról, miért ajánlatos megszüntetni az evangélikus és református vallásgyakorlatot Győr környékén. Év nélkül (1749 k.)
eredeti

fol. 113–114.

Győr megye tanúságlevele, hogy a győri reformátusok az elmúlt évek zűrzavaraiban leégett templomukat Győr Újváros nevű városrészében a megegyezés szerint egyszerű ház formájában építik újjá (hosszúsága 11 öl, szélessége hat és fél öl, magassága három és fél öl, a fal vastagsága két téglalemez). Győr, 1713. VII.25.

A bizonyosságlevél átírja Keresztély Ágost engedélyező levelét (Bécs, 1713.VII.16.) és a reformátusok folyamodványát is.

egyszerű másolat

fol.115–122.

Magyarországi evangélikusok és reformátusok folyamodványa az uralkodónőhöz, amelyben hátrányos megkülönböztetések (például a hivatalviselés terén) megszüntetését kéri. Év nélkül (1750 k.)

eredeti ?

fol.123–128.

Magyarországi evangélikusok és reformátusok folyamodványa az uralkodónőhöz, amelyben sérelmeik orvoslását kéri. Év nélkül (1750 k.)

eredeti ?

fol.129–132.

Selmechánya evangélikus polgársága folyamodik a szabad vallásgyakorlatért, amelyet újabban az artikuláris helyekről szóló 1681: 26.tc alapján támadnak. Év nélkül.

másolat

fol.133–134.

Eszterházy Imre esztergomi érsek opiniójában az osztrák templom (Gömör-Kishont megye) elvétele javasolja. Év nélkül (1740–1745 k.)

eredeti

fol.135–138.

A Szabolcs megyei evangélikus nemesség panasza az 1744.I.8-i tisztújítás alkalmával Károlyi Ferenc gróf által elkövetett visszaélésekért (evangélikus nemesség hátrányos megkülönböztetése). Év nélkül (1744.I.8. után)

eredeti

fol.139–152.

Klobusiczky József megválasztása, majd leváltása Pozsony város kamarási tisztéről.

Benne:

1. Pozsony város evangélikus polgárainak kérelme a dekretális eskü elengedéséért, hivatkozva III. Károly 1733-as rendeletére. Év nélkül (1740 után) eredeti
2. Klobusiczky József folyamodványa Uhlfeld gróf konferenciáminiszterhez, osztrák kancellárhoz. É. n.
3. Kivonat a Carolina Resolucióból (1731)
4. Helytartótanács rendelete a dekretális eskü ügyében 1733.III.3.
5. Klobusiczky József újabb folyamodványa
6. "Species Facti oder Eigentlichen Verlauff aller in der Juraments Angelegenheit interkommenen Acten" (1722–1743)

fol.153–154.

Vas megyei Tótságon élő vend evangélikusok sérelmei.
másolat

fol.155–156.

Magyarországi evangélikusok sérelmeinek kivonata, amelyek 1733–1744 között este meg rajtuk.

másolat

fol.157–168.

Magyarországi evangélikusok és reformátusok sérelmi irata, amelyet 1749.VIII.13-án terjesztettek elő (szignálva Berzeviczy Sándor által)

fol.169–174.

A magyarországi evangélikusok és reformátusok közös küldöttségének útjáról Berzeviczy Sándor által összeállított naplója (1749.VII.17.-1749.VIII.4.)

fol.175–178.

A magyar udvari kancellária propozíciója Bogárd, Tinord, Gárdony, Bodmér, Doboz, Baracska prédiomok, valamint Felcsút falu engedély nélküli vallásgyakorlata ügyében (helytelenítés), továbbá a veszprémi egyházmegyei szentszék által megvádolt Cseh-Csuzy János pákozdi prédikátor és Sárközy János ügyében. Bécs, 1749.VIII.12.

eredeti

fol.179–183.

Nógrád megyei evangélikusok és reformátusok folyamodványa az uralkodónőhöz. A Helytartótanács I.8-i rendelete eltiltotta a protestáns lelkészeket a filiálék gondozásától, a rendelkezés nyomán Nógrád megyében bekövetkezett események előszámlálása (guttai prédikátor esete a berceli plébánossal)²⁶. Év nélkül (1753 ?) másolat

fol. 184–186.

Bazin város evangélikus polgárai folyamodnak elvett templomuk, iskolájuk és pébániájuk visszaadásáért, amelyek a lüneburgi és wolffenbütteli uralkodócsaládok segítségével épültek, továbbá annak a rendeletnek a hatályon kívül helyezését kérik, hogy nem vehetnek fel maguk közé idegen evangélikus polgárt. Év nélkül (1749 k.) eredeti

fol.187–196.

Magyarországi evangélikusok és reformátusok sérelmeik orvoslását kérik. Év nélkül (1749 k.) eredeti

fol.197–206.

Győri evangélikus és református hívők folyamodványa az uralkodóhoz iskolájuk és templomuk visszaadásáért, és vallásgyakorlatuk helyreállításáért. A kérelem mellé csatolva Nádasdy Lipót kancellár referátuma. Év nélkül (1749. IV.) eredeti, a fol.107–110. között található latin supplikáció német változata

fol.207–210.

Opinio ismeretlen személytől az eperjesi evangélikus iskola ügyében, amelynek bezárását tervezik. Év nélkül (1749 k.) eredeti

fol.211–224.

„Pro memoria” ismeretlen személytől a győri evangélikusok és reformátusok beadványa nyomán a magyar vallásügyi helyzetről részletesebben. Év nélkül (1749).

---

²⁶ A nógrádi filiák ügyében 1753-ból számos levél maradt fent, amelyet Prónay Gáborhoz intéztek. Magyar evangélikus egyháztörténeti emlékek. Sajtó alá rend. STROMP László Bp. 1905, 487–494.

fol.225–228.

Mária Terézia rendelete a Helytartótanácsához a magyar evangélikusok és reformátusok 1744.VIII.27-én beadott panasza nyomán (Kakas, Gyülevíz /Sáros megye), Túrterebes és Neveletlenfalva /Ugocsa megye/. Bécs, 1745.VI.21. másolat

fol.229–231.

Mária Terézia rendelete a Helytartótanácsához, amelyben az apostatákkal szembeni eljárást szabályozza. Bécs, 1749.1.2. másolat

fol.232–236.

„Pro memoria” az evangélikus és református egyházak leányegyházai ügyében, javasolja a lelkész általi gondozás korlátozását. Év nélkül (1750/1753 k.) eredeti, német és latin változatban

fol.237–242.

Kivonat az 1752.VII.4-i miniszteri konferencia jegyzőkönyvéből, amelyet a szerbek panasza nyomán tartottak a görögkeleti hitre való visszatérőkkel szembeni bánásmódról és arról a sérelemről, hogy a magyarországi szerbeket kizárják a postamesteri tisztre pályázók közül.

másolat

fol.243–262.

Polgáry Mihály túri református lelkész lázítónak tartott prédikációja nyomán elrendelt vizsgálat iratai 1752.²⁷

1. Heves és Külső-Szolnok megye vizsgálata Polgáry Mihály túri lelkész ügyében, akik egyik prédikációjában a templomfoglalások ellen és a vallászabadság megadásáért prédikált. 1752.VII.11.
2. Heves és Külső-Szolnok megye jelentése Polgáry Mihály prédikációs kéziratairól. 1752.VIII.7. Mellékelve hozzá
  - a. Polgáry Mihály kihallgatása 1752.VII.28.
  - b. Gusztinyi János egri kanonok összeállítás a prédikációk kifogásolható helyeiről, 1752.VIII.5.
  - c. Vizsgálat Túron 1752.VII.28.
3. Colloredo gróf birodalmi alkancellár véleménye az ügyről. É.n. (1752)

²⁷ A nagy vihart felkavart ügy Polgáry Mihály 1752. június 11-i prédikációja nyomán támadt. Az ügy végén Polgáry külföldre menekült. FARAGÓ Bálint: A mezőtúri ref. egyház története 1530–1917-ig. Mezőtúr 1927, 53–59.

fol.265–269.

Előterjesztés magyar vallásügyben tartott miniszteri konferenciáról, amely Nógrád megyei protestánsok panaszát tárgyalta (eltiltás a leányegyházak gondozásától). Bécs, 1753.VIII.17.

fol.270–277.

Magyarországi evangélikusok és reformátusok panaszja az uralkodónőhöz (benne az 1731–1744 között elvett templomok felsorolása). Év nélkül (1744 k) másolat

fol.278–280.

Szatmár, Szabolcs, Bereg és Ugocsa megyei református nemesek és Szatmárnémeti sz. kir. város polgárainak beadványa a szatmárnémeti református iskola és a második református lelkész megtartása ügyében.

eredeti, német és latin változatban

fol.287–288.

II. Ferenc császár „Handbilletje” Metternich kancellárhoz, elrendeli a német és svájci egyetemeken tanuló magyar protestáns ifjak tanulmányainak követségek által történő ellenőrzését. Bécs, 1812.III.19.

eredeti

Borosnyai Nagy Zsigmond levele Utrechtből (1736. május 31.)

Amikor Borosnyai Nagy Zsigmond (Sigismundus Nagy Borosnyai) (1704–1774) 1736 májusának utolsó napján („prid. Cal. M. Junij”) Utrecht városából egy hosszú és részletes levelet küldött az erdélyi *Consistorium Supremum* három tagjának („Triumviri”), *peregrinusként* már hat esztendőt töltött különböző egyetemeken „in Felici Germania et Glorioso Belgio”. Leveléből ugyanakkor kiderül, hogy reményei szerint rövid időn belül („brevi”) visszatér szeretett szülőföldjére, legalábbis ha az ahhoz szükséges útiköltséget („viaticum”) nagylelkűen („benigne”) biztosítják számára.

Mielőtt azonban hazatérne Erdélybe – képességének próbájaként és tanulmányainak előrehaladását *in theologicis* bizonyítandó – még egy nyilvános dispután szeretné tudását megmérettetni. Ahogy azt olvashatjuk, gyakorló disputációjának témája ekkor már ismert volt: „Nunc igitur Tertiam, 'De Originibus Symboli Apost[olici]', publicam facere decrevi Disputationem”. A munka első részének védeése („Prima”) Hieronymus Simons van Alphen (1665–1742) utrechti professzor vezetésével már 1735. február 23-án megtörtént, a második rész („Altera”) védésére azonban csak néhány hónappal később, 1735. június 11-én került sor a messzi Franekerában. Most – egy esztendő elteltével – tehát a „harmadik”, témáját tekintve az előzőekkel megegyező résznek kellett következnie, ahogy valóban következett is. A nyomtatott disputáció alapján („Tertia”), amelyet Borosnyai a *Consistorium Supremum* tagjainak ajánlott, tudjuk, hogy a nyilvános disputa 1736. június 27-én Utrechtben zajlott le ismét Van Alphen professzor vezetésével.

Feltűnő, hogy a levélben nem történik utalás a teológiai doktorátus tervezett megszerzésére. Valószínűleg akkor még egyáltalán nem volt szó róla. Vajon többet kellett várnia a szükséges útiköltségre, mint remélte, és ezért kovácsolt úgymond a szükségből erényt erdélyi *studiosusunk*? Vagy egyszerűen csak megváltoztatta a véleményét gyors hazatérését illetően? Bármilyen is volt az ok, Borosnyai 1736. november 23-án Utrechtben doktorált és *pro gradu* disputációjával még egyszer – s most már utoljára – jelentős résszel egészítette ki 'De Originibus Symboli Apostolici' című munkáját („Quarta et ultima”).

A fentiekből kiderül Borosnyai levelének célja, ami *luce clarius* az idegenhonban („in peregrinis oris”), főleg a Hollandiában (Leiden, Utrecht, Franeker) eltöl-

tött tanulóveiről készített értékelés, jobban mondva pontos számvetés. Emellett bizonyítja a levél háláját az erdélyi jótévkök, a *Consistorium Supremum* tagjai iránt, akik egységesen és feltétel nélkül („communibus quasi jussistis suffragiis”) lehetővé tették számára híres külföldi egyetemeken a bölcsesség kincsének megszerzését („ut thesaurus sapientiae colligerem”) és – sok nagyírú tudóst hallgatva („ad pedes Magnorum omnique Sapientiae genere Instructissimorum Gamalielum prostratus”) – tanulmányainak tökéletesítését és lezárását.

A levél ebből a szempontból nagyon fontos információforrásként is szolgál. Nem csak azt tudjuk meg belőle, hogy kik voltak Borosnyai tanítómesterei Utrechtben (Prof. H.S. van Alphen, Prof. E. Otto) és Franekerben (Prof. A.W. Melchioris), hanem közelebből is megismerhetjük korábbi „Praeceptorait” Leidenben, ahol már 1731. szeptember 12-én, mint a eideni Statencollege (Rendek Kollégiuma) *alumnusa* ingyen beíratta nevét az *Album Studiosorum*ba (L. *ASL*, kol. 934). Utrechttől és Franekertől eltérően itt nyilvánosan nem disputált. Megjelentetett gyakorló disputációinak részletes jegyzékében (L. Függelék II). Ellenben említ a levél három *disputationes privataet*, többek között a ’De Coccejanismo Hungaricot’, ugyanakkor a megfogalmazásból kitűnik, hogy ezek nyomtatásban nem jelentek meg. Végezetül szó esik a levélben az Ó- és Újszövetség különböző szövegrészeiből („Pericopae”) összeállított templomi prédikációkról („Homiliae Ecclesiasticae”), melyeket Borosnyai – exercitii gratia – a leideni Pisterskerkben („in Basilica S. Petri”) és a Rendek Kollégiumában („in Collegio Illustrissimorum ac Praepot. Holland. et West-Frisiae Ordinum Theologico”) mondott.

Erdélyi diákunk maga is nagy jelentőséget tulajdonított levelének, ami nem kizárólag csak abból derül ki, ahogy azt rendkívül gondosan (egy duplán hajtott lapra) *manu propria* leírta. Borosnyai a levél szövegét később újra felhasználta és azt „harmadik” gyakorló disputációjában ’De Originibus Symboli Apostolici’ (1736. VI. 27.), (stilisztikailag) felülvizsgálta, s módosított formában, mint a *Consistorium Supremum* tagjainak írott ’ajánlás’ – vagy *dedicatiot* – ki is nyomtatta. Így – hála e nyomtatott ajánlásnak – az utolsó pillanatban még megismerhetjük Borosnyai erdélyi jótévköit, akiknek nevét itt fontossági sorrendben „devotissime ac humillime” adjuk közre: *comes* Adamus de Bethlen, *liber baro* Sigismundus Banffi de Losontz Junior és *liber baro* Josephus Nalatz de Nalatz, „Ecclesiarum in Principatu Trans-Sylvaniae Reformatarum Supremi Curatores et Patroni, etc. etc. etc.”.

A szülőföldre történő gyors visszatéréséről a nyomtatott ajánlásban egyáltalán nem esik szó. Egyéb forrásokból az derül ki, hogy 1737 októberéig tartott, amíg Borosnyai megérkezett Nagyenyedre és ott a *Collegiumban* („in Alma Enyedina Trans-Sylvanorum”) professzori állását („honestissima provincia”) elfoglalta (L. *ETL*, pp. 92–93, s.v.).

* * * * *

Ajánljuk Borosnyai levelét, mint a *peregrinatio* dicshimnuszát, Prof. Tóth Kálmánnak, *Collega et Amicus noster perquam Honorandus*, aki – néhány évszázaddal később – 1938-ban otthonát elhagyva maga is *peregrinusként* érkezett Utrechtbe.

Deum ex animo veneratus, ut Sua providentia, favore, gratia, eum porro prosequatur, atque lumine Spiritus Sui eum ducat ac collustret.

Függelék I

Borosnyai N[agy] Zsigmond levele: Utrecht, [1736]. május 31. Megtalálható *Consistorium Supremum Eccles. Reform. in Transsylvania* levéltárában [FőkonzLvt], Kolozsvár.

Excel[le]ntissimo.

Illustrissimis et Magnificis Triumviris.

Dominis. Dominis mihi humillime Colendis,

Εὐ_πρ_τειν_κα_Χα_ρειν.

Quanto conatu, quibus, Mercatores passim quaerant, curis, opes fluxas, et thesauros instabiles!, tanti profecto haberi hanc cuticulam, ut homines, pro ea delicate ac nitide conservanda, nullum refugiant laborem, et praesentissimis se exponant terra marique periculis, tam notum est, quam quod notissimum. Jam vero, Sapientissimo Regum testimonium perhibente, Prov. III. 13–15: „Beatus homo qui invenit sapientiam, et homo qui provehit intelligentiam; melior enim est negotiatio ejus, negotiatione argenti, et auro effosso proventus ejus; pretiosior est carbunculis, et omnia oblectamenta Tua non possunt ei aequari”. Quis ergo mirabitur?, si summae et vere salutaris sapientiae Studiosi, proluxa itinerum spatia, latronum insidias, ignotorum fraudes, insueta ciborum ac potulentorum fastidia, coeli et aëris injurias, pestilentemque fere mutationem, Fautorum, Parentum denique Cognatorum, Amicorum et deliciarum domi relictarum desideria, mille devoraturi molestias, post se relinquunt, et ad Sapientiae emporia, ad Bonae Mentis delubra, peregre se conferunt, quin et plures tribus annos illic morantur, dum consequi laborant, quod sibi in isto genere sapientiae deesse sentiunt, et ad suam aliorumque salutarem instructionem profuturum constanter credunt. Et tamen, quod mirari subit, inveniuntur bene multi, qui optime collocatos hosce labores transversis nescio cur intuentur oculis, eosque acri saepe perstringunt oratione; dumque nemo, Mercatoribus, opes quales quales et undecunque allatas, vitio vertat: pretiosissimas interim has sapientiae merces, rarissimi sunt, qui aequa excipiant mente, quas Salomo, omni auro, argentoque contra cariores judicavit. Sciat nihilominus velim, [2] quicquid interim de nobis judicet, genus illud hominum: Eos solos optime nosse, quantum

in rebus humanis valeat Dei providentia, quibus hanc facem praeluxit peregrinatio, „divinioremque multo esse mentem, quae coelum imitatur ac motu gaudet”, Lipsius, Epist., Cent. I. Ep. 22. Nec certe alio, quam hoc pacto, posse vinci Subtiliss. Mathematicos, qui Lunae maculas, promontoria, sylvas ac profundissimos ejus fontes, aliorumque siderum conditionem exploraturi, dum pedibus in ea escendere nequeunt, beneficio tubi optici explorant, et quod proprio non possunt, mutuatitio et armato consequuntur lumine, ita tamen, ut iis fatentibus, semper aliquot gradibus a veritate aberrare cogantur. Vos vero, Excellentissime Domine!, Illustrissimi ac Magnifici Domini!, diversam prorsus, quam dicta Natio hominum, ut veriorem, calculo et opera Vestra semper approbastis sententiam, dum quotennis, magno satis numero, auctoritate Vestra munitis, in Academias Inlustres, ad promovenda quaevis studia, exmittitis Juvenes. Ex quorum me etiam numero esse libenter profiteor, utpote, quem publica examinatum auctoritate, peregre proficisci, ut ibi, unde, orte Faustissimo Reformationis sidere, rivuli purioris Doctrinae ad Vos olim dimanarunt, thesauros sapientiae colligerem, non tantum permisistis, sed communibus quasi jussistis suffragiis: quod ipsum Deus illaudatum ac irremuneratum nunquam Vobis patiat. Ab eo tempore, per sex jam annos, in Felici Germania et Glorioso Belgio, ad pedes Magnorum omnique Sapientiae genere Instructissimorum Gamalielum prostratus haereo, decerpens ex iis ea, quae Ecclesiae ac studiosae Juvantuti profutura olim existimo. Posteaquam vero, quae Illustrissimi Suprem. Vestri Consistorii fuit benignitas, Honestissima mihi provincia, Professio v.l. Historiar. Antiquit. Jud. et L. Graecae, in Alma [3] Enyedina Trans-Sylvanorum adornanda, praeter spem, expectationem ac merita mea, oblata non tantum, verum, publica auctoritate interposita, demandata fuisset; meum id esse putavi, ut quam curatissime semper allaborarem, ne Vos beneficii apud me collocati paeniteat, nec unquam me pudeat accepti. Quare, praeter privatas quasdam, 'De Coccejanismo Hungarico', 'De concordia Apostolorum Pauli et Jacobi discordia', 'De L[ingua] Scriptorum N. T[estamenti]i authentica', Disputationes, praeter Homilias Ecclesiasticas, in varias V. et N. T[estamenti]i Pericopas, quas, partim Lugduni in Basilica S. Petri, partim in Collegio Illustrissimorum ac Praepot. Holland. et West-Frisiae Ordinum Theologico, sub Celeber. D[omi]no Tacone Haj. van den Honert atque Clariss. D[omi]no Alberto Schultend, Praeceptoribus meis Venerandis, habui; publica etiam nonnulla diligentiae meae edidi documenta, videlicet duas, 'De Originibus Symboli Apostolici', Theologicas; Juridicam, 'De Testamentis ad Pias causas' [[in margine: Hanc Illustris. Supremo dedicavi Consistorio]]; Historicam, 'Ad Illustr. quaedam Scriptorum Antiq. de D. n. Jesu Christo testimonia'; Philologicam, 'De holocausto Jephthae virgineo', Disputationes, quas Trajecti ad Rhen. et Franequerae defendi publice, sub praesidio Celeb. D. Hieronymi van Alphen, Celeb. D. Alb. Wilh. Melchioris,

Celeb. D. Ever. Ottonis, Praeceptorum et Fautorum meorum humillime Colendorum. Philosophicam etiam paraveram Disputationem, 'De Praerogativis Philosophiae Newtonianae', quam tamen divulgari, turbulentae temporis injuria non sunt passae. Nunc igitur Tertiam, 'De Originibus Symboli Apost.', publicam facere decrevi Disputationem. Cum vero sciam illam Aristidis vocem: „Deo quidem templa consecranda, Viri autem Eximii operum dedicatione venerandi sunt”, laudatque moris sit, ut eos, quos prae caeteris colimus, grati animi testimoniis, ad ulteriorem ac constantem invitemus benivolentiam. Hanc ideo ipse etiam, in Symbolum perpetuae devotionis, Magnis Vestris Nominibus consecro Disputationem, quam ut aequi bonique consulite, humillimis etiam atque etiam oro rogoque precibus. Ego interim brevi, si de Viatico mihi benigne provisum fuerit, in Patriam revertar; dum vero in peregrinis adhuc versor oris, erga dulcissimam Patriam, in qua natus, educatus et honestis Disciplinis innutritus fui, utroque defungar officio. Quorum primum esse arbitror, ut constanti eam, ubicunque locorum agam, amore complectar, felicitate ejus laeter, malis excrucier: haud secus, ac si praesens iis afficerer. Alterum, ut Procere Magnificos, et Patres Patriae, quorum sapientia ac fortitudine Resp. nostra administratur, conservatur et exornatur, obsequiosis submissee cogitationibus ac debitis laudibus, quatenus occasio datur, fideliter [4] extollam, Deum, pro longa illorum vita, regimine quieto, Honoribus perennibus, prosperitate omnimoda, splendore Familiarum perpetuo, ardentissimis votis invocem. Quod, dum Excellentissime Domine, Illustrissimi ac Magnifici Domini, pro Patria, pro Vobis Vestrisque constanter facio, dicam verbo id, quod superest. Valet, atque sincerum hoc meae erga vos reverentiae et devotissimi obsequii pignus, clementer recipite. Conatibus meis favete, hosque ab insultibus eorum, quibus nihil nisi novum vel suum placet commentum, auctoritate Vestra propugnate.

Dabam Trajecti ad Rhen., A. ejus Acad. Jubilari, prid. Cal. M. Junij.

Magnorum Vestrorum Nominum

Servus et Cliens minimus, semper humillimus.

Virtuti ac Gloriam Vestrae devotissimus,

Sigismundus N. Borosnyai. [Manu propria.]

Függelék II

Bibliográfiai adatok a levél alapján.

Borosnyai utrecht-i és franekeri gyakorló disputációi kronológiai sorrendben, kiegészítve a *pro gradu* disputációval:

1735 – Utrecht

* Prof. Hieronymus S. van Alphen vezetésével (1735.II.23.)

Disputatio historico-theologica prima,
*Περι τ_ς πρ;της_υκοσμ_ας το_ Συμβ_λου τ_ς_γ_ας κα_ _ποστολικ_ς π_*
στεως, de prima Symboli Apostolici adornatione. Ad d. 7 Cal. Martii [1735].
Trajecti ad Rhenum, Alexander van Megen, 1735. 4°; [4], 1–34, [6] pp.

A disputáció végén két Baktsi Lásdzló (Ladislaus Baktsi) „Transylvano – Hungarus” és Wajai Gábor (Gabriel Wajai) „Hung. ex Transylvania” által írott latinnyelvű üdvözlővers található. A két üdvözlőverset a *Symbolum Apostolicum* görög változata követi a G.B.D.M. [= Georgius Buzinkai, doct. med. ?] aláírással.

* Prof. Everardus Otto vezetésével (1735.III.23.)

Disputatio juris canonici de testamentis ad piad causas, ad Cap. XI.10 de testam. Ad diem 23 Martii [1735]. 4°; [4], 25, [1], [10] pp.

A disputáció végén egy (névtelen) latin nyelvű üdvözlővers („Monumentum Pietatis”) található, melyet kilenc magyar *Studiosi*: „Chorus IX Musar. Hungaricar. Trajectinarum”, [10] pp. írt.

1735 – Franeker

* Prof. Albertus Wilhelmus Melchioris vezetésével (1735.VI.11.)

Disputatio historico-theologica altera,
*Περι τ_ς πρ;της_υκοσμ_ας το_ Συμβ_λου τ_ς_γ_ας κα_ _ποστολικ_ς π_*
στεως, de prima Symboli Apostolici adornatione. Ad diem 11 Junii.
Franequerae, Gulielmus Coulon, 1735. 4°; [4], 35–73, [5] pp.

A disputáció végén G.B.D.M. [= Georgius Buzinkai, doct. med. ?], S.K. [= Sigismundus Kováts ?] és Wajai Gábor (Gabriel Wajai) „Hungarus Transylvanus” által írott latin nyelvű üdvözlőversek találhatók.

* Prof. Albertus Wilhelmus Melchioris vezetésével (1735.VI.22.)

Disputatio historica ad illustriora quaedam scriptorum antiquorum de D. n.J. Christo testimonia. Die 22 Junii. Franequerae, Gulielmus, Coulon, 1735. 4°; [8], 24 pp.

A disputáció elején M.A. [= Michael Ajtai ?] és Huszti György (Georgius Huszti) „Hung. ex M.” latin és görög nyelvű üdvözlőversei találhatók.

* Prof. Albertus Wilhelmus Melchioris vezetésével (1735.VI.25.)

Disputatio theologico-philologica ad Cap. Jud. XI de holocausto Jephthae virgineo. Die 25 Junii. Franequerae, Gulielmus Coulon, 1735. 4°; [4], 28 pp.

A disputáció végén Makrantzi István (Stephanus Makrantzi) „Hung.” latin nyelvű üdvözlőverse található.

1736 – Utrecht

* Prof. Hieronymus S. van Alphen vezetésével (1736.VI.27.)

Disputatio historico-theologica tertia,
*Περι τ_ς πρ;της_υκοσμ_ας το_ Συμβ_λου τ_ς_γ_ας κα_ _ποστολικ_ς π_*
στεως, de prima Symboli Apostolici adornatione. Ad diem 27 Junii [1736].
Trajecti ad Rhenum, Alexander van Megen, 1736. 4°; [16], 74–132, [21] pp.

A disputáció végén G. v. d. Broek és Márkusfalvi Gaál János (Johannes Gaal Markusfalvi) „Transylvano-Hungarus” egy-egy latin nyelvű üdvözlőverse található.

* *Disputatie pro gradu* (1736.XI.23.)

Disputatio theologica inauguralis de prima Symboli Apostolici origine et perfectione, ejusdemque speciali articulo: de Deo Spiritu Sancto [i.e.: Disputatio historico-theologica quarta et ultima]. A.d. 23 Novembris [1736]. Trajecti ad Rhenum, Alexander van Megen, 1736. 4°; [8], 133–164, [42] pp.

A disputáció végén M.A. „Trans. Hungar.” [= Michael Ajtai ?] arab és H. Hubert latin nyelvű üdvözlőverse található.

Lásd még:

F[erenc] Postma – J. van Sluis, *Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerk der Universität und des Athenäums in Franeker 1585–1843* (Leeuwarden 1995), s.v. – Megjegyzés: *De Disputatio historico-theologica altera* (L. pp. 356: 121/1735.3) védésére „ad diem II Junii” került sor, ami a következőképpen olvasható: „ad diem 11 Junii”.

Megjegyzés: Egy, az összes fenti disputációt tartalmazó kötet korábban a Kolozsvári Református Kollégium Könyvtárának állományához tartozott. A szóban forgó példányt maga Borosnyai Nagy Zsigmond állította össze („Disputationes academicae”) és néhány más utrechti alkalmi nyomtatvánnyal együtt saját pénzén köttette be díszes kötéssel. A kötet jelenleg a Román Tudományos Akadémia Könyvtárában található Kolozsvárott, jelzete: R 85478–85481.

*****

Dabam Budapestini, Anno Jubilari MCMXCVII, prid. Cal. M. Maji.

Visnyai János és az 1753-as alföldi parasztfelkelés.

Miért ítélték tíz év sáncmunkára egy debreceni diákot?

Visnyai János neve nem egészen ismeretlen történeti irodalmunkban. Már Wellmann Imre fontos szereplőként említi a Bujdosó-Pető-Törő-féle parasztfelkelést összegző munkájában.¹ Kéziratban maradt feljegyzései alapján úgy tűnik, napjainkig Csályi Pál egyháztörténész, a XVIII. századi vallási sérelmek érdemes kutatója fordította a legtöbb figyelmet a debreceni legátus személyére, feltárva a Visnyaira vonatkozó, említést érdemlő tények és összefüggések többségét.² (A legátus fogalma természetesen a protestáns egyháztörténetben elfogadott jelentésében, azaz „ünnepi követ”-ként értendő.) Az újabb egyháztörténeti irodalomban – Csályi Pál feljegyzéseit is felhasználva – Molnár Ambrus foglalkozott Visnyai szerepével a református népi látomásirodalom, illetve a hódmezővásárhelyi parasztfelkelés kapcsán.³ Írásaiban lényeges mozzanatokat idéz a Visnyainál talált felkavaró hatású prédikációból, amely Tatai Csirke Ferenc debreceni lelkész⁴ tollából született. Tatai Ferenc beszéde a debreceni Nagytemplomban hangzott el első ízben. Nem mai értelemben vett „legátus prédikáció”, vagy homiletikai gyakorlatként betanított minta szónoklat tehát, és több mint valószínű, hogy nem a Visnyai Jánosnál talált másolat volt az egyetlen, amely róla készült. A másolási hibák is arra utalnak, hogy a diákok kézzel írták és országszerte hirdethették mondanóját. A Visnyaiakkal kapcsolatos iratok, kihallgatási jegyzőkönyvek és a bizonyítékok között szereplő prédikáció szövege világos képet adnak a század egyházpolitikai viszonyairól, arról a tényről, hogy az államhatalomra támaszkodó térítők buzgalma az ország stabilitását veszélyeztette, az érintettek körében szinte elvisel-

¹ Wellmann Imre: Az 1753-i alföldi parasztfelkelés. = Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon. 1711–1790. Szerk.: Spira György. Bp. 1952. 145–220.

² Ráday Levéltár Csályi Pál iratai. C /199/1. Sárospataki Könyvtár Kézirattára Kt. 4287.

³ Molnár Ambrus- Szigeti Jenő: Református népi látomásirodalom a XVIII. században. Bp. 1984. 57–61. és Molnár Ambrus: Szőnyi Benjámín és a hódmezővásárhelyi parasztfelkelés. = Szőnyi Benjámín és kora. Szerk. Imre Mihály. Hódmezővásárhely, 1997. 116–122.

⁴ Tatai Csirke Ferenc (1707–1765) 1749-től debreceni lelkész, majd 1763-tól tiszántúli püspök. Híres igehírdető, Doddridge és Stachelin fordító.

hetetlen feszültséget gerjesztett. Az ügy jelentőségére tekintettel indokolt minden ismert forrás, köztük az uralkodónő által is nagy figyelemmel tanulmányozott per iratainak közreadása.

A 25 éves, 1752-ben már hét éve Debrecenben tanuló, ezt megelőzően két esztendőn át Hódmezővásárhelyen diákoskodó ifjú (alább közölt vallomásai szerint) a Kraszna megyei Ipp község református lelkészének fia volt. Elfogatásakor a Kollégium tógátus deákjainak szokását követte, akik a nagy egyházi ünnepek alkalmával legátusként járták az országot, ezáltal teremtették meg tanulmányaik anyagi fedezetét, gyűjtöttek iskolájuk részére, hirdettek vigasztalást, szabadulást és kegyelmet a református községek népének. Debrecen városát országos vásárai, nyomdájának hatása és partikuláinak kiterjedt hálózata mellett a legátusok és szupplikáns deákok tömege tette igen széles körben a közvélemény formálójává. A Debrecentől Csallóközig, Dunaföldvártól Kiskunmajsaig vándorló, fogadókbán, csapszékekben, sokadalmakban megpihenő, beszédbe és vitába keveredő, templomokban súlyos mondandóval szolgáló Visnyai János esete ebből a szempontból is példaértékű. A gyülekezetek az evangélium követének kijáró tisztelettel fogadták, fuvarral és anyagi áldozattal segítették a jövő református értelmiségét, amely az ifjúság töretlen gerincével képviselhetett olyan igazságokat, melyeket a református egyházi felsőbbtség olykor palástolni kényszerült. A közölt források arra vallanak, politikai szempontból sem volt indokolatlan az udvar és az államegyház képviselőinek nyugtalanúsága és törekvése a diákság mozgásának korlátozására. Az ürügyet azonban az „adóalap védelme” kínálta, akárcsak a templomok renoválási engedélyének megtagadásakor, így a protestáns diákok „koldulását” évtizedeken át nehezíthették. Merkantilista érveket említettek a Nyugat-európai tanulmányutak ellenében is, jóllehet a peregrináció mozgalma is főként az eszmék áramlása és a protestáns országokkal ápolt kapcsolatok miatt volt veszélyes.⁵

Az az évtized, amelyben az alábbi források keletkeztek, a magyar protestánsok számára a „vértelen ellenreformáció” korszakának talán legtöbb szenvedését hozta. Arányszámuk -amely a XVII. században elérte a 80 %-ot és 1700 táján még az összlakosság felére volt tehető- II. József korának népszámlálási adatai szerint már alig érte el a 20%-ot.⁶ A XVIII. század tehát legalább annyit változtatott a felekezeti arányokon, mint a korábbi idők véres intézkedései. A század első évtizedében még a nyugati vármegyékben sem korlátozódott a protestáns vallásgyakorlat az 1681. évi XXVI. törvényben kikényszerített artikulás he-

⁵ Klein Gáspár: Az államtanács állásfoglalása a protestánsok külföldi iskoláztatásával szemben. Egyháztörténet, 1943. 204–225.

⁶ Szekfü Gyula: A tizennyolcadik század. =Magyar történet VI. Bp. 1932. 297. – Benda Kálmán: Kálvin és a magyar rendi ellenállás. História 1983/5. 54. – Ráczy István: Az ország iskolája. Debrecen, 1995. 98.

lyekre,⁷ így egyes dunántúli katolikus esperesi körzetekben az ellenreformáció több évtizedes térhódítása ellenére is 20–30 faluban működött még protestáns lelkész vagy tanító.⁸ A Rákóczi-szabadságharc idején feléledt vallásgyakorlat 1681-es szorítása önmagában is a protestánsok harmadát némította el.⁹ A jelek szerint a század derekán fokozódott az egyházpolitikai nyomás. Erdődy Gábor kíméletlen fellépése után 1750-ben Padányi Bíró Márton püspök -aki főispánként megfelelő hatalmi eszközökkel is rendelkezett- már minden eljárást legálisnak tekintett a herezis visszaszorítására, így a fizikai megsemmisítést és a testi büntetést is. Az egy akol, egy pásztor elve hatalmas lendülettel érvényesült, a hivatalviselésből és céhekből kizárás, városi polgárjogtól megfosztás, egész jobbágyfalvak földönfutóvá tétele -az utóbbira még 1770 után is volt példatemplomok, iskolák tömeges elvétele és korlátozása, a könyvcenzúra alkalmazása, a konvertiták bőkezű jutalmazása, a vegyesházasságokkal és az árvákkal kapcsolatos visszaélések útján. Levelei tanúsítják, hogy Mária Terézia haláláig óvta utódját a tolerancia bűnétől, amely szerinte mindent romba döntött volna¹⁰, így egyházának erőszakos terjeszkedését soha nem korlátozta a hazai és külföldi protestánsok által remélt mértékben. 1752-ben vették el a pápai, ceglédi, paksi, és szalacsi gyülekezetek templomát, üldözték el a Pápai Kollégiumot, tiltották meg a Debreceni Kollégium városi támogatását, bénították meg a helyi nyomda működését, de folytonos bizonytalanságban tartották Patakot is, alapítási engedélyeit hiányolva. 1752-ben tartóztatták le a templomok elvételét panaszló Polgári Mihály mezőtúri lelkészt. Az utóbbi eset szoros kapcsolatban volt Visnyai János debreceni legátus elfogatásával.

Polgári Mihály 1752. június 11-én a reformátusok sérelmeiről prédikált, a végző veszedelemről, melynek enyhítésére a felső hatalmakhoz való fohászkodásra intette hallgatóit. Beszédében arra emlékeztetett, hogy amiképpen az Úristen egy szerény grófi család fejére koronát helyezett, ugyanúgy el is veheti azt. Egy fültanú, egy bizonyos Mackdermoth nevű, toborzó körúton lévő zászlótartó feljelentése nyomán a bíróság igazolva látta a felségsértés tényét, ráadásul a felsőországi hatalmak említése valóban könnyen volt magyarázható az ellenséges poroszokra. Július 18-án a kancellária bevonásával miniszteri konferencia ült össze a prédikátor ügyében, amely tanácskozás részletesen meghatározta a teendőket. Az egri tömlöcbe zárt lelkész azonban augusztus 16-án megszökött, Poroszországba, majd Svájcba, végül Hollandiába menekült. A porkolábot Mezőtúr előjárói veszteget-

⁷ Magyar törvénytár. 1657–1740. Bp. 1900. 287.

⁸ Szekfű Gyula: i.m. 297–298.

⁹ Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. 1980. 79.

¹⁰ Magyarország története. 1686–1790. Főszerkesztő Ember Győző – Heckenast Gusztáv. 2.k. Bp. 1989. 861.

ték meg, de Domokos Márton debreceni főbíró is többször kelt át a csegei révén Polgári Mihály ügyében. Barkóczy püspök három-öt fokozatú kínvallatásnak vetette alá a szökés után elfogott túri előjárókat. A döntő lökést az ő fogvatartásuk és a velük szemben alkalmazott kegyetlen bánásmód adta meg a Bujdosó-Pető-Törő- féle parasztfelkeléshez. Így szólt a túri református egyház gondnoka, Törő Pál üzenete Pető Ferenchez, a vásárhelyiek fejébe: „Oda a praedikátorunk, oda Bíránk, már tartunk, hogy egyenként el hordanak minket.”¹¹ Bár Törő Pál a környék leggazdagabb emberei közé tartozott, a résztvevők többségének vagyoni helyzete gazdasági motívumokra is enged következtetni. Ilyen háttérre utal, hogy a református diákságot nem számítva elsősorban azok mozdultak meg, akiknek az életükön kívül viszonylag kevés veszíteni valójuk volt. Az egy-két kivétellel református felkelők esküformája azonban a szintén vallási hátterű 1735-ös felkeléshez hasonlóan csupán azt deklarálta, hogy „pro Fide, Confessione, et Religione sua Kuruczones futuri sint.”¹² A latin nyelvű kihallgatási jegyzőkönyv „Paulus Törü” sérelmei között, a túri lelkész elfogása mellett a győri és ceglédi templomok elvételét, a kálvinisták gyöngyösi sanyargatását is említi.¹³ A szervezkedésben részt vett a túri iskola tógátus ifjúsága, akik legalább száz debreceni diáktársuk csatlakozásában bíztak. A „feltámadás” indítását -talán nem véletlenül- 1753. június 11-re, Polgári Mihály felségsértő prédikációjának évfordulójára időzítették, majd az időpontot kényszerűségből néhány nappal előre hozták. Az események egyik fő szervezője Bujdosó György a szembesítéskor Visnyai János szemébe mondta, hogy húsvét körül látta Mezőtúron. Akár így történt, akár nem, a vásárhelyi iskola egykori növendéke a hónapokon át tartó szervezkedésről minden bizonnyal hallott túri deáktársaitól, akik közül Demők Jánossal – ha hihetünk a jegyzőkönyvek szövegének- személyes ismeretségben volt. A vallomások szerint pontos részleteket ismert a szervezkedést előkészítők évekkal korábbi törökországi utazásáról is, amely kísérlet a Rákóczi-emigráció és egy esetleges külső katonai támogatás megnyerésére irányult. Visnyai -aki három héttel húsvét előtt hagyta el Debrecent, így valóban járhatott Mezőtúron is- egyértelműen hangot adott a poroszok iránti rokonszenvének, sőt utalt a protestánsok külföldi támaszaira. A képzett katonai vezetés hiányában csúfos kudarccal végződött megmozdulás résztvevőit Budára kísérte és jelen volt, mikor az ócsai bíró szót emelt a foglyok szoros megkötözése miatt. Az eseményekért a diák a katolikus püspökök mohóságát okolta. Amint Paulovics Mihály, Jursza János és Takács Zsófia alább közölt vallomásából kiderül, Visnyai a protestánsok üldözésében (kissé leegyszerűsítve, a „templomok elvételében”) látta a „kurucság” újraéledésének okát, és azt hangoztatta, hogy

¹¹ Magyar Országos Levéltár Acta Particularia A 93. 50. csomó.525. 698.p.

¹² Uo.671. Verzo.

¹³ Uo.696. verzo.

mindaddig várható a folytatás, amíg nem enyhül a felekezeti elnyomás. Az udvart óvatosságra inthette riadalmat keltő állítása, amely szerint Monoron és más községekben a református ifjúság katonai kiképzésben részesül. Bár elkeseredésében, néhány pohár bor után könnyű prédája lett a hitvitát kezdeményező majsai mészárosnak, a per során mindvégig óvatos bölcsességet tanúsított, még az ajánló levelét kiállító debreceni professzorokat is ügyesen mentette. A terhelő vallomások ellenére Visnyai semmit sem látott, semmit sem hallott, soha nem járt tilos helyeken, és minden vádat következetesen tagadott egészen a kínvallatásokig. Ekkor is előrevívó megoldást talált. A kínzások hatására minden alkalommal a lehető leggyorsabban bevallott mindent amit csak kívántak tőle, -többek között azt is, hogy Debrecenben találkozott a szökésben lévő mezőtúri lelkésszel, Polgári Mihállyal- majd a bíróság előtt újból és újból visszavonta a kicsikart vallomást.¹⁴ Ennek ellenére súlyos büntetést kapott: 10 év vasban töltendő péterváradai sáncmunkára ítélték. Az örök időkre szóló kényszersorozást azért kerülhette el, mert a kínvallatással megélezett személyektől elzárkózott a hadsereg.

Az alábbi források között szerepel egy Visnyainál talált latin és egy magyar nyelvű utazási okmányul szolgáló ajánló levél. (1. és 2. számú forrás.) Az ékes magyarságú irat egy másik debreceni legátus részére kiállított úti levél volt, amellyel azonos szövegűeket százával írhattak évente. (A Református Kollégiumokban a hasonló tartalmú igazolásokat általában nem *passus-nak*, vagy *salvus conductus-nak*, hanem *patens-nek*, vagy a XIX. századtól *libellusnak* nevezték. *Patens* felíratú egyleveles formanyomtatványok a debreceni nyomdában is nagy példányszámban készültek.) Tartalmazza a válogatás Visnyai kétrendbeli kihallgatásának jegyzőkönyvét (3.-4. sz.) és az ellene tanúskodók három vallomását. (6.-8. sz.) Forrásértékét tekintve kiemelkedik a sorból Tatai Csirke Ferenc prófétikus igehírdetése, (5. sz.) amely a fájdalmas valóság kíméletlen feltárásával a XVIII. század legnagyobb hatású magyar református egyházi beszédeinek egyike lehetett. Terjengőssége megfelelt a kor gyakorlatának, mondandója pedig aktualitása miatt nem csupán lelki értelemben volt mozgósító erejű. A reformátusság térvesztését hirdette és európai példákkal illusztrálta, hogy nagy időket látott protestáns közösségek is földönfutóvá lehetnek. A válogatást Mária Terézia Visnyai büntetését tudató rendelete zárja. (9.sz.)

A szöveg közlése betűhív. A közlemény csupán a hiányos központozás, és a rendkívül szeszélyes ékezethasználát értelemzavaró következetlenségeit korrigálva tért el az eredeti sajtóságtól. Egyébiránt az esetlegesen váltakozó helyesírási megoldások azonos forráson belül is változatlanul maradtak.¹⁵

¹⁴ Wellmann Imre: i.m. 197. és 205.

¹⁵ Pl. „nyötelen”, „Szexárd”, „Szigedség”, „innéd”, „ati”, „ami”, „tőlünkis”.

Források

1.

*A Debreceni Kollégium professzorainak ajánló levele Visnyai János részére.*¹⁶

Benigni Lectori – Salutem et felicitatum perpetuam.

Praestantissimus atque Doctissimus Juvenis Joannes Visnyai septennii spatio in scola nostra versatus, virtutibus quibus nobis omnibus amabilem sese reddidit, id denique consecutus fuit, ut tandem meritis, testimonio minime fucoso ornaretur. Cum enim ad studia doctrinarum non speruenda incumberet diligentia, profectus scit pulcherrimos adeo-quidem, ut, nisi sese post hac immutaverit, quod nullo modo veremur, in iis censeri queat quibus de meliore luto finxit praecordia Titan. Morumquoque ad honestatem compositorum et vitae, quam prae se tulit integritatem, ut apud nos bonos omnes sibi conciliavit; ita quin aliorum, quibus posthuc innotescit amorem alliceat nulli dubitamus. Tu quoque igitur Lector Juvenem optimum benevolentia Tua; qua minime indignus est, complectere.

Vale.

Ad Diem 13. Junii anno 1752.

Ita testantur

Collegii Reformator. Debr. professores

Samuel Szilágyi

Stephanus Szathmári

Stephanus Hatvani

2.

*Szathmári István professzor úti levele Szilágyi István legátus részére.*¹⁷

L(ectori) S(alutem).

Oh mely szépek az Evangyeliom Követének lábai, a ki békességet, jót és örömet hirdet. Minékünk aranyunk és ezüstünk nintsen; hanem ennek a drága Evangyéliomnak Követivel Szilágyi Jánossal kívántuk ... Szent Gyülekezetet mind gazdagítani, mind pedig sok kisirteteiben vigasztalni. Kérjük is a Szent Ekklesiát, hogy míg el nem fogynak az Igaz Evangyélisták a Krisztus Eklésiájának mezejéről, kedveltessék ő mint Krisztusnak eleven képe, és a midőn a Szenteknek Lelkieket vet, vessenek a Szentek is ő néki testieket, hogy

¹⁶ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL) Acta Particularia A93. 50. csomó. 409.

¹⁷ MOL. Acta Particularia A93. 50. csomó. 410.

az Istentül száz annyit végyenek. Mi pedig azt kívánnuk, hogy a minden vizsgáztatásnak Attya, adjon Kegyelmeteknek vigasztalást a szomorúságban, szabadulást a nyomorúságban, kegyelmet az élet beszédének meg tartására, örök életet ama Mennyei Kanahánban.

A Nemes Debretzeni Collegiumnak professori

Per Stephanum Szathmári

Anno 1753. 29. Martij.

3.

*Visnyai János kihallgatási jegyzőkönyve.*¹⁸

Benignum Examen. Anno 1753. Die 15-ta Mensis Julii in Cumanicali Possessione Félegyháza ab infra nominandae personae sequens exaudivi Benignum examen.

Interrogatio

Kinek hívnak tégedet?

Responsio

Visnyai Jánosnak

Hol jártál?

Cantalni, conditiot keresni öszve jártam Komárom Vármegyében alsó Baranyában, Pest mellett levő Szigedségben levő Ecclesiákat.

Mennyi számu pénzt szerzettél alamysnában?

Tizenkilencz vonásforintokat, és 12 fél garasokat.

Mire? és hova fordítatott volna azon pénz?

Élelemre és ruházatomra.

Hová való? és mely helységnek Notariussa az? a' kinek neve a' passusodon vagyon Nagy István fel téve?

Tekintetes Komárom Vármegyében Nagy Keszi névü Helységnek Notariussa azon Nagy István nevü ember.

A mely más rendbéli passussod vagyon sub Dato Diei 13 Junii 1752. a' Professor Uraimék valóságos subscriptiojok é? tulajdon saját kezeikkel vagy nem?

Én nem tudom az é vagy sem, mert ezen passust vagy is inkább recommendatoriat, én igyenessen Professor Uraméktul kezemhez nem vettem, hanem más Deák attá én nékem, a mely Deáknak sem kereszt, sem vezeték nevét nem tudom, azt sem tudom hol vagyon.

A mult harmadik éczaka Majjsai Vendégfogadóban mit? és minémü dologban levő beszédeit(!) voltak?

¹⁸ MOL. Acta Particularia. A93 50. csomó. 407–408.

Én ámbár minémü dologban vádolyanak engemet semmi gonoszt nem beszélgettem, egyedül: hogy mostani föl zendülésről ottan borozó Mészáros Ember beszélgetett vélem, én arra azt feleltem, hogy ezen főzendülésnek talán az az oka, hogy a Templomokat szedik. Bolond az az Ember, aki ezen zendüléseket föl indította.

Még is kérdezlek, vald meg igazán igaz vezeték neved e az? Visnay János?

Igaz Vezeték nevem az én nékem, és az atyám is Visnay János, aki most is él Ipp névü Helységben Praedicator Tttes Kraszna V(ár)megyében.

Másodszor is kérdésztelek, és intlek Professor Uraimék(nak) saját kezeiknek subscriptioja é az? a' mely subscriptiok recommendatoriadon vannak.

Nem az a mint mondtam, hogy más Deáktul került kezemhez.

Honnan jöttél Maysára, és voltalé Halason?

Halason nem voltam, hanem egyenessen jöttem Földvárul Maysára, és által a Tiszán Szándékosztam menni Szentesre.

Martinus Mihalovics Dictus Minor. Cumaniae Ordin. Jurassor.

4.

Visnyai János második kihallgatásának jegyzőkönyve.¹⁹

Examen Joannis Visnyai Studiosi Togati

Mi neved? hova való vagy? hány Esztendős, házas é, vagy nyötelen? Mitsoda vallásu?

Visnyay János, Ipp nevő helységéből Kraszna Vármegyéből oda való Praedikatornak fia vagyok. Valami 25. esztendős vagyok. Nötelen. Kálvinista.

Miért estél rabságban?

Én Budára jöttem egészségtelen állapotomban főredni, innéd vissza akartam menni Szentes felé, mindhogy Debreczemből lett indulásomkor csendes idő volt, olyan Passus nem vólt én velem, á micsodás kivántatot vólna hirtelen lett föl háborodot circumstantiákra nézve, arra nézve fogattattam megh Majsán Kis Kunságon.

Rabságod előtt való időkbén, hol, és mi dolgokban jártál?

Debreczemből indultam Husvét előtt három héttel, egyenessen jöttem onnan Budára, a' hol egy nap mulattam, azután mentem Komárom Vármegyében, onnan Csalókközben, onnan Szigetségre és alsó Baranyaba, az Ecclesiakot látogattam, énekelve, Praedicalva költséget szerezttem, az után újra Budára jöttem, itt mulattam harmad napigh fördőben, ugy vissza tértem Debreczenben Szentes felé.

¹⁹ Mol. Acta Particularia. A 93. 50. csomó. 639.

A mely pénzt adogattak helységbéliek, mi végre fordítottad? Mire kérted?
Pénzt kértem ruházatomra, és tudományomnak elő mozdítására, Szereztem mind egy 18. forintokat.

Nem de nem te voltál hir hordozója ennek az föl indulásnak, kitül küldettétél arra?

Nem voltam hir hordó, nem is tudtam egyébként a' föl indulást, hanem Pesten hallottam.

A midőn 13dik napjára Julius havának most folyó Esztendőben következet étzakán Majsay Vendég fogadóban voltál, ki volt társod? és ki völt jelen?

Én magham érkeztem a' Vendégh fogadóban, oda jöt hozzám egy Majsay Ember, akit Mészárosnak mondottak.

A mely Mészárossal beszélgettél ottan, hova való völt? S, mi Neve?

Már megh mondottam.

Miképpen hoszta elől a' beszédben, most raboskodó, s-kurucz név alat föl támadott társaidat.

Azon szerint hoszta elé, hogy szintén akor valami Sipos megh fogattatott, a'ki gyanusághban völt hogy eő is a kóborlók közül való vólna. Tudakozta azután, miért támattak vólna 'a kóborlók átkozodván ellenek. Én feleltem, azért, hogy Ész nélkül való Emberek, és Törvényhez nem értenek, s-az után mondottam, hogy én jönnék Tetétleni Vendégfogadóbul, a' hol megh háltam, ott megh szállottak Miser névő Győry Emberek, azok eleiben jöt Gőblyek²⁰ előt járo Lovas Legények, attul hallottam, minek utánna szomoruan elő hoszta volna a' kóborlónak föl támadását, azt-is szó közben mondotta, hogy ebben a' föl támadásban valamely része volna Groff Karolinak-is.

Ki völt elől járójok, Vezérek, és Indétójok ezen föl támadóknak?

Én nem tudom, nem-is hallottam előb felőle, hanem mióta rabságban vagyok Rab társaimtul.

Tudodé, vagy hallottad é, és kitül, mi oka lehetet ezen föl támadásnak?

Semmit sem hallottam.

A mely Két rendbéli Passus Levél megh fogattatásod alkalmatosságával nálad találtatott, tudván hogy nem azok által irattatott kik alá vannak írva, hogy mertél azok mellet az országban járnai.

A. bető alat lévő Passus mongya, hogy mégh Debreczemben, valamely Deák által irattatot, de csak Probának okáirt, és megh maradot sebébe, Pecsétes albára irattatnak mongya.

Az B. bető alat Passust mongya, hogy az eő saját írása, azt azért írta, hogy hirtelen föl zendült hirekre Passus nélkül sehova nem indulhatot bátran, a'

---

²⁰ Hízlalt ökrök.

Pöcsét rajta vala mely Iskola Mesteré, se a' Mesternek nevére azomban, se a' helynek reá nem emlékezik.

Hol vetted és minémű szin alatt szerzedet ezen Passusokat?

Már megh mondotta.

Mi nevő Városokban és falukban jártál ezen hamis Passusok mellett?

Másut sehol Passust nem kértek tőlem, csak Majsán a' hol megh fogattattam.

Mi dologban jártál, és mi szándékom volt utazásodban?

Mind Szegény Deák jártam az Ecclésiákat, szándékom volt, hogy tanulni igyekeztem.

Mi neve azoknak, és hova valók azok, kiknek hírt vittél most raboskodó, kurucz név alatt föl zendölt, és föl támadot Vásárhelyi és Turi Lakosok felől?

Nem vittem semmi hírt, nékem semmi közöm nem volt azokhoz, és semmi rossz Propositumom.

Azoknak szándékot tudad-é és minémű volt?

Nem tudom, ott sem voltam soha a' hova valók azok.

Nem de nem azoktól voltál küldetve, hogy szándékjokat, más helységeknek is tudtára adgyad?

Nem.

Molnár Mihalt és Nagy Györgyét ismered é, ezek voltak e egy szövetségben a' megh irt dologban?

Nem ismerem.

Számláld elő azon helyeket, a' mellyekben voltál, és Baranya Vármegyében hol voltál?

Debreczenből mentem Füredre, Poroszlóra, Átánra, Nánára, Jász Berényben, Czeglédre, Monorra, Budára ferdőben, Bicskére, Csákvárra, Dadra, Tatára, Almásra, Komáromban, Aranyosra, Nagy Keszire, ismét Komárom által Mocsra, Kocsra, Csákvárra, Lovas Berényben, ismét Budára, Vecsére, Tetétlenre és Majsára a' hol megh fogattattam. Baranyában indultam Vecsérul, onnand Földvára onnét Bölcskére, Paksra, Duna Szent Györgyre, Szexardra és Pilisre, de Baranya Vármegyebéli helyek nem jutnak eszembe.

6. obr. 1753. Georgius Bujdosó confrontatus cum Joanne Visnyai dixit ipsi in oculos, quod illum viderit in Templo Turiensi circa Festa Paschalia anni labentis.

A mely Praedikatio itten néked mutattatik, és megh fogattatásod alkalmosságával nálad találatott, mikor Praedikállottad? hol? s-kik voltak Halgatóid?²¹

---

²¹ A kérdés más kéz írása. Válasz nincs.

In Nomine Dei Patris Filii et Spiritus Sancti. Textus Concionis Esa. 55. 6. Keressétek. / Keressétek az Urat míg megtaláltathatik, hívjátok ötet segítségül míg közel vagyon.^{23/}

Exordium.

Mindenkor van oka a Szomoruságnak, mikor az ember el-veszti, a' mit szeret. De kettős oka vagyon akkor a' szomoruságnak, a' mikor a' maga tulajdon vétke által veszti el azt, a' mit szeret, úgy hogy annak el-vesztéséért másra éppen nem nehesztelhet. E' vala az, ami ama lelki Meny-Aszonnynak olly nehezen esett vala. Cant(icum)15:6.²⁴ Zörget vala Szerelmesse az ő ajtaján, igyekezte (!) ötet álmából fel-serkenteni még pedig olyan bátorsággal és szeretettel, valamint 'a leg igazabb szerető szerelmessétül kívánhatott. V. 2. De ő mentegette magát és az eő meglátogatásának idejét elmúlatta V.3. Elment azért az eő héjában zörgető Szerelmesse is, és akkor észre vette ugyan magát a Lelki Meny-Asszony, de már igen későn.

Oh micsoda bánatot, micsoda szomoruságot okozot ez eőnéki, micsoda restséget, micsoda háládatlanságot hányhatott 'a maga szemire. De még az csak kezdete volt 'a gonoszságoknak, amellyek az eő Szerelmessének el-vesztésébül és elmenetelébül következtek. Halyátok meg mint jára azután.

K(edves) Halgatóim! Ebben az énekek énekérül irott könyvben mindenek mélységes Lelki titokkal tellyessek. A' Völegény és a' Meny-Aszon az Ur Jesus Krisztus és az anya Szentegyház. A' Meny-Aszonnak restsége és szeretetlensége a ki az eő Szerelmessét igen későn kereste, erre tanét minket, melly káros és igen veszedelmess légyen az Ur Jesus Kristust el igazétani mikor 'a mi ajtónkon zörget, nem hallani az eő szovát, mikor minket hívogat, egy szóval későre hallasztani a' megtérést.

Oh melly drágában tellik az a' Lelki restség az Anya Szentegyháznak és melly sokszor tapasztalta az Eklesia ennek káros voltát a' maga példáján. Ne mennyünk mesze ennek a' mi édes Hazánknek és abban lévő Isten Anya Szentegyházának szintén végső veszedelemre közelgető romlásáért, mert ennek a'

²² MOL. Acta Particularia A 93. 50 csomó. 639.

²³ Az eredeti forrásból hiányzó, vagy a mondandó lényegét csorbító rövidítéssel leírt bibliai textust zárójelben közlöm a Tótfalusi Bibliából, a lapszám megadásával. Szent Biblia... Amstelodám, M.Tótfalusi Kis Miklós, 1685. 730. (A továbbiakban Tótfalusi.) Amennyiben a szövegben helytelen bibliai hivatkozás található -amint ez a másoló, vagy az esetleges diktáló hibájából több ízben előfordul- jegyzetben közlöm a pontos bibliai helyet is. Az iménti példával: Ézsaiás 55,6. Tótfalusi. 730.

²⁴ Hibás bibliai hivatkozás. Cant(icum Canticorum) 5, 2–6.

Lelki restségnek az egész világnak szeme előtt való példája. Ah bizony e' volt az aluszékony és Lelki álomban (lévő) Meny Aszony, a' ki az eő szerelmes Jesusát nem méltoztatta arra, hogy az ajtót néki meg-nyitná. Szóllunk még is közelib: mi voltunk az oka, akik e' világ szeretetinek, a' bűnnek csalárdságának és a' Testi bátorságnak bölcsőjében annyira elrengettyük magunkat, hogy az Ur Jesus zörgetésére előbbeni érzékenységünkben maradtunk, elunta azért a Jesus ugy láczik a zörgetést és a' várakozást, elment, és a' maga kegyelmes Jelenlétit meg vonta mitőlünk. Ez az oka, hogy reánk találtak az őrzők, kik a' várost kerülik vala. Cant(icum). V. 8.²⁵ /Megtalálának engem az őrizők kik a' várost kerülik, megverének engem, megsebesítének engem, elvövék az én fedelőmet tölem az köfalnak őrizői./

Oh ti sákruhabajáró urnak papjai! Sionnak Siró Szüz Leányai! Istennek sok helyeken elvétettetett, sok helyeken bézároltatott Templomi! Jesus Kristusnak elszéledett, pásztorá nélkül való Bujdosó Juhai, édes nemzetünknek gyázban borultt Gyülekezeti. Ti vagytok ennek tanubizonyosági, ti Jerusalemnak Leányi, akiket az őrzők megvertek, és megsebesítettek, a' kiktől elvonta magát ama Szerelmes. Keresitek eőt, de nem találjátok. Kialtyátok, de nem felel meg tenétek. Ti tanéhattok minketis és más Nemzetségeket is, hogy vagyon ideje a zörgetésnek, vagyon ideje a halgatásnak, vagyon ideje 'a keresésnek, vagyon ideje 'a megtalálásnak, amely mikor egyszer el mullik soha többé vissza nem jön az egyszer elmentt alkamatos idő.

Nem tudom K(edves H(allgatóim) mitsoda szivvel érzi, és micsoda szemmel nézi a' más nemzeteségbeli Re(form)ata Eklesia a' Magyar Eklesiának siralmas állapotját. De azt az egygyet bizonyal tudom, ehez az aluvó és rest meny-Aszonyhoz felettébbis hasonlatosak vagyunk. Hallyuk hogy zörget a' mi Szerelmesünk, és mit mond minékünk: Nyisd meg nékem Szerelmes Hugom, én Mátkám, én galambom. V.2. De a lelki álomban, és az mélséges testi bátorságban bé merült élet nem egyebet, hanem álmélkodásra mutató érzékenséget mutat. Mely igen félő tehát, hogy mi tőlünkis el ne menjen a Lelki Vőlegény, és el ne jöjjon az a siralmas idő, amelyben keressük őtet, de nem találjuk. V. 6. Soha azér nem volt Szükségesebb minékünk Isaias Profétának az az intése, mint ebben a mostani időben. Keressétek az Urat, mig meg tanálljátok. E mi édes Nemzetünkben már nagyobb részében el nyomattatott Evangéliomi igasság,²⁶ a félelem miat ájult igaz Ecclesia, a mi tántorgó és ingadozó állapotunk, sok fenyegetésekkel és kemény parancsolatokkal meg erőtlennítették békességünk és szabadságunk, kiváltképen az Istennek fejünk felett le nyujtott boszú álló karja,

---

²⁵ Énekek éneke 5,7.

²⁶ A vizsgálatot végzők aláhúzása az eredeti szövegben.

egy szóval minden dolgunk, valamelyeket magunk körül látunk, igaz, de siető megtérésre hívnak bennünket, és azt kiáltják minékünk: Keressétek.

Nosza tehát Kedves Halgatóim elmélkedgyünk ugyan valóságos figyelme-tességgel az Urnak félelmében erről a fontos leczkéről, a melyet az Isten az ő Szent Prófétája által adott előnkben, hogy pedig annál jobban meg érezhessük mit kíván az Isten ezekben a beszédekben mi tőllünk, jegyezzük meg a Profetának szavaiban két dolgokat.

Először. Mit tészén az Istent szeretni, és mit teszen az Istent keresni midőn meg találtathatik, segítségül hívni midőn közel vagyon. Mely szóllásnak formá-ja, amint láttyuk világossan, azt jelenti, hogy vagyon olyan idő a melyben az Isten meg találtathatik, vagyon olyanis, a melyben nem találtathatik meg. Ez az olyan igasság a melyet méltó bizonyára a bünösök lelki ismeretire meg mutogatnunk. És én boldognak fogom tartani magamat, tiis boldognak tartjátok aszt az órát, ha vagy mindnyájatokkal, vagy tsak némellyetekkel ti közületek el hitet-ném ezt az igasságot, mert ebből csalhatatlan képen fogna következni, hogy most keressük az Istent, a midőn meg találtathatik, most hijuk segítségül mig közel vagyon, félvén bizony méltán, félvén attól, hogy eljő az idő a melyben igen későn, és hijában fogjuk keresni.

Oh irgalmas, és mi hozzánk közel való Isten, te hozzád megyen minden test, tenéked esedezik minden Szent. Még a' meg találásnak ideje vagyon, most va-gyon az alkalmas idő, most vagyon az idvességnek napja, tegyed azért ezt az órát olyan boldoggá és üdvösséges idővé, hogy a midőn keresünk tégedet talál-hassuk meg a te kegyelmedet. Felellyed azt minékünk; Én vagyok az ti üdvösségtek. Ámen.

Quod attinet ad primum. Mit tészén tehát az Istent keresni? Tészen először nem tsak annyit, mint az Istent meg ismérni, vagy az Isten isméretit keresni, ut Actor 17,26–27./Hogy az Istent megkeresnék, ha valami-módon megtapasztal-ván őtet megtalálhatnák; jóllehet bizony nem messze vagyon mindeniküktől.²⁷ / Hanem azt az Istent keresni tészí, az egyszer meg ismért Istent, minden engede-lemmel és tisztelettel szolgálni. Ebben az értelemben vetettetik in tota Sacra Scriptura V(eteris) Testamenti valahánszor szó vagyon azokról akik az Urnak nevét, az Ur orczáját keresni mondattatnak. Jelentetnek az által az igaz hivek és kegyes Emberek, akik Istent minden közönséges gyülekezetben, mind magányossan igazán tisztelik. Az Istent keresni teszen másodsor, az Isten ir-galmasságához folyamodni, és azon igyekezni, hogy a bünös az Istennel meg békélhessen, az Istennek kegyelmében lehessen. És a szóllásnak formája jelenti azt az iszonyú nagy közben vetést és távul létet amely az Isten között és az bünös között természet szerént vagyon. Azt az közben vetést, és különbséget

²⁷ Actor(rum Apostolorum). Apostolok cselekedetei 17,27. Tótfalusi 1061.

jelenti mondom e szóllásnak módja, a mely nem annyira az Istennek véghetetlen tökéletességéből és ami semmiségünkben, hanem sokkal inkább az Istennek tökéletes szentségéből és igazságából, és ami bűnös voltunkból származik. Mert ámbár mi az Istenhez semmik, és a semminél alább valók vagyunk, de ha szentek, és bűn nélkül volnánk, úgy mértékelné az ő Felsége(s) voltát az ő jósága, hogy ellent nem álván, mi ő hozzá közelitenénk. De a bűn olyan morális, az az Istennek tökéletességével ellenkező közben vetést szerez mi bennünk, úgy hogy mi emberek természet szerént szerettyük azt, a mit az Isten gyűlöl. Az Isten a Szentséget szereti, mi gyűlöljük, ő az igazságtalanságot és tisztátalanságot gyűlöl, mi ebben gyönyörködünk. T.i. a mi természeti romlottságunkban. Más részről ez az közben vetés ebben áll, hogy mivel mi bűnösök az Isten büntetésére érdemesek vagyunk, lehetetlen tehát hogy az Istennek mint igaz Birónak egyessége legyen mi velünk. Lehetetlen az is hogy miis az Istentül mint igaz és bosszuálló bírótul, a bűnért ne félljünk és ne rettegjünk, és ebből a félelemből következik imár hogy az Istent futtyuk és kerüllyük mint Ádám.

Ennek a kétféle közben vetésnek és ellenkezésnek már amely vagon az Isten között és mi közöttünk, nem különben hanem két dologgal kel el hárit(tat)ni. Az Istennek irgalmosságának, ami bűneinkért való elégséges elégtétele által. E veszi már el az Isten részéről ezt az ellenkezést a mely szerént az Isten az embert a bűnért gyűlöl, és magátul elüzi. Az Ember részéről pedig azt a félelmet, amely miatt az Ember az Istent mint igaz Birót kerüli. Mert minek utánna mondja az Ember, hogy ő érette az Isten igasságának elég tétetett, már az Istenhez mint megengeszteltetett Birához, sőt Attyához ismét közelget. Másodsor, el vétetik az a közben vetés az élet meg ujitása, és a meg Szenteltetés által, amely az embert a bűnről, az igazságtalanságtul el vonnya, annak indulatit, kívánságit és akaratyát az Isten akaratyához hasonlónvá, és azzal meg egyezővé teszi. Akkor már nem áll el-lent az Isten Szentsége és igassága, hogy az Emberrel egyessége ne lehessen.

Az egyik akadált ami Urunk Jesus vette el, mikor mi érettünk meg holt, és az Isten igasságának ami bűneinkért elegett tett. A másik akadállyt, mint mondám a meg térés, és szent élet háritya el, a mellyet jóllehet a Szent Lélek munkálkodik mi bennünk, mind az által, mivel nem lézsen az, nemis lehet a' mi munkánk, és akaratunk nélkül. Innen vagon hogy a Szent Irásban a meg térésre, és a Szent életnek követésére oly gyakorta intettünk. Jertek térjetek meg, és közelitsetek az Istenhez. Keressétek az Istent, utánna veti a Próféta, hijátok segítségül. Ez is szinte oly közönséges és széles értelmű az O. Testamentomi Irásokban, mint az Istennek keresése, úgy hogy magában foglallya az egész Vallást, kegyességet, és az Isten mély szeretetit hoc sensu.

Valaki az Istent tiszteli, szolgállya, a miképen az Isten kíványa és parancsollya: idvezül. És így mikor Esaias mondja Sidóknak, azzal együtt minden bűnösök(nek) Keressétek hijátok, az Istenhez való minden tiszteleteket és

kötelességeket adja elejében. Bizonyára méltó intés, igaz parancsolat. Ugyan ha az Isten legfőbb jó nem volna, vagy ha mi az Isten nélkül el lehetnénk a mi meg boldogíttatásunkra nézve, vagy ha a bűnök által nem igen mesze távoztunk volna az Istentől, vagy ha minden gond és munka nélkül meg találhatnánk az Istent, úgy talán nem igen nagy szükségünk volna erre az intésre: Keressétek az Urat.

De nem gondolok közületek olyan bünt utaló, magát, vagy e világot olyan vak szeretettel imádó embert, aki ez csalhatatlan igasságot ne hinné. Először, hogy mi az Istennel való egyességen kívül nem lehetünk. Másodsor, hogy ami természeti romlottságunk, és abból származott ezerszerte való ezernyi ezer meg újítatot cselekedet szerint való bűneink, és minden napi eseteink felette mesze vetettek minket az Istentől. Kicsoda mondom közületek, aki merné tagadni ezeket, hogy nem méltó, és nem igaz intés ez: Keressétek az Urat. A mitsoda szorgalmatossággal keresitek a világi jókat, a mellyeket gondoltok, hogy titeket valamely részben megronthatnak. Mit nem próbáltok meg, mit nem szenvedtek el valamely haszontalan jóért, a mely tinektek csak rész szerint való meg boldogulástok. Nem cselekedtek meg mindeneket, (hogy) a mit el vesztette(te)k, azt meg találhassátok, vagy ami nélkül szüőköltötök azt meg találhassátok? Hát méltóe az Isten olyan keresésre, mint ami(vel) a világ boldogságát keresitek? Meritek-e mondani vagy gondolni, hogy nem ér az Isten annyit mint a világ javai? Mi, akik természet szerént bűnben születünk, bűnben nevelkedtünk és bűnben el merültünk, nincsen-e közben vetés az Isten és miközöttünk? Azért ideje, hogy keressük az Istent. Keresni az Istent három dologból áll: első az igaz hit által, második az Istentől rendeltetett eszközök által, harmadik a megtérés, és szüntelenül követtyei által. De jól kel ezt minden Istent Szerető Emberek(nek) feljedzeni: 1-szor, hogy ezen dolgokat nem szabad egy mástól el szakasztani. 2-szor, hogy ugyan ezen három dolgot álhatatossan és szakadatlanul kell mind végig gyakorlani. Keresi hát az Ember először az hit által. Zsidókhoz 11,6. A hit nélkül lehetetlen etc./Hit nélkül pedig lehetetlen dolog, hogy valaki önéki kedves legyen...²⁸/ De aki az Istent meg akarja találni szükség a Kristusban, és Kristus által szeretni. Joan. 14. /Monda néki Jézus: Én vagyok az út, az igazság, és az élet: senki sem mehet az atyához, hanemha én általam.²⁹/ Mert keresni az Istent, szinte mint az Isten irgalmasságához folyamodni. Már pedig lehetetlen, hogy a Kristuson kívül a bűnöshöz irgalmasság legyen, mert Cor. 5,1-7.³⁰ Ezen kezgyük el tehát az Istennek keresését, hogy ami hitünket, ebben az egyedül való idvözítőben, ami bizodalmunkat és az Isten irgalmasságához való folyamodásunkat egyedül az ő érdemiben helyheztessek. Ölellyük meg hitünk(nek) karjai-

²⁸ Pál levele a' Sídókhoz 11,6. Tótfalusi 1157.

²⁹ János 14,6. Tótfalusi 1029.

³⁰ 2 Kor. 5:1-7. Az idvességnek bizonyos reménységéről...

val ő benne, és ő érette kérjünk az Istentől kegyelmet ama Publicánussal³¹. Isten legyen irgalmas azért, a kikiről mondatik. Math 3,17.³² Keressük az Istentől először rendeltetett eszközök által, úgy mint az Isten beszédének figyelmes halgatása, az Istennek minden közönséges magányos tiszteletinek szorgalmatos gyakorlása, kiváltképpen a könyörgés által. De ezek iránt az eszközök iránt veszedelmes tévelygésben vannak az emberek. Mely sokan, és leg többen kárhuzatos(an) az egész kereszténiséget ezen eszközökben helyhezteszik.

A Templomban járni, tanításokat halgatni Sacramentummal élni, reggel estve könyörgeni. Némely keresztények(nek) ebben áll kegyessége, az igaz élő hit pedig, a keresztényi szeretet, s a jó tselekedetek, a belső Szentség ingyen sem találhatik benne. Szájok közelit az Istenhez, de szívek távul van tüle, ajakikál tisztelik az Istent, de cselekedetikkel boszúsággal illetik. A Templomban láttatnak Cristianusok(nak), a magok házánál Publicanusok és azoknális alábbvalók. Higyétek ó Keresztények hogy ez nem egyéb, hanem a kegyességnek lárvája.³³ Minden ditső(?) dolgokat csak a külső dolgokban helyhezteszik, el választották egymástul kiket az Isten egybe kötött. Hallyátok mit mond maga az Isten. Prov. 2, 8–9. Halgasd szerelmes fiam a te anyádnak bölcsességét. / Hallgasd szerelmes fiam a' te atyádnak bölcsességét, és a ' te anyádnak oktatását el ne hagyjad.³⁴ / Hát ha már ami ti bennetek legszentebb, legjobb, ati könyörgéstek utálatos az Isten előtt, kérlek minden egyéb reménségtek mitsodás lészen? Azért ha ezekkel az eszközökkel hasznossan akarjátok az Istent keresni, legyetek olyanok a Templomon kivülis, a mi némünek az Isten előtt mutattyátok magatokat. Ne reszeszéték be csak a templomban a ti kegyességteket, ha az Isten oltárához közelitetek, mossátok meg a ti kezeiteket az ártatlanságban Soltar 26,6. Kiváltképpen intézéték az Isten akaratyához a ti könyörgésteket. Legyetek ebben buzgóok, szolgálmatosok és tökéletes szívűek. Amit az Isten előtt mondanak ati ajakitok, és szóllanak ati szátok, egyezzenek meg azzal ati életetek.

Nem szükség hogy én az ilyen könyörgésnek hasznos és hathatós voltát sok beszédekkel mutogassam, csak épen ez egyet emlitem, hogy Semmi nyomorúságokban bátorságos helyet az ellenség ellen, erősb sánctot, győzhetetlenebb fegyvert nem talált az Ecclesia a könyörgésnél. Kiváltképpen mikor az Isten el akart tá-

---

³¹ Publicanus= megvetett vámszedő.

³² Feltehetőleg másolási hiba. A Máté 3,12. versének szövege illik a megkezdett gondolathoz. Isten legyen irgalmas azért, a kikiről mondatik „Kinek az ő szőrő-lapátja kezében vagyon, és megtisztítja az ő szérőjét; és az ő gabonáját tsürébe bétakarja; a' polyvát pedig megégeti ölthatatlan tüzzel.” Tótfalusi 913.

³³ Lárva = álarc.

³⁴ Példabeszédek 1,8. Tótfalusi 646.

vozni mi töllünk, mivel tarhattyuk, avagy hogy ugy szóllyak mivel kötözhetyük inkább meg mint könyörgéssel. Mint 24,46 dicsir.³⁵ Maragy meg Uram.

Maragy meg, mikor az igasság napja el akar fejünk felet enyészni. Mivel állithassuk meg (inkább) az Ecclesiának égin, mint könyörgéssel? Amint Josue.³⁶ Nem ugy azon Isten lakik-e mostanis a menyben, a ki akkor lakott? Nem ugyan annyi ereje vagyon-e mostis a könyörgésnek mint akkor volt? Bizony ha olyanok volnának, mint azok voltak, és ugy könyörögenének mint azok, hasonló ereje volna ami könyörgésünknekis. Keressétek az Urat.

Először a meg téréssel, és Szentek(nek) követésivel. Azt jelenti világossan a Proféta mikor ami Leczkénket a következő versel magyarázza: Hagyael az álnok az ő útját. De hogy a megtérés dolgában senki magát meg ne csallya, hozzá kötöm ahoz a Szent életnek követését. Mert a megtérés, a megtselkedett bűnök és ezekért reájok következő büntetésében való bánatban helyeztetik, holott a bűnön való puszta bánat által senki meg nem találja az Istent. Judásis meg bánta hogy az ártatlan vért el adta, de azért nem tére meg. Annál felettéb, a bűnön való bánat, ha Isten szerént vagyonis, tsak első lépés a meg térésre. Némely tetemes bizonyos vétkektől iszonyodni a barmokhoz, hogy sem mint az Emberekhez illenek. Némely bűnököt kerülni, amelyeket a tisztességes életü Pogányok sem tselekedtek, nem vétkezni, amit (...) Embernek regulái, és az emberi társaságnak törvényi ellen, ez nem igaz meg térés, mert ezeket a Pogány Bölcsék soha sem tselekedték, sőt ezeknél sokkal többet tselekedtek, még sem voltak igazán megtért Emberek. Sőt meg győzzettni a büntől, fel tenni a jóra való szándékot, és azt egy ideig gyakorolni, ismét félbe szakasztani; az sem igaz keresése az Istennek, amely hasonló az olyan Ember kiáltásához, kik az ellenség-től meg győzzetnek akkor mindent igrinek, tsak hogy életeket meg nyerhették. Verbo: oh ti Esau(i) könyhulátások, Bálám(i) jó kívánságok, Achabi meg alázások, Judási bűnön való bánatok! Ti, mondom, nem igazán keresitek az Istent!

Igy keresték az Israel fiai sokszor az Istent, ut narrat Soltár 78, 34. 36. 37. Hasonlók az ilyen Emberek az ércz nemekhez, amelyek a tűzben megolvadnak, de ha a tűzből ki vétetnek, az ő előbbeni keménségekre visza térnek. Oh pedig mely sokszor, majd tsak mindenkor így térnek meg az Emberek! Oh mely sokszor a nyomorúságok(nak) nagy félelme meglágyitanak bennünket, hogy ami köny hullatásinkban ugyan meg olvadhatunk. Kicsoda ne mondaná, hogy olyankor meg térünk igazán? De majd el múlik, vagy kissebbedik akkor a nyomorúság. Sőt akkor ha elől áll az előbbeni nyomorúság, oda vadnak mind az

---

³⁵ A korabeli debreceni énekeskönyv estvéli dicsérete valójában a Lukács 24,29-re épül. „Maradj velünk mi Kristusunk/Mert már estve-felé járunk!”

³⁶ Józsué 10,12.

igéretetek, minden jóra való igyekezetek, és nagyobb léssen a bűnökben való megkeményedés, mint valaha annak előtte volt.

Annak okáért mindenkéül többet kíván az Isten. Tökélletes, minden bűnökre egyaránt ki terjedő, álhatatos, és inkább Istennek szeretetiből, hogy sem mint a bűn tételtől való félelemtől származó megtérést. Én mondom amit a Proféta kíván mitőllünk, mikor azt parantsollja: Keressétek az Urat.

Hamár azt kérditek én tülem K(edves) H(allgatóim) mikor kel az Istent ekképen keresni? Két szóval meg felelek; mindenkor, és idejében. Vagy hogy cum S(acra) Scriptura loquar, jó reggel, avagy hogy Isaias szavaival fellyek, midőn meg találtathatik, midőn közel vagyon. És ez a Szent L(etzke) második része.

Quod secundum attinet, mit tészen tehát keresni az Istent, midőn meg találtathatik? Ut supra memini, világossan azt jelenti, hogy vagyon olyan idő a melyben meg találtathatik. De csudálkozhatnék valaki első tekintettel a Profétának szavain, mert láttatik ellenkezni a Sz(ent) Irásnak más mondásával, és magának-is az Istennek más helyeken sok igiretivel. Ugyanis ha meg találtatik azoktul, kik őtet meg keresik, közel vagyon a töredelmes szivekhez. Soltár 34,19. Maga Kristus Urunk: (Mathei 7,7) kérjete, meg adatik néktek. Mi módon kel ezeket a Proféta szavaival meg egyeztetni? Hát ugyan vagyone valóban olyan idő, melyben megtaláltathatik az Isten, másszor ellemben a melyben meg nem találtathatik? De könnyü a felelet, nemis kel egyéb az említett nehésségnek el háritására, hanem csak egy el hagyott szót kel ki pótolni, és az olyan közönséges igiretnek utánna vagy alatta kel érteni Péld(ának) O(káért): Keressétek és meg talállyátok (...) ha illendőképen, annak idejében keressétek. Mikor (a) S(acra) Scriptura valamely tisztet, avagy cselekedetet parancsol, nem adja elő mindenütt annak végben vitelének módját, hanem mi nekünk kel ki pótolni, utánna vagy alatta érteni. Képtelen dolog volna ugyanis azt gondolni, hogy az Isten az embernek mindenkor kedvessen veszi könyörgését, meg halgattya, ha keresi az Istent mindenkor meg talállya, akármiképen vigye végbe ezeket a cselekedeteket.

Ellenkeznek ezek igyenessen a Szent Irással, amely ugymint nem csak a tisztet parantsollja, hanem annak végben vitelének módgyátis előnkben adgya. Így mikor azt igéri is (az 51,15.) hij engemet segítségül ate nyomoruságodnak idején. /És hij engemet segítségül a' te nyomoruságodnak idején: megszabadítlak téged és dítsőitesz engemet.³⁷/ Ezt kell alatta érteni: ha alkalmas időben és tökéletes szivel. Mert meg mondotta az Isten (Ezek. 29,9.³⁸) hogy vagyon olyan idő a melyben közel az Isten az őtet hívőkhöz. De kérlek olvassátok meg aztis,

---

³⁷ Téves bibliai hivatkozás. Helyesen Zsolt 50,15. Tótfalusi 595.

³⁸ Téves hivatkozás, l. a következő jegyzetpontot.

amit mond utána a Proféta: (Soltár 143,1–8.³⁹) kik ötet tökéletességgel híják, meg találtatik az Isten azoktól a kik ötet keresik. Ugy vagyon minden kétség kívül, de azoktól kik meg őrizik azt a Szövetséget, egy szóval azoktól kik ötet keresik, meg találtathatik. És ez már az igasság amellyet, oh mely örömet kívánnék én Minden bűnösök(nek) lelkekismeretinek megmutatni.

Két tekintetben gondolhattuk pedig ezt az igasságot, vagy egész Népre, Nemzetségre, Városra, Tartománra nézve, avagy Személy szerint akármely emberre nézve. Ami az egész Népet, Nemzetségeket városokat illeti, vagyon bizonyára olyan idő a melyben bizonyára az Isten azoktól meg találtathatik. És ez az, mikor az Isten valamely Néppel magát meg ismerteti, Szent beszédét, és Evangéliomát annak hirdetteti. Mikor abban a maga országát meg fundállya, fel állattya, Isten tiszteletinek szabadságát meg adgya. Akkor mond az a Nép és Nemzetség az Istent meg találja. Nem szükség olyankor kérdeni, hol vagyon az Isten, mert mind azok a dolgok a melyeket mindgyárast említek azt kívánnák az Isten képében. (Ésa 56,1.) Imhol vagyok én, az Isten beszéde, mely ő között hirdettetik, közel vagyon az ő szívében és az ő szájokban, az ő Papjainak, az ő tagjainak, az ő fiainak, az ő leányinak szivekben és szájokban. Nem szükség olyankor az olyan Néprek ezt kérdeni, kicsoda viszen fel engemet az Urnak hegyére, kicsoda fordítsa el minekünk a követ hogy ihassunk, mert az élő víznek kutfeje nyitva vagyon. Szabadon egyben gyűlhetnek az Istennek közönséges tiszteletire. Nem zárattatnak be a Sionnak útyai, seregenként mehetnek az Istennek házáig, örömel és dicsirettel. Soltár 45,5. Ekkor vagyon a kellemetes idő. Kor 6,2. Soltár 3,18. /Mert ezt mondja az Isten: Kellemetes időben hallgatlak meg téged, és az idvességnek napján töttem-jól te veled: Imé most vagyon az a kellemetes idő, imé most vagyon az idvességnek napja.⁴⁰/ De meg esik gyakorta, hogy a nép illy kellemetes idővel visza él, az Istennek minden szövetségét megrontya. Szent beszédét meg utállya, Szent Sacramentomat meg fertőzteti, az Istennek kegyelmét meg veti. És mikor a Nép ilyen bűnökben megkeményedik, végre az Isten el veszi ő tüle az idvőségnek ezeket az eszközeit, és az már az Isten haragjának, el távozásának Siralmas ideje. Ez az idő, melyben meg nem találtathatik.

Igy szokta az Isten egy mással fel váltani, az illen egymással különböző idöket. Az első időben maga jó voltának, szenvedésinek idejében hija az Isten a maga népét a meg térésre. És azt cselekszi, hogy ha meg nem tér maga, menthetlen lészen. A második időben nyilván valóvá teszi a maga haragját Menyben azok ellen, a kik meg nem ismerik a magok látogatások(nak) napját. Mikor látta

³⁹ Téves hivatkozás. A 145. zoltár 18. verse: „Közel vagyon az Ur mindenekhez, kik ötet tökéletességgel híják.” Tótfalusi 644.

⁴⁰ Téves hivatkozás. 2 Kor 6,2. Tótfalusi 1109.

Jerusalemet, Sira azon és mondá: vajha, avagy csak (Lucae 9,42.) /Ezt mondván: Vajha akar tsak te eszedbe vehetted volna, avagy tsak e' te mostani napodon, a' mellyek néked a' te békességedre valók: de azok most elrejtettek a' te szemeidtől.⁴¹/ Ez vala az az idő a melyben a Sidó Nemzetség az Istent meg találhatta de azt mongya K(ris)tus V. 43.: de el jő az idő a melyben etc. /Mert eljő az idő te ellened, mellyben a' te ellenségid te környüled palánkot építenek, és környülvésznek tégedet, és mindenfelől megszorítanak./ És ez volt az az idő melyben meg nem találhatta mind 'e mai napiglan. De hogy annál világossabban által láthassuk, hogy bizonyára vagyon olyan időis amelyben többé meg nem találtathatik, nem argumentumokkal disputálok ti ellenetek, hanem tagadhatatlan példákbul mutatom meg néktek azt az igasságot. Lássátok azért ezt az igasságot.

Először a Sidó Nemzetségben, 2-szor némely keresztén Népekben, és Nemzetségekben. Mellyik volt az az idő a melyben, az Isten a Sidó Nemzetségtől meg találtathatott? Kétség kívül az a melyben annak a Népnek mind vallása, mind külső állapottya virágzásban vala, mikor az Isten a maga Profétáit seregenként küldötte, mikor abban a Népben az Istennek Temploma, Oltára, Papjai áldozattyát (el fogadta,) közönséges Isteni tiszteleti fen állott. Bizon e' volt az idő melyben az Isten ahoz a néphez közel volt és a melyben attól meg találtatott. De mellyik volt már az az idő a melyben az Isten attól a Néptől el távozott, és a melyben többé meg nem találtathatik. Kétség kívül az, a melyben Jerusalelem Várossa elsőben a Babiloniusok által el pusztítottak, a Templom meg égettetett, a Nép fogságra el vitetett, és egészen minden szabadságátul meg fosztatott. De mivel Esaias P(roféta) ebben a részben jövendől a Messiásnak el jöveteliről a Pogányok(nak) el hivattatásokról (V. 4,5.) és ennek a jövendelésnek veti utánna ezt az intést, (Keressétek V. 6.⁴²) minden bizonnyal ettől a Néptől arra a sok ideig való el távozására, a melyben vagyon a K(ris)tus Urünk születésétul fogva mind 'e mai napig. Ugyan is meg jelenvén az Isten a testben közel volt, sótt' közepette volt ennek a Népnek, kínálta a Népet a maga Evangeliumával mind maga, s az ő apostoli által, térjetek meg, és hidgyetek az Evangéliumnak. Maid hasonló beszédekkel meg mondotta az Ur Jesus Krisztus a Sidók(nak) 1. 5.3. szólván légyen a ti derekatok fel övedzve. /Legyenek a ti derekaitok felövedzve, és szövétnektek meggyújtva.⁴³/

De mind ezek az intések haszontalanok voltak, mert a Sidok a mely bolond vélekedéssel voltak tellyesek eleitől fogva, hogy az Isten ő tülök soha el nem távozik, mind végig abba meg maradtak, meg vetették, meg ölték az Ur Jesus Kristust. Ki üzték magok közül az Ur Jesus tanítványit, és így végre el jött az az

⁴¹ Téves hivatkozás. Lukács 19,42–43. Tótfalusi 1000.

⁴² Ézsaiás 55, 4–6.

⁴³ Téves hivatkozás. Lukács 12,35. Tótfalusi 991.

idő, a melyben az Isten és az országa vég képen el távozott tőle. Egyszer ki mondotta Szent Pál a Decretalis Sententiat: Csak hamar el veszték az után az ő hazájokat, városokat, vallásokat, szabadságokat. Attúl fogva szintén ugy Jerusalem fele fordúlva imádkoztak, imádkoztanak szivek szakadva, várják az ő Messiásokot, keresik az Istent, de nem találják. Híják segítségül, de nem felel meg nekik, és bizonyára azt lehet mondani, hogy nem egyéb, mert végre el helleztette az Isten őket, minden Nemzetségek közé, hanem hogy a magok példájokkal szüntelen azt predicállyák, Ezs. Keressétek etc.

De talán a Sidó Nemzetség példájára azt mondhattátok, nagy külömbiség vagon az O. és az Uj Testamentombeli Ecclesiák között. El hatta az Isten az O Testamentomi Ecclesiat, mert ugy volt el végezve (...) hogy Új állyon helyében. De a keresztény Ecclesia mindenkor meg találja az Istent, mert az Istennek vele való jelenlétéről világ végeig tartó igiretei vadnak. (Matt. 26.18.) /És imé én ti veletek vagyok minden napon e' világ végezetéig.⁴⁴/ Meg engedem hogy a keresztény Ecclesia világ végéig meg marad, de nem úgy hogy ez vagy ama Nemzetségben mind végig meg maradna. Nincsenek egy Nemzetségnek-is különös igireti, hogy az Istennek országa mind végig nála maradna. Mondgyatok meg kérlek, hol vagon Asia és Africa beli sok Nemzetségek(nek) kereszténységi, hova lettek az Ásiabéli 7 Gyülekezetek a kikhez irta Szent J.(ános) az ő levelit? Mind azok a gyülekezetek, a mellyeket a Sz. Apostolok fundáltak? Mi okon estek azok a Pogányok birodalma alá, bizony most ezek(nek nincsen) olyan idejek, a melyben az Isten lakoz közöttök, mert magok a Sz. Apostolok prédikálták nekik a Sz. (ent) Evangeliumot, az után az Apostoli férfiak által Innocentiusok, Chrisostomusok, Augustinusok, Policarpusok, Athanasiusok, Basileuisok által segítettnek, sok ezer Martiroknak vérekkal öntöztetnek, erősítettnek a leg kegyetlenebb üldözésben is a' hittül való el szakadástul meg öriztettek. Bizony akkor az Isten jelen volt és közöttük, keresték az Istent, és meg találták. Segítségül híjták és meg felele nékik. De mivel az Isten kegyelmivel vissza éltek, a. o. megvonta azt ő tülök. Nem jártak a világosságnál a.o. a setéség környül vette őket és már mind ezek a gyülekezetek partim a mélységes tudatlanságnak, partim a kegyetlen Pogányok(nak) jármok alatt nyögött. Lássátok kérlek ezeket, halljátok meg az ő szavokat, nem ezt kiáltják-e mind ezek tinektek: Keressétek az Urat mig meg találhattátok.

De vallyon nem találjuk-e ennek az Isten látogatásának közelebb való példáját? Hol van a Cseh Ország és Francia Ország béli Reformata Ecclesia, oh ha vakok nem volnánk meg láthatnánk azoknak példájokban, miis mit várhatunk magunkra. De mire keresünk meszire való példát, nyúllyunk a magunk kebeliben tekincsünk ami Édes Hazánknak gyászos tüköribe. Jertek lássátok velem

---

⁴⁴ Téves hivatkozás. Máté 28.20.

egvütt azokat a Gyülekezeteket a melyek a leg közelebb elmúlt esztendőkbén az isteni tiszteletük szabadságátúl meg tiltattak. Lássátok meg az Isten házait, a mellyek vagy be zároltattak vagy el foglaltattak, azokat az el széledett Juhokat a mellyek az ő tulajdon Pásztoroktúl megfosztattak. Azokat az Urnak Papjait a kik gyász ruhában sem próféthalhatnak. Azokat a fiui és Leányi Magzatokat, a kik az Isten ismeretire már nem taníttathatnak. Lássátok azokat a mostani szüléket, kisdedeket, a kik az ő Annyok(nak) kebelebul ki ragadtatnak ameg keresztelésre, lássátok azokat a meg holt testeket, a mellyek az el temettetésre idegen kezek(nek) adattatnak. Lássátok azokat az orczákat, a melyek ezek miatt meg hervadtanak. Azokat a szemeket, amelyek az Istenre való nézésben könhullatásban el fogyatkoztanak. Azokat a szájakat és nyelveket, amellyek az Istenhez való kiáltásban el fáradtanak. Hány igaz Jobok, hány kegyes Sámuelek, hány igaz Istent tisztelő Danielek esedeznek ezekért az Isten előtt, hogy ezektül a gonoszoktúl szabadúlljonak meg. Hány követeket küldöt az Isten ezek közül már ti hozátok. Ezeket parancsolván nékiek: Eredjetez mondjátok meg a Debreczeni Gyülekezetnek, mi esett ti rajtatok! Mondjátok nékiek: Keressétez az Istent. De egyszersmind azt-is mondgyátok még nékiek, állityátoké, hogy mi bünösebbek lettünk volna ti nálatoknál. Lucae 13,2–3.

Azért Istennek Nyája, Jesus Kristusnak juhái, a kik még ati tulajdon Pastorotok(nak) bottya alatt legeltettek! Oh Debreczeni Gosen. Oh Gedeonnak egy fürt gypjacskája, aki még az Isten kegyelminek menyei harmattyával öntöztetel. Oh Istennek Papjai és Profétái a kik még a ti Uratok(nak) nevében szabadon szólhattok. Oh Istennek Szenteltetett Lévitái, Nazareusok, a kik még az Ur oltára körül szabadon forgolódtok, hallyátok meg minnyájan, és vegyétez szivetekre ezeket. Keressétez az Urat mig meg találljátok! Haggya el a hitetlen az ő útját, ha pedig mi nem hadgyuk is fogadgyuk: Oh ti Isten házának kövei és falai, a mellyek még az Úr Evangéliumának hangjával zengedeztek! Oh te én Istenemnek Széke, a melyben még tisztán es igazán hirdettetik az Istennek beszéde! Oh ti Sionnak utai, Isten házának kapui a mellyek még mi előttünk minden nap meg nyilatkoztok, bizony meg hallyátok ezeket, és ti lésztek mi ellenünk tanubizonságok, hogy mi nem kerestük, nem kívántuk az Urat.

K(edves) H(allgatóim)! Hát nem láttjátoké már ezekbul a példákbúl, sótt a mi magunk tulajdon példáinkbul ennek a(z) igasságnak csalhatatlan bizonságát, hogy bizonyára vagyon olyan idő, a melyben ker(es)ítez az Urat, és meg találhattjátok, vagyon ellenben olyan, melyben keresítez, de nem találtatik meg. Hátra vagyon még egy dolog, hogy ezt az igasságot személy szerint mind az Emberek(nek) megmutatnám, de mivel az idő el foly és még a meg hallot dolgok(nak) alkalmaztatása is hátra vagyon, annak okáért egy vagy két szem pilantásig fordítok.

Aplicatio

Mi következnek már ebből az ellene álhatatlan meg mutatott igasságból, hanem ez a szükséges és természet szerént a fellyebb valókból következő tudomány: Keressétek az Urat. Dicsőséges dolgok mondatnak még te felőled oh Istennek Várossa! Még az Isten közel vagyon te hozád, még meg találtathatik te benned az ő neve. Lakozik még te közepedted, még nem mondotta ki az Isten mint régentén Jerusálemről Menyünk el innét, helyünk Jan. 14,13.⁴⁵ Sőt másokis ide jönnek, hogy az Istent te benned és te veled együtt keressék. Mi hija vagyon hát még ate boldogságodnak? A te elől járóid nem olyanok mint ate orrodban lévő lehellet? A te Papjaidnak ajaki őrizik a tudományt. Marci⁴⁶ 2. V.7. Az igasság, a kegyelem, a tiszta Evangeliom, a lelkiismeretnek szabadsága, az Egyházi szolgáltnak arany gyertyártatója te közepedted vagyon, a te ajtaid előtt esik minden nap a menyei Manna. Mi hija volt hát ate boldogságodnak? Ah bizonyára nagy arrúl való bizonság, sokáig fog tartani ez a boldogság. Nem egyéb az, hanem félelem, készület a veszedelemnek el közelítésére. De csak fel forgassa az erős munkának fundamentumát. De hát mi lészen akkor, mikor születetik a Decretum, mikor (a) nap setéségé változik és a hold vérré, mikor tapogattok a setéségben mint a vakok, keresitek a világosságot de nem tanálljátok. Mi lészen akkor mikor az igasság napja fejetek felől el enyészik, a ti egetekről le hullanak a csillagok, mikor az Evangeliumnak gyerta tartója a véka alá tétetik?

Jaj kegyetlen, de közelvaló és könnyen meg eshető, ha meg nem térünk biztonnyal megeshető gondolat, úgy teczik mint ha látnám hogy az Isten háza mingyár be záratik, úgy teczik hogy ebben az Isten Székiben soha fel nem álhatnék, úgy teczik hogy ebben a házban idegen szót hallanék, a mellyen nem hallottatok sem ti sem ati Atyáitok. Ugy teczik mint ha látnám széjel veretni a Pásztorokat, és el szélledni ezeket a juhokat, úgy teczik mint ha látnám hogy so- kan ti közületek, kivált ezek a kisdetek meg hajták térdeiket az idegen istenek(nek). Jaj kegyetlen Satb. Ah Seregek(nek) Ura. Ah ne törd el ate Szöllődnek gyepüjét ne adjad ate gerliczeidnek lelkit a fene vadak(nak).

Nem gondolom Sz(eretett) H(iveim) hogy olyan vastag és esztelen vélekedessel volnátok tellyességgel, mint a minémüek voltanak a Sidok, hogy az Isten le kötelezte magát hogy soha nem távozik el tőlök. Hát azt a vélekedést nem fundálnátok, hogy azok az itileték, amellyek másokon, ati hitetek(nek) társain meg estenek, ti rajtatok meg nem eshetnének. Vallyon azon a testi bátorságonn e a melyben so- kan közületek eleitül fogva be merültek? Vallyon azon a szines szereteten és kegyességen-e a melynek külső lárváját viselik, vallyon azokon a bünökön-e a melyek közöttetek az égig nevedetek, vallyon azon az hidegségen és engedetlenség- e, mellyek az Isten beszédéhez viseltetek. Mongyátok meg kérlek micsoda

⁴⁵ Téves hivatkozás. János 14,31.

⁴⁶ Téves hivatkozás. Valójában Malakiás 2,5-7.

haszna vagyon bennetek az Isten beszédének oly bővséges hirdetésének. Talán az hogy noha tudósabbakká, de soha jobbakká nem léstek. Nézzétek meg ati életeteket, kérdezétek meg a ti lelki ismerteteket: 10.20.30. esztendőktől fogva el hagyátok-é ati kedves megszokott bűneiteket? Hanem ha az idő, a természet, a tehetetlenség el hagyatta veletek. De higyétek el, hogy bizon nem igaz megtérés ez, nem igaz keresése az Istennek.

Tudom ugyan min fundáltatok ezt a bizodalmat, hogy az Isten Országa el nem távozik tületek, azon a min a Sidók. Jer. 17,2. Az Urnak temploma. /Ne bizzatok hazugságban mondván: Az Urnak Temploma, az Urnak Temploma, az Urnak Temploma ez.⁴⁷ És ugyan azon, hogy meg kereszteltettek, hogy keresztények, hogy az Ecclesianak tagjai az Evangeliumnak vallói vadtok, az Isten beszédét minden nap halljátok, hogy az Ur vacsorájával éltek, és efféle egyebek. De én ezt mondom arra ti néktek, amit az Isten mondott az Sidók(nak) Jere. 7,7. Ne bizzatok hazugságban mondván etc. Nem de nem meg nevetnék azt, a ki abból akarná magát próbálni igaz hazafiának lenni, és városnak, hogy ő szüntelen vagy on az ország gyűlésében, a Várasí Tanács házban, a' holott a király Parancsolattya, az Ország törvényi olvastatnak, de ő azokban a törvényekben tsak egyetis meg nem tart. Bizonyára hasonló csúfos keresztény az a ki azért tartya magát igaz kereszténynek lenni, (mert) ő szüntelen a gyülekezetekben vagy on, a holott a K(ris)tusnak parancsolati hirdettetnek, holott azokat, a melyeket ott hall és tanul, soha meg nem tartya. Sőt bizonyára nagyobb leszen ate kárhoytatásod, hogy sokszor voltál a Templomban, ha mindenkor jobb és Szenteb nem lettél. Nagyobb leszen tehát ate büntetésed, hogy ha az Urnak asztalától ate idvezítődnek szeretetivel betelleyesedve, aki ott a te szemeid előtt tisztit meg tére ssel, ate felebarátodnak szeretetivel, ki veled egy kenyeret eszik és egy pohár bort iszik, nagyobb leszen ate kárhoytatod, hogy az Istennek tökilletességit meg ismerd, közönségessen. Ha azért a tökéletességért az Istent jobban nem szereted és nem tiszteled: végre nagyobb leszen a te kárhoytatásod ha az Istennek a templomba annyiszor megismért és hallott tökéletességéért, hálaadóbb és engedelmessebb nem leszel az Istenhez.

Oh vajha ki szaggathatnám a ti szivetekbül ezt a kárhoyzatos eretnekséget! Bizonyára, ha belső, és valóságos kegyesség nincsen ti bennetek, semmi nem ellenkezik inkább az Istennek ti hozátok való kegyelmével és békességtekkel, mint ezek a dolgok a melyekben a ti bizodalmatokat helyhezettetek. Ti magatok alegalat azt amit az ördög és lelketek ismereti, hogy nagyobb jussal allegal ti ellenetek, allegalis bizonyára mind az halál idején, mind utolsó iteletnapján. Én nem tudom hogy be tölt volna ami gonosságunk mértékjének pohara, amiképen talán a másoké betölt, kiktől el vétetett az Isten Országa. De azt az egyet bátran

---

⁴⁷ Téves hivatkozás. Helyesen: Jer. 7,4. Tótfalusi 746.

mondom, hogy sokkal több és nagyobb bűnök vadnak a mi Gyülekezetinkben, hogy sem mint a mennyik elegendők volnának az Isten boszúlásának reánk való hozására. A Szemeink láttyák, mikép ez a harag egyik Gyülekezetről másikára megyen. Most itt nyomattatott el az igaz Ecclesia, majd ismét amott. Régen keresztelő János így predikállot térjete meg etc. De mi oly siralmas állapotra jutottunk, hogy így kel predicalni: térjete meg, el tavozik az Istennek Országá. Jaj nem ideje-é hogy keressük az Istent midőn meg találtatik?

Ha azért az Istenhez és Isten dicsőséges Szeretetihez, ha ati idvösségtek(nek) és ti magatok(nak) és ati maradétkon valo szives tanakodásnak szikrája vagon ti szivetekben, ha romlástokra s végső veszedelmekre meg nem esküttetek oh vegyétek szivetekre, valójában vegyétek munkában ebben a szempillantásban azokat az eszközöket, a mellyekkel az Isten tületek eltávoz(ását) meg előzhetitek. Nem mennyetek ki addig ebből a Templomból valameddig tökéletes szivel meg nem határozattjátok magatokat, hogy meg jobbitjátok ti életeteket. Gyűjtsétek öszve a népet. Jelenés Könyv 2, 16,17.

Én nem ígírhettek ti nektek 20. esztendő a meg térésre, a mennyit ígirt az Isten az első világnak. Azt sem mondhatom mint Jonas Ninivének (Jonae 3,4.) Még 40 etc. /Még negyven nap vagon az után Ninivé elsüllyed./ Ha nem ezt bizonytalmondom: (Mat 3,12.) kinek az ő szóró lapátja a keziben vagon...⁴⁸ Kivánnjátok tehát Szerelmes Halgatóim, micsoda eszközzel előzhetitek meg ezt a veszedelmet. Már meg mondtam ide fellyebb. Hát azt kivánnjátoké meg tudni mejik legyen az alkalmas idő Isten keresésére és segítségül hívásra? Ez az óra, ez a szem pillantás, azt keressétek, mig meg találhattjátok. Még ebben a tanításban, ebben az Isten házában, ebben a Gyülekezetben meg találhattjátok, mellyet most hallotok. Imé ati szivetekkel együtt azt mondgya most én általam az Isten (Soltár 27, 8.) keressétek az én Orczámat. Keressétek hát bizony, még meg tanálhattjátok, de nem csak szájjal, hanem tökéletes szivel, nem csak most, hanem annak utánna minden időben.

Oh vajha tehát tudnánk ezt a drága időt, ezt a jó alkalmatosságot meg becsülni. Oh vajha ki menván ebből az Isten házából és sok haszontalan beszédek helyett tudnánk az Isten irgalmasságának Lábaihoz borúlni. Oh vajha tudnánk sokszor félben szakadott de majd meg újított buzgó fohászzkodásokkal, köny hűlatások(nak) vizeivel elegyítettett könyörgésekkel az Istent arra kinszeríteni: Maradgy meg Uram mivelünk mert immár a setéség be boritya a földet.

Vajha bárcsak ami lelkünknek az Isten keresésében való tökéletessége, segítségül való hívásában való buzgosága a reánk jövő veszedelemnek nagy voltábúlis az Istennek a kegyelemre való kegyességével meg edgyezne.

---

⁴⁸ L. a 31. jegyzetpontban.

Szerelmes Halgatóim! Nem tudok én olyan hathatós szóllásnak formáját ollya(n) sziveket meg sértő, lelkeket éllesztő beszédeket találni, a minémüek szükségesek volnának ati lelkeitek(nek) az Istennek igaz keresésére való fel indítására.

Egyet kérek azért ti tölletek, bizony az igaz keresésnek idejét, hálaadásnak és alleluja mondásnak ideje követi. Ő maga az Isten mondta: (Esaia 45,9.⁴⁹) Én vagyok az Ur ki igasságot szóllok, meg jelentem a mellyek igazak. Ámen

Opus Cl(arissimi) Ts(irke) F(rancisci) T(atai).

Gloria sit Deo. Amen.

6.

Paulovics Mihály és Jursza János vallomása.⁵⁰

Species Facti Joannis Visnai per Michaellem Paulovics, et Joanem Jursza, deposito praevio Juramento declarata, confessa, et exposita. Anno presentis 1753 Domini utpote illo: quo Joannes Visnai in Majsa compraehensus est, coram his duabus Personis idem Joanes Visnai temerarie in Educillo Majsaiensi locutus est sequentia:

Megh nevezet Visnyai János Paulovics Mihálval borozván Majsai Vendighfogadóban, és Jursza János mint korcsmáros jelen volt, midőn Visnyai János hitt dolgairól Paulovics Mihályal sokat discuralt legyen és utolyára fakatt illetin szókra, mondván: Mihaszna, bizonyára mind adigh az Kálvinisták Kuruczsgágtól ell nem állanak, valamedigh Kálvinistáktól Templomoknak ell szedistől megh nem szünek; és ámbár azokat a'kiket már megh-fogdostattak, megh-öllyik-is, ismith: ujra, kétt-s-három annyi fell támad, holott Ezek elegendők nem lesznek, kölső Monarchákkal- és Potentiakkal öszvé kapcsolván magokat, mind adigh megh nem szünek a' Kuruczsgágtól, mert bizonyos az: hogy az ell-mult Télen-is oda járt Töröknél kétt Vásárhelyi Ember segítségül hivna Eőket, de ki nem jöttek. Mi haszna ugymond, mer én odajártam, mostis Monoron testi szemmeimel látam, bizonyára: ugy exercirózák az Kálvinista Leginyeket valamint más Hadi rendeket. Mondván tovább-is Visnyai János, hogy a'midőn megh-fogot Kuruczokat Szolnokból Budára fell-vitték eő-is kísértetté eőket, és azoknak Fő-Strása Mesterekkel-is beszéllet légyen.

Járul ezekhez: ámbár Visnyai János tagadgya: hogy Halason nem volt vólna, bizonyos mindazon által, hogy Halasi kocsi hozta eőt Majsára, és ottan falun kívül kocsijárul létevé; az is világos: hogy Visnyai János igyenessen Vásárhely

⁴⁹ Téves hivatkozás. Helyesen Ézsaiás 63,1.

⁵⁰ MOL A93 50. csomó. 411, 412.

felé a pusztákon által tudakozta az utat. Signatum Kun Félegyhaza die 11.-a Augusti 1753.

Districtus Minor Cummaniae Ordinarius Jurass. Martinus Mihalovics.

7.
*Jursza János vallomása.*⁵¹

Fassio Joanis Jursza.

Cauponis Majsensis 25-ta die Aug. 1753. Coram Judicio Delegato Budae sub juramento etc praevio deposito examinati.

Vallya meg, mit hallot Visnyai Jánostól az alkalmatossággal: a midőn a' Majsai korcsma háznál vetekedet vólna hit dólgávo! Paulovics Mihályal.

A midőn kötekettek vólna ketten hit dolgárúl Paulovics János, és Visnyay János, végre olyan szókra fakadot Visnyay: Ha mingyárt azokat, a kiket most Budára vittek mind le vágják-is, aval meg nem szűnnek a kálvinisták, mert ha nem szűnnek a Templomoknak foglalásáról ujra két három anyi is támad, ha pedig elégtelenek lesznek, külső Monarchákkal egybe kapcsolják magokat. Mondot arra Paulovics Mihály: talám a Törökkel is egyet akartok érteni. Arra felelt, hogy nem: mert tavaly is oda be lettek vólna Vásárhelyiek, de a Török nem akar egyet érteni kálvinistákkal. Megint mondot Paulovics neki, talám aval a Csuff Burgussal akartok ki jönni? Arra felelt Visnyay; hát csuff a' Burgus? monta osztán ugyan Visnyai, mind ezeknek püspökek az okai, a kik unszolyák Templomoknak foglalását.

Micsoda alkalmatosságon jött Majsára Visnyay?

Azt mondotta hogy halasi Ember oda hozta vólna kocsin.

Monoriak felől mit mondott a Visnyai?

Azt mondotta hogy midőn Monoron lett vólna pünkesd táján, akor a Gazdák fiai, és az oda való legények ugy exercirozták magokat mind a Regularis Militzia fa kardokkal, és botokkal.

Mit hallot még Visnyaitól?

Azt is halottam tőle, hogy ő követte vólna a meg fogott Rabokat Szolnokról egész Budáig, és a midőn tapasztalta vólna hogy szorossan meg vólna kötözve az a ki a Rabok között Strázsa Mester lett vólna, ő mellette kéretzketet Ócsai Biró a Tisztnek, hogy meg eresztenék a köteleit, és hogy látta vólna is Strása Mesternek a köntösét, aztat egy Generalis is fel vehetné magára. Az után vége felé a beszédnek tudakozódot mere vólna pusztákon az ut Vásárhely felé.

---

⁵¹ MOL A 93 50. csomó. 415.

A(nno) 1753 die 6. Octobr. examinata deposito praevio juramento Sophia Takács annor. criciter. 44. Uxor Joannis Jursza aenopolae Majsensis.

Vallya meg mit hallott Visnyai Jánostól a midőn Majsai Vendégfogadóban lett volna.

Estve érkezet a Vendégfogadó házhoz Majsára Visnyai János. Tudakozta a Tanut volna é vacsorának való etke, a Tanu észre vévén, hogy kálvinista, felelt néki: én papista vagyok, böjtem lévén nem készítettem vacsorát. Hanem attam néki sajtot, és kenyeret, azt evén tudakoztam tőle honnan jönne. Előszer azt mondotta hogy Veszprémrül járt volna atyafiainak látására, az után meg mondotta hogy Halasi Szekér hozta a Majsai határig. Be jött üdő közbe koresma házhoz Paulovics János, a kivel hit dolgozól köteketek; akkor végre olyan szókra fakadot Visnyay, ha mingyárt azokat, a kiket most Budára vittek mind le vágják is, aval vége nem lesz a háborunak, valameddig nem szűnnek a kálvinista Templomoknak foglalásától, és valameddig kálvinistáknak nem lesz oly hatalmok, mind most vagyon a pápistáknak, ujra két három anyi támad, mert feje vagyon néki, magában meg nem indul a kurucz.

Micsoda alkalmatosságon jött Majsára?

Tudakozta a Tanu honnam jött, talám Halasról, a felelt nem jöttem Halasról hanem Veszprémbül.

Végre meg mondotta hogy Halasi Szekér hozta Majsai határig.

Monoriak felől mit mondot a Visnyay.

Azt mondotta midőn Monoron lett volna pünkesd táján, akkor a Monori ifjuság, és az oda való legények ugy exercirozták magokat mind az ő Felsege katonai, fa kardokkal, bottokkal, zászlót is csináltak volna magoknak. Azt is hallottam meg nevezet Visnyaitól hogy a Rabokat a kiket Szolnokról Budára vittek, kísérte volna Szolnoktól és Ocsánál volt velek, az ocsaiak mikor látták hogy egyik közülek szorossan meg volna kötözve, minyájan siránkoztak rajta. Fő Strása Mester felől monta hogy a ruháját Budára vitték, ő látta volna a köntösét, az oly szép, hogy akár mely Generalis magára vehetné, és hogy a kargya ezüstös lett volna. Tudakozódot vége felé mere volna az ut Vásárhely felé. A Tanu mondotta hogy Szegedre, ő néki nem teczet az, hogy ottan nem lennének esmerősei; tudakoztam tőle volt é ő Vásárhelyen. Ő felelt hogy nyólcz esztendőnek előtte két esztendeig járt Vásárhelyen Iskolában.

Micsoda Emberek Vásárhelyel, be jártak Török országban, és mi végre?

⁵² MOL A93. 50. csomó. 650.

Következő Farsángra három esztendeje lészen hogy Vásárhelyről Köresy Péter, Kis László, Kiss János, Kisfalvainak a veje, és Bécsei passust vettek a Várostól hogy sertéseket mennek vásárolni. A'mikor el mentek hir támadot hogy ők Török országban be mentek vólna, azért a midőn vissza tértek vólna Rabságban estek; mint lett dolgok, és miképpen ki szabadúltak a Tanu nem tudja.

9.

*Mária Terézia rendelete Visnyai János ügyében.*⁵³

Maria Theresia etc.

Reverendissime etc.: In Sententia Contra processuatos Delinquentes, et Complices Tumultui Superiore ad huc Anno in Oppidis Thur, et Vasarhely exorto implicitos lata, et Fidelitatibus Vestris quoque ad Statum Noticiae nuper transmissa, reliquos inter Joannes Visnay ad Militaria Servitia, qua perpetuo obligatus Miles praestanda equidem Condemnatus extitit, ex quo porro idem Visnay Torturae praevis subjectus adeoque Manibus Carnificis consignatus extitit, pro Ratione, ac Militare Institutam istiusmodi Nota affectos Militia adscribendos, haud admittit, b(eni)gne decrevimus: ut antelatus Visnay in Locum praedenotatae eidem dictatae Poena Decennales Labores publices Gravitate Reatus, quem idem Commisit, ita exposcente Petrovaradini in compedibus subeat, ac demum praescripto Decennii Termino expleto liber dimittatur. Quod ipsum Fidelitatibus vestris in Consequentiam priorum ad Statum Notitiae (...) perscribentes, in reliquo etc: Datum Viennae die 15. Aprilis 754.

Maria Theresia

mp.

Comes Leopoldus de Nadasd mp.

Bernardus Koncsek mp.

⁵³ MOL C szekció 42. 1753/52:263.

Az 1848-as Eötvös-féle iskolai összeírás – különös tekintettel Kalotaszeg oktatásügyére.

Az erdélyi magyar neveléstörténeti kutatások soronlévő feladata az erdélyi iskolatörténeti forrásanyag feltárása és publikálása. E munka elvégzése elengedhetetlen feltétele az erdélyi magyar neveléstörténeti szintézis megírásának, mely nélkül a teljes magyar művelődéstörténeti valóság feltárása is elképzelhetetlen.

Ezen a téren az első lépések már megtörténtek, gondolunk itt elsősorban az erdélyiek egyetemjására vonatkozó forrásanyag, valamint az egyes közép-szintű iskolák diáknévsorainak publikálására, de már az alsóbb-fokú iskolák vizitációs jegyzőkönyveiből is megjelentek közlések¹.

Az 1848-as Eötvös-féle iskolai összeírás neveléstörténetünk jelentős forrásai közé tartozik, de amelynek erdélyi anyaga teljesen ismeretlen a kutatók előtt. Az alábbiakban erről kívánunk szólni.

Ismert, hogy 1848. május 30-án Kolozsváron az utolsó erdélyi rendi országgyűlés kinyilvánította Magyarország és Erdély – „a két testvér haza” – unióját és ezt követően a magyar kormány átvette a királyhágóntúli területek igazgatását.

Eötvös József vallás és közoktatásügyi miniszter és Szász Károly államtitkár (a nagyenyedi főiskola professzora) az alkotmányos-politikai változásoknak megfelelő iskolareform kidolgozásába kezdett. Az 1848. évi XX.tc. („A vallás dolgában”) ugyanis kimondta, hogy minden bevett vallásfelekezetnek egyházi és

---

¹ Az említett témában a következő jelentősebb kötetek kerültek kiadásra:

TONK Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a középkorban. Bukarest, 1979.

SZABÓ Miklós-TONK Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700. Szeged, 1991.

JAKÓ Zsigmond-JUHÁSZ István: Nagyenyedi diákok 1662–1848. Bukarest, 1979.

BURA László: Szatmári diákok 1610–1852. Szeged, 1994.

TONK Sándor: A marosvásárhelyi református kollégium diáksága 1653–1848. Szeged, 1994.

SEBESTYÉN Kálmán: A Kolozs-kalotai (kalotaszegi) református egyházmegye népoktatásának adattára a XV. századtól 1848-ig. Budapest, 1993.

BINDER Pál: Az erdélyi magyar evangélikus egyházközségek és iskolák története és névtára (1542–1860). Brassó, é.n. /1993/

iskolai szükségleteit ezentúl az állami költségvetés fogja fedezni². Ennek megfelelően a minisztérium felkérte az egyházkerületek és egyházmegyék főpásztorait, hogy a reform előkészítéséhez szolgáltassanak részletes adatokat népiskoláik és tanítóik anyagi és szellemi helyzetéről³.

Hogyan fogadták a reform elképzeléseket Erdélyben? Adataink elsősorban az erdélyi református felekezetre vonatkoznak, forrásaink az Erdélyi Református Egyházkerület (Főkonzisztórium) levéltárából valók.

Az erdélyi református egyház a szükséges reformintézkedések meghozatalára egy bizottságot nevezett ki, amelynek 1848. május 4-én az egyházi Főtanács a következő utasítást adta⁴:

„Figyelembe véve egyházi fő Tanácsunk miként országos viszonyaink gyökeres átalakulás küszöbén állanak, s előre lehet látni, hogy Anyaszentegyházunk egyházi alkotmányos viszonyai úgy a nevelés és oktatás ügye a polgári megváltozó viszonyokhoz alkalmazni czélszerű ... Mely végre az alól megírt Bizottmányt ki nevezte és megbízta, hogy készítsen a lehetőségig ki merítő véleményt a következő tárgyakra vonatkozólag: a) Anyaszentegyházunk érdekében ... fekvő indokok tekintetéből milyen viszonyt mily állást tartson magának a megváltozó körülmények közt, a köz állomány fő hatalma kezelőivel az úgynevezett kormánnyal szemben. b) A nevelési és oktatási ügy korszerű mikénti javítására vonatkozólag szükséges alap elveket fejtsse fel.”

A bizottság tagjai: Teleki Domokos (elnök), Dosa Elek, Gáspár János, Herepei Gergely, Salamon József stb. mind a polgári-szellemi átalakulás hívei voltak⁵.

A vallás és közoktatásügyi miniszter rendelete 1848 július idusán érkezett az erdélyi református egyházkerület főtanácsához, amelyet június 24-én tovább küldött a kerületi elöljáróságoknak a következő formában⁶.

„A vallás és közoktatási Minister Báró Ötvös József 2821 és 2859 számok alatt Egyházi Fő Tanácsunkhoz küldött Intézkvényeiben elő adta, hogy a magyar köz állomány az 1848-béli XIII-dik és XX-dik törvény cikkek szerint, minden

² HORVÁTH Márton: A magyar nevelés története. I. Bp., 1988. 343.

³ i.m. 355.

⁴ FőkonzLvt 119/1848. A Református Főkonzisztórium levéltára az Erdélyi Református Egyházkerület kolozsvári Gyűjtőlevéltárában (a továbbiakban: KvRefGyLvt).

⁵ Nevesebb személyiségei: Teleki Domokos (1810–1876) Széchenyi reformtörekvéseinek erdélyi szószólója, neves „vándorpatrióta”, a MTA tiszteleti tagja; Bodola Sámuel (1790–1866) nagyenyedi teológiai tanár, református püspök; Dosa Elek (1803–1867) neves tanár és jogász, a képviselőház alelnöke, MTA tiszteleti tagja; Gáspár János (1816–1892) Disterweg tanítványa, a nagyenyedi tanítóképző igazgatója, tanfelügyelő; Salamon József (1790–1871) Kolozsvári Kollégium tanára, a kölcsönös tanítási módszer erdélyi meghonosítója; Zevk Miklós (1810–1854) neves természettudós, a nevelési reformok híve.

⁶ FőkonzLvt 119/1848. KvRefGyLvt.

bévelt vallásfelekezet egyházi és iskolai szükségeinek fedezését elvileg elvállalta, s ezen elvnek alkalmazásával, s e tárgyban részletes törvény javallatnak készítésével a Minisztériumot megbízta, következőleg nyilvánítván miként a Minisztérium e tárgyban kötelességét bétölteni és addig is, míg a törvényhozás által segítettnek a menyire lehet, a nép nevelést emelni kívánja, felszólította Anyaszentegyházunkat arra egy felől, hogy minden Egyházainkban a Lelkészek jövedelmeinek a megküldött példány és utasítás szerint ösze íratása és kidolgozása eszközöltessék és véleményes jelentés kíséretében bé küldessék, más felől pedig arra, hogy az iskolák illető igazgatóinak is közre munkálata igénybe vétetvén, az iskolai reform előkészítéséhez és tanítóknak mind szellemi, mind anyagi jelen állapota a megküldött példány szerint, pontosan és hitelesen írassanak egybe, s a bé töltött táblák, vélemény és jelentés mellett minél előbb terjesztessenek fel, az ösze írás egyszerűbb és gyorsabb eljárás tekintetéből egyszerre eszközöltetvén a lelkészek jövedelmeinek ösze írásával.

Ugyan azért midőn az érdeklött intézvények tartalma felől az Egyház Kerületi T.T.Előjáróságot elnöki úton tudósítom egyszersmind a fennebb említett mind két rendbeli minta példányokat és utasítást meg kívántató számúakban ezennel küldöm és hivatalosan ajállok, hogy a kérdés alatti mind két tárgybéli ösze íratásokat a megküldött utasítás szerint szükséges észre vételekkel és meg kívánt véleményel a folyó évi Augustus tizedikéig pontosan és gyorsan végre hajtani és hozzám bé küldeni annál kevesebbé mulassák el, mivel a folyó évi Július 11-dikéről 2789. szám alatti Ministeri intézvényből arról is tudomásítást vettünk, hogy az egyházi és iskolai át alakulás kérdésében Pesten tartani intézett értekezés ideje a folyó évi Augustus első napjáról September első napjára át tétetett s következőleg anya szent egyházunknak kinevezett Küldötjei e tárgyban innen a mai napról ez értelemben lévén utasítva a kérdés alatti öszve írásoknak akár ki maradása, akár elhaladása a ki tűzött intézkedések telyesülését gátolná és az óhajtott célzt sikeretleníté, mint hogy az értekezlet és át alakulási kérdések tárgyalása tekintetében a kérdéselt ösze írások nélkülözhetetlen adatok gyanánt kell hogy szolgáljanak: figyelem méltó tárgya lévén az, hogy mivel az utasítás szerint az öszve íratásoknak jót állás és lehető pontosság szerint kell meg készülniük és át látni igen könnyen lehet, hogy a tárgy fontossága ezt mulhatatlan meg kívánja tehát az eljárásban a tárgy fontosságának meg felelő biztos egyének alkalmazásáról szükséges gondoskodni: mely végre célra vezetőnek tartani kell azt, ha az egyház Kerületi Tisztviselő lelkész urak, az ily ösze íratásokban magok jelen lehetnének s a lehető gyorsaság tekintetében több osztályokban magok közt fel osztanák az ösze írni való egyházakat és iskolákat, s a szükséghez képest alkalmasoknak ösmert biztos egyéneket is lehető egyforma eljárással használnának.”

Az összeírás fontosságára és annak pontos elvégzésére 1848. július 22-én „Ő Császári s apostoli királyi Felsége legkegyelmesebb Urunk nevében” Gróf Mikó

Imre is felhívta az egyházak figyelmét hangsúlyozva, hogy „A vallás és közoktatási Minister Úr a lelkészek jövedelmeinek és a nép iskolák állapotának összeírása trágyában az erdélyi római catholicus, görög catholicus és görög nem egyesült püspökökhöz úgy a többi bevett vallások főtanácsához bocsátott két rendbéli intézvényeket záratékaikkal együtt másolatban folyó év és hó 13-dikáról olly felhívás mellett közölvén ... hogy úgy intézkedjenek miszerint a közölt mind két rendbéli példányok oly pontossággal töltsenek bé, hogy azokon alaposan építeni lehessen ...”⁷

Ennek ellenére Erdélyben az adatszolgáltatás nehezen vontatottan haladt. Az összeírás befejezését illetve az elkészült tabellák beküldését akadályozta, hátráltatta a közállapotok fokozatos romlása. Erdélyben ugyanis a nyílt fegyvere harc kitörését – 1848 szeptember elejétől október közepéig – másfél hónapig tartó forrongás előzte meg.

Erdélyből az 1848-as év végéig – a Vallás és közoktatásügyi Minisztérium lajstromkönyveinek tanúsága szerint – az erdélyi és szatmári római katolikus egyházmegye, a balázsfalvi, nagyváradi görög katolikus egyházmegye, az erdélyi református egyházmegye és az erdélyi unitárius egyház tabellái részben vagy teljesen beérkeztek.

Eötvös József rendeletére a táblázatokot a számvevőség gyűjtötte össze. Ismerteink szerint az 1848–49. évi számvevőségi iratok elvesztek (megsemmisültek?) és vele együtt a lelkészi-iskolai összeírások javarésze is, talán csak az ügyosztályokban megrekedt tabellák, összefoglaló jelentések maradtak meg. A veszteség azért is számottevő, mert a tabellák csak egy példányban készültek⁸.

Kalotaszegen az összeírásra viszonylag későn, 1848 augusztus végén, illetve szeptember hó folyamán került sor. Bizonyára ez a késői időpont, valamint az egyre feszültebbé váló politikai helyzet lehetett az oka annak, hogy a kalotaszegi tabellákat nem küldték fel Pestre, és azok a Kolozs-kalotai (kalotaszegi) református egyházmegye levéltárában mind a mai napig megmaradtak.

Milyen összeírásokat rögzített Kalotaszegen az 1848-as összeírás?

A népiskolák, tanítók és jövedelmeinek összeírása (az ún. tabella) 13 kérdést tartalmazott, amely a következő adatokat rögzítette:

- a település lakosainak számát és vallás szerinti megoszlását;
- az iskolák számát (felekezetek szerint);
- az iskolaház építőjét, fenntartóját és a tanterem állapotát (több iskola esetében mindegyiket felsorolta);
- a tanulók számát nemek szerint, az iskolát látogatók számát külön a téli és a nyári hónapokban;

⁷ FőkonzLvt 193/1848. KvRefGyLvt.

⁸ HAJDU János: Eötvös József báró első minisztersége. Bp., 1933. 13–16.

- a tanító nevét, életkorát, nyelvismeretét, képzettségét (tanult-e képezdében?);
- az iskolatelekhez tartozó földek – belső, szántó, rét, kert, szőlő – nagyságát;
- a tanító jövedelmét természetben (gabona, bor, fa) és készpénzben (a biztos és bizonytalan jövedelmét külön felsorolva);
- a segédtanító nevét és jövedelmét;
- iskolai könyvekkel ellátott gyermekek számát, kik látják el a tanulókat könyvekkel?
- a tanítás nyelvét, a tanító által alkalmazott módszereket;
- a „helybeli észrevételeket” (ez a rovat tartalmazta a legérdekesebb, a tanító mindennapi életére vonatkozó adatokat.)

Az 1848-as összeírás Kalotaszegen 29 községben 30 tanítót írt össze, ezek a következők voltak: (Néhány település – Kiskapus, Középlak, Magyarókereke, Méra – általunk ismeretlen okok miatt nem szerepel az összeírásban)⁹

Sor-szám	a község neve	a tanító neve	életkora	Milyen nyelven tud?	Tanult-e képezdében
1.	Bábony	Dévai Mihály	25	magyar	nem
2.	Bánffyhunrad	Ágoston György	25	magyar, deák, német, zsidó, román	igen
		Balog Elek		magyar, román	nem
3.	Bikal	Tulogdi István	24	magyar, deák	nem
4.	Bogártelke	Fazekas István	47	magyar, román	nem
5.	Egeres	Kálmán István	37	magyar, deák	nem
6.	Farnas	Németi Imre	54	magyar	igen
7.	Gyalu	Antal Márton	68	magyar	nem
8.	Gyerőmonostor	Nyilas István	48	magyar, román	nem
9.	Gyerővásárhely	Tordai József	53	magyar	nem
10.	Inaktelke	Bényeki Áron	30	magyar	igen
11.	Jákótelke	Tulogdi István	57	magyar	nem
12.	Kalotadamos	Kis János	48	magyar, deák, román	nem
13.	Kalotaszentkirály	Kováts György	50	magyar, deák, román	nem
14.	Ketesd	Kolosvári Benjámin	34	magyar	igen
15.	Kispetri	Varga Sámuel	51	magyar	nem
16.	Körösőfő	Zilahi József	60	magyar, román	nem
17.	Mákó	Lörintz Ferenc	40	magyar	nem

⁹ A Kolos-kalotai egyházmegye levéltárában minden községnek külön csomója van, ezekben található az 1848-as összeírások. KvRefGyLvt.

18.	Nagykapus	Kováts Ferenc	22	magyar	igen
19.	Nagypetri	Bartha Áron	50	magyar, román	nem
20.	Nádasdaróc	Szabó János	58	magyar, deák, román	nem
21.	Nyárszó	Borbély Miklós	22	magyar, deák, román	nem
22.	Sárvásár	Balog Márton	52	magyar, deák, román	nem
23.	Sztána	Kultsár Lajos	30	magyar	nem
24.	Szucság	Cserai Sándor	51	magyar, román	
25.	Türe	Jakab György	48	magyar, deák, román	igen
26.	Valkó	Kálmán István	63	magyar	nem
27.	Váralmás	Barta Sigmund	56	magyar	nem
28.	Vista	Papp Elek	34	magyar	nem
29.	Zsobok	Ignátz György	50	magyar	nem

Milyen képet tár elénk Kalotaszegi iskolázásáról az 1848-as összeírás? A XIX. század első felében a falusi iskolázás egyik nagy kérdése továbbra is a rendszertelen iskolalátogatás volt. Az anyagi terhek, gondok lefoglalták a parasztcsalád és benne az iskolás korú gyermek idejét és erejét. A gyermek munkára való igénybevétele miatt a tanulási idő lerövidült, többnyire novembertől márciusig terjedt.

Az Eötvös-féle összeírás 33 kalotaszegi településen összesen 852 tanulót talált (fiút és leányt) az iskolába-járók száma ebből 556 (66,4 %), az iskolába nem járók száma 286 (33,6 %) volt. Az 1840-es vizitációs jegyzőkönyvek szerint Kalotaszegen a gyermekek 40%-a maradt beiskolázatlan, ehhez képest tehát bizonyos javulás tapasztalható¹⁰.

Az összeírók a tanulók számát külön feljegyezték a téli és nyári hónapokban. A legtöbb iskolában ún. „téli iskola” működött, még Bánffyhunyadi mezővárosban, a legnépesebb kalotaszegi településen is nyáron a tanulók több mint fele nem járt iskolába. Sokan a betegség, szegénység, ruhátlanság miatt maradtak ki az iskolából, de gyakran a megfelelő rektori ház, vagy annak szűk volta az oka a tanítás mellőzésének. Körösfőn pl. az összeírás szerint: „a tanítói ház kiterjedése hat négyszögöl ... olyan szűk, hogy negyven gyermeknek is alig ad helyet ... pedig két nemen lévők, lehetnek hatvanon felyül oskolába járhatók.”

1848-ban már nem tartjuk érvényesnek Apáczai Csere János azon megállapítását, hogy „a falu szeme, füle, nyelve egyedül az iskolamester”, de a tanítónak, mint kántornak, orgonistának, jegyzőnek ekkor is jelentős szerep jutott a falvak világában. Az 1848-as összeírásból a kalotaszegi tanítók bizonyos előregedése figyelhető meg, ugyanis a fiatalabbak a 20–40 év közöttiek az iskolamesterek 38

¹⁰ Vizitációs jegyzőkönyvek a Kolos-kalotai egyházmegye levéltárában. KvRefGyLv.

%-át alkották, míg az idősebbek, a 46–70 év közöttiek a 62 %-át tették ki. A fiatalabb deákok a kollégium végeztével bizonyára a tanítóságnál jövedelmezőbb – esetleg világi – állást kerestek maguknak.

Arra a kérdésre, hogy a tanító tanult-e képezdében, 7-en (25%) válaszolt igennel és 21 (75%) nemmel. Az összeírásból kiderül, hogy tulajdonképpen milyen képzettségről volt is szó: a türei tanítóról feljegyezték, hogy „a Kolozsvári Collégiumban második esztendő deákságig tanult, tehát alkalmas tanító”, az inaktelkiről csak annyit árulnak el forrásaink, hogy a „Zilahi Collégiumban tanult”. A ketesdi tanító „a kölcsönös tanítás módját tanulta”, bizonyára a Bell-Lancaster módszer népszerűsítésére és elsajátítására szervezett kolozsvári tanfolyamok egyikén vett részt.

Az 1848-as összeírás felmérte a tanítók nyelvismeretét is, Kalotaszegen az iskolamesterek közül csak magyarul 13 tanító, románul is 14, deákul is 10 tudott. A bánffyhunyadi tanító az egyetlen, aki több nyelven: magyarul, deákul, németül, zsidóul és oláhul beszélt. A román nyelvet az oktatásban nem használták, de ismerete a vegyes lakosságú területen természetes volt.

A tanítók létalapját a falvak közössége által megállapított díjlevelek biztosították. A korabeli gazdasági állapotok, a pénz szűkössége a természetbeni fizetést tették túlnyomóvá.

Az 1848-as összeírás pontosan rögzítette a tanítói telekhez tartozó belső, szántó, kaszáló (rét), kert és szőlő nagyságát és az azokból származó jövedelmet. A jövedelmet biztos és bizonytalan bevételre osztotta és külön számolta a kézpénzben (pengőben) és külön a természetményekben kapott járandóságot. Az összeírók a tanító teljes éves jövedelmét pengőben is kiszámították az elmúlt tíz esztendő átlagos piaci árai alapján.

A tanítók jövedelmei között – a falvak gazdasági helyzetétől függően – jelentős eltérések mutatkoztak. A legnagyobb fizetése Bánffyhunyadi mezőváros tanítójának volt, aki 333 Rhénesforint 12 krajcárt kapott. Átlagos fizetése volt a körösfői (78 Rhft), a gyerőmonostori (73 Rhft), jákótelki (58 Rhft) és magyarbikali (55 Rhft) tanítóknak. A farnasi, nádasdaróczi tanítók panaszkodtak, hogy „a járandóságukból megélni lehetetlen” (fizetésük 20–40 forint között váltakozott).

Az 1848-as összeírás „helyi észrevételek” című rovata tele van a tanítók anyagi vonatkozású panaszaival, akik vagy a fizetés nyomorúságos volta, vagy annak gyakori elmaradása miatt elégedetlenkedtek. Még a legjobban fizetett bánffyhunyadi tanító is panaszkodott, íme: „A fent írtak szerint tehát egész évi jövedelem lenne 333 Rhénes forint 12 krajczár, de amelyből csak élelemre elemgy évenként 60 Rhénes forint. Azonban még egy esztendőben ... 50–60 forint károsodás nélkül a fizetésem ki nem vehetem (vagyis ennyivel maradt évente adósa az egyházközség). Megjegyzem, hogy a fent írt fizetést nem csak tanítói,

de kántori szolgálatomért is veszem, midőn a mellett orgonálnom is kelletik, tehát hármass szolgálatomért.”

Az iskolai könyvek összeírásából kiderül, hogy 1848-ban Kalotaszegen a tankönyvek zömét a különböző régi ábécéskönyvek, énekeskönyvek, katekizmusok alkotják. Forrásunk szerint Bánffyhunvodon és Magyarbikalon az iskolát könyvekkel a „gyermek szülei látták el”, Gyaluban „iskolai könyvekkel ellátott gyermekek száma 30”, Tüében „ábécés 12, soltáros 10, ágendás 4–6, más iskolai könyv nincs”. Kalotadamoson az összeírás szerint „mindenkinek van könyve”, Magyarvalkón „célszerű iskolai könyvekkel egy gyermek sincs ellátva csak a régi ábécével, Szent-Históriával, Soltárral”, Körösfőn és Magyargyerőmonostoron pedig „iskolai könyvekkel ellátott gyermek nincsen.”

Az 1848-as összeírásból és a korabeli vizitációs jegyzőkönyvekből kiderül, hogy a kalotaszegi kisiskolák egyik alapvető problémája az ún. „célszerű” (kor-szerű) tankönyvek hiánya. Az ellenben tény, hogy a tanítók 2/3-a az olvasni tanítás új, hatékony módját, a „hangoztató módszert” alkalmazta és csupán 1/3-a tanított a régi, elavult silabizáló (betűztető, szótagoló) módszer szerint.

A reformkor idején – a polgárosodás hatásaként – Kalotaszegen megindult az első óvodák szervezése. A vidék első kiseddóvója Nagvalmáson 1842-ben létesült, ugyanis ekkor panaszkodott a tanító a vizitáció előtt, hogy „oskolája nincsen, mert a gyermekek az újonnan felállított kiseddóvó intézetbe járnak”. Az 1848-as összeírók az intézményről feljegyezték: „Gróf Csáky György Úr Nagvalmásan saját költségén kiseddóvodát állítatván fel azt öt és fél éven keresztül egészen az újabb változásokig fenn is tartott, most 80 és 100 körül járnak fel magyar gyermekek, oláh gyermekek 15–20-an.”

Az 1848-as összeírások tanúsítják, hogy a régi Kalotaszeg életében ezeknek az iskoláknak jelentős szerep jutott, a szalmafedeles rektóriák tanítói az évtizedek folyamán oktatták a gyermeknépet, lehetővé tették a tehetségesebbek kiemelkedését a parasztsorból, biztosították a szellemi élet folytonosságát, de azt is, hogy a népiskolázás a XIX. század közepére már megérett az alapos megújításra.

Eötvös József törvényjavaslatát azonban az országgyűlés (felsőház) 1848-ban levette a napirendről és ezáltal két évtizeddel elodázta a népiskolai reform megvalósítását.

„Gazdászati ügyek” a magyarországi bencés kongregáció 1912. évi káptalanján

Hajdú Tibor főapát előterjesztése (forrásközlés)

A magyarországi agrárfejlődésben, az 1848. évi jobbágyfelszabadítást követően, az átállás nehézségei után, az új gazdasági formáció működési feltételei csak az 1867. évi kiegyezés utáni időszakban alakultak ki. A feudális maradványok továbbélése, a tőkehiány, a kedvezőtlen hitelviszonyok csak lassították, de nem akadályozták meg az 1880-as évektől jól érzékelhetően megvalósuló gazdasági előrehaladást. A továbbra is meghatározó súlyú nagybirtokok kapitalizálódásának útja nagymértékben meghatározta az ország egészének agrárfejlődését. 1848 után – a nagybirtok feudális kori hármass funkcióján belül – a közigazgatás és a jogszolgáltatás szerepének fokozatos csökkenésével egy időben előtérbe került a gazdálkodás jelentősége. A feudális járadékokért 1855-ig csak kártalanítási előleget kaptak a birtokosok, s a kártalanítási összeget sem egyszerre vehették kézhez. Így a jobbágyaiktól járó termény- és pénzszolgáltatás, valamint ingyen munkaerő elvesztésével a nagybirtokok csak területük egy részén alakítottak ki saját kezelésükben tőkés jellegű termelőüzemeket, ezek mellett pedig a birtokok nagy részén tőkés bérleteket hoztak létre. A kötött vagy korlátozott forgalmú birtokokon belül, a nagyságrendben az 1867 után is fennmaradó hitbizományok után következő egyházi birtokokon azonban továbbra is a házi kezelés dominált. Célvagyongként elsősorban egyházi, kulturális, továbbá karitatív célokat szolgálva, biztosítaniuk kellett a hozzájuk kapcsolódó intézmények fenntartását.

A magyarországi bencés kongregáció öt apátsága (a főapátság, Pannonhalma és Tihany, Celldömölk, Bakonybél, Zalavár-Zalaapáti fiókapátságok) rendi birtokai hét megyében helyezkedtek el: a főapátsághoz tartozóak Győr, Komárom, Pozsony, a fiókapátságok gazdaságai pedig Somogy, Zala, Veszprém és Vas megyék területén. A fő gazdasági cél a Rend magyarországi működését betöltő II. József-féle rendelet után, az 1802. évi visszaállítást követően „tanítói rendi jelleget öltött”¹ „Pannonhalmi Szent Benedek-rend” intézményeinek ellátása, fenntartása volt. A (Zalavárral együtt) mintegy hatvanezer kataszteri holdat kitevő birtok célvagyongként alapul szolgált az öt apátság, a két főiskola (teológiai, illetve tanárkép-

¹ Csóka J. L. [1969.] II. 872., 874.

ző), a gimnáziumok és székházak, valamint a Rend által pasztorált községek elemi iskolái, plébániái, templomai és kápolnái fenntartására. Az öt apátság uradalmi e célkitűzésnek alárendelten, a központi gazdasági szervek irányításával működtek. A bencés monostorok gazdasági kapcsolatainál a külső irányultság mellett, előtérben állott a rendi gazdaságok egymás közötti gazdasági összeköttetése. A belső gazdasági kapcsolatok nem csak a pénzbevételek megszabott hányadának a központi pénztárba történő befizetésére korlátozódtak, hanem elsősorban a termelés és bizonyos területeken az értékesítés összehangolását is jelentették.² Amint azt Kelemen Krizosztom főapát 1944-ben, a közellátási miniszterhez írt kérvényében megfogalmazta: „A Pannonhalmi Szent Benedek-rendnek 19 mezőgazdasági intézősége és 4 erdőhivatala kezelésében vannak 8 vármegyében és mintegy 48 községben fekvő mező- és erdőgazdasági ingatlanai. Ezeket a gazdálkodást ősidőktől fogva úgy gyakoroltuk, hogy első sorban egymás között cseréltük ki az egyes gazdaságok szükségletei fedezésére a mutatkozó feleslegeket és csak ezután fennmaradó feleslegeket adtuk el. A háztartásainknak szükséges dolgokat pedig mindig a legközelebbi gazdaságokból szereztük be. Mindkét eljárást az észszerű gazdálkodás tette szükségessé.”³

A rendkormányzat központi szervei és tényezői közül a legfontosabb a főapátság és a bencés egyházmegye élén álló, *nullius abbas (exempt)*, püspöki joghatóság alól kivett) jogkörű, 1848-ig az összes földesúri jogokat gyakorló pannonhalmi főapát volt. Gazdasági felelőssége kiterjedt a rend minden birtokára, s az elidegenítést kivéve, övé volt a javak főfelügyelete. Az általa kinevezett apátoknak csak tanácsadási joguk volt monostoraik személyi és dologi ügyeiben. Az egyes apátságok konventgyűlésein (a teljes jogú rendtagok gyülekezete) és a rendi nagykáptalanokon */capitulum generale/* tárgyalt ügyek között mindig kiemelt helyet foglaltak el a „gazdasági ügyek” */res oeconomica/*. A gazdasági ügyek legfelsőbb, testületi irányító szerve a Központi Gazdasági Tanács */Consessus Oeconomicus/* volt. Működésére már az 1820-as évektől vannak adatok. A Rend első világháború utáni súlyos belső, részben gazdasági válságának felszámolására hozták létre a hasonló szerepű Gazdasági Bizottságot.⁴

A főapátok hatalmának ellensúlyozására a konvent a káptalanok, illetve a „rendi parlament”, a nagykáptalan jogkörének kiterjesztésére törekedett. Ez utóbbit az összes ünnepélyes fogadalmat tett rendtag számára nyitottá kívánták

² Fülöp É. M. 1989. 519–532.

³ PBFL FIT 132/45. Kelemen Krizosztom főapát a közellátási miniszterhez. Pannonhalma, 1944. július 6.; PBFL GL 150/1944. Főjósázkormányzó.

⁴ Fülöp É. M. 1995. 12. és köv.

teni.⁵ Kruesz Krizosztomig ritkán volt nagykáptalan, azonban ő rendszeressé tette annak üléseit.⁶ 1865-ben, Rimely Mihály főapát halála után a választást megelőző tanácskozáson elhatározták, hogy a főapát-választás után bizalmi férfiakat fognak kijelölni, akik a főapátot, ha káptalant nem tartana, fokozatosan a perjel, a dékánok, végül a főmonostori konvent által figyelmeztetni fogják kötelességére. (Ez alkalommal egyébként a rendi tárgyalásoknál szerepelni szokott viszonylati – „correlatio, főapát és rendtagok viszonya” –, fegyelmi, tanügyi és gazdasági témákhoz szakférfiakat is választottak.)⁷

A nagykáptalan jogai⁸ pontosabb meghatározását 1840-ben maga a hercegprímás ajánlotta, nyilvánvaló összefüggésben a korabeli politikai-társadalmi fejlődéssel: „A polgári jogok fejlesztése a szerzeteseket is hasonló jogszerzésre csábította...”⁹

⁵ A teljes jogú rendtagok ünnepélyes fogadalmak voltak. Fogadalmat a XIX. század derekától, 1842 után, csak a végzett teológusok tehettek, az alkalmasságot a konvent minősítette, abszolút szótöbbséggel. (Az 1855. évi Statutumok azonban e szokáson túlmenően előírták más rendi kollégiumok véleményadását is.) Az egyszerű fogadalom letételére 1864-től a VIII. osztály után nyílt lehetőség, de 1868-ig – a képzettségtől függetlenül – a 21. életév betöltése is feltétel volt. 1896 óta az I. éves teológia után az egyszerű, rá 3 évre az ünnepélyes fogadalom letételére nyílt mód.

Horváth Á. 1915. 153., Sörös P. 1916. VI/A. k. 7.

⁶ Horváth Á. 1915. 149.

⁷ Sörös P. 1916. VI/A. k. 112.

⁸ A visszaállítás után először – a veszprémi püspök, mint királyi biztos vezetésével ülésező – 1811. évi káptalanon alkottak Statutumot (a Rend életét szabályozó előírásokat, jogszabályokat) a fegyelem megszilárdítására. Ezeket tökéletesítették 1812-ben, majd Kovács Tamás főapát javíttatta a seniorokkal. A korszak többi káptalanja is módosította a Statutumokat. Az 1855. évi apostoli vizitáció az 1836. évi tette kötelezővé – ez azonban nem valósulhatott meg teljesen, mert élővé tételét, szorosabb betartását Kruesz Krizosztomnak is sürgetnie kellett főapátsága éveiben.

Amikor 1890-ben Vaszary Kolos főapát meghívót küldött a káptalanyülésre, így utalt a Statutumok ennek programját meghatározó részére: „... statutumaink értelmében ‘perpetuum capitulum materiam constituunt: disciplina regularis, res litteraria et oeconomica’.

A XX. század elején, az egyes szerzetesrendek statútumait az 1917-re megszületett új Codex Iuris Canonici, azaz kánonjogi törvénykönyv alapján megkívánt módon kellett volna átalakítani, de ezt az I. világháború évei a bencéseknel is megakadályozták. Ezért az 1920-as évek vizitátoraira várt a feladat elvégzése. Bárdos Remig főapát először 1920. december 8-án, 33 pontban ismertette a Rend tagjaival az új Codex rájuk vonatkozó rendelkezéseit, majd az 1921. évi rendi nagykáptalan ennek szellemében készítette el az új Statutumot a rendtag, híres kánonjogász (később esztergomi érsek) Serédi Jusztiniánnal.

Horváth Á. 1915. 151., Várszegi I. A. 1985. Doktori disszertáció (kézirat). 37., 74., továbbá PBFL FIT A főapát meghívót küld a káptalanyülésre. [Pannonhalma], 1890. ápr. 15.

⁹ PBFL FIT 137. sz. A főapát káptalanyülésre hív. Pannonhalma, 1890. márc. 30.

Kruesz Krizosztom főapát mintaszerűen tartotta a nagykáptalani üléseket. Az őt megválasztó, illetve jelölő, fentebb említett 1865. évi nagykáptalan után 1866–1884 közt a Rend szabályainak megfelelően, három évente rendezte meg, tehát mint rendi vezető összesen hét nagykáptalant hívott össze. A személy szerint meghívottak közé az 1855. évi Statutumok szerint az apátok, a székházak előljárói és a főmonostori dékánok tartoztak, mellettük a rendtagok közül a plébániákon pasztorációs munkában tevékenykedő bencések összesen 2, a legalább 12 fős székházak 2–2, a 6 fősek 1–1 szavazati joggal rendelkező, választott követe vett részt az üléseken. A konvent törekvéseinek hatására, a részvétel a többi rendtag számára is lehetséges volt, ám ők szavazati joggal nem rendelkeztek. A főapát a nagykáptalan előtti meghívóval együtt programtervezetet, előzetes tájékoztatót is küldött a jobb felkészülés érdekében. Az ülések a főapát nyitó beszédével, beszámolójával kezdődtek, majd, általában négy problémakör köré csoportosítva a megbeszéléseket, mindegyik megvitatására külön bizottságot hoztak létre (a főapát és a szerzet kapcsolata, fegyelmi, tanulmányi és gazdasági ügyek). 1884-ben minden egyes rendtag kinyomtatva megkapta az 1866–1884 közti nagykáptalani határozatokat. A gazdasági adminisztrációt segítette a Helytartótanács engedélyével Pannonhalmán 1866 óta működtetett könyvmatos sokszorosító („könyomda”) is. Az engedély szerint e könyvmatosok „...csakis rendfőnöki, püspöki és jószágkormányzati ügyekre vonatkozó iratok sokszorosítására...” szolgálhattak.¹⁰

A szakbizottságokat tekintve mintának vehető az 1872. évi káptalan. A vizsnylati bizottság elnöke a főapát, tagjai a bakonybéli apát és további négy rendtag voltak. A fegyelmi bizottság elnöke a főapáti helynök, a tanulmányi bizottságé a főmonostori alperjel volt, mellettük 6–6 rendtaggal. A nagykáptalan ülésein az egyházi és rendi ügyek, s a tanügy („iskolai és tudományos”) mellett kiemelkedő fontosságú volt a gazdasági ügyek, a „gazdászati” tárgyalása. A gazdasági bizottságot a főmonostori perjel vezette, ugyancsak 6 rendtársa élén. Ez utóbbi hat bizottsági tag közt találjuk Kovácsits Marcell pannonthalmi számvevőt, pénztárost, Holler Engelbert központi jószágkormányzót (ő ugyanezen évben komáromi jószágkormányzó lett), Pokorni Frigyes ravazdi lelkészt, 1873-tól pannonthalmi, azaz központi jószágkormányzót, az ekkor főiskolai tanár és konventjegyző (későbbi főapát) Fehér Ipolyt, valamint Jeney Ernő tárkányi lelkészt és Tomek Anasztáz győri gimnáziumi tanárt. Az 1875. évi nagykáptalani meghívó figyelmeztette az érintetteket, hogy a gazdasági adatok megvizsgálásával megbízott rendtagok 3

¹⁰ A határozatok kinyomtatására később is volt példa, így például épp az itt kiemelt 1912. évi káptalant illetően.

PBFL FIT 1867. jan. 13. A Helytartótanács 1866. dec. 19-én kelt, 87571. sz. alatti engedélye, továbbá *Sólymos L. Sz.* 1990. 91., 99., *Horváth Á.* 1915. 143.

nappal a káptalanygyűlés megnyitása előtt kötelesek megjelenni a számadatok megvizsgálása végett, s a központi kormányzóval együtt elvégezni ezt a munkát. A „gazdasági ügyek” tárgyalásába, a gazdasági jellegű döntésekbe a szorosan vett, gazdálkodást érintő kérdések mellett minden anyagi természetű ügy is beletartozott. Így például a rendtagok ellátásának kérdése, szabályozása is. Az 1869. évi nagykáptalan tudta először napirendre tűzni – az 1848-at követő gazdasági átállás jó irányú haladásának jeleként – az ellátásra szánt összegek jelentősebb emelését (a házfönökök és a húsz éven túl működő tanárok 250, a több, mint tíz éve tanítók 225, a többi rendtag 200 forintot kaptak évente). A gazdasági lehetőségek mellett a döntésbe feltehetőleg a győri székház 1867. évi memoranduma is belejátszhatott (az itteni rendtagok a *depositum*, a székházak vezetőinél az egyes szerzetesek számára elhelyezett, tőle igénybe vehető összeg évi 400 forintra történő felemelését kérték), bár a gazdasági alkalmazottak 1866. évi béremelésére hivatkozó kérvényt Kruesz Krizosztom még így utasította vissza: „Ezek fizetett emberek, mi pedig az Úr Jézus hivatottjai...”¹¹

1921-ben, a rendi nagykáptalan jogosultságai között a következők voltak a legfontosabbak: ez az ülés foglalkozott a rendi jogszabályok, a statútumok alkotásával, változtatásával, továbbá e testületnek volt döntő szavazata a nagyobb eladások (például egyes ingatlanok) vagy befektetések eldöntésében és nagyobb terhek vállalásában. A következő káptalanig a főapáti jogkör alá eső ügyekben (*donatio*, és a fentebb érintett *alienatio* – azaz elidegenítés –, befektetés, kölcsönfelvétel) a káptalan állapította meg azt az összeghatárt, ameddig a főapát elmehetett, s azt is, amelyhez vagy a főmonostori konvent, vagy a dékántestület, vagy a Rend egésze hozzájárulása kellett. A határozatok azokban az ügyekben, amelyekben a nagykáptalannak szavazati joga volt, az ülésen elfogadásuk esetén törvényerőre is emelkedtek. Azokon a területeken viszont, ahol tanácsadási joggal rendelkezett csupán, ott állásfoglalása a főapát hozzájárulásával válhatott csak törvényerejűvé.¹²

1841-től a kisebb jelentőségű, vagy sürgős ügyek tárgyalására konventgyűléseket tartottak a főmonostorban, ezeken a konvent minden tagja, azaz az összes pannonhalmi ünnepélyes fogadalmas részt vett.¹³ 1848-ban a konventgyűlések szerepéről a következőket állapították meg: miként mindenben, úgy a gazdasági tárgyakkban is a főapátot illeti az intézkedés joga, a kezelésé pedig a felelős jó-

---

¹¹ Sóllymos L. Sz. 1990. 61., 94–95., 123–126., Névtár 62., 73., 85., 96–97., továbbá PBFL FIT Meghívó nagykáptalanra. 1875. júl. 20., uo. 352. sz. Meghívó az 1872. évi nagygyűlésre [káptalanra]. Kruesz Krizosztom főapát. [Pannonhalma], 1872. júl. 4.

¹² PBFL GL. Káptalani megnyitó beszéd (fogalmazvány). 1921.

¹³ Horváth Á. 1915. 49.

szághelyhatóságok, „... egyébiránt az 1747. és 1768-i királyi rendeletekben megírt fontos tárgyakban mindenkor a Convent hozzájárulta is megkívántatik.”¹⁴

*

A képzett egyházjogász Hajdú Tibor főapát 1910–1918 között állott a Rend élén. Rendi kormányzata kezdete, s ezt tükrözi az itt forrásközlésre választott 1912. évi káptalan anyaga¹⁵ is, annak a gazdasági fejlődésnek az utolsó éveit jelentő, amely a fentebbiekben említett módon, az 1880-as évektől érzékelhető volt a bencés birtokokon is. Az első világháború törte meg azt a szerves gazdasági folyamatot, amely a hűbéri viszonyok felszámolása után, az új gazdasági formáció kifejlődésével, megerősödésével párhuzamosan, agrárgazdaságunk felfelé ívelő szakaszát jelentette.

A káptalanyűlés anyagából itt a rendi kormányzatra és a gazdasági személyzetre vonatkozó részeket kívánjuk kiemelni: azaz a gazdálkodás szervezeti kereteit és a gazdaságokban foglalkoztatott gazdatisztek, illetve egyéb gazdasági alkalmazottak beosztásában, fizetésében beálló változásokat mutatva be. A főapáti összefoglaló előterjesztésnek a mező- és erdőgazdálkodás egyes ágaira vonatkozó fejezetei, illetve a Rend gazdasági tevékenysége elemzése egy későbbi feldolgozásban kerül majd sorra.

Az 1912. évi káptalan rendkormányzatot érintő kérdései közül, az apátok gazdasági intézkedési jogkörének szerény bővítését említhetjük. A központi gazdasági szervek működésének fenntartása mellett, a főapát megerősítette közvetlen ellenőrzési jogukat apátságai ügyeiben. Kimondták, hogy építkezés, behúzás, termény- és állateltetés ne legyen az egyes fiókapátságokban az apátok előzetes tudta nélkül, s a jószágkormányzók a központba küldés előtt nekik is mutassák be jelentéseiket, számadásaikat.¹⁶ A fiókapátok jogviszonyának, s azon belül gazdasági intézkedési mozgásterüknek szabályozása nem volt előzmények nélküli, s nem csak a gazdasági racionalitás kérdésével függött össze. Az apátok nyilvánvaló módon jogkörük mind teljesebbé tételére törekedve igyekeztek szerepük, tekintélyük növelésére.

---

¹⁴ PBFL GL Konventgyűlési fogalmazványok. Pannonhalma, 1848. 4. pont

¹⁵ PBFL GL Az 1912. évi káptalanyűlés iratai.

A közölt részeket a „Főapáti előterjesztés. Gazdászati.” (1–38. + mellékletek) című anyagból válogattuk. A géppel írt, utólagos kézírásos javításokat tartalmazó iratot betűhív módon közöljük, a szükséges helyeken azonban a mai helyesírás szabályainak megfelelően hosszúra javítva az *i*, *ú*, *ü* magánhangzókat.

¹⁶ Sörös P. 1916. VI/A. k. 205. és köv., Horváth Á. 1915. 143.

A Rend tulajdonában lévő balatonfüredi javakkal (fürdőintézet, Nagyvendégfogadó) kapcsolatban, az 1912. évi káptalan határozata a beruházásokhoz képest kevés jövedelmet jelentő ingatlanok eladását tartotta kívánatosnak. Hajdú Tibor főapát ugyan ezt megelőzően megpróbálkozott a bérbeadással is, de úgy tűnt, hogy a füredi vasút megépülte után, az eladásból nagyobb bevétel várható. Azonban nem találtak megfelelő vásárlóerőt jelentő üzleti partnerekre, s így utóbb Balatonfüred fejlesztése mellett döntöttek. Természetesen, a későbbiekben rohamos fejlődésnek indult balatoni fürdőélet ezt a lépést indokolta.¹⁷

A rendi uradalmakban az új gazdaságok kialakítása szorosan összefüggött az adott kor gazdasági kérdéseire adott válaszokkal: a XIX. század elején a major-sági gazdálkodás bővülésével, 1848 után a tagosításokkal, vizsgált korszakunkban pedig a rend gazdasági erősödésével. Az 1910-es évek elején, több új major keletkezett. A főmonostori uradalomban jelentős hecsei gazdaságban Hajdú főapát építtetett új majort, amely a főapát neve után, a Tiborháza nevet kapta. Az 1913-ban vásárolt járiföldi gazdaság a rend Veszprém megyei birtokai gazdálkodását erősítette.¹⁸

Az 1912. évi káptalan „Gazdasági kormányzat” tárgykörében hozott határozatai közt külön fejezet foglalkozott a „Gazdasági kezelő közegekkel.”¹⁹

A rendi birtokokon alkalmazott gazdatisztek fizetésében, a készpénz- és terményjáradék arányát tekintve, a mindenkori birtokstruktúra képe tükröződött. Az 1848-at követő változások, a szántóföldi művelési ágak arányának módosulása, a legelőterületek arányának csökkenése vezetett a tisztek földjárandóságának és marhatartásának megvonásához, illetve korlátozáshoz. Ennek pótlására, különböző megoldásokkal próbálkoztak. Az egyes gazdatiszti kategóriákban 1912-től az 5 évente emelkedő korpótlékot vezették be. A takarmánytermesztés térnyerésére utal, hogy ismét engedélyezhették a tisztek marhatartását. Az 1912. évi káptalan, tekintettel a „...megdrágult életviszonyokra [és] más uradalmak tisztjeinek fizetéséhez képest...” szükségesnek tartotta a tisztek fizetésének emelését. A gazdasági írások 100, a többi gazdatiszt 200 koronával több illetményt kaptak, a korpótlék 100 korona volt. Emellé járt még 2 hold kapásverte-

---

¹⁷ Az eladási, illetve bérbeadási törekvések sikertelensége után a káptalan szerint már csak egy út maradt számukra: „...számító beruházás mellett, ... házikézelés, fölhasználva az üzleti világ jövedelem fokozó módjait...”. Ez utóbbi alatt, különböző szakemberek alkalmazásán túl, a reklám fontosságára is utaltak.

PBFL GL Az 1912. évi káptalangyűlés jegyzőkönyve; továbbá *Sörös P.* 1916. VI/A. k. 164.

¹⁸ *Sörös P.* 1916. VI/A. k. 125–127., 358., 362., 386–387., 394–395., 402., 414., *Sörös P.* 1911. II. k. 596.

¹⁹ PBFL GL Az 1912. évi káptalan jegyzőkönyve. Gazdasági kormányzat. II. Gazdasági kezelő közegek.

mény, 3–4 darabra tevénytartás. Az erdőtisztek járandóságát „teljesen egyenlővé” tették a mezőgazdálkodásban dolgozó gazdatisztekével. A fokozatokat is módosították, törölve az ispáni rangot, hiszen azt a kor gyakorlatában az okleveles gazdatisztek nem használták. A szakmai követelmények erősítésének jele, hogy a káptalan a szőlészet-borászat üzemágban is felülvizsgálta a beosztásokat, a központi szőlő kezelésénél pedig előírta a vincellériskolát végzetek alkalmazását. Új állásként, a Rend összes szőleire terjedő hatáskörrel, „...egy utána néző és informáló közeg, szőlőmester nevezetett ki...”, valamint, a pannonhalmi pincészetnél pincemesteri állást szerveztek.

Az egyes munkakörök és a gazda- és erdőtisztek járadékának szabályozása mellett, rögzítették a gazdasági cselédek fizetésének korpótlékkal történő emelését is. Ez a szolgálati évek alatt öt ízben, először az 5., majd öt évente, végül a 25. szegődményes év után történhetett, a következő arányban:

25 K – gazda
mesterember (gépészkovács, kovács, molnár, kádár, bográn)
hajdú
magtáros
raktáros
munkafelügyelő
vizsgázott erdőőr
szakiskolát végzett vincellér
révészgazda
ménészgazda
jószágkormányzói kocsis

15 K – a fentebb nem említett, többi mező- és erdőgazdasági cseléd
szőlészeti-pincészeti állandó konvenciók munkások

A gazdatisztek nyugdíj-jogosultságának más birtokokéhoz képest is korai, 1878. évi életbeléptetésétől eltérően, nem volt általános gyakorlata a bencés kongregáció birtokain a munkából kiöregedett, vagy megrokkant cselédek számára folyósított kegydíjnak. A rendtörténeti monográfia szerint ez az 1911. évtől már nem eseti elbírálás tárgyát képezte, hanem az egyes apátságok uradalmaiban állandósulttá vált.²⁰ Az 1912. évi káptalan jegyzőkönyve szerint viszont e gondolat ekkor merült fel és a káptalangyűlési határozat után léptették életbe a cselédek és más alsóbb fokú gazdasági alkalmazottak esetében.

---

²⁰ Sörös P. 1916. VI/A. k. 337–338.

Rövidítések

FIT	=	Főapáti Iratok Tára
GL	=	Gazdasági Levéltár
METEM	=	Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség
MMgMK	=	Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei
OSB	=	Ordo Sancti Benedicti
PBFL	=	Pannonhalmi Bencés Főapátsági Levéltár
TA tsz. jk	=	A Bencés Rend Tihanyi Apátságának iratai. Acta Dominalium et Fiscalatus Domini. Tisztiszéki jegyzőkönyvek. II. k.
VEML	=	Veszprém Megyei Levéltár

Irodalom

A pannonhalmi Szent Benedek-Rend Névtára. 1802–1986. /Összeáll.: *Berkó P., Legányi N.*/ h. n. [1987.]

Csóka J. Lajos: Szent Benedek fiainak világtörténete, különös tekintettel Magyarországra. I-II. k. h. n. [1969.]

Fülöp Éva Mária: A Tihanyi Bencés Apátság uradalmának gazdasági kapcsolatai (1848–1945). = MMgMK 1988–1989. /Szerk.: *Pintér J.*/ Bp., 1989. 519–532.

Fülöp Éva: Egyházi birtok (szócikk). Magyar Katolikus Lexikon. II. /Főszerk.: *Diós I.*/ Bp., [1994.] 862–881.

Fülöp Éva: A magyarországi bencés kongregáció birtokainak gazdasági szervezete és irányítása (1848–1949). METEM-könyvek 8. Bp., 1995.

Horváth Ádám: Szent Benedek élete és rendjének története Magyarországon. Pannonhalma, 1915.

Magyar Eszter: Szántódpuszta a török hódoltságtól a szabadságharcig. Szántódi Füzetek VII. h. n. [1984.]

Sólymos László Szilveszter OSB: *Kruesz Krizosztom /1865–1885./* METEM-könyvek 2. Bp., 1990.

Sörös Pongrác: A Tihanyi Apátság története. II. k. Bp., 1911.

Sörös Pongrác: A Pannonhalmi Főapátság története. Hatodik korszak. A Rend új kora, új munkaköre. 1802-től napjainkig. VI/A. k. Bp., 1916.

Várszegi Imre Asztrik: *Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapát /1884–1950/.* Pannonhalma, 1985. Doktori disszertáció (kézirat)

Főapáti előterjesztés

Gazdászat

Gazdaságainkban a lefolyt 4 évi cyclusban is a súly a gabonatermelésre volt helyezve, de a tenyésztéssel kapcsolatos tejgazdaság és a jövedelmező sertés-tenyésztés is egyre nagyobb tért hódított Így magyarázható meg, hogy az időjárás esélyeit nagyon is megérző gabonatermelés mellett, a jövedelem nem volt erősebb fluktuációnak kitéve.

Gazdaságaink emelésére ... a múlt cyclusban, az előzőhöz képest évi átlagban közel 89 000 koronával több központi beruházás eszközöltetett és ha ezen átlagot levonjuk a beszolgáltatott jövedelemből, akkor is átlag közel 100 000 K-val több volt az évi bevétel. Jó része van ebben az általános áremelkedésnek, de a tulajdonképi alapja még is gazdaságaink jövedelmezőségének folyton haladó fokozása.

Az alábbiakból látható, hogy művelési költségeink apasztására törekedtünk és igyekeztünk mentül nagyobb mértékben a gazdasági gépeket igénybe venni.

Az általános drágasággal a munkáskéz is megdrágult. Az elmúlt cyclus végén emelte a rend úgyszólván az egész vonalon a cselédség bérét, de azért meg-meg újul a törekvés a magasabb bérek után.

A napszámberék az egész vonalon jelentősen emelkednek; a mi nagyon indokolttá teszi, hogy a gazdasági technika vívmányainak minél kiterjedtebb alkalmazásával védekezzünk, a munkáskéz drágasága ellen, másrészt emancipálhasuk magunkat az újabb időben megint fenyegető gazdasági sztrájkok ellen.

Mint hogy ezen veszedelem ellen egyik leghathatósabb eszköz a hűséges cseléd: igyekeztünk a cselédség hűségét, megbízhatóságát és állandóságát korpótlék és nyugdíj behozásával biztosítani.

A gazdaságok jövedelmezősége.

Gazdaságaink tiszta jövedelme 1908–1911. cyclusra már vagyonszerűlegi becslés alapján volt megállapítható, vagyis most már közelítőleg látjuk, hogy milyen %-át adták gazdaságaink a bennük fekvő tőkének.

A gazdasági jövedelmek ekként való elbírálásánál a becslés kiterjedt az összes értékekre: a pénzkészletre, telek, épületek, gépek, eszközök, állatállomány, termények és anyagok értékelésére.

- a) telek értékelését a központi számvevőség végezte az eddig leghelyesebbnek és legegyszerűbbnek elismert eljárás szerint, alapul véve a kataszteri tiszta jövedelmet úgy, a mint az a telek művelési ágai (szántóföld, kert, rét, legelő,

szőlő, erdő) és minőségi osztályai szerint, az illetékegyenérték-adó kivetésénél is elfogadott, ma érvényben álló kataszterben ki van mutatva. A kataszteri tiszta jövedelemből, mint a telek 4%-os földjáraadékból számított ki a telek értéke. Ehhez járultak a telkesítési költségek, de viszont levonásba hozták az ármentesítési és belvízlevezető járulékoknak megfelelő tőke.

- b) az épületek a szorosán vett gazdasági épületeken kívül a gazdasági célra szolgáló és gazdasági kezelés alatt álló épületekkel együtt – helyszíni becslés és az építkezési számadások alapján értékeltettek. Ezeknél az építési évre következő esztendőől kezdődőleg 1% az évi törlesztés.
- c) a gép- és eszközleltár értéke helyszíni becslés és számadásilag kimutatható beszerzési ár szerint vétetett fel, év végén 6% értékcsökkenés leírásával.
- d) állatállomány a vásárolt és saját nevelésű állatok szerint a vétel, illetőleg az időnkinti árváltozások szemmel tartásával központilag megállapított ár, ú. n. mérleg-érték szerint van meghatározva, a mi a tenyésztéértéknek önkényszerű fölvételét kizárja és értékcsökkenés fölszámítását fölöslegessé tette.
- e) a termények és anyagok (beszámítva a gyors kopásnak kitett és rövid idő alatt megújításra szolgáló tárgyakat is), a naplók és számadások alapján a piaci árakhoz mérten értékeltettek.

A gazdaságokban előállott és ott elfogyasztott takarmány csak mennyiségilag, ár nélkül, a trágya meg egyáltalán nem vétetett fel.

A tiszta jövedelem ekként nem a hiányos holdankinti jövedelem-hozadékkal, hanem a netto pénzbeli eredményen kívül a vagyonban beállott mindennemű értékváltozás tekintetbe vételével számított ki.

Bár a vagyonmérlegelés csak az 1909. év elejével vette kezdetét, azonban a jelen cyclus átlag-eredményének megállapítása végett az 1908. évre is könnyen fel volt vehető az említett eljárás.

Balatonfüredről külön fejezetben szólunk és az mint speciális jellegű elszámolási objektum ezen kimutatásban nem foglaltatik.

Mint hogy a múlt káptalani cyclusban vagyonmérleg híján csak megközelítő volt a tiszta jövedelem kiszámítási módja, azért közvetlen, pontos összehasonlítás a legutóbbi káptalan adataival nem is eszközölhető. Annyi azonban pontosan megállapítható, hogy míg az 1907. év végén a gazdaságainkban rejlő érték – a készpénzen kívül – 17 969 055,36 K. volt, addig az 1911. év végén ez 18 525 349,91 K.-ra emelkedett, vagyis gazdaságaink vagyona a jövedelmi készpénz-állományon kívül ezen négy év alatt 556 294,55 K.-val növekedett, a mi főleg a nagyobb szabású fölszerelések eszközlésében nyeri magyarázatát.

Ha pedig a vagyonmérleg híján a múltban elfogadott és általánosan helyesnek elismert üzemtőke számítása alapján kimutatott négy évi átlag tiszta jövedelmet tekintjük, azt találjuk, hogy 1904–1907-ben volt a tiszta jövedelem évi átlagban 1 165 412,84 K.-na, azaz így is 219 893,06 K. emelkedés mutatkozik.

A központba jövedelmül beszolgáltatott készpénz és a vagyongyarapodás összegéből alakult tiszta jövedelem a legutóbbi 4 év alatt évi átlagban a Rendben volt 1 165 412,84 K., ebből a főapátságra esik 676 373,31 K., a fiókapátságokra pedig 489 039,53 K.

Gazdaságonkint pedig a tiszta jövedelem volt sorrendben, koronákban:

Zalaapáti	108 667,43 K.
Kismegyer	104 898,13 ''
Varsány	98 139,61 ''
Zalavár	83 695,44 ''
Deáki	76 972,03 ''
Füss	72 110,21 ''
Hecse	65 680,42 K.
Főapátsági erdész	61 181,69 K.
Tarján	51 640,92 ''
Jaba	44 763,65 ''
Szántód	42 024,19 ''
Tömörd	41 133,93 ''
Tóköz	40 985,65 ''
Ölbő-Bársonyos	40 882,58 ''
Rada	30 209,68 ''
Tényő	29 662,83 ''
Zalavári ap. erdész.	28 504,93 ''
Tihanyi ap. erdész.	28 448,24 ''
Kapoly-Teleki	24 640,60 ''
Tárkány	23 359,32 ''
Bakonybél	14 914,47 ''
Csács	13 497,54 ''
Kajár	13 312,07 ''
Dömölk	8 198,32 ''
Tihany	7 195,23 ''
Közp. pince-szőlő	5 851,01 ''
Szentmárton	4 895,63 ''

A Rend gazdaságainak adó alapul szolgáló területe 57 716 kat. hold. Holdankint a tiszta jövedelem volt a rendben 20,19 K, a főapátságban 20,03 K, a fiókapátságokban 20,41 K.

Gazdaságonkint sorrendben volt a tiszta jövedelem kat. holdankint:

Zalaapáti	48,15 K.
Deáki	45,47 ''
Jaba	39,75 ''
Zalavár	38,44 ''

Szántód	36,83 "
Tóköz	36,57 "
Kismegyer	36,49 "
Varsány	34,54 "
Csács	32,31 "
Tényő	32,05 "
Füss	27,49 "
Rada	22,53 "
Tarján	20,57 "
Kapoly-Teleki	18,31 "
Ölbő-Bársonyos	17,97 "
Tömörd	17,30 "
Dömölk	15,07 "
Hecse	14,70 "
Tárkány	12,60 "
Zalavári apáts. Erdő	10,18 "
Bakonybél	8,58 "
Tihany	7,55 "
Főapátsági erdészet	7,44 "
Kajár	6,95 "
Szentmárton	4,48 "

A tiszta jövedelemnek, akár teljes összegében, akár holdankint való számítása csak a konvencionális érdeklődés szempontjából említettett, a jövedelmi mérlegre ezek hiányos, eshetőleg megtévesztő adatot nyújtanak, az igazi jövedelem kimutatása az, a mikor az összes pénzhozam és befektetés kamatját megállapíthatjuk.

Az egyes gazdaságokba fektetett tőke kamatozásánál az év eleji 4%-os (a tőkepénztári kamatozásnak megfelelő) kamatjövedelmet véve, az a főapátságban volt 5,87%, a fiókapátságokban 6,99%, az egész Rendre átlag 6,29%.

Gazdaságonként sorrendben a tiszta jövedelem volt:

Zalavár	13,74%
Füss	11,46%
Zalaapáti	9,96% (szőlők nélkül 9,68%)
Kismegyer	9,68%
Zalavári erdészet	8,55%
Tóköz	8,01% (szőlő nélkül 7,41%)
Deáki	7,76%
Hecse	7,58% (erdő és szőlő nélkül 7,59%)
Jaba	7,29%
Tihanyi apáts. Erdő	7,21%
Szántód	7,19% (szőlő nélkül 6,68%)

Varsány	7,13%
Főapátsági erdészet	6,72%
Tényő	6,43%
Rada	6,11%
Csács	5,88% (szőlő nélkül 5,45%)
Ölbő-Bársonyossal	5,81% (szőlő nélkül 3,99%)
Kapoly-Teleki	5,49%
Bakonybél	4,66% (erdő nélkül 3,08%)
Tömörd	3,69% (szőlő nélkül 3,54%)
Tárkány	3,59%
Tarján	3,57%
Dömölk	2,72% (szőlők nélkül 1,70%)
Tihany	2,06% (szőlők nélkül 1,28%)
Kajár	1,87% (szőlő nélkül 1,86%)
Központi pincze és szőlő	0,95%
Szentmárton	0,74%

Ugyanígy sorakozik a tiszta, másként vállalkozói nyereség, a mi a minimálisan megállapítható tiszta jövedelem, a 4% takarékpénztári kamatjövedelmen felül van. A múlt cyclusban ez a főapátságban +1,87%, a fiókapátságokban pedig +2,99% volt. Az egész rendre átlagban +2,29%.

Gazdaságaink 70%-a tehát nemcsak meghozta a köteles kamatjövedelmet, de meg is haladta, egyrésze többszörösen is. A hol nem volt meg a köteles jövedelem, ott az új üzemtervek alapján kell gondoskodnunk, hogy a jövedelmet fokozzuk.

Rendi gazdaságaink e szerint átlagban 6,29%-át hozták meg a bennük fekvő tőkének, a mi a mezőgazdaságnál, különösen ha tekintetbe vesszük[!] azt, hogy gazdálkodásunk jó részben külterjesnek mondható, kielégítő eredmény volna, ha a bennük fekvő tőkének – különösen a teleknek – valódi értéke nem volna jóval nagyobb, mint a mekkorának fel van véve. Így azonban ne áltassuk magunkat! valljuk be magunk közt nyíltan, hogy gazdaságaink a bennük fekvő reális értéknek alig hozzák meg 4%-át, s tette kész szándékkal érezzük át, hogy ezen eredménynél nem lehet megállapodnunk.

Különösen nem hunyhatunk szemet arra, hogy sok és köztük több tekintélyes gazdaságunk nem hozta meg még az alacsonyan számított tőkének 4% jövedelmét sem.

Egyik-másik gazdaságot a négy évi cyclus alatt elemi csapás is látogatta, volt egy parcialisan rossz éve is a rendnek, a mikor első sorban ezek a gazdaságok érezték meg legjobban a szárazságot. Ez sem lehet azonban oka a kevésbé[!] jövedelmezőségnek. A legvalószínűbb, hogy az illető gazdaságok drágán dolgoznak; talán nagyobb a személyzet, igáséő, drágábbak a munkabérek. nem lehet közömbös a jövedelmezőségre az sem, hogy egyik-másik gazdaságnak van-

nak távolabb eső majorjai, a melyeket kellően nehéz ellenőrizni és különösen ezeknél történhetik meg, hogy drágán dolgoztatnak.

Ilyen számba mennek a következő birtokok: Tihanyban a távoleső Aszófő és Kisszöllős, Szántódon Teleki, Szentmártonban Pázmánd és Semjénsuka, Tarjánban Gugh; ide lehetne számítani Tamásit, Kulcsodot, Kiskeszit is, Czelldömölkön pedig az egész belső gazdaságot (ha ugyanakkor a városnak Marczal melletti birtoka megvehető volna). Ezen birtokok kétségen kívül parcellázva igen jó áron eladhatók, úgy mint Kisárpás és Lidertejed csakugyan jól el is adatott, és így a rendnek biztosan többet és különösen biztosan jövedelmezőnek. Igen valószínű, hogy azon gazdaságok, a melyekhez most csatolvák, hasonlóképpen emelkednének jövedelmezőség dolgában.

A Rend földbirtokában ezen alig pár ezer holdat tevő földterület alig okozna valami jelentékeny változást. Ehhez járul, hogy a bennök fekvő instrukciókkal intensivebben lehetne instruálni a hozzájuk közelebb fekvő, s a Rend birtokában megmaradandó gazdaságokat. Ha tehát a Ftdő. Káptalan is úgy véli, hogy ezen birtokok eladása vagy kiscgazdáknak való bérbeadása előnyös lehet, foglalkozzék velük egyenkint, s fejezze ki melyeket tartja ezek közül eladhatóknak vagy bérbeadhatóknak s bizzon meg engem azzal, hogy ezeket azon az áron, melyet a főmonostori konventem, illetőleg az apátsági Konvent is a lehetséges legjobbnak tart, eladhassam, illetőleg bérbeadhassam.

Gazdasági kormányzat.

Gazdasági életünkben ezen cyclusban is az a tevékenység nyilvánult, hogy minden képesség a maga terén érvényesüljön.

I. A központi kormányzat funkciójánál a múlt káptalan óta kiemelhető:

- 1) Európa nyugati államainak példájára az erős agrarius törekvések nálunk is megindultak, a minek már is fontos eredménye, hogy a gazdatársadalom legnagyobb ingóértékének, állatállományának megvédésére, az állatértékesítés helyes szervezésére az „Állatértékesítő Egyesület”ben szövetkezett. A rend 2,500 K-val az üzletrészes alapító tagjai sorába lépett.
- 2) 1909. év nyarán az országos tenyészállat kiállítás költségeihez 300 K-val járultunk és több gazdaságunk ezen részt is vett. Tömördi gazdaságunk mangalicza sertéskanjával a III. díjat nyerte meg, hecsei gazdaságunk pedig üszövel elismerő oklevelet kapott. A kiállításon való részvételnek már

meg is van az eredménye, hogy a tömördi díjazott sertéskanok keresettebbek és jó áron kelnek el.

- 3) A Rend az Országos Erdészeti Egyesületben, tekintettel ennek közhasznú működésére 200 K-ról 300 K-ra egészítette ki tagdíját.
- 4) A múlt évben Rendünk 200 K-val beállott a Pozsony-vármegyei Gazdasági Egyesület alapító tagjai közé. A Rend képviselővel az egyesület ösz-szejövelelein a komáromfüssi jószágkormányzó bízott meg.
- 5) Gazdaságainkban a nagyfogyasztásra való tekintetből, szükségleteink olcsóbb és megfelelő beszerzése a múlt év tavaszától fogva az egynemű áruk egy helyen és lehetőleg egyszerre való bevásárlása, több kereskedőtől be-kért árajánlat alapján történik.

A beszerzés ezen módját részben székházainknál is foganatba vettük, bár kisebb méretben, mert Rendünk szociális érdekei a székhelyeinken levő kereskedőknél való bevásárlást és iparosaink igénybevételét teszik kívánatossá.

A beszerzés ezen módja még fejlődőben van és hosszabb ideig tartó gyakorlása után jegezhető érdekeinket kellőképp szolgáló intézménynyé[!]. Az idő rövidege miatt pontosan számszerűsíthető eredmény ugyan még nem szűrődhetett le, bevásárló közegeink kellő áruisméje is csak most alakul ki, a szükségletek összeállításánál is csak most gyakorolják magukat pontos előirányzat készítésében. A kereskedők viszont csak ekként ismerkedhetnek meg szükségleteink természetével, hogy az áru minőségének csökkentése nélkül szolid versenygésben tegyék meg árajánlataikat. nagyjában látjuk azonban már most a nagykereskedelemmel járó jutányosságot, továbbá a rendelkezésünkre álló intézmények éberebb fölhasználásával a hamisítás ellen jobban védjük magunkat, az apródonkint való beszerzést lehetőleg kerülve, az avval járó haszontalan munkát, felesleges fuvart is a lehetőség szerint kiküszöböljük.

- 6) Múlt káptalanunkban jelzett módon, gazdaságaink jövedelmezősége vagyonomérleg alapján volt elkészíthető, miként azt ezen jelentés másutt fel-tünteteti.
- 7) Egyes gazdaságainkban, többnyire üzemi változások alkalmából történt nagyobb eladásokból származó több-kevesebb forgótőke volt. Mivel e kör-ülmény gazdaságaink jövedelmezősége tekintetében való összehasonlításunkat zavarta, e tőkék, a vagyonomérleg elkészítésénél tekintetbe véve, a gazdaságok tőkeértékéhez csatoltattak. Ezentúl pedig az üzemi változá-soknál előforduló állat-eladások jövedelme a központba küldendő be, a honnan ez az üzemtervnek megfelelő beruházásra fordíttatik.

II. Gazdasági kezelő közegeink körében a következő momentumok merültek fel.

- 1) a) A gazdatisztek fizetését egyrészt a megdrágult életviszonyokhoz, másrészt a más uradalmak tisztjeinek fizetéséhez képest emeltük. A készpénz fizetés az eddigihez képest az írnoknál 100-K-val, a többi tisztnél 200 K-val emeltetett, ezenkívül ötödéves 100 K-ás korpótlék, a mi a múltban csak 10 évenként emelkedett ugyancsak 100 K-val.

A konvenczió tekintetében általánosságban minden háztartásos gazdatisztünk a múlttól eltérőleg részesül 2 hold kapásföldben; a háztartásos írnok 3 dB, a többi tiszt pedig fölfelé kivétel nélkül 4 db. tehéntartásban akként, hogy az egyik tehén helyett nevelés céljából 2 db. borjú is tartható $1^{1/2}$ korrig, továbbá akként, hogy a nyári legeltetésen kívül 1–1 db. tehénre naponként 5 kg. széna és 5 kg. szalma adatik téli takarmányul.

A gabona-konvenczió a múlthoz képest csak annyiban változik, hogy az I. oszt. intézőtől fölfelé az árpa-konvenczió 8 q-ra, a tengeri-konvenczió pedig 12 q-ra emeltetett.

Ezen fizetésemelés évi 5 000 korona készpénz és 4000 K. konvenczió-érték emelkedést jelent.

A tihanyi apátság erdőmesterének elhalálózása után, az erdőtiszti állásnál megszűnt a bruttó jövedelem után kijáruztatott százalék-rendszer, a mely csak a tisztre lehet jó, de az uradalom érdekeit épen nem mozdítja elő, és az erdőtisztek fizetése a gazdatisztekével teljesen egyenlővé tétetett.

A háztartásos gazdatiszt legfőlebb 20 db. ludat is tarthat a szárnyrakelésre való fejlettség után. 10 dB. helyett 20 db. sertést tarthat valamennyi gazdatiszt akként, hogy a 20 db-ot az öregsertés, süldő és malacz együttes száma meg nem haladhatja.

- b) 1910-től fogva a gazdatiszti kocsisok a főapátsági vagy apátsági kocsisok egyenruhájához hasonló egész, kék posztó öltözetet kapnak két évenként, továbbá költségelőirányzat alapján gazdatisztjeink lakásaikat, főapáti engedélyvel[!] kifestethetik

- 2) A rend a székházi alkalmazottaknak, a gimnázium szolgálóinak, hogy a jó cselédeket állandóbbakká és hűségesebbekké tegye, fizetésük javításával korpótléket és nyugdíjat biztosított.

A munkásviszonyoknak kedvezőtlen állapota miatt cselédviszonyaink szilárdabb alapra való helyezése végett, nevezetesen, hogy cselédjeink hűségét, megbízhatóságát növeljük és a megbízhatóknak bizonyult cse-

lédeket az uradalomhoz kössük, a cselédek fizetése korpótlékokkal emeltetett.

A korpótlék 25, illetőleg 15 K, a melyben cselédeink az uradalom szolgálatában töltött 5, 10, 15, 20, 25 év után, tehát 5 ízben részesülnek; még pedig 25 K-ás korpótlékban részesülnek a gazdák, a mesteremberek közül: gépészkovács, kovács, molnár, kádár, bogvár; továbbá a hajdúk, magtárosok, raktárosok, munkafelügyelők, vizsgázott erdőőrök, iskolát végzett vinczellérek, révészgazdák, ménesgazdák és jószágkormányzói kocsisok. 15 K-ban pedig az összes többi mező- és erdőgazdasági cselédek, szőlőszeti és pinczészeti állandó konvencziós munkások.

- 3) Tájékoztatóul említem, hogy pusztán a gazdasági személyzet körében, a legutóbbi évben, tisztii nyugdíjra kiadatott 10 980,00 K., özvegyi kegydíjra és végkielégítésre 7 439,12 K., cselédkegydíjra 5 273,93 K., orvoslásra (ebben orvos, gyógyszer, esetleg kórházi ápolás) 14 108,11 K., temetési költséghez való hozzájárulás 550 K.

- 4) A gazdatiszti rangfokozatok közül az ispáni cím töröltetett, mivel e címet nem okleveles gazdasági alkalmazottak is használják s az állami okleveles gazdatiszteknel egyáltalán nem használatos. E szerint a gazdatisztek rangfokozata a következőkép alakul:

írnok; III. oszt. intéző (= régi kezelőírnok); II. oszt. intéző (= régi intéző); I. oszt. intéző (= régi ispán); kasznár; számtartó.

Az erdőtisztek címzése pedig a régi erdőtisztek fizetését, szolgálati idejét és nyugdíjilletményét érintetlenül hagyva, az erdőgyakornok címét meghagyva, a következőkép alakul:

1) az eddigi	III. oszt. erdész lesz ezentúl	segéderdőmérnök,
2) " "	II. " " " "	III. oszt. erdőmérnök,
3) " "	I. " " " "	II. " "
4) " "	főerdész lesz "	I. " "
5) " "	erdőmester lesz "	főerdőmérnök.

- 5) A központi szőlő kezelésénél a m. kir. közp. szőlő- és pinczefelügyelő javaslatára, mindenütt vinczellériskolát végzett vinczellérek alkalmaztatnak. A vinczelléreknek szolgálatuk helyén, vagy annak közelében szőlejük nem lehet.

A Rend összes szőleire nézve egy utána néző és informáló közeg, szőlőmester neveztetett ki.

A központi pinczénél dotációra az államit némileg meghaladó új pinczemesteri állás szerveztetett. Az állás a tarczali állami pinczészetnél volt pinczemesterrel töltetett be.

- 6) Dr. Longauer Kálmán főapátsági orvos díjazása, az ő személyére, tekintettel a hivatalos teendőiben tanúsított ügybuzgóságát, és pontosságát,

valamint a gyógykezeléseiben elért sikereit, eddigi díjazásának meg­ hagyása mellett, még 10 q búza, 10 q rozs, 8 q árpa, 8 q szemes tengeri és napi 5 liter tejből álló konvencziót kap;[!] eddigi 10-ed éves 200 koronás korpótléka helyett pedig 100 koronás ötödéves korpótlékban részesül. Orvosi munkaköre azonban akként tágított ki, hogy a főmonostorba jövő rendtagokat ingyen részesíti orvosi tanácsban, eshetőleg gyógyke­ zelésben, a főmonostoron kívül azonban, a rendtagok meglátogatására kiküldetvén, az útiköltségen kívül 10 korona napi tiszteletdíjat kap.

- 7) Galba Károly rendi ügyész, ki dicséretes ügybuzgósággal és nem cse­ kély szakértelemmel végzi ügyeinket, eddigi érdemeinek nemcsak anya­ gi, hanem erkölcsi elismerésében is részesült, a mennyiben eddigi fizeté­ se 2 500 K-ról 3 500 K-ra emeltetett és jogtanácsosi címmel ruházott fel egyébként azonban érintetlenül maradt a jövőre vonatkozólag is, hogy a Rendtől nem kap nyugdíjat.
- 8) Hecsén új üzemterv lépett életbe, a melyből kifolyólag, hogy a sok sterilis fuvarozástól megszabaduljon a gazdaság, egy új major létesítte­ tett: Tiborháza. Az új üzemterv lényeges részét képezi a tehenészet fo­ kozatos fejlesztése Hecsén, új sertésenyésztés létesítése az Újmajorban a véneki révnél. A túlságos nagy legelő egy részének fokozatos feltörése is elrendeltetett. Úgy hiszem, hogy ezen helyzeténél fogva szinte párat­ lan gazdaságunk az új beruházásokkal megvalósítja a beléje helyezett reményünket.
- 9) Szántódon, tekintettel annak kedvező vasúti fekvésére és arra, hogy a ménes nem jövedelmezett, új üzemterv lépett életbe, a mely a gazdaság jövedelmét jelentékenyen fogja fokozni. A ménes fölsozlattatott és he­ lyette nagyobb trágyamennyiséget nyújtó tehenészet létesítettet. A gaz­ daság lószükségletéről muraközi lovak tenyésztésével történik gondos­ kodás. A megszűnő ménes jó állománya a talaj viszonyainál fogva Ren­ dünknek legalkalmasabb helyére, Ölbőre került, a hol a ménes az eddiginél nagyobb mértékben fokoztatik.
- 10) Kiscsanakon a vasútállomás közelsége miatt, a marhahizlalat a realis számítással megállapított jobban jövedelmező tehenészet váltja fel. Ugyancsak Kiscsanakon sertéshizláló is létesült, a hol az eshetőleges sertésvészre való tekintetből füstölő is felállítatik.
- 11) Mivel a szakszerűen végzett gyümölcsstermeléssel, a külföldi és hazai nagyobb uradalmak példája szerint, gazdaságaink jövedelmét jelentéke­ nyen fokozhatjuk, a gyümölcsstermelésnek összes gazdaságainkban in­ tenzivebb fölkarolása végett, összes rendi tisztjeink fölhívtak, hogy részletesen kidolgozott gyümölcsstermelési tervet készítsenek. A tiszték az intenzív gyümölcsstermeléssel járó munkatöbbletért, de buzdításul is a

gyümölcsstermelés tiszta jövedelmének egy ötödét fogják jutalmul kapni, vagyis 20%-ban részesednek.

12) Mivel a győri jóságkerületünk gazdaságai a városhoz való közelségük miatt alig kapnak hónaposokat és napszámosokat, ezen egyre súlyosodó munkásviszonyok nyomása alatt, de azon körülménynél fogva is, hogy a talajművelő gép jobban műveli a földet és így gazdaságosabb, Kismegyer számára 27 651 K. költséggel egy Kőszegi-féle motoros eke szereztetett be. A gép költsége kikerül a fölöslegessé váló 40 db. ígás ökor eladásából és azon hónaposok egy évi béréből, a kinek munkáját az iga nélkül maradt béresek végzik ezentúl.

13) Az építkezések olcsóbb végzésére Tarjánban és Kismegyeren önálló üzemű téglagyár létesítetik.

Korunk vívmányainak lehető fölhasználásával, jövedelmeink fokozására különösen a következő üzemtervi követelések keresztülvitele előtt állunk:

- 1) a) Deákiban a birtok hosszában keskenyvágányú lóüzemű vasút létesítése;
- b) két gőzgépes gőzeke beszerzése, a melylyel[!] bérszántások is végzendők;
- c) a tehenészet fejlesztése;
- d) a gazdasági vasút és gőzeke beszerzése folytán az ígás állomány apasztása.
- 2) a) Tóközben a balatoni 60 m. hold apadásnak és a mellette elterülő 279 m. hold legelőnek befásítása;
- b) takarmánymagvak nagyobb mérvű termelése; az állatállomány szaporítása miatt a takarmánytermelés kiterjesztése;
- c) a Czinege-majori juhtenyésztés helyébe sertésenyésztés, a tóközi marhahizlalás helyett 60 db-ból álló tehenészet létesítése;
- d) az ökörfogatoknak egygyel[!]való szaporítása;
- e) négyel több cseléd alkalmazása.
- 3) a) Gyórszentmártonban a tisztai lakással szomszédos ház és telek megvétele a cselédlakás-hiány pótlására;
- b) a belső major tehenészetének fejlesztése;
- c) Imremajorban új istálló építése 50–60 db-ból álló tehenészet létesítésére.

A gazdaszat különösen napjainkban óriási léptekkel halad előre. A megélhetés egyre fokozódó igényei mellett tétlenül nem is stagnálhat.

Szaktudósok és gyakorlati gazdák napról-napra közlik gazdatársaikkal kísérleteiket, az elért vívmányaikat a gazdatársadalom okulására.

Gazdaságaink vezetőinek és kezelőinek ezen mozgalmakat élénk figyelemben kell részesíteni; a kísérleteket maguknak is meg kell tenni, a vívmányokat körülményeinkhez képest nálunk is felhasználni.

Dicséret illeti meg egyik-másik gazdaságunk kezelőjét, a ki a gazdasága viszonyaiba beleillő vívmányokat igyekezett életbeléptetni. sajnálom azonban, hogy ezt nemcsak nem mondhatom el nagy általánosságban, de még mindig vannak gazdaságaink, a melyek a kor szellemének, az új idők kívánalmainak megfelelő üzemtervük nem készült el; és így a gazdaság a régi nyomon halad, illetve stagnál.

Elvárom a gazdaság kezelőitől, hogy éber szemmel kísérvék a gazdasági élet tudományos mozgalmait és életre való eszmékkel lépjenek a Központ elé. A Központ eddig sem zárkózott el megokolt, életre való javaslatok elől és nem fogadható el mentségül, hogy ezen vagy azon javaslata valakinek nem fogadtatott el valamikor.

A Rend nem zárkózik el a hasznos befektetések elől, de a javaslat megfontolását, az életbeléptetés sorrendjét magamnak kell fenntartanom.

Balaton-Füred.

Ezen fürdőintézetről előző káptalanunk alkalmából még volt kevés remény, hogy a füredi vasút megépülésével 1 500 000 K-ban eladható. Akadt is több jelentkező. Az eladás nem sikerült épügy[!], mint utána a bérbeadás. Okaik azonosak, hiányzik a hazai pénzcsoportok tőke befektetési hajlandósága; a fürdőknek mostoha, bár egyre javuló, viszonyai miatt külföldi tőkét hazai vállalkozóink meg folytonos bizonytalanságban lebegő közgazdasági és politikai viszonyaink nyomása alatt csak el nem fogadható feltételek mellett kaphatnak. Így nincs más mód hátra, mint számító beruházás mellett, továbbra is a házikezelés, fölhasználva az üzleti világ jövedelemfokozó módjait, szakértők segítségével, kellő honorálásukkal, ezen intézetnek gyógy- és üdítő hatására vonatkozó reklámját.

A fürdőintézet jövedelmezősége a múlt cyklushoz képest 44%-kal emelkedett. Legfőbb jövedelem-forrásai voltak: a vendéglakások és melegfürdők bevételei.

A szénsavas fürdők, a szívbjajosok által egyre tömegesebben látogatva, a múlt cyklushoz képest továbbra is szaporítottak. Egyébként csakis oly befektetések történtek a legutóbbi négy évben, a melyek múlhatatlanul szükségesek voltak, egyrészt mint az előzők további kiegészítése, másrészt mint hatósági szabályrendeletek végrehajtásai.

Nagyobbmértvű beruházások megtételeit különben nem tette indokolttá a legújabb időig húzódott bérbeadási alku-folyamat.

Legfőbb beruházási kiadás történt a központi pénztár számlájára a Grand Hotel nagyvendéglő és kávéház átalakítására: 10 070,53 K, és ezen helyiség benoid-gáz berendezésére 12 240,05 K, mely kiadás elől a modern viszonyok közt lehetetlen volt elzárkózunk, továbbá a hidegfürdő nyugati részén levő 2 db új jégtörőre 11 390,74 K.

Az utóbbi négy évben (1908–1911) évi átlagban az intézet folyó jövedelmeinek terhére, a központ számláján történt említett három beruházási összegén kívül (33 701,32 K), 6 659,35 K volt a beruházás, vagyis 1 159,07 K-val több az előző cyclushoz képest.

Balatonfüred jövedelmezőségét a mellékelt kimutatás tünteti fel, belőle a következők állapíthatók meg:

- a) a bevételek ezen időszakban az előző 4 évi átlaggal szemben 31 340,22 K-val emelkedtek.

Ezen emelkedés:

a vendéglakásoknál 13 924,53 K;

a melegfürdőknél 14 411,08 "

a szénsavasfürdők nagy keresettsége folytán;

a savanyúvíznél 1 334,41 K,

lassan, de egyre emelkedik;

a vegyeseknél (savó, sajt, helypénz, vízvezeték-használat stb.) 3 063,06 K.

A bevételek csakis a hidegfürdőknél csökkentek 1 392,86 K-val, az 1909. és 1910. de főleg 1908. évi kedvezőtlen időjárás miatt.

- b) A kiadások évi 9 862,35 K-val nagyobbak voltak, a mit a nagyobb épület-tatarozások, bútorok javítása, a szénsavas fürdők szaporodásával a nagyobb szénészükséglet, a személyzet béremelése, az általános drágulással a fürdőigazgatói háztartás költség-nagyobbodása okoztak.

Ezek emelkedtek tételenként évi átlagban:

adó, biztosítás 1 185,12 K.

személyzet és fürdőigazgató háztartása 1 576,09 "

épületek és bútor fenntartás 1 306,18 "

tisztogatás, fűtés, világítás 2 143,95 "

lótartás 641,66 "

vegyes kezelési költségek,

rendkívüliek, adakozás 3 072,36 "

Kevesebb csak a hirdetésekre fordított, évi átlagban 63,01 K-val.

- c) Az említett okoknál fogva az átlagos évi haszonjövedelem csak 22 797,83 K-val emelkedett.

Balatonfüred jövedelmének hullámzását mutatja a következő táblázat: (a központi pénztárból fizetett beruházáson kívül)

Év	Megmaradt tiszta jövedelem K	Összes tiszta jövedelem K
1908	41 219,47	56 837,54
1909	59 215,42	77 422,45
1910	58 160,74	76 266,29
1911	62 772,33	84 976,76
1908–1911 átlag	55 341,99	73 875,76
1904–1907	35 023,19	51 077,93
1901–1903	15 545,56	30 139,99
1897–1900	18 941,78	32 216,71
1894–1896	25 515,18	33 910,12
1908–1911 emelkedés	20 318,80	22 797,83
1904–1907 emelkedés	19 477,63	20 937,94
1901–1903 csökkenés	3 396,22	2 076,72
1897–1900 csökkenés	6 573,40	1 693,41

A fürdő legfőbb bevételi forrásai: a vendéglakások és a szénsavas fürdők.

A múlt cyclus óta a legutóbbi időig a jövedelemnek megfelelő tőkeérték 5%-kamatláb mellett 1 021 559 K-ról emelkedett 1 477 515 Koronára, vagyis 435 956 K-val gyarapodott, a mi a kívánt 1 500 000 k. megállapított vételárat már nagyon megközelíti.

Ezen intézetünknek egyre emelkedő keresettsége még inkább reménnyel [!] tölthet el minket, hogy az említett házi kezelés mellett, direktoriumra bízva a vezetőséget, a kockázatos beruházásokat okos középmederbe terelve, Balatonfüredben is megtaláljuk a benne rejlő tőke megfelelő kamatjövedelmét. A beruházásokat, úgy a mint azt az összes rendtagok egynek kivételével megszavazták, a törzstőkékből, visszafizetés terhe mellett kiveendő másfélmillió koronából eszközöljük.

A Rend gazdaságainak a központi pénztárba beszolgáltatott összegei.

Ha gazdaságaink jövedelmezőségét a központi gazdasági pénztárba beszolgáltatott összegek alapján nézzük, azt látjuk, hogy a legutóbbi cyclus évi jövedelme 187 481 K-val, vagyis 17%-kal emelkedett. Jóllehet a központ ezen összegekből a múlt cyclushoz képest évi átlagban 88 822 K-val (126 192 K-t ösz-

szesen) többet fordított gazdasági beruházásokra, mégis 98 659 K-val több (1 143 140 K-t összesen) maradt jövedelmül a beruházási cyclushoz képest.

A 4 évi átlag szerint m. holdankint sorrendben a következő volt a beszolgáltatott készpénz-jövedelme.

Tihanyi apátsági erdőszet	3,40 K
Bakonybéli gazd. és erdő	6,05 "
Főapátsági erdőszet	6,50 "
Kajári gazdaság	7,53 "
Zalavári apátsági erdőszet	8,01 "
Szentmártoni gazdaság	9,22 "
Hecsei gazdaság	11,16 "
Tárkány-Kiscsanak	11,47 "
Tömördi gazdaság	12,39 "
Tihanyi gazdaság	12,50 "
Ölbő bársonyosi szőlővel	12,88 "
Dömölki gazdaság	13,21 "
Kapolyi gazdaság	15,67 "
Radai gazdaság	15,99 "
Füssi gazdaság	20,37 K.
Tarján gazdaság	21,11 "
Tényői gazdaság	21,11 "
Csácsi gazdaság	25,68 "
Szántódi gazdaság	26,75 "
Varsányi gazdaság	27,63 "
Jabai gazdaság	27,75 "
Kismegyery a szeszgyárral	28,05 "
Zalavári gazdaság	29,00 "
Tóközi gazdaság	29,26 "
Zalaapátii gazdaság	31,77 "
Deákii gazdaság	35,73 "
Átlagban ebből esik a főapátságra	
a somlói szőlővel	16,02 K.
A fiók apátságokra	17,22 "
A Rendre	16,52 "

A központi pénztári beruházásokra gazdaságaink a beszolgáltatott jövedelemhez képest, százalékban kifejezve a következőképp vették igénybe:

Somlói szőlő	00,00%
Zalavári apátsági szőlő	00,00%
Zalavári apátsági erdőszet	00,00%
Zalaapátii gazdaság	0,73%

Tényői gazdaság	0,95%
Jabai gazdaság	1,12%
Varsányi gazdaság	1,33%
Radai gazdaság	1,50%
Tihanyi apátsági erdészet	1,68%
Zalavári gazdaság	2,00%
Tihanyi gazdaság	3,61%
Főapátsági erdészet	4,48%
Tömördi gazdaság	4,73%
Kapolyi gazdaság	4,87%
Csácsi gazdaság	6,16%
Tarjáni gazdaság	6,27%
Tóközi gazdaság	7,01%
Füssi gazdaság	9,15%
Kismegyeri gazdaság	10,44%
Ölbői gazdaság	11,11%
Balatonfüred	14,34%
Bakonybéli gazdaság	15,23%
Szántódi gazdaság	15,74%
Deákii gazdaság	17,96%
Dömölkii gazdaság	25,18%
Tárkány Kiscsanaki gazd.	25,47%
Kajári gazdaság	35,01%
Közp. Szőlő és pincze g.	79,37%
Szentmártoni gazdaság	80,06%
Átlagban ebből esik a fiók apátságokra	6,45%
a főapátságra	12,63%
A Rendre esik átlagban	9,95%

Ha pedig a központ által kifizetett beruházási összegeket is levonjuk, m. holdankint a következő volt a jövedelem:

Szentmártoni gazdaság	1,84 K.
Tihanyi apátsági erdészet	3,34 "
Kajári gazdaság	4,89 "
Bakonybéli gazdaság	5,13 "
Főapátsági erdészet	5,34 "
Zalavári apáts. "	8,01 "
Hecsei gazdaság	8,49 "
Tárkány Kiscsanak	8,64 "
Dömölki gazdaság	9,88 "
Ölbő bársonyosi szőlővel	11,10 "

Tömördi gazdaság	11,80 ''
Tihanyi gazdaság	12,03 ''
Kapoly részben. Telekivel	14,90 ''
Radai gazdaság	15,75 ''
Füssi gazdaság	18,50 ''
Tarjáni gazdaság	19,79 ''
Tényői gazdaság	20,90 ''
Szántódi gazdaság	22,54 ''
Csácsi gazdaság	24,10 ''
Varsányi gazdaság	26,99 ''
Tóközi gazdaság	27,20 ''
Jabai gazdaság	27,35 ''
Zalavári gazdaság	28,41 ''
Deákii gazdaság	29,31 ''
Zalaapátii gazdaság	31,77 ''
Ebből esik átlagban a főapátságra a somlói szőlővel	13,97 K.
a fiókapátságokra	16,11 ''
A Rendre	14,88 ''

Pénzügyek.

- 1) Pénzügyeink központi és gazdasági kezelése most is szabatos mederben folyt.

Alapvetően a pontos elszámolás és ellenőrzés szolgált. Ennek, nemkülönben a lelkiismeretes kezelésnek és a kiadások körültekintő meggondolásának köszönhető, hogy pénzügyeink egyensúlya teljes megnyugvással tölthet el bennünket.

- 2) Törzstökéink állaga utolsó Káptalanunk óta nem csökkent, mert nem voltak olyan kiadásaink (vasút stb.), a melyek szükségessé tették volna törzstökéinknek kölcsönök által való megterhelését.

De gyarapodtak törzstökéink:

a) telkek és épületek eladása folytán	69 753,05 K.
b) <u>visszatérítések folytán pedig</u>	<u>23 387,34 ''</u>
vagyis összesen	93 122,39 K.

A törzstökéinkből vett kölcsönök visszatérítése a kormány által megállapított évi részletekben pontosan folyt.

A központi pénztáros és jószágkormányzók a náluk levő, kezelésre adott vagy visszatartott pénzeket a múlt Káptalan alkalmából már jelzett módon

nagy megfontolással, körültekintéssel és kiváló pénzügyi szakemberek információja után a teljesen megbízható budapesti Országos Központi Takarékpénztárban helyezték el. Míg a postatakarékpénztár a betét után 2%-ot sem fizet, a 0,2% kezelési költség levonása mellett, addig ezen elsőrendű intézet 4 sőt 5%-ot is fizetett.

A múlt négy évi cyclusban így 88 939,12 korona kamatjövedelmünk volt. A pénzek befizetése, kiutalása, szóval a pénzügyi lebonyolítás minden nehézség nélkül, de a legnagyobb óvatossággal történik az illető pénzügyintézet részéről. A nyilvántartás kifogástalanul pontos.

Rendi kiadások.

A Rendnek összes kiadásait, a melyek a központi fizető pénztár útján eszközöltetnek, az 1908–1911 években az 1904–1907. évek kiadásaival összehasonlítva, a kiadások évi átlaga

1 333 454,04 K.

az 1904–1907. évi ” 894 306,22 K.

évi átlaggal szemben emelkedést mutat 439 047,82 K.

A kiadások vizsgálatánál azokat természetöknek megfelelően osztályozom, nevezetesen:

a) rendkívüliekre,

b) gazdasági beruházásokra és visszatérítésekre a törzsvagyron számára, végül

c) rendes kiadásokra, főlemlítve mindenütt a nagyobb összegeket képviselő kiadások címét.

a) Rendkívüli kiadásoknak nevezem a beszerzéseket, épület emeléseket, átalakításokat, beszerzéseket, a melyek sem közvetlenül, sem közvetve nem kamatoznak, legalább nagyobb mértékben nem, ezeknek összege volt:

1908-ban: 61 419,46 K.

Ebben: főmonostori lépcsőház, hoszpodári kapu, kert tüveggház vasablakjai;

bakonybéli Colonial-szivattyú, jártató kocsi, ladik;

kajári plebánia rendkívüli tatarozása;

dömölki templom ” ” ;

” székház ” ” ;

tihanyi villámhárító ” ” ;

Győri székház Czuczor-utczai homlokzat renoválása, 2 templomablak;

soproni udvar rendkívüli tatarozása;

komáromi pénzszekrény, új bútor;

kőszegi lépcsőház festése, praelatura átalakítása, új bútor, villamos berendezés;

pápai templom rendkívüli tatarozása.

1909-ben: 29 261.50 K.

Ebben: szentmártoni Szulimpa-kereszt;

főmonostori székesegyházi mozaik-kép, nagykönyvtári rendkívüli tatarozás;

bakonybéli toronytető ” ”

dömölki kerti járda, villamvilágítási berendezés, déli kert-kerítés;

csácsi alapítvány pótlása;

esztergomi folyosó kövezés;

győri Király-utcai homlokzat rendkívüli tatarozása; 2 templom-ablak;

komáromi sírbolt, fizikai szertár felszerelése, új bútor;

kőszegi régi gimnáziumi épület lebontása, rendkívüli tatarozás, 7 vasablak, új bútor, üvegház renoválása.

1910-ben: 144 407.93 K.

Ebben: veszprémvarsányi, csanaki, szentmártoni, tényői, bársonyosi, szentiváni templomokon;

szentmártoni leányiskolára;

szentiváni, lázii iskolára;

peterdi, szentiváni, tárkányi, varsányi, nyalkai, bársonyosi plebániákra;

szentmártoni és szentiváni zárdákra;

dénesdi törzsvagyon kiegészítésére;

Főmonostori pánczélszekrény, hintószín, telefon-vezeték, vízvezeték és fürdőberendezés, toronytatarozás, folyosófedés, rendkívüli asztalos munka, bútor, telefon áthelyezés, kataszteri felmérés;

Bakonybéli acetylen-fejlesztő, Szent Benedek-szobor; Kajári plebániára

dömölki villamos felszerelés, templomtető, burkolat, rendkívüli tatarozása, útszéli kereszt, apáti sírbolt;

tihányi ebédlő cementslap-burkolása, épület rendkívüli tatarozása, drótkerítés, kocsibunda,

balatonfüredi iskola; endrédi, kapolyi, zamárdii plebániákra;

örvényesi iskolára, kapolyi templomra, tihányi kálváriára, csácsi templomra, iskolára, csácsi orgona-javítás, csácsi plebániára, nagyradai kegyúri építkezés; zalavári plebániára, zalaapátii és kistradai iskolákra, zalaapátii kápolnára, kistradai tanítólakra;

esztergomi ebédlő villamos szellőzője;

győri épületben átalakítás, fürdő, closet; új ablakok, templomi csapóajtó, ablakredőnyök, villamos berendezés I. részlete, fürdőkályha, -kád, bútor;

soproni ebédlő-szoba-átalakítás, bútor;

komáromi gázbevezetés, fürdő, bútor;

kőszegi sírbolt, kertkerítés, fürdőszoba, igazgatói lakás kiegészítése, új villamoscsengők, bútorok;

pápai villamos világítási kiegészítés, ablak-átalakítás és tető rendkívüli javítása.

1911-ben: 234 212,82 K.

Ebben: főmonostor cselédlak, konyhakerti épület rendkívüli tatarozása, hitelszövetkezeti ház rendkívüli tatarozása, váraljai kereszt, Lászlónak bútorra, + Ipoly főapát síremléke, új konyhakertre, bútor, hintók, batár; csanaki, füssi templomokra, szentiváni zárdára; láziji, tarjáni, nyalkai, ravazdi iskolákra; véneki tanítólakra; bakonybéli kegyúri épületek rendkívüli tatarozására; dömölki fürdő; closet költségei, kertészház rendkívüli tatarozása, bolti ablakok, villamvilágítás kiegészítése, bútor, új hintó, lószerszám; tihanyi kálvári[a]-kerítés, keleti kapu, üvegház rendkívüli tatarozása, egy batár, két lószerszám; aszófi, zamárdi templomokra; aszófi, endrédi, zamárdi plebániákra; esztergályi templomra; csácsi harmónium; esztergomi új ablakok, bútor, kép; Győri II. r. villamos berendezési költség-részlet, templom-, székház rendkívüli tatarozása, fürdőszoba berendezése; soproni templom bejáró, nagy takaréktűzhely, mosókonyha, closet-átalakítás, rendkívüli tatarozás, jégszekrény, bútor; komáromi batorbeszerzés; kőszegi kert-kerítés, fafelhúzó, bútor; pápai spaléták, bútor.

b) Hasznohajtó gazdasági beruházásokra fordítottatott 1908-ban 46 829,32 K.

Ebben: tarjáni felsőmajori ököristálló, daráló-padlás renoválása, jahnmajori cselédlakás, ölbői csikóistálló teteje, kismegyeri szeszfőző lakása, kismegyeri ököristálló. balatonfüredi Grand-Hotel tatarozása, benoid világítása, zalavár-lebujai cselédház, radai birkaistálló, csácsi magtár.

1909-ben 68 101,80 K.

Ebben: szentmártoni göboly-istálló, cseléd és kocsis-lakások, magtártető, major átalakítás; központi pinczére; káti cselédlak, varsányi erdőőri lakás; tömördi cselédlakás, ököristálló teteje, tengeri góré, gulya-istálló; balatonfüredi két jégtörő; kisszóllósi erdőőri ház; tihanyi bognár-kovács-műhelyre, pintérlakásra, magtárra; kapolyi tisztalakra; simonmajori magtárra; bakonybéli ökör-ló-istállóra,

marha-istállóra; kajári göboly-istállóra; dömölki kovácműhelyre, cséplő garnitúrára; Zalavári tisztalakásra.

1910-ben 104 944,49 K.

Ebben: szentmártoni major tatarozása, magtártető, új gépszín; ravazdi cselédlak, központi szőlő-pinczegazdaságának; talliáni szőlőre; bársonyosi cselédlakás; tárkány-kiscsanaki-mihályházi cselédlakás; kismegyeri magtártető, sashegyi takarmánykamra, hecsei tengeri-szárító; deákii gazdasági épület; bakonybéli tehenistálló, tisztalak; tóközi cselédlak; jabai cselédlak, pajtatető; kapolyi cselédlak; telekii lábasszin; bárándi magtár.

1911-ben 289 998,76 K.

Ebben: állatértékesítő [!] Egylet tagsága, szentmártoni magtár, jégverem, tejkamra, állatállomány-szaporítása, major-udvar kerítés; központi szőlő fogata, lestári szőlő vétele, szőlő telkesítés; semjénsuki góré, ravazdi erdőmester lakása és kertkerítés; tarjáni csöszlakás; gughi építkezés; hármastarjáni cselédlakás; ölbői ménesre; tárkányi tisztalakra; 38 db üszőre; kiscsanaki építkezés, sertéshizlaló; kismegyeri szeszgyári eternit-tető, cselédlakás, cséplőgép; tiberházi major; hecsei építkezés; füssi kovács-bognárház, ronkapusztai építkezés-javítás; deákii göboly-istálló, tejkamra; kajári tehenészetre; bakonybéli rendkívüli tatarozás; szántódi tehenistálló [!] tóközi cséplőgarnitúra, lakás és góré; czelldömölki tehenészet; zalaapátii rendkívüli tatarozások.

c) A törzsvagyonnak kamatoztatásra visszatérített:

1908-ban	5 720,24 K.
1909-ben	5 786,92 ''
1910-ben	5 887,64 ''
<u>1911-ben</u>	<u>5 992,54 ''</u> melyből az évi
átlag =	5 846,85 K.

A Rend átlagos évi 1 333 354,04 K-na kiadásából volt:

a) rendkívüli 117 325,43 K.

b) beruházás 127 468,59 ''

c) visszatérítés 5 846,85 K.

Összesen 250 640,86 K.,

maradt tehát egyéb kiadásra 1 082 713,18 K., a múlt káptalani cyclushoz képest +282 889,26 k, a mely főleg az ételmezés, rendtagok honorariuma, patronatus, lakás magasabb kiadásaiból, miként alább látjuk, indokolható.

A rendkívüliek összege egyrészt viszonyainkból folyó szükséglat, másrészt pedig háztartásaink kényelmére és csínjára szolgáltak. A gazda-

sági nagyobb beruházásokat a gazdaságok jövedelmezőség szempontjából való fejlesztése tette szükségessé.

A törzsvagyonnak való visszaszolgáltatásokat felsőbb rendeletek követelték.

A törzstőkéknek visszatérített összegek pedig a Rendre nézve tulajdonkép nem is kiadások, hanem csak kamatozásra való tőkeelhelyezések.

2167/8

TENTUMÁNY

A. Törzsvagyonnyújtásról és a H. Részletéről szóló törvény módosításáról
1. ...
2. ...
3. ...
4. ...
5. ...
6. ...
7. ...
8. ...
9. ...
10. ...
11. ...
12. ...
13. ...
14. ...
15. ...
16. ...
17. ...
18. ...
19. ...
20. ...
21. ...
22. ...
23. ...
24. ...
25. ...
26. ...
27. ...
28. ...
29. ...
30. ...
31. ...
32. ...
33. ...
34. ...
35. ...
36. ...
37. ...
38. ...
39. ...
40. ...
41. ...
42. ...
43. ...
44. ...
45. ...
46. ...
47. ...
48. ...
49. ...
50. ...
51. ...
52. ...
53. ...
54. ...
55. ...
56. ...
57. ...
58. ...
59. ...
60. ...
61. ...
62. ...
63. ...
64. ...
65. ...
66. ...
67. ...
68. ...
69. ...
70. ...
71. ...
72. ...
73. ...
74. ...
75. ...
76. ...
77. ...
78. ...
79. ...
80. ...
81. ...
82. ...
83. ...
84. ...
85. ...
86. ...
87. ...
88. ...
89. ...
90. ...
91. ...
92. ...
93. ...
94. ...
95. ...
96. ...
97. ...
98. ...
99. ...
100. ...

KÖZLEMÉNYEK

101. ...
102. ...
103. ...
104. ...
105. ...
106. ...
107. ...
108. ...
109. ...
110. ...
111. ...
112. ...
113. ...
114. ...
115. ...
116. ...
117. ...
118. ...
119. ...
120. ...
121. ...
122. ...
123. ...
124. ...
125. ...
126. ...
127. ...
128. ...
129. ...
130. ...
131. ...
132. ...
133. ...
134. ...
135. ...
136. ...
137. ...
138. ...
139. ...
140. ...
141. ...
142. ...
143. ...
144. ...
145. ...
146. ...
147. ...
148. ...
149. ...
150. ...
151. ...
152. ...
153. ...
154. ...
155. ...
156. ...
157. ...
158. ...
159. ...
160. ...
161. ...
162. ...
163. ...
164. ...
165. ...
166. ...
167. ...
168. ...
169. ...
170. ...
171. ...
172. ...
173. ...
174. ...
175. ...
176. ...
177. ...
178. ...
179. ...
180. ...
181. ...
182. ...
183. ...
184. ...
185. ...
186. ...
187. ...
188. ...
189. ...
190. ...
191. ...
192. ...
193. ...
194. ...
195. ...
196. ...
197. ...
198. ...
199. ...
200. ...

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

<i>R. Várkonyi Ágnes</i> : Bethlen Miklós és II. Rákóczi Ferenc angol-holland kapcsolataihoz	3
<i>Tusor Péter</i> : A pápai diplomácia javaslatai 1639-ben a Szentszék részvételére a magyarországi katolikus restaurációban	19
<i>Csorba Dávid</i> : Coccejánus volt-e Debreceni Ember Pál?	39
<i>Für Lajos</i> : A bécsi ágens: Bessenyei György	69
<i>Fehér Katalin</i> : A felvilágosodás pedagógiai eszméi és a hazai református értelmiség	83
<i>Brandt, Juliane</i> : Szikszai utódai. Református imádságos könyvek 19. század második feléből, mint mentalitástörténeti forrás	111
<i>Kiss Z. Géza</i> : Ormánsági építkezők presbiteri jegyzőkönyvek lapjai (Vajszló, 1850–1930)	143

KÖZLEMÉNYEK

<i>Halász Péter</i> : A protestáns vallások szerepe a moldvai magyarok életében ...	165
<i>Petrőczy Éva</i> : Sir Philip Sidney 42. zsoltára Kálvin és Castiglione köpönyegéből	179
<i>Berecz Ágnes</i> : Ráday Gedeon aukciós könyvvásárlásai. II. Az Esterházy-aukció.	191
<i>Lábadai Károly</i> : Ács Zsigmond	205
<i>Tibori János</i> : Balla Árpád lelkipásztor Sényőn, 1953–1957. (Levelek a száműzetésből.)	237
<i>Ladányi Sándor</i> : Az evangélizáció, missziói munka megindulása a magyar- országi református egyházban 1945-ben, és alakulása 1956-ig. (Előadás Tahiban, 1999. június 8-án.)	259

ADATTÁR

<i>Tóth István György</i> : Raguzai misszionáriusok levelei Rómába a magyarországi hódoltságról (1571–1627)	277
<i>Fazekas István</i> : Károlyi Árpád iratgyűjteménye a protestáns egyháztörténethez a Haus-, Hof- und Staatsarchivban	335
<i>Postma, Ferenc</i> : Borosnyai Nagy Zsigmond levele Utrechtből (1736. május 31.)	361
<i>G. Szabó Botond</i> : Visnyai János és az 1753-as alföldi parasztfelkelés. Miért ítélték tíz év sáncmunkára egy debreceni diákot?	369
<i>Sebestyén Kálmán</i> : Az 1848-as Eötvös-féle iskolai összeírás – különös tekintettel Kalotaszeg oktatásügyére	399
<i>Fülöp Éva</i> : „Gazdászati ügyek” a magyarországi bencés kongregáció 1912. évi káptalanján. Hajdú Tibor főapát előterjesztése.	407

